

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

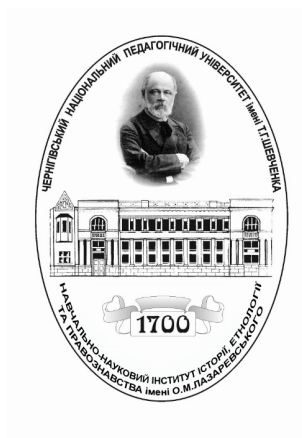

ВІСНИК

Чернігівського національного
педагогічного університету

Випуск 145

Серія: ІСТОРИЧНІ НАУКИ
№ 12

Чернігів
2017

УДК 061.1ЄС(076)
ББК Ф4(0)6, Є24
Ч49

ВІСНИК
Чернігівського національного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка

Головна редакційна колегія

Головний редактор доктор педагогічних наук, професор,
чл.-кор. НАПН України **Носко М.О.**

Відповідальний редактор *доктор історичних наук, професор* **Дятлов В.О.**

Літературний редактор *кандидат філологічних наук, доцент* **Бобир О.В.**

Редакційна колегія серії «Історичні науки»: д.і.н., проф. Бойко М.К., д.і.н., проф. Боровик А.М., д.і.н., проф., член-кор. НАН України Боряк Г.В., доктор філософії, проф. Горак А.І., д.і.н., проф. Дятлов В.О. (головний редактор), к.і.н. Кеда М.К. (відповідальний секретар), к.і.н., проф. Коваленко О.Б. (заступник головного редактора), к.і.н., доц. Маврин О.О., д.і.н., проф., член-кор. НАН України Моця О.П., д.і.н., проф. Ячменіхін К.М.

Відповідальний за випуск – *доктор історичних наук, професор* **Ячменіхін К.М.**

Матеріали збірника висвітлюють широке коло проблем історії Європи, Європейського союзу, України Для викладачів, науковців, аспірантів, студентів.

За зміст публікацій, достовірність результатів досліджень відповідальність несуть автори.

The publication has been funded with support from the European Union. The publication reflects the views only of the authors, and the Union cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Заснований 30 листопада 1998 р.

*(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17500-6250 ПР від 16.11.2010 р.)*

Адреса редакційної колегії:

14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, тел. (04622) 3-20-09.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
(протокол № 12 від 10 травня 2017 року)

Наказом МОН України № 1021 від 07.10.2015 р. «Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: «Історичні науки» внесено до Переліку наукових фахових видань України.

© Чернігівський національний педагогічний
університет ім. Т.Г. Шевченка, 2017
© Автори, 2017

ЗМІСТ

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Вашенко Алла Василівна

ПРОЕКТИ ТА КОНЦЕПТИ ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ У ПЕРІОД
МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ 6

Гончаренко Леся Леонідівна

КОНЦЕПЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЖАНА МОНЕ..... 9

Горобець Ігор Володимирович

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ З ІНДІЄЮ..... 14

Дятлов Володимир Олександрович

КОНЦЕПТ ЄВРОПИ І «РЕФОРМАЦІЯ 500». ВИПРОБУВАННЯ ЮВІЛЕСМ..... 18

Кеда Марина Костянтинівна

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ЗМАГАННЯ У XV ст. 23

Kyle P. Cold

TAXATION AND THE GROWTH OF MANKIND..... 29

Коваленко Ольга Олександрівна

АНТИЧНІ ВИТОКИ ІДЕЇ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ 33

Кондратьєв Ігор Вікторович

ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР СЛУЖЕБНОЇ ШЛЯХТИ ЗАМКІВ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
В СЕРЕДИНІ XVII ст. (НА ПРИКЛАДІ ШЛЯХТИ ЛЮБЕЦЬКОГО
ТА ОСТЕРСЬКОГО СТАРОСТВ)..... 39

Павленко Людмила Анатоліївна

ПАНОРАМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЖИТТЯ У ПУБЛІЦИСТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст..... 43

Павленко Олександр Степанович

ПРОБЛЕМА КОСОВО В ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 48

Потапова Олена Богданівна

БОЛГАРСЬКИЙ ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (1991–2007 pp.)..... 52

Самойленко Наталія Сергіївна

ЄВРОПЕЙСЬКА НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА 58

Соломенна Тетяна Валеріївна

СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО В ПЛАНАХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ
ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ЄС..... 62

Стрілюк Олена Борисівна

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ В ІДЕОЛОГІЇ ТА СТРАТЕГІЇ ТУРЕЦЬКОЇ ПАРТІЇ
СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗВИТКУ (2002–2015 pp.)..... 66

Ціватий В'ячеслав Григорович

КОНЦЕПТ ЄВРОПИ В ДИХОТОМІЇ «ВІЙНА – МИР» ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI–XVIII ст.):
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ І ДИПЛОМАТИЧНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ72

Чекаленко Людмила Дмитрівна КОНЦЕПЦІЇ БЕЗПЕКИ: СУЧАСНЕ ПРОЧИТАННЯ	77
Шатохін Іван Тихонович, Шатохіна Світлана Богданівна ЄВРОПА У МЕМУАРАХ РОСІЙСЬКИХ ЧИНОВНИКІВ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	82
Юда Лариса Анатоліївна КРАЦІ ПРАКТИКИ ГЕНДЕРНОЇ ОСВІТИ В КРАЇНАХ ЄВРОСОЮЗУ	86
Якубов Віктор Володимирович УНІЙНІ ПРАЕКТИ КІРУЮЧОГО КОЛА У КАНЦІ XVI – ПАЧАТКУ XVII ст.....	90
Ячменіхін Костянтин Михайлович ЄВРОПЕЙСЬКІ ІННОВАЦІЇ В ІНФРАСТРУКТУРІ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	98

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Доманова Анна Сергіївна МАГДЕБУРГІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	102
Зінько Ірина Юріївна КОНФЕСІЙНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ РОКИ	113
Іваній Олена Миколаївна РОЛЬ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В СТАНОВЛЕННІ НОВОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ.....	117
Казимір Віра Анатоліївна, Білогура Василь Олексійович РОЛЬ ШКІЛЬНИХ ЄВРОКЛУБІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРО ЄВРОПУ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГОВА)	122
Полек Тіна Віталіївна УЯВНІ КОРДОНИ: МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ (УКРАЇНСЬКИЙ І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТИ)	125
Соломенна Тетяна Валеріївна, Супрун Олеся Миколаївна УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПЛАТФОРМА ФОРУМУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА: СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	129

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Боряк Олена Олександрівна РЕКОНСТРУКЦІЯ ОБРАЗУ ВТРАЧЕНОГО ПОЛІСЬКОГО СЕЛА: ІНФОРМАЦІЙНО-ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ РЕСУРС	133
Васянович Олександр Олександрович РОЛЬ СУЧАСНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ЗБЕРЕЖЕННІ ТРАДИЦІЙНИХ МЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ УКРАЇНЦІВ.....	136

Воронко Олег Григорович	
ЗМІНИ ЕТНОМОВНИХ ПРІОРИТЕТІВ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (ЗА ПІДСУМКАМИ ПЕРЕПИСІВ 1989 і 2001 РОКІВ)..	141
Гончар Володимир Олегович	
ПЕРАДАЧА ЗНАХАРСЬКИХ ВЕДАЇ У БЕЛАРУСЬКИМ ПАЛЕССІ Ї ХХ – ПАЧАТКУ ХХІ ст.....	147
Ковальчук Надія Анатоліївна	
КАЛЕНДАРНІ ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	152
Кондратюк Олена Володимирівна	
ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ШЛЯХОМ ІНТЕГРАЦІЇ НАРОДНИХ ЗВИЧАЇВ У ТАЇНСТВО ХРЕЩЕННЯ: ВИБІР ХРЕЩЕНИХ БАТЬКІВ	156
Крикун Юлія Сергіївна	
МОТИВИ ГРІХА В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТА НАРОДНО-ПОБУТОВІЙ ТРАДИЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ЗАПИСІВ НА ВОЛИНСЬКОМУ ТА РІВНЕНЬСЬКОМУ ПОЛІССІ)..	160
Литвин Катерина Андріївна	
ДО ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ: ДОСВІД ЄПИСКОПА АНТОНІЯ (СОКОЛОВА)	166
Маховська Світлана Леонідівна	
ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ).....	170
Субботіна Інга Володимирівна	
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ (ЗА ПІДСУМКАМИ ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 2001 РОКУ).....	174
Ясновська Людмила Василівна	
МІЖНАРОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ЯК ФАКТОР ІНТЕГРАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАУКОВИЙ ТА ОСВІТНІЙ ПРОСТІР	180
НАУКОВЕ ЖИТТЯ УНІВЕРСИТЕТУ	
Зайцева Наталія Володимирівна	
ПРО СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЧНПУ імені Т.Г. ШЕВЧЕНКА	185
Кеда Марина Костянтинівна	
РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ПРАВОНАВСТВА імені О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО за 2015 р	188
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	192
РОЗШИРЕНІ АНОТАЦІЇ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ	194
CONTENTS.....	213

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 94(4) "19"

Алла Ващенко

ПРОЕКТИ ТА КОНЦЕПТИ ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ У ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

У статті розкривається питання розробки проектів об'єднання Європи у період між двома світовими війнами. Виокремлено проблеми пошуку найбільш ефективної моделі такого об'єднання, принципів кооперації європейських країн, вказані фактори, що впливали на цей процес.

Ключові слова: Панєвропейський рух, концепт «Європа», інтеграція.

Сучасний рівень економічної та політичної інтеграції на теренах Європи має досить тривалу і складну передісторію. Багато століть стосунки між народами Західної Європи характеризувались численними конфліктами, латентними кризами, протистоянням. Кордони країн змінювались, союзи між окремими державами були нетривкими, влада вибудовувала свою політику на принципах сили, значну увагу приділяючи розбудові військової могутності. Проте, поряд із перманентною конфронтацією, взаємовідносини між європейськими народами ставали все більш динамічними та різноплановими. При цьому на фоні суттєвого розширення зовнішніх кордонів світу, що було пов'язано із відкриттям нових територій та формуванням колоніальних імперій, внутрішні рамки європейського світу звужуються й концентруються у межах Західної Європи. Це стає підґрунтям для більш чіткого виокремлення концепту «Європа» та наповнення його новим змістом. В основу ідеї, котра звертала увагу на окремішність та виключність європейців, було покладено принципи християнської моралі, європейську культуру, традиції та цінності. Однак, поряд із цим, європейські народи продовжують конфліктувати між собою і поодинокі проекти об'єднання Європи навколо спільних цінностей тривалий час залишались утопією й були продуктом обговорення політичних та наукових еліт.

Ситуація докорінно змінилась у ХХ столітті. Глибокі протиріччя між провідними європейськими країнами стали причиною I світової війни, котра нанесла Європі величезних збитків. Європа була послаблена, її народи, і переможці, і переможені, зазнали значного потрясіння. Європейські імперії, котрі тривалий час визначали стабільність Віденської системи світоустрою, були зруйновані, а нові держави, що постали на їхніх теренах були слабкими та нестабільними. Населення деморалізоване розоренням, великими людськими втратами, а поствоєнна структура економіки сприяла маргіналізації. Натомість, після війни значного піднесення зазнали США, а на Сході швидкими темпами розвивалась Японія. Ще одним потрясінням для Європи стало встановлення більшовизму на теренах Росії. Значною загрозою були і праворадикальні (фашистські та нацистські) рухи, котрі набувають популярності на території самої старої Європи і ставлять під сумнів важливу частину політичних цінностей – свободу людини та демократичний лад. Однак, саме тяжкі наслідки війни, зростаюча конкуренція з боку США та Японії, ідеологічне протистояння із СРСР тощо стали каталізатором для розвитку ідеї консолідації Європи.

Відтак на міжвоєнний період припадає процес ідеологічного обґрунтування проектів інтеграції в контексті яких розвивається концепт єдиної Європи, пошук найбільш ефективної моделі такого об'єднання, принципів кооперації європейських країн, кордонів європейського світу тощо. Саме на основних аспектах цієї проблеми й зробимо акцент у статті.

Передовсім варто зазначити, що у період між двома світовими війнами, процес формування ідеологічного підґрунтя для об'єднання європейських країн виходить на абсолютно інший рівень. Зокрема, обговорення проектів створення інтегрованої Європи виходить за межі кабінетів та світських салонів і перетворюється на досить масовий рух, до якого залучаються широкі верстви населення. Також розширюється й коло ідеологів, котрі представляють свої проекти і серед них все більше стає державно-політичних діячів. При цьому вони ставлять у центр концепту об'єднаної Європи інтереси своєї держави та екстраполюють свої національно-політичні традиції і досвід на модель майбутньої єдиної Європи. Також з'являються проекти, котрі пов'язують майбутнє Європи із певною ідеологією, котра й має стати об'єднуючою ланкою. Ми зосередимо увагу передовсім на тих проектах та концептах, котрі не мали прямого зв'язку із вузьконаціональними чи суто політичними інтересами, а розвивали ідею створення нового союзу на принципах свободи, демократії, рівності.

Варто зауважити, що одним із найбільш послідовних ідеологів об'єднання Європи став австрійський граф Ріхард Ніколас Куденгофе-Калергі (1794–1972). Саме йому належить досить чітка

та послідовна система поглядів у контексті ідеї паневропеїзму. Цікаво, що на фоні розпаду Австро-Угорської імперії один із її представників розробляв та обґрунтовував доцільність консолідації європейських країн. Наголошуючи на суттєвих загрозах для Європи, котрі пов'язані передовсім із зростаючою конкуренцією нових імперій, у його концепції це Панбританська, Панамериканська, Панросійська та Панмонгольська, він послідовно розвивав ідею необхідності формування паневропейської співдружності.

За активної діяльності Р. Куденгофе-Калергі на початок 20-х рр. ХХ ст. припадає час активного ідеологічного обґрунтування необхідності такої консолідації та інституційного забезпечення процесу об'єднання Європи. Зокрема 1922 р. було засновано Пан'європейський союз, а 1923 р. у маніфесті Р. Куденгофе-Калергі «Пан-Європа» сформульовано головні загрози для сучасної Європи: економічна гегемонія США і прагнення проникнути на європейський ринок, експансіоністська та недемократична політика Радянської Росії, реваншистські настрої та загроза нової війни. Висновок автора: задля уникнення їхнього руйнівного впливу, країни Європи - від Польщі до Португалії, повинні об'єднатися. «Між Сциллою російської військової диктатури та Харибдою американської фінансової диктатури проходить вузький шлях, який веде до кращого майбутнього. Він називається Пан-Європа і означає допомогти собі самостійно, об'єднавши Європу у політико-економічний союз» [1, с.13].

Відтак, саме Р. Куденгофе-Калергі належить ідея створення Сполучених Штатів Європи на федеративних засадах (схоже на принципи функціонування США). При цьому велику увагу він приділяв питанням збереження та розвитку європейської культури та духовної єдності європейців.

Також Р. Куденгофе-Калергі розробляв питання щодо інституційного забезпечення Паневропейського союзу, зокрема, передбачав скликання Пан'європейської конференції, котра мала функціонувати у рамках Ліги Націй; укладання арбітражного договору, що забезпечив би гарантію непорушності кордонів та уникнення військових конфліктів між членами союзу; створення оборонного союзу (захист від зовнішніх ворогів, передовсім більшовицької Росії); укладання митної унії тощо.

Загалом, відводячи вагому роль політичному та оборонному союзу, Р. Куденгофе-Калергі вважав саме митний союз важливою гарантією уникнення конфліктів між європейськими країнами.

У контексті формування європейської спільноти Р. Куденгофе-Калергі вагому роль відводив союзу Німеччини та Франції, котрий був можливий лише через процес порозуміння та примирення. Цікаво, що такі ідеї продукувались у період, коли розорена та принижена Німеччина розпачувалась за війну, у розв'язанні якої були зацікавлені ряд європейських країн, а відносини Берліна та Парижа не можна було назвати дружніми.

Також Р. Куденгофе-Калергі наполягав на необхідності створення нової організації, здатної забезпечити мир у Європі, адже скептично ставився до можливостей Ліги Націй у цьому питанні, зокрема через відсутність у ній США та інших вагомих держав.

Слід наголосити, що ідеї створення об'єднаної Європи, оприлюднені Р. Куденгофе-Калергі, мали як своїх прихильників, так і опонентів. Загалом, рух за об'єднання Європи набув значного поширення передовсім серед інтелектуальних кіл багатьох країн. Учасниками руху та конгресів були представники різних політичних сил та сфер діяльності: політики, промисловці, банкіри, інтелігенція тощо, а комітети паневропейського руху було утворено фактично в усіх країнах Європи.

Саме конгреси пан'європейського руху, перший із яких пройшов 1926 р., стали важливою платформою для обговорення питань, пов'язаних із сьогоденням та майбутнім Європи. Вони збирали сотні учасників, супроводжувались гострими дискусіями, стали важливим майданчиком для наповнення концепту «Європа» новим змістом. Окрім цього, на конгресах вироблялась і організаційна система самого Пан'європейського союзу (прийняття Статуту, програм розвитку, створення представницького органу тощо). Так, першим Міжнародним президентом було обрано Р. Куденгофе-Калергі, загалом же він очолював пан'європейський рух до 1972 р. і залишався послідовним прихильником об'єднання Європи.

Іншою знаковою фігурою міжвоєнного етапу розвитку пан'європейської ідеї був відомий французький державно-політичний діяч Арістід Бріан (1862–1932) Йому належить авторство «Меморандуму про організацію Європейського федеративного союзу» («Меморандум Бріана»), оприлюдненого 1930 р. При цьому, на відміну від Р. Куденгофе-Калергі, А. Бріан намагався реалізувати свій проект через Лігу Націй, відтак головні положення меморандуму були винесені на широке міжнародне обговорення. Меморандум передбачав потребу встановити федеральні зв'язки між народами Європи задля відстоювання загальних інтересів та прийняття спільних рішень, при цьому країни мали зберегти повний суверенітет. Особливий наголос було зроблено на встановленні «духовної солідарності» між народами та формуванні економічної асоціації як вагомого підґрунтя для асоціації політичної та оборонної. Разом із тим, у межах економічної асоціації передбачались

раціональна організація виробництва та лібералізація руху товарів, людей та капіталів. Саме особливий наголос на важливості економічної складової об'єднаної Європи суттєво вирізняв проєкт А. Біана серед інших. Проєкт А. Біана також містив питання політики спільної оборони для гарантування суверенітету на принципах колективної безпеки. Разом із тим, у цьому проєкті простежується запит Франції на лідерську позицію у Європі та на спробу встановити певний контроль над Німеччиною. Саме ці аспекти викликали суттєве заперечення з боку Веймарської республіки.

Наростання напруженості у міжнародних відносинах, світова економічна криза, активізація та посилення СРСР, активізація фашистів – ці фактори актуалізували питання про об'єднання Європи та сприяли проведенню II Конгресу панєвропейського руху (травень 1930 р., Берлін). На цьому зібранні активно обговорювались положення «Меморандуму Біана». При цьому представники Великої Британії, Італії та Німеччини критикували його, а Франція та її союзники по Малій Антанті (Румунія, Югославія, Чехословаччина, Польща) підтримували основні ідеї проєкту, проте досить активно дискутували з приводу реалізації окремих положень. Однак, сам проєкт А. Біана, незважаючи на низку прогресивних і пророчих елементів, залишився тільки вагомим теоретичним доробком у сфері розвитку інтеграційної ідеї.

Вагомою перешкодою для розвитку панєвропейської ідеї стали поява та розвиток фашистської ідеології у Європі та особливо прихід до влади у Німеччині А. Гітлера. Слід наголосити, що Б. Муссоліні намагався використовувати концепт «Європа», проте в його основу прагнув покласти фашистську ідеологію. Саме на базі фашизму він вбачав можливе об'єднання європейських країн і навіть розробляв конкретні проєкти для поширення фашизму на континенті, особливо серед молоді. На противагу йому, А. Гітлер був противником інтеграції, адже цей процес порушував один із основних принципів нацизму – зверхність арійської раси та її право на панування. Відтак, у розумінні лідера нацистів об'єднуватись могли лише представники арійської раси у рамках III Рейху.

Слід наголосити, що нацизм та панєвропейський рух були непримиренними опонентами. Особливо гострої критики нацисти зазнали від Р. Куденгофе-Калергі, котрий запропонував засудити Сталіна та Гітлера, наголошуючи, що Й. Сталін готує світову революцію, у той час як А. Гітлер готує світову війну. У відповідь, після приходу до влади, А. Гітлер забороняє на території Німеччини діяльність осередків Пан'європейського союзу та таких ідей загалом. Відтак основним осередком пан'європейського руху стає Австрія. Однак, після аншлюсу у 1938 р. така ж політика проводиться і на території Австрії, й Р. Куденгофе-Калергі емігрує спочатку до Швейцарії, а 1940 р. до Нью-Йорка.

У контексті розвитку ідеї об'єднання Європи у період між двома світовими війнами слід проаналізувати погляди відомого чеського діяча Томаша Гарріга Масарика (1850–1937). Головні аспекти проблеми відображено у праці «Нова Європа. Слов'янська точка зору» (1918 р.). Його погляди щодо пан'європейської ідеї формувались поступово. Основу було покладено у рамках Австро-Угорської імперії, коли він виступав за федерацію вільних народів на теренах реформованої імперії. Згодом, в умовах I світової війни Т. Масарик обстоює інтереси малих народів та їхнє право на державність. У цей же період конструюється ідея щодо об'єднання малих народів у федерації, що дозволить їм конкурувати із великими, часто мононаціональними, державами. Важливим етапом у розвитку поглядів Т. Масарика на перспективу Європи та місце у ній малих народів став період 1920–1930-х рр., коли думка про потребу федерації малих держав вже остаточно утвердилась, а разом із тим, окреслюються й основні принципи загальноєвропейського об'єднання, у рамках якого народи мають зберегти свою ідентичність. Концепт «Нова Європа» Т. Масарика передбачав створення співдружності великих і малих держав Європи, котрі мають рівні права. Таке об'єднання мало базуватись на принципах демократії та формування нової людини - «людини європейської».

Т. Масарик виступав за тісну економічну співпрацю Центральноєвропейських країн. Йому належить проєкт Сполучених Штатів Східної Європи. Територіально це країни від Німеччини до Росії, від Фінляндії до Греції. Така географія зумовлена часом створення проєкту (1918 р.), проте наголос робився на тому, що це ядро майбутнього наддержавного об'єднання Сполучених Штатів Європи. Вважав, що СШЄ створюватимуться поетапно, через союзи та угоди між окремими державами та блоками.

Вагомим аспектом концепту нової Європи Т. Масарик називав гуманітарні та культурно-освітні основи інтеграції. Проте конкретної програми об'єднання Європи він не виробив, хоча й наголошував, що прийнятними можуть стати моделі США та Швейцарії.

Відтак для міжвоєнного періоду характерним було ідеологічне обґрунтування потреби створення пан'європейського об'єднання. Більшість ліберально-демократичних проєктів передбачала формування спільної економічної та оборонної політики. При цьому базовими принципами для нової Європи визначались демократія та свобода особистості. На цей же період припадає й організаційне оформлення ідеї створення такого об'єднання – Пан'європейський союз та його національні комітети,

а також діяльність Пан'європейських конгресів, що стали важливим майданчиком для обговорення усіх питань, пов'язаних із пан'європейською ідеєю. Також паралельно розвиваються й обґрунтовуються проекти загальноєвропейської та регіональних уній (Центральноевропейські країни, Дунайська конфедерація тощо). Разом із тим, суттєвою перешкодою для просування проектів об'єднання Європи стала світова економічна криза, прихід до влади фашистів, а також потужний сплеск націоналізму. Проте, ідеологічні пошуки та проекти міжвоєнного періоду стали вагомим внеском до розробки концепту нової Європи.

Джерела та література:

1. Куденхове-Калерги Р.Н. Пан-Европа / Отв. ред. Е. Айзпурвит. – М., 2006. – 120 с.
2. Троян В. С. Конструювання образу об'єднаної Європи представниками пан'європейського руху / В.С. Троян // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 6. – С. 187–195.
3. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком / Карел Чапек; пер. з чесь. Л. Кіцила. – Львів, 2010. – 464 с.

Алла Ващенко

ПРОЕКТЫ И КОНЦЕПТЫ ОБЪЕДИНЕНИЯ ЕВРОПЫ В ПЕРИОД МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ

В статье раскрываются вопросы разработки проектов объединения Европы в период между двумя мировыми войнами. Выделены проблемы поиска наиболее эффективной модели такого объединения, принципов кооперации европейских стран, указаны факторы, влияющие на этот процесс.

Ключевые слова: Пан'європейское движение, концепт «Европа», интеграция.

Alla Vashchenko

PROJECTS AND CONCEPTS OF UNIFICATION OF EUROPE IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The article reveals the issues of the development of projects for the unification of Europe in the period between the two world wars. The problems of searching for the most effective model of such an association, the principles of cooperation of European countries, the factors influencing this process are pointed out.

Key words: Pan-European movement, concept "Europe", integration.

УДК 93:327.001.11:061.1ЄС Ж.Моне

Леся Гончаренко

КОНЦЕПЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЖАНА МОНЕ

В статті на основі діяльності ідеолога європейської інтеграції Жана Моне та його поглядів розглядається теоретичне підґрунтя майбутніх інтеграційних процесів та їх практичне значення в майбутньому створенні органів влади європейських об'єднань. Розкривається суть ідеї європейської єдності Жана Моне, особлива увага звертається на розуміння сутності європейського об'єднання, обґрунтування його необхідності. Аналізуються інтеграційні погляди Жана Моне та їх основоположне значення в формулюванні першої європейської інституції – Європейського об'єднання вугілля та сталі. Висвітлюються розроблені Ж. Моне принципи західноєвропейської інтеграції, які забезпечили їй подальші успіхи та ввійшли в історію під назвою «Метод Моне».

Ключові слова: Жан Моне, план Шумана, європейська єдність, інтеграційні процеси, Франція, Німеччина, Європейське об'єднання вугілля та сталі, міжнародні відносини.

Європейський Союз є унікальним об'єднанням, який можна розглядати як варіант відповіді на виклики сучасності, оскільки в рамках об'єднаної Європи існує можливість для держав-учасників вирішувати ключові проблеми соціально-економічного, політичного, культурного, екологічного розвитку та питань внутрішньої і зовнішньої безпеки. Надважливу роль в зародженні інтеграційних процесів в Європі належить французькому політичному діячу Жану Моне, який був найвизначнішим прихильником Європейського Союзу та вважав, що об'єднання є політичною і економічною

необхідністю. Роль Ж. Моне як одного з родоначальників процесу європейської інтеграції 1950-х рр. у вітчизняній історичній літературі вивчена недостатньо. В даний час, у зв'язку з продовженням процесу європейської інтеграції, яка довела свою життєздатність, початок інтеграційного процесу, і роль в цих заходах Жана Моне є актуальною науковою проблемою. Тому, метою даного дослідження є висвітлення значення ідей Жана Моне у розвитку європейської інтеграції.

Аналізуючи джерельну базу та історіографію дослідження, варто зазначити, що ідея європейської єдності досліджується як вітчизняною, так і зарубіжною наукою. Значний інтерес представляють дослідження французьких авторів Ж.Б. Дюрозеля «Два типи великих особистостей: генерал де Голль і Жан Моне» [16] та А. Ріго «Де Голль і Жан Моне обличчям до Європи» [18], де дослідники традиційно представляли Ж. Моне натхненником європейської ідеї.

Серед російської історіографії проблеми, що досліджується, варто зупинитися на працях: Акульшиної А. [2], яка аналізуючи політико-дипломатичний аспект початкового етапу інтеграційної політики Франції розглядає і діяльність Ж. Моне, праця «Європа: вчора, сьогодні, завтра» опублікована групою дослідників під редакцією І. Шмельова [4] аналізує основні тенденції економічного, політичного, соціального та культурного розвитку Європи на рубежі ХХ–ХХІ ст. Так, в зазначеному дослідженні велика увага приділяється діяльності Ж. Моне в розвитку першої євроінтеграційної організації. Особливу увагу заслуговує дослідження Панаріної О. [9], яке висвітлює діяльність Ж. Моне в європейських інтеграційних процесах.

В українській історіографії даною проблемою займаються Віднянський С., Мартинов А. [3], які в своєму дослідженні висвітлили найяскравіші постаті європейського політикуму, котрі присвятили свою діяльність справі служіння об'єднаній Європі, та Ченчик Д. [11], в дослідженні якого висвітлено розвиток ідеї об'єднання Європи та шляхи її реалізації в 1945–1952 рр.

Документальна база статті представлена мемуарами Ж. Моне [8], на сторінках яких викладені та проаналізовані причини необхідності об'єднання Європи, та об'єднанчі проекти діяча.

Думка про європейську єдність з'явилася у Ж. Моне під час Другої світової війни, коли він працював над координацією військових зусиль союзників. Якщо раніше мріяли про об'єднання Британії та Франції в області економіки, то тепер мало йтися про повне злиття. Франція та Великобританія повинні були зв'язати себе єдиною долею – у війні і після її закінчення. Загальне громадянство англійців і французів могло б стати безпрецедентною реальністю, адекватною тому виклику, який кинуто цим народам [17, с. 5].

Найбільш зацікавленою в об'єднанні країною виявилася, безсумнівно, Франція. Адже з Другої світової війни Франція вийшла другорядною державою. В об'єднаній Європі вона розраховувала зміцнити власні позиції. Як зазначав Ж. Моне: «інші країни, такі як Британія, Америка, Росія, мають свої життєві сфери, в яких вони могли існувати певний час. Франція ж пов'язана з Європою. Їй з Європи нікуди не дітися ... Від рішення Європейських проблем залежить життя Франції» [8, с. 271].

Жан Моне, відзначав, що з політичної точки зору необхідність об'єднання очевидна. Більшість великих війн за період новітньої історії була викликана конфліктами і суперництвом, властивими Старому світу. Ж. Моне підкреслював, що руйнівна сила нових видів зброї зробить наступну війну небувалим лихом, а створення європейської федерації або союзу усуне одну з найважливіших причин війни. Ж. Моне вважав, що миру в Європі не буде, якщо держави відновляться на базі національного суверенітету з прагненнями до політичної переваги і економічного протекціонізму. Він наголошував, що якщо країни Європи займуть позиції ізоляції і конфронтації, знову стане необхідним створення армій. За умовами миру одним країнам це буде дозволено, іншим заборонено. На підтвердження своїх слів він посилався на досвід 1919 р., нагадуючи про те, до чого це призвело.

Далі Ж. Моне зазначав, що країни Європи надто обмежені розмірами своїх територій, щоб забезпечити своїм народам максимально можливе, а отже, необхідне процвітання. Їм потрібні більш великі ринки. Процвітання і відповідний прогрес в соціальній сфері вимагають об'єднання європейських держав в певну федерацію або «європейське ціле», яке б забезпечило їх економічну єдність [8, с. 271]. Тобто Ж. Моне констатував, що по суті перед Європою один вибір – «або знищення, або об'єднання» [10, с. 23].

Підхід, який знайшов відображення в діяльності Ж. Моне, ґрунтувався на переконанні, що на практиці європейське будівництво отримає найбільше шансів на успіх, якщо воно почнеться з узгодження інтересів і вироблення спільних позицій в різних конкретних областях, особливо там, де наявність спільних інтересів очевидна, і що поступове розширення таких сфер рано чи пізно поставить на порядок денний і питання про політичну єдність Європи [7, с. 213].

Після завершення Другої світової війни спокій в Європі не встановився. На горизонті з'явилася загроза нової війни, між Сходом і Заходом. Німеччина стала однією із ставок в цьому суперництві. США прагнули прискорити економічне відродження країни, через яку проходив кордон

розділу континенту, в зв'язку з чим, у Вашингтоні лунали заклики до переозброєння Німеччини. Перед французькою дипломатією постала дилема: чи варто їй поступитися американському тиску і, кинувши виклик французькій громадськості, погодитися на відродження німецької промисловості Руру та Саару, або ж їй слід рішуче протистояти США і, пішовши на конфлікт зі своїм основним союзником, завести в глухий кут свої відносини з Бонном.

Щоб розплутати цей клубок, французький уряд звернувся до Ж. Моне, в той час Генерального комісара з питань планування, якому де Голль доручив очолити економічне відродження Франції. До того часу Ж. Моне не був відомий широкому загалу, але в ході своєї тривалої кар'єри він придбав унікальний досвід і виявився одним з найвпливовіших європейців в Західній Європі [8, с. 271].

Ж. Моне був переконаний, що причина холодної війни полягала в суперництві великих держав, а ціною її повинна стати розділена Європа. Напруженість, на його думку, могла бути ослаблена, якщо б вдалося створити організацію міжнародного масштабу, головною метою якої стала б політика розрядки і встановлення миру. Ж. Моне ще в 1944р. писав: «Європі необхідно об'єднання, яке досягається не тільки співпрацею, а й добровільною передачею суверенітету європейських держав в свого роду центральний союз, союз, який міг би знижувати митні тарифи, створювати більш широкий європейський ринок і тим самим перешкоджати реанімації націоналізму» [10, с. 23].

Жан Моне був реалістом та добре розумів, що «не можна діяти, спираючись на абстрактні поняття і хиткі концепції, але що все стає можливим, якщо вміти сконцентруватися на тому єдиному пункті, з якого випливає все інше». Цим «єдиним пунктом» виявилася вугільна і сталеливарна промисловість в Рурській області та пов'язані з нею інтереси і побоювання Франції. Вугілля і сталь вважалися після першої промислової революції ключовими галузями економіки, а в оборонній промисловості вони з давніх-давен грали особливу роль. Інтереси Франції зводилися до того, щоб позбавити свого войовничого сусіда можливості розпоряджатися цим потенціалом на користь військової промисловості. При цьому не можна було створювати систему одностороннього дискримінаційного контролю, щоб уникнути нагнітання реваншистських настроїв, які неодноразово грали фатальну роль у франко-німецьких відносинах [5, с. 16]. План Ж. Моне як геніальний, так і простий: створення спільного ринку вугілля і сталі, а також діяльність багатонаціонального наглядового відомства, яке дозволяло б пов'язувати і контролювати ці чутливі галузі промисловості.

Союз європейських держав розглядався Францією і як засіб захисту від американського втручання у внутрішню європейську політику. З моменту прийняття плану Маршалла США активно підтримували пропозиції про об'єднання, використовуючи в якості політичного тиску перебування американських військ в Європі і економічну допомогу.

Ж. Моне писав прем'єр-міністру Р. Шуману, що небажання США бачити Європу міцною та процвітаючою турбувало його як можливе джерело дисбалансу та майбутніх непорозумінь. Політик був стурбований тим, яку форму отримають відносини між США і країнами Європи, якщо вони збережуться такими ж і надалі. Для Ж. Моне була неприйнятна Європа «залежна» від США, економічно – від їхніх кредитів, щодо безпеки – від їх військової сили [15, с. 23].

Крім того, в об'єднанні Франція бачила засіб контролю над Німеччиною. У повоєнні роки інтереси держав в німецькому питанні не збігалися. Якщо США проводили щодо німців «політику сили», то для Британії включення Німеччини в Європейський Союз означало переміщення кордону з «комуністичним світом» за Рейн. Великобританія вбачала необхідність створення європейської організації, спрямованої, перш за все проти СРСР, а не на стримування Німеччини, як того хотіла Франція [8, с. 271].

Створення Європейської організації могло вирішити німецьке питання. Для цього Німеччина повинна була бути прийнята до спільноти європейських держав як рівноправний партнер. За основу можна визнати роботу, написану Жаном Моне в 1943 р. в Алжирі, в якій містилися головні ідеї, що надихнули сім років по тому «план Шумана»: новий устрій Європи як федерації, недопущення нової війни між Францією та Німеччиною, подолання абсолютного національного суверенітету в інтересах забезпечення миру, європеїзація металургійної промисловості [8, с.335].

На цій основі і була складена Ж. Моне програма об'єднання. В кінці квітня 1950 р. Ж. Моне та його колеги (Е. Хірш, П. Рейтер та П. Урі) склали короткий документ, що включав пояснювальний меморандум та умови пропозиції, які в корені мали змінити звичну дипломатію. Готовий документ був представлений Р. Шуману [2, с. 62–65].

9 травня 1950 р. французький міністр закордонних справ Р. Шуман заявив у пресі: «Французький уряд пропонує підпорядкувати все французько-німецьке виробництво вугілля і сталі загальному вищому органу в рамках організації, відкритої для участі інших країн Європи». Перед тим він заручився згодою федерального канцлера Німеччини [12, с. 80].

У цій статті Р. Шуман спеціально зупинився докладніше на питанні озброєнь і заявив, що його план робить «будь-яку війну між Францією і Німеччиною не тільки немислимою, але і

матеріально неможливою». Усуспільнення вугілля і сталі означає «перший етап на шляху до європейської федерації ... абсолютно необхідний для збереження миру». Багато що з цього увійшло в преамбулу договору про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі [5, с. 18].

Висунута Жаном Моне і міністром закордонних справ Франції Робером Шуманом ідея об'єднання вугільної та сталеливарної промисловості Німеччини і Франції під контролем наднаціонального органу виглядала досить скромно, і багатьом європейцям представлялася суто технічним заходом. Однак саме цій ідеї судилося докорінно трансформувати Західну Європу. Причина полягала в тому, що, на відміну від усіх інших європейських організацій, в новоствореному Європейському об'єднанні вугілля і сталі (ЄОВС) було вперше втілено наднаціональну основу, потенціал якої перевершив усі очікування.

За задумом Ж. Моне, колишній Рейх слід позбавити частини його промислового потенціалу: виробництво вугілля і сталі в Рурській області мало перейти під європейське управління, а всі доходи – надходити на користь країн-учасниць, включаючи Німеччину. Цей план передбачав об'єднання Європи, і не тільки в сенсі співпраці, а й в сенсі часткової передачі суверенітету комусь на кшталт Центральної Ради, яка мала би владу знижувати митні бар'єри, створювати великий європейський ринок, перешкоджати відродженню націоналізму [12, с. 78]. Однак цей договір міг би бути і нератифікованим, якби не діяльність першого канцлера ФРН К. Аденауера, який відіграв вирішальну роль в прийнятті «плану Шумана» [8, с. 272].

У декларації Шумана, в основу якої покладений проект Ж. Моне, визначено ряд принципів будівництва майбутньої Європи: будівництво буде вестися поступово, на основі конкретних досягнень, з яких і складатиметься політика об'єднання. Таким чином, основні принципи Декларації Шумана, сформульовані Ж. Моне, стали початковим кроком до європейської інтеграції: припинення суперництва між Францією і Німеччиною, спільне франко-німецьке виробництво вугілля і сталі, створення економічного співтовариства [13, с. 256].

Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі терміном на 50 років було підписано 18 квітня 1951 р. 10 серпня 1952 р. його Вищий керівний орган, головою якого став Ж. Моне, почав працювати в Люксембурзі. Спочатку в об'єднання увійшли Франція, ФРН, Бельгія, Голландія, Люксембург та Італія. П'ять параграфів преамбули Декларації містять принципи, які надихали і продовжують надихати прихильників європейської інтеграції [8, с. 281].

У преамбулі договору про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) шість його сторін висловлювали рішучість «зробити так, щоб вікове суперництво поступилося місцем єдності їх головних інтересів, створенням економічного об'єднання закласти основу для подальшого, більш глибокого об'єднання народів, довгий час розділених кривавими міжусобицями ... ». Основною рушійною силою знову оголошувалася гарантія тривалого миру, особливо між Францією і Німеччиною [8, с. 323].

Приблизно третина всіх статей Договору присвячена практичним проблемам колективного управління сталеливарною та вугільною промисловістю: фінансам, інвестиціям, виробництву, цінам, внутрішньогалузевим угодам, регулюванню умов конкуренції, заробітній платні тощо. ЄОВС було наділене статусом самостійної юридичної особи, яка має правоздатність у міжнародних відносинах. Для управління об'єднанням створювалася система інститутів, основна схема якої була згодом прийнята Європейським економічним співтовариством (ЄЕС). Вона включала Вищий керівний орган, Загальну асамблею (або Європейський парламент), Спеціальну Раду міністрів (або просто Раду) і Суд [6].

Ось як це відбувалося в дійсності. Оскільки матеріальною основою гонки озброєнь в Європі і двох руйнівних світових воєн були вугільна і сталеливарна промисловість Німеччини і Франції, західноєвропейській громадськості не треба було доводити необхідність встановлення міжнародного контролю над цими традиційними «чинниками війни». Запропонований для здійснення цього завдання механізм передбачав колективне управління фінансами, інвестиціями, виробництвом, цінами, внутрішньогалузевими угодами, процесом концентрації виробництва і капіталу, умовами конкуренції, заробітною платою, мобільністю робочої сили і торговельною політикою галузі. Разом з тим проект носив не технічний, а відверто політичний характер. В механізм ЄОВС був закладений солідний «запас міцності», що дозволяв в разі необхідності вирішувати і більш широкі завдання. По суті, мова йшла про створення мініатюрної політичної системи, що повторювала, але не копіювала основні принципи побудови національних держав [13].

Виняткова заслуга Ж. Моне полягає в тому, що він не тільки реалістично оцінив національні інтереси, а й намітив перспективу європейського розвитку, яка представлялася у вигляді об'єднання ключових національних галузей економіки. Таким чином, поєднувалися гарантії безпеки кожної з держав з курсом на європейську інтеграцію.

Ж. Моне ми зобов'язані тим, що поряд з іншими уявленнями про Європу утвердилася «модель співтовариства», інакше кажучи, модель «усуспільнення» шляхом «секторальної інтеграції» в рамках наднаціональної організації, якій держави-члени делегують деякі зі своїх суверенних прав [13, с. 23].

Прийняття Декларації Р. Шумана можна вважати початковою точкою реалізації європейської інтеграції. Ж. Моне домігся своєї головної мети, до якої прагнув протягом усього життя – Європа почала об'єднуватися.

У 1950 р. Ж. Моне, за його власними словами, визначив свою долю: переконати Європу в необхідності об'єднання, яке слід продовжувати невпинно, не зважаючи на всі труднощі, і слідував цим шляхом до кінця свого життя. У мемуарах він писав, що завжди рухався по одній безперервній лінії: «Під різними широтами, в різних обставинах у мене була одна турбота: об'єднувати людей, вирішувати, розділяти їх проблеми, допомагати їм усвідомити загальні інтереси. Я завжди прагнув до створення єдності, до колективних дій – така моя природа» [4].

Заслугою Ж. Моне є також те, що він розробив принципи західноєвропейської інтеграції (метод Моне), що забезпечили їй подальші успіхи:

- Економічна інтеграція повинна передувати політичному об'єднанню. Іншими словами, інтеграція повинна йти знизу вгору, а не навпаки.
- Запорукою успішної інтеграції є принцип наднаціональності, який передбачає передачу національними державами частини свого суверенітету наднаціональним інститутам.
- У ході інтеграційного будівництва спочатку повинні вирішуватися прості завдання, щодо яких є згода всіх учасників, і на цій базі повинні створюватися передумови для вирішення більш складних завдань, щодо яких спочатку існують нездоланні розбіжності. Метод полягає в підтримці постійного діалогу між європейським органом, який відповідає за пошук рішень загальних проблем, і національними правами. Це абсолютно новий метод. Він не передбачав створення центрального уряду. Однак він дозволяв приймати рішення на рівні спільноти за допомогою Ради міністрів, зокрема, тому, що пропозиція рішень загальних проблем незалежним європейським органом дозволила безболісно обійти вимогу про одностайне прийняття рішень. Парламент і Суд підкреслюють загальний характер цього утворення. Цей метод є справжнім «федералізатором Європи» [12, с. 79].

Отже, позитивним результатом першого етапу об'єднання Європи, що передував політичному об'єднанню, народи Європи великою мірою зобов'язані сміливості і широті поглядів маленької групи людей. Серед яких Ж. Моне відіграв одну з головних ролей. На всіх посадах він боровся за інтеграцію в політичних і економічних структурах Європи з метою створення нового типу відносин між державами, виявлення солідарності, фактично існуючої між європейськими державами і її переведення в інституційний план. Приклавши неабияких зусиль для розвитку та поширенню інтеграційних процесів в Європі, він заслужив, щоб глави держав і урядів Співтовариства присвоїли Ж. Моне звання 128 почесного громадянина Європи.

Джерела та література:

1. Аболин О.Ю. Всемирный и европейский федерализм: вероятные перспективы / О.Ю. Аболин // Полис. – 1994. – № 5. – С. 110–121.
2. Акульшина А.В. Германский фактор в европейском строительстве (1948–1951) / А.В. Акульшина // Германия и Россия: События, образы, люди. Сборник российско–германских исследователей. – Вып. 3. Материалы международной научной конференции «Россия и Германия: опыт и уроки отношений в XI–XX вв.» 13–14 октября. – Воронеж, 1998. – С. 62–65.
3. Віднянський С.В. Об'єднана Європа: Від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов – К., 2009. – 376 с.
4. Европа: Вчера, сегодня, завтра / И.П. Шмелев. – М.: Экономика, 2002. – 823 с.
5. Европа: новое начало: Декларация Шумана. 1950–1990. Европа и проблема расширения ЕС: Прошлое. Настоящее. Будущее. – М.: Междунар. издат., МИГ «Право», 1994. – 80 с.
6. Европейское объединение угля и стали // Документы Европейского Союза. – Т. 1. – М.: Ассоциация Европейских исследований, МИГ «Право», 1994. – 390 с.
7. Калашникова Н.В. Образование Совета Европы как один из этапов европейской интеграции / Н.В. Калашникова // Historia – magistra vitae. (Межвузовский сборник к 60-летию Аникеева А.А.). – Ставрополь, 2002. – С. 209–221.
8. Монне Ж. Реальность и политика: мемуары / Ж. Монне. – М.: Изд-во «Школа политических исследований», 2001. – 664 с.
9. Панарина Е.А. Жан Моне – почетный гражданин Европы. / Е.А. Панарина // Актуальные проблемы исторической науки: взгляд молодых. – Ставрополь, 2005. – С. 111–116.
10. Флоринский М. Интеграция Европы? / М. Флоринский. – М., 1956. – 142 с.

11. Ченчик Д.В. Идея об'єднаної Європи та пошук шляхів її реалізації у 1945–1952 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Д.В. Ченчик. – Харків, 2007. – 29 с.
12. Швиммер В. Мечты о Европе. Европа с XIX в. до рубежа третьего тысячелетия / В. Швиммер. – М.: Олма-пресс, 2003. – 383 с.
13. Шемятенков В.Г. Большая Европа и западноевропейская интеграция // ЕС на пороге XXI века: выбор стратегии развития / Ю.А. Борко. – М.: Эдиториал УРСС., 2001. – 472 с.
14. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция / В.Г. Шемятенков. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.
15. Шпэт Л. 1992. Мечта о Европе / Л. Шпэт – М.: Междунар. отнош., 1993. – 269 с.
16. Duroselle J-B. Deux types de grands hommes: le générale De Gaulle et Jean Monnet. – Genève: Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales, Collection «Conférence», 1977. – 24 p.
17. Jalons pour une histoire du Conseil de l'Europe: actes du colloque Strasbourg (8–10 juin 1995) / [textes reunis par M.–T. Bitsh]. – Berne, 1997. – 380 p.
18. Rigaut A. De Gaulle et Jean Monnet face à l'Europe [Електронний ресурс] / A. Rigaut – Режим доступу: <http://aloys.rigaut.free.fr/pdf/dgjm.PDF>

Леся Гончаренко

КОНЦЕПЦИЯ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ ЖАНА МОНЕ

В статье на основе деятельности идеолога европейской интеграции Жана Монне и его взглядов рассматриваются теоретические основы будущих интеграционных процессов и их практическое значение в будущем создании органов власти европейских объединений. Раскрывается суть идеи европейского единства Жана Монне, особое внимание обращается на понимание сущности европейского объединения, обоснования его необходимости. Анализируются интеграционные взгляды Жана Монне и их основополагающее значение в формулировке первой европейской институции – Европейского объединения угля и стали. Освещаются разработанные Ж. Монне принципы западноевропейской интеграции, которые обеспечили ей дальнейшие успехи и вошли в историю под названием «метод Монне».

Ключевые слова: Жан Монне, план Шумана, европейское единство, интеграционные процессы, Франция, Германия, Европейское объединение угля и стали, международные отношения.

Lesia Honcharenko

EUROPEAN INTEGRATION CONCEPT OF JEAN MONNET

In the article, based on the activities of the ideologist of European integration Jean Monnet and his views, the theoretical foundations of future integration processes and their practical significance in the future creation of the authorities of European associations are examined. The essence of the idea of European unity of Jean Monnet is revealed, special attention is drawn to understanding the essence of European unification, substantiating its necessity. Analyzes the integration views of Jean Monnet and their fundamental importance in the formulation of the first European institution – the European Coal and Steel Community. The author describes the principles of Western European integration developed by J. Monnet, which provided her further successes and went down in history under the name "Monnet's method".

Keywords: Jean Monnet, Schuman's plan, European unity, integration processes, France, Germany, European Coal and Steel Community, international relations.

УДК 94:327:061.1ЄС(540)

Ігор Горобець

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ З ІНДІЄЮ

Процеси глобалізації, особливо після початку 2008 р. світової економічної кризи, супроводжуються посиленням позаєвропейських економічних і політичних центрів сили. Одним із таких впливових південно-азійських центрів сили є Індія. Впродовж 1990-х рр. індійська економіка стрімко лібералізувалась, що створило сприятливі умови для активізації торговельно-економічних зв'язків між ЄС і Індією. У 2000-х рр. ЄС перетворився на важливого партнера Індії, хоча за обсягами торгівлі з Індією на провідних позиціях залишаються США, Японія, Китай. Початок процесу BREXIT, тобто виходу з ЄС ключового європейського партнера Індії, означає поступовий

перегляд стратегії відносин Індії з ЄС, ключовими партнерами в якому для Делі залишаються Німеччина, Франція, Італія.

Ключові слова: *глобалізація, Індія, Європейський Союз, інтеграційні процеси.*

Впродовж 1990-х рр. популярними були роздуми з приводу переміщення центру розвитку світової економіки з берегів Атлантичного океану на береги Тихого океану. У цьому контексті відносини ЄС з країнами Азії набували особливого значення, тим паче, що зв'язки європейських країн з азійськими мають велику історію. Прямі торговельні зв'язки Європи з Китаєм були встановлені португальцями у XVI столітті. Пізніше були опіумні війни 1839–1842 рр. та 1856–1860 рр. Китайці повставали проти європейського домінування під час Тайпінського повстання 1850–1864 рр. та Боксерського повстання 1899–1901 рр. Непростими були відносини Європи з Азією й у першій половині XX століття, на яке припадають дві світові війни та початок краху європейського колоніалізму.

Першим азійським партнером Європейського Економічного Співтовариства стала Японія. Стрімкий економічний розвиток цієї країни спричинив до того, що Японія в 1966 р. за рівнем валового внутрішнього продукту випередила Італію, в 1967 р. Велику Британію, 1968 р. Францію, 1969 р. ФРН. Європейське Економічне Співтовариство у 1977 р. встановило офіційні відносини з «Асоціацією співробітництва країн Південно-Східної Азії» (АСЕАН). Зазначена інтеграційна структура була створена 1967 р. у складі Індонезії, Малайзії, Філіппін, Сінгапуру, Таїланду. 1984 р. до АСЕАН вступив Бруней. Азійська політика Європейського Союзу після закінчення «холодної війни» набула чіткого профілю у 1990-ті роки. Вона реалізується на основі багатосторонніх та секторальних угод, спеціальних стратегічних концепцій. Основу співпраці складають економічні стосунки, сприяння азійському регіональному співробітництву, налагодження діалогу з актуальних світових проблем.

Азійська економічна криза 1997 р. стала першим симптомом негараздів спекулятивного капіталізму. Відтік капіталів з азійських фондових бірж 28 жовтня 1997 р. створив проблеми для глобальної економіки. За її наслідками було створено механізм погодження інтересів Європейського Союзу та азійських країн. Водночас Євросоюз тільки спостерігає за діяльністю міжурядового форуму «Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва» (АТЕС). У листопаді 1989 р. до нього увійшли країни АСЕАН – Індонезія, Таїланд, Філіппіни, Малайзія, Сінгапур, Бруней, а також Японія, Республіка Корея, Австралія, Нова Зеландія, США і Канада. У 1991 р. до АТЕС приєднався Китай, Гонконг та Тайвань. Нарешті в 1997 р. до АТЕС вступили В'єтнам, Перу та Росія. Причому Росія розглядає себе як вузол, об'єднуючий Європу, Азію та Америку.

Поступово диференціюється політика Євросоюзу щодо країн Північно-Східної Азії – Китаю, Японії, Республіки Корея та КНДР, Монголії і Тайваню. Євросоюз обережно ставиться до тайванської проблеми. Починаючи з 1997 р. Євросоюз був учасником «Korean Peninsula Energy Development Organization» (KEDO). Однак ядерну проблему КНДР врегулювати таким чином не вдалося. Восени 2006 р. Пхеньян провів перше ядерне випробування, а 25 травня 2009 р. ще одне ядерне випробування. Отже, де-факто відбулося поширення ядерної зброї на Корейський півострів, запобігти чому не вдалося ні ЄС, ні США, ні Росії, ні Китаю.

Відносини Євросоюзу з країнами Південно-Східної Азії – Брунеєм, Індонезією, Малайзією, Філіппінами, Сінгапуром, Таїландом, Камбоджею, Лаосом, В'єтнамом, М'янмою розвиваються у форматі діалогу з АСЕАН. Зокрема, з 1994 р. Євросоюзу у співпраці з АСЕАН багато уваги приділяє проблемам захисту прав людини. Євросоюз критикує військових М'янми за переслідування Аун Сан Су Чжі.

З країн Південної Азії – Індії, Пакистану, Бангладеш, Шрі-Ланки, Непалу, Бутану, Мальдівських островів Європейський Союз найтісніше співпрацює з Індією. Пакистан опинився під вогнем критики за нестабільні демократичні інститути та поступливість афганським талібам. Після проведення у травні 1998 р. ядерних випробувань у Індії та Пакистані їхні відносини з ЄС були «заморожені». Але вже 2002 р. санкції фактично були скасовані, оскільки Пакистан та Індія знадобилися США для ведення війни в Афганістані. Євросоюз занепокоєний внутрішньополітичною нестабільністю у Бангладеш та Непалі. У Шрі-Ланці Євросоюз вимагає замирення місцевих сингалів та тамілів. Лише у травні 2009 р. урядові шрі-ланкійські війська звітувалися про перемогу над сепаратистським угрупованням «Тигрів визволення Таміл Іламу».

Однак стабільно гострими залишаються індійсько-пакистанські відносини. Індонезія намагалася силою утримати Східний Тимор та Ачех, нестабільною залишалася ситуація на Корейському півострові, тривала напруга у відносинах між Китаєм та Тайванем. Причому можливості Євросоюзу впливати на врегулювання цих проблем обмежені. Індія традиційно історично

розглядається як важливий європейський партнер. Франція уклала 2008 р. контракти на побудови атомних станцій у Індії, долучившись до конкуренції у цій сфері зі США та Росією.

Зазначимо, що передусім Франція намагається активно залучатись до азійських регіональних інтеграційних проєктів. Наприклад, 7 березня 1997 р. у столиці Маврикія Порт-Луї було створено «Асоціацію регіонального співробітництва країн Індійського океану», до якої увійшли Австралія, Індія, Кенія, Маврикій, Оман, Сінгапур, Південно-Африканська Республіка, Індонезія, Ємен, Мадагаскар, Малайзія, Мозамбик, Танзанія, Шрі-Ланка. Спостерігачами тоді стали Франція та Японія. 30 листопада 2007 р. у Делі відбувся 8-й саміт Індія – Європейський Союз. Цього разу на його порядку денному домінували питання торговельно-економічного співробітництва.

Важливим партнером Індії залишається Європейський Союз та його провідні держави-члени Велика Британія. Франція, Німеччина. На думку американського політолога індійського походження П.Ханни, «ЄС можна вважати найбільш популярною та успішною імперією у історії людства, позаяк вона творить не домінування, а дисципліну» [1, с. 33]. Індія, так само як і Китай, розглядає Євросоюз одним із своїх найбільш перспективних торговельно-економічних партнерів. Водночас Індія не поспішає відкривати свій внутрішній ринок для дешевої молочної продукції з країн Євросоюзу, де її виробництво субсидюється. Натомість в Індії більшість працівників аграрної сфери самозайняті, тому у якості компенсації індійський уряд запропонував Євросоюзу впустити індійську робочу силу на європейський ринок праці. Але Брюсселю ця вимога не сподобалася.

Найбільш гостра фаза у відносинах Індії з країнами-членами ЄС була пов'язана з проведенням у травні 1998 р. ядерних випробувань. Внаслідок цього ЄС ввів проти Індії санкції, які головним чином стосувались військово-технічного співробітництва. Однак у 2004 р. адміністрація Дж. Буша молодшого уклала з Індією угоду про співробітництво в галузі ядерної енергетики, що де-факто можна вважати офіційним визнанням США ядерного статусу Індії.

Традиційно стабільними залишаються індійсько-британські відносини. У січні 2002 р. Делі відвідав британський прем'єр-міністр Т.Блер. За рік до цього візиту британсько-індійський товарообіг досяг 5 млрд. доларів. Зростав обсяг взаємних інвестицій. Водночас збільшувалася британська допомога Пакистану [2, с. 46].

Інтенсивно розвиваються французько-індійські відносини. Важливим партнером Індії є Німеччина. Попри певну міжнародну ізоляцію після ядерних випробувань 1998 р. ФРН вже у травні 2000 р. підписала стратегічний документ «Порядок денний німецько-індійського партнерства в XXI столітті». Причому Індія визначається Німеччиною як «природний партнер» й «азійська велика держава» [3, с. 572]. ФРН встановила дипломатичні відносини з Індією 7 березня 1951 р., причому Індія не поспішала визнавати НДР до часу нормалізації відносин між двома німецькими державами. Тож дипломатичні відносини з НДР Індія встановила лише 8 вересня 1972 року [4, с. 138]. Імпульс німецько-індійським відносинам дали візити Г.Коля до Делі у 1986 р. та індійського прем'єр-міністра Р.Ганді до Бонну у 1988 році. У 1990-ті рр. об'єднана Німеччина стала другою після США державою за кількістю спільних підприємств із Індією [5, с. 164]. У листопаді 2007 р. Індію відвідала бундесканцлер А.Меркель. Німецьких інвесторів мотивувала дешева індійська робоча сила, яка дорівнювала 20% вартості німецької робочої сили [6, с.56]. Традиційною темою німецько-індійських відносин залишається питання просування ФРН і Індії у питанні реформування Ради Безпеки ООН з метою набуття цими країнами статусу постійних членів Ради Безпеки ООН. Однак досі це питання не вирішено.

Водночас Франція, Німеччина та Велика Британія конкурують між собою на індійському ринку зброї [7, с. 354]. У жовтні 2002 р. в Копенгагені відбулася третя зустріч на вищому рівні Індія – ЄС. Економічні пріоритети співпраці залишилися й на порядку денному наступного саміту Індія – ЄС, який відбувся у листопаді 2004 р. в Гаазі [8, с. 19]. Британський прем'єр-міністр Т.Блер вважає, що «Індія потребує менше бюрократії і менше державної влади, а не більше» [9, с. 712].

У січні 2008 р. Делі відвідав британський прем'єр-міністр Гордон Браун. Він підтримав ідею надання Індії статусу постійного члена Ради Безпеки ООН. Англійці готові були реалізувати програму підготовки індійських військових для стабілізаційних сил ООН [10, с. 6].

Індія послідовно домагається від країн Євросоюзу поваги до своїх інтересів. Прикладом цього є інцидент із стріляниною італійських військових по індійським моряхам, які помилково були прийняті за сомалійських піратів. Після цього італійці арештували індійських військових моряків. 14 березня 2013 р. індійський суд тимчасово заборонив виїжджати із Делі італійському послу Даніеле Манчіні [11, с. 1]. 22 березня 2013 р. Індія дала зобов'язання не страчувати італійських моряків у разі їхньої екстрадиції [12, с. 1]. Зрештою, 2 квітня 2013 р. італійські моряки повернулися до Делі, а послу Італії в Індії було повернуто свободу пересування [13, с. 1].

Серйозною проблемою у відносинах Індії з країнами ЄС залишається переслідування індуїстами християнської громади цієї держави, яка нараховує 24 млн. християн (головним чином

протестантських номінацій) [14, с. 5]. Зазначена проблема піднімалася 29-30 вересня 2009 р. у Парижі на саміті ЄС – Азія. Секретар Конференції католических єпископів Індії Джозеф Бабу зазначав, що «навращення у християнство дає шанс вихідцям із каст недоторканих і малих племен змінити свій соціальний статус» [15, с. 6]. Утім, розуміння прав людини, властиве індійській цивілізації, історично відрізняється від європейського тлумачення цієї категорії не лише за обсягом прав та обов'язків, але й за їхньою якістю.

Попри усі протиріччя, Індія посідає важливе місце у стратегії спільної зовнішньої політики Євросоюзу, свідченням чого є укорінення практики щорічних стратегічних консультацій, на яких Індія послідовно захищає свої інтереси. Найважливішими партнерами Індії серед країн-членів Європейського Союзу залишаються держави його «ядра»: Велика Британія, Німеччина та Франція. Однак зауважимо, що у 2014 р. після приходу до влади в Індії лідера партії «Бхаратія джаната» Нарендри Моді зовнішньополітичні пріоритети Індії зосередились на відносинах з країнами Азії. Серед азійських гігантів, які вибудовують багатополлярний світ, Європейський Союз почувається як периферійна потуга [16, с. 11]. Принаймні у такому стані справи перебуватимуть, доки Євросоюз остаточно не сформує ефективну спільну зовнішню політику. В Азії політичний ідеалізм Євросоюзу поступається політичному реалізму. Хоча використовується й досвід Нарад з безпеки та співробітництва в Європі. На початку червня 2002 р. у Алмати відбулася зустріч лідерів Азербайджану, Афганістану, Єгипту, Ірану, Ізраїлю, Казахстану, Китаю, Киргизстану, Монголії, Палестини, Таджикистану, Туреччини та Узбекистану, на якій було запропоновано відкрити перспективу «виходу на загально регіональну систему гарантування безпеки». Європейський Союз перетворився на приклад інтеграції для багатьох азійських регіональних інтеграційних угруповань. У січні 2009 р. Японія та Республіка Корея активізували переговори про створення зони вільної торгівлі. Китай поставив собі за мету стати лідером в процесі виходу з глобальної економічної кризи. Тому вимоги ЄС та США щодо зміцнення юаня на фоні глобальної рецесії виглядали для Китаю як вимога економічного самогубства. Водночас збереження купівельної спроможності західних споживачів було умовою для розвитку китайського виробництва.

Ключовими азійськими партнерами Європейського Союзу залишаються Китай, Індія, Республіка Корея. Водночас ЄС, США та Китай вважаються новою «великою трійкою» [17, с. 340]. Однак Індія наполегливо шукає своє місце у сучасному світі. Не лише Д. Трамп мріє зробити США знову великими. Фактично аналогічну місію щодо Індії у 2014 р. запропонував прем'єр-міністр Нарендра Моді. Утім, його стратегічні пріоритети з самого початку урядової діяльності були зосереджені на азійських країнах Індійського океану та Тихого океану. Варто зауважити, що результат червневого 2016 р. референдуму про вихід Великої Британії з ЄС та підписання у березні 2017 р. королевою Єлизаветою II закону про початок переговорів щодо виходу змінюють порядок денний відносин Індії з ЄС. Адже після завершення процедури виходу Британія планує залишитись епіцентром перетину зон вільної торгівлі між Європою і США, Європою і Азією. Тому й після виходу Британії з ЄС вона залишатиметься для Індії пріоритетним європейським партнером. Розвиток відносин з країнами ЄС залежить від стану справ у самому Євросоюзі та його готовності продовжувати розвивати співпрацю з Індією.

Джерела та література:

1. Ханна Параг. Второй мир / Пер. с англ. / Параг Ханна. – М., 2010. – 616 с.
2. Кикнадзе А. Великобритания: приоритеты политики в Восточной и Южной Азии / А. Кикнадзе // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №5. – С.44–46.
3. Wagner Christian. Indien // Schmidt Sigmar, Hellmann. Handbuch zur deutschen Außenpolitik / C. Wagner – Wiesbaden, 2007. – S. 570–574.
4. Gupta Amit. Handel, Hilfe, Hallstein-Doktrin. Die deutsche Sudasienpolitik unter Adenauer und Erhard 1949-1966. – Hussum, 2004. – 340 s.
5. Wagner Christian. Die verhinderte Großmacht? Die Außenpolitik der Indischen Union. 1947 bis 1998 / C. Wagner – Baden-Baden, 2005. – 350 s.
6. Печищева Л.А. Индия и Германия: развитие торгово-экономических отношений / Л.А. Печищева // Азия и Африка сегодня. – 2010. – №7. – с.54–56.
7. Jain Rajendra, Kuck Gert. India and Germany in a Changing World / Rajendra Jain, Gert Kuck. – New Delhi, 2001. – 300 p.
8. Ф. Юрлов. Индия в мировой политике / Юрлов Ф. // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 5. – С.16–22
9. Блер Т. Шлях. / Т. Блер – К., 2011. – 848 с.
10. Независимая газета. – 2008. – 22 января.

11. Индийские власти временно запретили выезд из страны итальянскому послу // Электронный документ: режим доступа: <http://www.interfax.ru/news.asp?id295510>
12. Индия гарантирует, что итальянские моряки не будут казнены // Электронный документ: режим доступа: <http://www.interfax.ru/news.asp?id=297061>
13. Индия отменила запрет на выезд итальянского посла // Электронный документ: режим доступа: <http://www.europenews.com/2013/04/02/india-allows-departure-of-roma-envoy-amid-marines-raw/>
14. Маякова Л. Правительство Дели не в состоянии защитить последователей Христа / Л. Маяков // Независимая газета. – 2009. – 4 февраля.
15. Вспоминая уроки Ганди // Независимая газета. – 2009. – 4 февраля.
16. Messner Dirk. The European Union: Protagonist in a Multilateral World order or Peripheral Power in the „Asia-Pacific“ century? / Dirk Messner // Internationale Politik. – 2007. – № 1. – S.11–27.
17. Khanna Parag. The Second World: Empires and Influence in the New Global Order / Parag Khanna. – London, 2008. – 495 p.

Игорь Горобец

ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЙ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА С ИНДИЕЙ

Процессы глобализации, особенно после начала мирового экономического кризиса 2008 г., сопровождаются усилением внеевропейских экономических и политических центров силы. Одним из таких влиятельных центров силы в Южной Азии является Индия. В течении 1990-х гг. индийская экономика стремительно либерализировалась, что создало благоприятные условия для активизации торгово-экономического сотрудничества между ЕС и Индией. В 2000-х гг. ЕС превратился в важного партнёра Индии, хотя по объёмам торговли с Индией на ведущих позициях остаются США, Япония, Китай. Начало процесса BREXIT, выхода из ЕС ключевого партнёра Индии, означает постепенный пересмотр стратегии отношений Индии с ЕС, ключевыми партнёрами в котором для Дели остаются Германия, Франция, Италия.

Ключевые слова: глобализация, Индия, Европейский Союз, интеграционные процессы.

Ihor Horobets

SPECIFIC FEATURES OF EU – INDIA RELATIONS

Globalization, especially after the 2008 global economic crisis, is accompanied by the emergence of non-European economic and political centers of power. India is among these influential South Asian centers of power. Throughout 1990's, Indian economy liberalized rapidly, creating favorable conditions for intensification of trade and economic relations between the EU and India. In the 2000s, the EU became an important partner of India, although its trade volume is characterized by dominance of the United States, Japan and China. The BREXIT process, being regarded as withdrawal of the key European partner of India from the EU, implies gradual strategic review of relations between India and the EU, where Germany, France and Italy remain key partners for Delhi.

Keywords: globalization, India, European Union, integration process.

УДК 94(4)

Володимир Дятлов

КОНЦЕПТ ЄВРОПИ І «РЕФОРМАЦІЯ 500». ВИПРОБУВАННЯ ЮВІЛЕЄМ

У статті досліджено основні маркери наукового і релігійно-громадського дискурсу відзначення 500-річного ювілею Реформації. Особлива увага приділена вивченню питання про те, наскільки значним є інтеграційний тренд у конфесійній сфері в умовах інтеграційних процесів у Європі. У пошуку відповідей на поставлені питання автор спробував показати відповідність наукових пошуків останніх десятиліть громадсько-релігійним запитам європейського суспільства.

Ключові слова: Реформація, інтеграція, концепт Європи.

500-літній ювілей Реформації має світове значення й широко відзначається не лише в країнах, де утвердився протестантизм, а й на теренах країн, де переважають інші конфесії. Попередні столітні дати цієї події мали більш вузький географічний вимір. Розширення ювілейного простору обумовлено утвердженням нових протестантських конфесій, легалізацією їх у пострадянській частині

світу. Увага до цієї події спричинена також процесами, що відбуваються у християнстві, значними змінами у релігійній мапі Європи. Багатоетнічне мусульманське населення для європейців виступає як єдина релігійна спільнота попри наявності в ній різноманітних течій і напрямків. З свого боку, мусульмани сприймають корінне населення Європи як християнське, не переймаючись при цьому поділом його на протестантів та католиків. За таких умов релігійний чинник набуває першорядного значення в ідентифікаційному визначенні різних груп суспільства і починає перевалювати над національно-етнічним.

Не менш важливий вплив на відзначення ювілею мають інтеграційні процеси, створення і розширення Європейського Союзу. Концепт Європи включає в себе інтеграційні елементи в сферах культури, політики, суспільства на основі цінностей, які століттями формувались у християнському середовищі. За таких умов релігійна складова суспільного життя, в першу чергу християнства не може бути ізольованою від формування концептуальних засад Європи. Йдеться насамперед про питання, наскільки готові і здатні конфесійні структури європейського християнства до зближення та інтеграції.

Завдання даної статті простежити основні маркери наукового і релігійно-громадського дискурсу відзначення 500-річного ювілею Реформації, з'ясувати, наскільки значним є інтеграційний тренд у конфесійній сфері. У пошуку відповідей на поставлені питання автор спробував показати узгодженість наукового громадсько-релігійного дискурсів.

Національні історіографії і концепт Європи.

Історична наука останніх двох століть формувалась переважно в річищі національних історіографій з певною прив'язаністю до цивілізаційних центрів. В історіографічному дискурсі попередніх століть тема Реформації вивчалась в контексті формування і утвердження національного світогляду. Теологічний дискурс базувався на взаємних звинуваченнях католицьких і протестантських теологів у розколі християнства.

Сучасна історична наука продовжує демонструвати свою чутливість і прив'язаність до політичних і соціокультурних парадигм цивілізаційного розвитку. Західноєвропейські дослідники концентрують зусилля головним чином на історико-порівняльному аналізі політичних, соціокультурних і економічних процесів в країнах, які входять до «об'єднаної Європи», що слід розглядати як адекватну відповідь історичної науки на європейську інтеграцію. Захоплення «спільною» історією, яке дало можливість сформулювати чимало нових концептуальних моделей і теорій загальноєвропейських цивілізаційних феноменів, призвело до помітного послаблення уваги до національних особливостей загальноєвропейських процесів та явищ.

Найбільш благодатним полем для інтеграційної історії стали Середньовіччя і ранній Новий час, – епохи, коли єдність європейської цивілізації і світогляду базувалась на універсальних християнських принципах і цінностях. Нова історіографічна тенденція виявилась настільки помітною, що в наукових колах заговорили про кінець національних історіографій [1, с. 595]. Помітними стали також спроби, з одного боку, розширити ареал інтеграційної історії на країни Східної Європи і Сходу, а, з іншого – досягти компромісу між універсалістським і національними підходами. За висновком одного з аналітиків таких новацій М. Боргольте, історична наука не може бути служанкою європейського об'єднання, однак вона повинна концентрувати свої зусилля на пошуках вирішення актуальних проблем сучасності, що відкриває для неї як нові шанси, так і нові ризики. Ревізія латиноцентристської історіографії на користь транскультурного простору, відкритість її східній історії й надалі потребують національних історій і спеціальних дисциплін, результати яких по-новому упорядковуються і переосмислюються відповідно до нових цілей і завдань реального об'єднання Європи [1, с. 595–596]. Перед істориками стоїть завдання за допомогою фахівців в різних галузях гуманітарного знання осягти латинську Європу в єдності з східними регіонами, враховуючи в кожному випадку національні та культурні особливості [2, 6].

Натомість інтеграційна ідея сьогодні проходить нові випробування національним чинником, який може датися взнаки в наступні роки у перегляді концепту Європи та євроінтеграції. В контексті цих коливань і хрупкості політичної єдності відбувається відзначення 500-річчя Реформації. Століттями лютеранство та інші протестантські конфесії відзначали попередні ювілеї як «своє» свято, а католицький світ відповідно як дату трагедії західного християнства.

Реформація як історичний феномен наповнена процесами, які руйнували підвалини, на яких трималася єдність середньовічного католицького світу. Слід зазначити, що 31 жовтня 1517 року відкриває серію наступних 500-літніх ювілеїв, які маркують драматичні події релігійного розколу, утворення нових конфесій, соціально-політичних революцій, які вмістила Реформація. Іншими словами, реальність XVI століття дає чимало приводів говорити про розкол Європи в різних вимірах, релігійному, конфесійному, національному і соціополітичному.

За таких умов постає питання, яким чином сучасні історики і теологи намагаються відшукати приховане за войовничою риторикою минулого те, що сприятиме укріпленню мирного співіснування різних конфесій у європейському християнстві.

Історія Реформації – у пошуках втраченого Середньовіччя.

З метою подолання уявлення про Реформацію як руйнацію європейської єдності історики і теологи наголошують на необхідності відокремити Реформацію як історичну подію, від її інтерпретацій, які мали місце в наступні століття. Доцільність такого перегляду обґрунтовується тим, що національно і конфесійно заангажовані історики робили наголос на протиставленні католицизму і протестантизму, Середньовіччя і Модерну. В цьому контексті Реформація виступала як початок переходу до Нового часу і нової релігійності.

Головною тезою, що набуває актуальності напередодні ювілею, є теза про те, що виступ Лютера і його програма не були розривом із Середньовіччям, а відтак, з католицизмом цієї доби. В літературі відбувається перегляд історії самої події 31 жовтня 1517 року – прибивання Лютером своїх 95 Тез проти індульгенцій на дверях Замкової церкви у Віттенберзі. За основу взято дослідження Е. Ізерло, в якому той ще задовго до ювілею намагався довести, що прибивання Тез – не що інше як протестантська легенда, автором якої був перш за все соратник реформатора Філіп Меланхтон. Протестантські історики всіляко намагалися спростувати подібні припущення. Натомість нова генерація авторів, зокрема Ф. Леппін, погоджуються з твердженням дослідника й трактують появу Тез у традиційному середньовічному дусі – Лютер їх не прибивав, а за правилами академічного диспуту розіслав їх своїм опонентам для диспуту. Звичайно, дослідження істориків мало що змінюють у масовому уявленні про історичну подію – міф завжди є стійким і може продовжувати своє життя, незважаючи на зусилля фахівців. Тим більше, що в основі його є важливий документ історичного значення – Тези. Здавалось би спростування форми їхнього оприлюднення мало що змінює у змісті події, натомість новим є трактування її як продовження середньовічної традиції і применшення її реформаторського значення. Головне – Лютер виступив не як ворог католицької Церкви, яким його представляла протестантська традиція, а як найбільш чемний і щирий її представник.

Твердження про середньовічні католицькі витоки Реформації має свою доволі тривалу передісторію і метаморфози у науковому дискурсі. Відомий німецький історик Й Янсен у другій половині XIX століття звернув увагу на католицький ренесанс, масове благочестя і побожність напередодні Реформації. В цьому контексті Реформація Лютера зображалась ним як руйнація цієї духовної іділії, що мала трагічні наслідки у вигляді релігійного розколу. Століттям пізніше протестантський історик і теолог Б. Меллер погодився з твердженням про масовий характер католицької побожності. Однак висновок був іншим – Реформація Лютера була продовженням, а не запереченням релігійного ентузіазму мас пізнього Середньовіччя. Історик визнав, що зв'язок релігійних вимог з соціальними і економічними устремліннями бюргерів в значній мірі сприяв, а не заважав успіху Реформації. Реформаційна проповідь, на його думку, викликала глибоку екзистенціальну зацікавленість бюргерів – релігійні проблеми хвилювали їх не менше, ніж соціальні та політичні перетворення. Однак головний висновок історик формулює в дусі традиційного теологічного підходу: людина XVI століття прагнула перш за все досягти спасіння. Ідея континуїтету пізнього Середньовіччя і Реформації Лютера знайшла своє підтвердження в концепції Х. Обермана. Модернізацію, утвердження нових європейських цінностей і відносин у суспільстві історик пов'язує не з виступом Лютера, а з «другою Реформацією», ідеологім і лідером якої був Жан Кальвін [3, 4]. Історики посилалися при цьому на компромісний характер вчення і програми Лютера, який у 1517 році виступив як щирий католик і вірний служитель Церкви і саме в цьому, на його думку, слід шукати джерела його реформаційної ідеї.

Зазначені підходи знайшли своє продовження в дослідженнях Ф. Леппіна і Т. Кауфмана. Характерним для концептуальних підходів дослідників є фокусування уваги на історії ранньої Реформації, її континуїтету з пізнім Середньовіччям. Головна теза дослідників зводиться до того, що вчення Лютера і рання Реформація були продовженням глибоко середньовічного прагнення до внутрішньої віри, побожності і благочестя віруючих, яке завжди перебувало в суперечності з офіційним зовнішнім культом папської Церкви. Центральне місце в пошуках аргументації Ф. Леппін знаходить в містичних вченнях середньовічних теологів. Лютер відроджував середньовічну теологію, яка наголошувала на провідній ролі не зовнішнього культу, а внутрішньої віри. Ця традиція має багату середньовічну історію. Вона ніколи не зникла у Церкві. Найбільш чітко вона відображена у вченнях середньовічних містиків Майстера Екхарда і Йогана Таулера. Лютер вивчав Таулера і перевидав його «Німецьку теологію». Так у поєднанні трактування Священного Письма і цієї теологічної традиції народжується формулювання вчення про спасіння вірою, про загальне священство віруючих. Програма Лютера виглядає як відродження середньовічної релігійно-

католицької традиції, звільнення її від нашарувань зовнішнього культу, який набуває надмірних масштабів саме напередодні Реформації.

Реформатори щедро використовували набутий релігійний досвід для формування нового суспільства. Прикладом цього може бути середньовічне чернецтво, досвід і принципи якого реформатори намагались розчинити в світському середовищі або у створенні громад із специфічними соціальними і політичними відносинами. Заперечення середньовічного чернецтва не означало розриву з цієї традицією, а призводило до пошуків альтернатив цьому явищу у вигляді нових товариств, братських об'єднань, в середовищі яких панує справедливість, порядок і гармонія.

В такому баченні Реформація акумулювала в собі багато чого з арсеналу середньовічного католицизму і представляла собою тривалий процес трансформації. Напередодні 500-річного ювілею ця концепція спрямована на лібералізацію і демократизацію сучасного релігійного життя, шляхом безпосереднього звернення до спадщини Лютера. У цьому можна углядіти прагнення євангелічних теологів до зняття старих протиріч між католицькою і лютеранськими церквами.

Лютеранські теологи висловлюють свою готовність визнати можливість компромісу і поєднання двох традицій середньовічного католицизму, з одного боку, і лютеранства та інших протестантських конфесій – з іншого. Справжній розрив із Середньовіччям, а, відтак, з католицизмом відбувається за часів Жана Кальвіна. Межа розколу тим самим відсувається і відкриває простір для активного діалогу католицизму і лютеранства.

За спробами повернути християнське Середньовіччя у сучасний соціокультурний простір Європи лежить ідея можливого досягнення єдності у найбільш чутливій сфері – сфері релігії. Такий підхід не виключає різних часто опозиційних один одному релігійних ідей та альтернатив, однак усі вони відбуваються в межах єдиного християнства. Середньовіччя дає уявлення про пріоритетне значення приналежності до християнства над етнічними та іншими спільнотами.

Реформа і Реформація. Ціна історичного непорозуміння.

Одним із містків, який дозволяє говорити про зближення католицизму і протестантизму є концепція Реформи Церкви, авторами якої в переважній більшості є історики і теологи католицької орієнтації. Сутність нового підходу полягає в тому, що ще задовго до початку Реформації існувало чимало проектів, які отримали назву *reformatio*. Дана теза не викликає заперечень з боку протестантських авторів. Великим революціям, як правило, передують спроби масштабних реформ. В історичній ретроспективі вони виглядають як альтернатива і можливість уникнути революційної кризи. Їх автори стають героями головним чином тоді, коли суспільство відчуло на собі всі можливі негативні наслідки революційних перетворень. Нові покоління починають говорити про їх велич, далекоглядність, державний розум, здатність передбачати майбутні трагедії. Правда, більшості з тих, кому були адресовані подібні панегірики, не доводилося їх чути. Можна назвати плеяду реформаторів, які свої проекти реформ сподівалися врятувати суспільство від революційних криз.

Реформація не є винятком – розлогі проекти реформ були сформульовані в анонімних памфлетах «Реформація імператора Зігмунда» і «Реформація імператора Фрідріха III», проекти реформи Церкви пропонували окремі церковні діячі і гуманісти. Принципово новим є визнання того, що за часів Реформації ідея Реформи не тільки не втратила свого значення, а виступала найбільш реальною альтернативою Реформації. Відтак, прихильники даної ідеї, які зображались раніше як «запеклі вороги Реформації», «лідери католицької реакції», «реакціонери» у новітній літературі «зміщуються» в розряд найбільш поміркованих реформаторів.

Свого часу протестантські історики доклали чимало зусиль для створення фундаментальних видань джерел. Центральне місце серед них є багатотомні видання творів Лютера, Філіпа Меланхтона, інших реформаторів. Тривалий час інформаційно-джерельна база католицького табору залишалась вкрай розпорошеною і критично не опрацьованою. В останні десятиліття німецькі історики здійснили підготовку багатотомних видань творів захисників католицизму реформаційної доби.

В умовах Реформації ідея католицької Реформи не знімалася з порядку денного. У такій моделі Реформація може розглядатися як альтернатива і радіальне відбрунькування Реформи. Концепція Реформи, помірною варіанту поновлення Церкви і суспільства, згладжує грань між реформаційних і католицьким табором, показує наявність широкої прикордонної смуги між ними. Автори концепції вказують на складний характер відносин між ідеологами Реформи і Реформації, які при всій ворожості, не виключали можливостей компромісу.

В основу цієї моделі покладено ідею толерантності, яка через п'ять століть знімає з порядку денного багато старих тем протистоянь і суперечностей. Наукове значення концепції Реформи полягає в тому, що вона, дійсно, розширює дослідницьке поле і дає нове уявлення про табір «ворогів Реформації». У той же час залишається відкритим питання, чому Реформа і Реформація виявилися несумісними, які сили в одному і в іншому таборі завадили компромісу між ними? У свою чергу, це

ставити питання про співвідношення сил всіх учасників релігійного протистояння і розколу. Вдалою спробою знайти нові підходи до оцінки ворогів Реформації є монографія Г. Фолькмара, присвячена життю та діяльності герцога Георга Саксонського. Історик визначає багатогранність особистості князя, а його політику як таку, що передбачала проведення масштабної церковної Реформи. У світлі сучасних досліджень герцог виступає як політик, який намагався уникнути соціально-політичних і релігійних крайнощів – католицької реакції і реформаторського екстремізму в рішенні проблем того часу.

Ключового значення набуває тематика компромісів між Лютером і католицьким табором, який очолював імператор. Відхилення Лютера від багатьох радикальних тез своєї програми, наявність численних компромісних варіантів церковної Реформи акцентують на компромісних моментах програм протилежних сторін.

«Реформація 500» – Свято християнства

Історіографічний і теологічний підходи утверджуються у співзвучності з релігійно-громадським дискурсом 500-річного ювілею. Церковні діячі католицької і німецької євангелічної церков активно апелюють до примирливого тону наукового пошуку для утвердження ідеї толерантності і конфесійного зближення. Відомий теолог, історик і єпископ лютеранської церкви Т. Кауфман сформулював тезу про «важкий тягар Реформації», оскільки він значною мірою ускладнює процес об'єднання християнства. В такому баченні ювілейна дата виступає не приводом для «протестантського» святкування, а для переосмислення релігійних процесів як у католицизмі так і у протестантських конфесіях.

За пропозиціями Голови Євангелічної церкви Німеччини Генріха Бедфорда-Штрома та Голови Німецької Конференції єпископів кардинала Райнгарда Маркса ювілей Реформації визначається як «свято християнства», в основі якого має бути «послання милості Божої для всіх народів». Вперше в історії розділених церков 31 жовтня має відзначатися спільно, без конфесійних кордонів. Екуменічний підхід до відзначення події має слугувати пошуку дороги в майбутнє. Кардинал Маркс наголосив на тому, що екуменічні підходи до відзначення 2017 року як свята християнства цілком відповідають намірам Лютера: «Ми католики сьогодні можемо відверто сказати, що він власне не хотів заснування ніякої нової Церкви. Він хотів бачити милостивого Бога і дати людині свого часу мужність влаштувати своє життя без страху перед Ним» [5]. Земельний єпископ Бедфорд-Штром у відповідь наголосив на тому, що «ми можемо краще справитися з існуючими розбіжностями, ніж попередні покоління, що є, на мій погляд, високою повчальною цінністю спільного підходу до ювілею». Недопустимо переносити релігійні конфлікти минулого у сьогодення. Старі рани треба лікувати і здійснювати «духовний процес зцілення спогадів про минуле» [5]. Процес екуменічного святкування ювілею Реформації має передбачати екуменічне покаяння і узгоджені богослужіння. Передбачається спільне паломництво делегацій у складі 18 представників обох церков до Святої землі. З 16 до 22 жовтня 1517 року вони мають пройти слідами Христа і здійснити спільну паломницьку молитву.

Усе вище сказане дає підстави стверджувати, що «Реформація 500» – проект примирення лютеранства і католицизму. Екуменічний підхід до ювілею є одним із засобів сприяння об'єднанню Європи, подолання старих протиріч і суперечностей. За часів Реформації спроби примирення і компромісу між Лютером і католицькою Церквою виявилися невдалими. Таку ж долю спіткали спроби примирення двох гілок Реформації – Німецької і Швейцарської. Натомість ювілей Марбурзького диспуту 1529 року ще попереду.

Джерела та література:

1. Borgolte M. Vor dem Ende der Nationalgeschichten? Chancen und Hindernisse für eine Geschichte Europas im Mittelalter // Historische Zeitschrift. – Bd. 272 – H. 3. – S. 595
2. Borgolte M. Mittelalterwissenschaft im Zeitalter der Pluralitätserfahrung // Unaufhebbare Pluralität der Kulturen Zur Dekonstruktion und Konstruktion des mittelalterlichen Europa/Hrsg/von M. Borgolte. – München, 2001.
3. Oberman H. A. Die Reformation, Von Wittenberg nach Genf. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1986.
4. Oberman H. A. Zwei Reformationen. Luther und Calvin - Alte und Neue Welt. Berlin, 2003.
5. “Erinnerung heilen – Jesus Christus bezeugen”. Deutsche Bischofskonferenz und Rat der Evangelischen Kirche veröffentlichen Gemeinsames Wort zum Jahr 2017. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.ekd.de/pm119_2016_gt24_heilung_erinnerung.htm

Владимир Дятлов

КОНЦЕПТ ЕВРОПЫ И «РЕФОРМАЦИЯ 500». ИСПЫТАНИЕ ЮБИЛЕЕМ

В статье исследованы основные маркеры научного и религиозно-общественного дискурса празднования 500-го юбилея Реформации. Особое внимание уделено изучению вопроса о том, насколько значительным является интеграционный тренд в конфессиональной сфере в условиях интеграционных процессов в Европе. В поиске ответов на поставленные вопросы автор попытался показать соответствие научных поисков последних десятилетий общественно-религиозным запросам европейского общества.

Ключевые слова: Реформация, концепт Европы, интеграционные процессы, конфессиональная жизнь.

Volodymyr Diatlov

**THE CONCEPT OF EUROPE AND “REFORMATION 500”.
THE ANNIVERSARY TEST**

This article explores the primary markers of scientific and religious discourse public of celebration of the 500th anniversary of the Reformation. Particular attention is paid to the question of how significant is the integration trend in the confessional sphere in terms of integration processes in Europe. In search of answers to the questions, the author tried to show compliance with scientific research of recent decades to social and religious needs of European society.

Keywords: Reformation, the concept of Europe, integrational processes, confessional life.

УДК 94:327.39”14”

Марина Кеда

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ЗМАГАННЯ XV ст.

Стаття містить аналіз найбільш поширених у XV ст. стратегій об'єднання Європи, в основу яких була покладена ідея боротьби проти турецької загрози. Особлива увага приділяється діяльності Іржі Подебрада та Енеа Сільвіо Пікколоміні по реалізації їх інтеграційних проєктів. Встановлено, що саме в цей час відбувається інституційне перезавантаження концепту Європи: середньовічна християнська моно-ідентичність поступається світському началу в інтеграційних змаганнях і витісняється множинністю різнорідних ідентичностей.

Ключові слова: європейська інтеграція, Пій II (Енеа Сільвіо Пікколоміні), Іржі Подебрад, концепт Європи.

Загально визнані сьогоденною світовою спільнотою правові, культурні, етичні цінності Європи формувались упродовж багатьох століть, допоки у політичному вимірі викристалізувались у формі могутнього утворення, відомого як Європейський союз. Міцні підвалини сучасних інтеграційних практик на континенті були закладені ідеями таких непересічних діячів як Данте Аліг'єрі, П'єр Дюбуа, Іржі Подебрад, Емерік Крюсе, герцог де Сюллі, Ян Амос Коменський, Гійом Постель, Вільям Пенн, Жан-Жак Руссо, Імманіл Кант, Клод Анрі Сен-Сімон та ін. В історії інтеграційної думки особливий інтерес представляє перехідна епоха між середньовіччям та раннім Новим часом, а XV ст. заслуговує на спеціальну увагу, адже його можна вважати, до певної міри, переломним у розвитку євроінтеграційної ідеї. Боротьба за супрематію в політичній сфері все більше схилила чаші терезів на користь світської влади. Саме в епоху Відродження починається поступове витіснення середньовічного поняття «християнський світ» новим поняттям «Європа». Яскравим прикладом цих протиборчих процесів стало протистояння двох осіб, унікальних новаторів кожен у своїй сфері: Енеа Сільвіо Пікколоміні – першого гуманіста на престолі Святого Петра, та Іржі Подебрада – першого реформатора на королівському троні Чехії.

Загальноєвропейські геополітичні настрої другої половини XV ст. визначались тією обставиною, що від падіння Константинополя минуло всього лише кілька років, відтак ідея боротьби з турками володіла умами чи не всіх вищих посадовців Європи. Хрестовий похід проти турок став центральною ідеєю понтифікату і нового Папи Пія II (1458–1464), в миру відомого як Еней Сільвіо Пікколоміні (1405–1464). Виходець із Сієни, широко освічена людина, знавець класичних мов, поет-гуманіст, вчений, що крім теологічних залишив праці географічні, історичні, трактати з античної поезії, сільського господарства, ремесла. В юності він писав фривольні оповідання в дусі Боккаччо,

чим здобув собі славу і популярність новеліста. Його прозові твори критики характеризують як «енергійні, яскраві, елегантні й дотепні» [1, с. 9].

Бурхлива молодість та двоє незаконнонароджених дітей не завадили п'ятдесятирічному церковному сановнику 1458 р. стати Папою під іменем Пія II. Ім'я він обрав на честь того, що античний поет Вергілій часто вживав слово pius (благочестивий) по відношенню до свого героя Енея [12, с. 203]. С. Лозинський для характеристики моральності новообраного Папи наводить його лист до батька, в якому він повідомляє, що відправляє до нього свого сина, що народився від англійки, ім'я якої головний секретар «через великий обсяг роботи встиг забути» [12, с. 204].

Головний абрєвіатор (секретар) Базельського собору, прихильник крайнього концеляризму, замолоду він виступав за обмеження папського абсолютизму і верховенство вселенських соборів. Однак згодом поміняв позицію на діаметрально протилежну. Ця світоглядна еволюція відображена в його чималій епістолярній спадщині [1]. Працював при дворі німецького імператора і в якості вправного дипломата об'їхав майже всю Європу. Упорядники його спадщини визначають його як різносторонню особистість, часто проникливу, інколи наївну, схильну брати все, що давалось йому життям [1, с. 4]. За визначенням історика папства Е. Гергея, розумний, дотепний, з універсальною освітою, Пікколоміні одночасно поєднував у собі поета, історіографа, вченого-географа, політика і дипломата, все, що завгодно, крім вищого священнослужителя [8, с. 116].

Проте, навіть ставши кардиналом, він здобув собі прихильність і повагу. Його обрання як «князя гуманістів» у Римі викликало захоплення. Він проявляв прихильність мистецтвам, старовинним речам, всім радощам буденного життя. За його понтифікату почалось систематизоване збирання скарбів античного Риму. Навіть в якості Папи він продовжив літературну діяльність, залишивши по собі мемуари, писані класичною латиною, а стосовно дорікань з приводу бурхливого минулого 1463 р. видав славнозвісну булу, в якій віруючим пропонувалось «пройти повз Енея і зосередитись на Пії» [12, с. 204]. Сам він зосередився на прибуткових статях куріального бюджету: скасував канонічну заборону стягування відсотків, брав участь у торгівельних ініціативах, запроваджував різні комерційні монополії, спекулював галунами і накладав анафему на тих, хто купував турецькі «святотатські» галуни [8, с. 204]. Прибуток приносили «хрестові» податки.

Ще не будучи Папою Римським Еней Сільвіо Пікколоміні в одному з листів своєму другові скаржився, що ні Папі, ні імператорові не надають належних почестей, що немає ніякого благоговіння і слухняності, і що з такими звичаями не можна знищити турецьку армію. Тому тема миру в Європі – «в нашій батьківщині, в нашому власному домі, у нашого святого вогнища» – стала лейтмотивом праць Папи Пія II. Християнство і Європа для нього – поняття рівнозначні, але показовим є те, що замість раніше прийнятих висловів «християнські народи», «Християнський світ» Пій II запропонував вживати терміни «європейські народи» і «європейський світ». Він першим починає активно використовувати поняття «європеець», запроваджуючи його до широкого ужитку. Понтифік був настільки захоплений ідеєю об'єднання Європи, як сили, здатної протистояти туркам, що навіть присвятив їй невеличкий трактат [10]. Засадничим об'єднавчим елементом мав виступити католицизм. Новаторським у його концепті Європи було те, що до «європейського світу» включалася і Візантія, тобто мова йшла про Європейську Християнську Метацвілізацію [6, с. 10]. І це в той час, коли багато хто на Заході розглядав Візантійську імперію як чужу і ворожу силу, обмежуючи Європу рамками Західноєвропейської (Католицької) цивілізації. Папа Пій II був одним з найактивніших прихильників зближення Західної та Східної Церков з метою більш згуртованого протистояння турецької агресії, а також і зміцнення стабільності в самій Європі. Торжество християнської віри, на його думку, немислимо без торжества Європи, без припинення її внутрішніх чвар.

На наступний же день після свого обрання Папою Римським Пій II спеціальною буллою оголосив про скликання 1 червня 1459 року з'їзду всіх госуларів в Мантуї. Це була спроба створити новий загальноєвропейський інститут замість Соборів, що скомпрометували себе протистоянням із Папою. Водночас, «з'їзд усіх госуларів» міг розглядатися як модифікація самих церковних Соборів, де протягом XV століття постійно посилювався вплив світської влади. По суті, це був новий варіант ідеї папського верховенства в Європі, але вже не проти світських госуларів, а в союзі з ними. Пій II задумав стати на чолі нового світського європейського конкордату для боротьби зі світом ісламу і одночасно для об'єднання Європи.

Однак репутація Папи ще не встигла зміцнитися. У день відкриття Конгресу майже ніхто із запрошених монархів на нього не з'явився. Тільки через чотири місяці Пій II зміг провести засідання, на якому були присутні посланці деяких європейських госуларів. Папа виголосив велику промову, закликавши до нового хрестового походу проти турків. Учасники засідання висловивши принципову згоду з цією ідеєю, причому деякі госуларі навіть обіцяли реальну допомогу в організації походу: грошима, сухопутним військом і флотом. Але справжньої єдності делегатів на конгресі не було. До того ж склад учасників був не настільки представницьким, щоб можна було всерйоз говорити про

«з'їзд всіх християнських госуларів». Головне, чоо домігся Пій II, було відновлення переваги Папи над церковними Соборами. Перед закриттям Конгресу він зачитав декрет, яким прямо забороняв скликати Собори без його згоди. Тим самим завершився тривалий етап боротьби папської влади з Соборами, які після цього втратили своє значення.

Однак попри вжиті заходи ідея «з'їзду всіх християнських госуларів» не мала жодного практичного втілення. Ні князі ні монархи на заклик нового Папи не взялись готувати похід, а Венеція навіть уклала торговельний договір з мусульманським владикою Константинополя. Папа заходився організувати нові спроби для захисту від турецької небезпеки. Оскільки єдиним європейським лідером, хто задекларував бодай якийсь ентузіазм по відношенню до нового хрестового походу, був Влад Цепеш (Дракула), то Папа домовленостями наблизив початок війни Влада проти Мехмеда II. Пік цього конфлікту припав на спробу валахійців убити султана 1462 р. У 1461 році папа написав листа султанові Мехмеду II, переконуючи його хреститися й обіцяючи йому титул імператора. У листі, поряд зі спробою узгодити християнське віровчення з Кораном, він закликав турецького владика перейти у християнську віру. За це папа обіцяв визнати його спадкоємцем Візантійської імперії, коронувати й укласти з ним союз. Дослідник історії папства Е. Гергей називає ці плани фантастичним світом ідей Папи-гуманіста, який мав не дуже розвинене чуття в області практичних справ, практичної політики щодо проблем східноєвропейських народів, їх державного існування [8, с. 116].

Тим часом, однак, небезпека турецького вторгнення загрожувала вже не тільки Угорщини, а й безпосередньо Італії, і перш за все Венеції. У 1463 році венеціанський флот стояв наготові, щоб розпочати морський похід проти турків. На засіданні консисторії Пій II заявив, що він особисто очолить об'єднаний папський і венеціанський військовий флот. Однак до Анкони папа прибув уже зломлений смертельною лихоманкою і за кілька днів помер.

Відчайдушні спроби Пія II згуртувати християнських монархів провалились. Імовірно причиною можна вважати відмову Пія II від колишніх концилярських поглядів і перехід до табору прихильників і захисників дворянського абсолютизму. На початку 1460 р. він видав буллу «Execrabilis», в якій підкреслював, що ніхто не може оскаржувати папський вирок, апелюючи до вселенського собору, а той, хто таке вчинить, сам буде відлучений від церкви. Цей крок Папи загострив стосунки передовсім з Францією. Французька церква за підтримки короля Людовіка XI в дусі Прагматичної санкції, прийнятої в Бурже 1438 року, стояла на позиціях конциляризму, забезпечуючи в такий спосіб свою автономію на протигагу верховній владі папи. Виступ папи проти конциляризму викликав незадоволення також в Італії та Німеччині [8, с. 116].

На середину XV ст. католицька церква вже втратила більшу частину свого авторитету в Європі. Епоха хрестових походів безповоротно минула разом з оспіваними в поемах Пікколоміні ідеалами рицарства і хрестоносного руху, та і сама ідея хрестоносного руху вже перетворювалась на анахронізм. Християнське середньовіччя поступалось епосі централізованих станових монархій.

І все ж, хоча папська влада в особі Пія II засвідчила свою неспроможність в євроінтеграційних ініціативах, однак вона була ще достатньо сильною, щоби провалювати аналогічні світські проекти, що ініціювались реформаторами і загрожували її інтересам.

Ще задовго до 1517 року і Лютера Європою почали поширюватись ідеї реформи католицької церкви. Страта одного з найвідоміших ранніх реформаторів Яна Гуса 1415 року стала поштовхом до початку масових рухів у Чехії, відомих як гуситські війни (1419–1437). З середини XIV ст. Прага стала столицею Священної Римської імперії, відповідно й імператори постійно висували свої права на чеську корону. Прихильники ж чеської автономії, зі свого боку, прагнули затвердити на троні місцевого претендента. Найбільш підходящою кандидатурою вичився голова чеських реформаторів Іржі Подебрад (1420–1471).

Коли 1452 року новий імператор Священної Римської імперії Фрідріх III прибув до Риму для коронації, представники чеських земельних зібрань попросили його оголосити Подебрада королем Чехії. Перемовини затягнулись майже на п'ять років. Зрештою обрання відбулось, але від самого початку правління йому довелося лавіювати між реформаторами, що звели його на престол, та головою католицької церкви [7]. Папа Пій II, хоча і був особисто знайомий з новим чеським королем і відзивався про нього як про «мужа справедливого і благородного», вирішив, що Іржі має повернути чеські землі до лона католицизму. Відтак, він скасував укладені між гуситами і католиками 1436 року компактати, які закріплювали мир чашників з імператором Сигізмундом та визнавали за гуситами право вільного відправлення їх обрядів. Папа наполягав, щоб Подебрад дав обітницю послуху. Чеські реформатори, звісно, були проти цього.

За таких складних політичних обставин, з метою уникнення міжнародної ізоляції, король-гусит також вирішує організувати європейських монархів на боротьбу проти турок, але пропонує власне бачення умов об'єднання європейських держав. Його ідеї знайшли втілення у праці, відомій як

«Трактат про встановлення миру у світі християнському» [13], що приніс чеському королю європейську славу. Цей текст також відомий у латинській версії 1464 р. під назвою «Єдність» («Universitas»), був названий його перекладачем Костянтином Гелінеком «Трактатом про Європу» [10, с. 283]. А. Браницький називає його «Договір про союз та конфедерацію між королем Людовіком XI, королем Богемії Іржі та Великою Радою Венеції для протистояння туркам» (1463) і зазначає, що це був другий після ініціативи Дюбуа детально розроблений світський план об'єднання Європи.

Структурно документ складається з двох частин – вступної (преамбули) та власне проектною пропозиції у вигляді статуту організації європейських держав. Ця організація, в розумінні автора, не обмежувалась суто європейськими кордонами і в перспективі могла з регіонального розгорнутись до універсального (всесвітнього) об'єднання.

Вступ містить перелік причин, які спонукали до створення проекту. Зокрема зазначається, що християнський світ знаходиться в занепаді і тільки 16 з нібито 117 християнських держав зберегли своє існування до часу створення документу. Щоправда жодного пояснення механізму обрахунку не наводиться. Головною причиною такої жахливої ситуації автор вважає відсутність єдності, а її наслідком те, що ісламський світ постійно підпорядковує собі все нові й нові території, в тому числі й європейські. Текст переповнений інвективами у бік турків та арабів, як представників ісламської експансії. Відсутність дипломатичного такту автора у цьому питанні деякі історики згодні пробачити всього однією декадою, що минула після падіння Константинополя [4, с. 18].

Втім, найважливіші пункти трактату увагу акцентують не на боротьбі проти турок, а на необхідності створення спільної організації, метою якої є збереження миру. Друга частина трактату присвячена висвітленню структурних складових універсальної організації, запропонованої королем Георгом. Трактат складається з 23 статей, розташованих у певному порядку. Наголос робиться передовсім на політичних за своєю природою аспектах, що покликані виконувати також і соціальну функцію. Їх прагматичний зміст – запропонувати суттєві зміни у тогочасних міждержавних відносинах, в той час як організаційні та адміністративні аспекти знаходяться на другорядному плані. Так, найпомітніші позиції в тексті відведені пропозиціям, мета яких полягала у виключенні самої можливості війни у людському суспільстві. Деталю, які покликані забезпечити досягнення окресленої мети, відводиться перші вісім статей, що складає третину проекту. Ці статті містять ґрунтовний опис механізмів зменшення кількості воєн, регулювання міждержавних суперечок мирним шляхом та методи покарання порушників миру.

Наступні три статті стосуються організаційних аспектів врегулювання політичних конфліктів без застосування сили. Вони концентруються на пропозиції організувати міжнародний суд (генеральну консисторію) в рамках означеної універсальної мирної організації. Термін «парламент» не вживається у цих трьох статтях, проте в тексті він застосовується по відношенню до суду. У цьому відношенні документ також передбачає створення універсального права. Подебрад різко засудив міжусобні війни в Європі (Християнському світі), закликавши до встановлення союзу любові і братерства, для чого учасники конфедерації мали дати обіцянку не застосовувати зброї один проти одного. Пропонуються й узгоджені дії проти агресорів. Зокрема, Подебрад вказував, що якщо князь, який не входить в союз, буде готуватися до війни проти члена союзу або цю війну вже почав, то спеціально створене союзне зібрання має вжити заходів для влягодження суперечки, виділивши третейський суд [7].

Дві наступні статті (13 та 14) присвячені життєво важливій для християнської Європи XV ст. проблемі захисту від експансії ісламу, несеного турками, а також організаційним та матеріальним засобам такого захисту. Текстом трактату передбачено, що всі превентивні заходи проти турок мають бути вжиті тільки за спільним рішенням усього зібрання або його більшості, включаючи часові регулятори, керівництво, військові засоби, напрямок атаки, тощо. Тим не менш, навіть у цьому випадку війна не визнавалась неминучою. Документом спеціально передбачалось, що мир з турками міг бути досягнутий за спільної угоди членів мирної організації, і за умови дотримання безпеки християн, що проживають поблизу турецьких територій.

Загалом проект містив не тільки обґрунтування ідеї згуртування всіх європейських держав перед лицем спільної загрози, але і схему інститутів конфедеративної Європи. Головна думка полягала в тому, що тільки об'єднана Європа в силах протистояти ісламській агресії.

Варто відмітити, що під «Європою» чеський король розумів «світ християнський». В його «Трактаті» не зустрічається жодної лексеми «євро(-па, -пейський, ін)». Натомість, вжито загалом дев'ятнадцять лексем, пов'язаних із християнством: «християн(-ство, -ський, ін.)». Так само і в щоденнику посольства Подебрада до короля Франції в якості оперативної лексеми вживається концепт Християнського світу, але не термін «Європа».

З історичної точки зору щодо організаційних форм собзу найважливіша частина проекту полягає в останніх восьми статтях. Вони пропонують формулу організації людської спільноти та

формулюють умови для подальшого уточнення процедурних статей. Стаття 16 окреслює влаштування універсальної мирної організації, що складається із делегатів, обраних і направлених з виключними повноваженнями від їх урядів. І це мала бути не наднаціональна держава, але інтернаціональна організація, базована на багатосторонньому договорі, укладеному суверенними та рівними державами. Саме 16 стаття стисло, але найбільш промовисто, з точки зору права, презентує природу і структуру цієї нової геніально задуманої правової структури [4, с. 19]. Ця універсальна мирна організація (союз), в тому вигляді, в якому її запропонував король Георг, мала стати окремою юридичною особою з наступними основними органами: асамблеєю делегатів (конгрегацією), радою правителів (консиліум), міжнародним судом (із зазначенням його юрисдикції), а також адміністративним апаратом, який не деталізується, але який на сьогодні був би неодмінно названий секретаріатом. Стаття 16 чітко згадує синдика, фіскального прокуратора, який займався би фінансовим регулюванням організації, скарбника і архіваріуса, а також інших посадовців (офіціалів). Передбачалась наявність власного герба і печатки.

Решта статей деталізує структуру універсальної організації, особливо стосовно її «спільної волі» (процедури голосування) та забезпечення її фінансування (внески для спільних видатків). На тлі все ще суто середньовічних феноменів (християнська республіка, інститути папства та імператорської влади, феодална ієрархія монархічних титулів, нації у сенсі регіональних угруповань за інтересами та ін.) вже помітні обриси нових політичних інституцій для міжнародного співіснування принципово нового характеру. Новаційними елементами його концепту Європи стали: запропонування організації (союзу) як такого, усіх його базових органів (конгрегації, консиліуму, консисторії), принцип рівноправ'я держав під егідою універсального міжнародного закону, принцип мирного врегулювання міжнародних конфліктів, засудження воєн, визнання агресорів поза законом, принцип колективної безпеки тощо [4, с. 20].

Окремий розділ встановлював порядок розподілу голосів у зборах: король Франції разом з усіма французькими князями отримував один голос, другий діставався королям і князям Німеччини, третій венеціанському дожеві і главам італійських міст, четвертий – королю Кастилії і іспанським князям. Розподіл йшов за націями, за аналогією з роботою церковних соборів. В переліку країн не знайшлося місця Англії, замовчувалося і про Польщу з Литвою. Склад Ради, запропонований Подебрадом, не включав також ні Папу Римського, ні імператора. Втім, останній повинен був засідати в Раді як представник німецької сторони, тобто практично нарівні з іншими. Папа ж поставав у проєкті дещо з несподіваного боку: він мав подбати про стягнення десятин з церков і священників «на справу миру», а також про збір коштів з князів і керівників італійських міст на будівництво Союзного флоту. Природно, подібна місія не могла влаштувати главу Католицької Церкви: проєкт був сприйнятий як антипапський.

Отже, об'єднавчий проєкт короля-гусита передбачав створення єдиних інститутів влади, визначав механізми їх функціонування, прийняття рішень на рівній основі більшістю націй. За висловом Ж.Ле Гофа, він створив проєкт конституції для Європи [2], «запропонував найкращий проєкт Європейського союзу, який з такими зусиллями будувався шість століть потому, і найбільш виразне пояснення мети його існування – створення Європи миру» [10, с. 241].

Чеський король доклав чимало зусиль для реалізації свого задуму. Він залучив на свій бік польського короля Володиміра IV. Слов'янські государі зобов'язались допомагати один одному у боротьбі проти турок і вирішувати можливі суперечки у третейському суді. Про підтримку проєкту заявила Венеція. 1463 р. Подебрад уклав дружній договір із герцогством Бранденбурзьким. Одночасно вживались заходи для перемовин із угорським та французькими королями.

У створенні та спробах імплементації проєкту богемського короля значну роль відіграли його радники та дипломати. Одним із них був німець Григорій з Геймбурга, який захищав Іржі у своїх листах і в «Апології». Однак чи не найпомітнішим був внесок Антоніо Маріні з Гренобля (де Граціанополі), котрий став королем у великій нагоді у дипломатичних місіях до Риму, Франції, Польщі та Угорщині. Як зазначає американський історик чеського походження Ф. Дворнік, саме Маріні за пропозицією короля написав політико-економічний трактат, з якого збереглась тільки «найменш цікава» частина. Збереглось ще два описи відряджених до Франції посольств. Один із них – щоденник молодшого члена посольства 1469 р. Ярослава, а другий – складений Шашеком опис посольства на чолі з Левом із Рожміталя до Франції, Іспанії та Португалії в 1465–1467 рр. [9, с. 256.].

Щоденник аташе Ярослава був знайдений в одному з архівів у Богемії. Він містить досить детальний опис подорожі до короля Франції послів на чолі з поміркованим утравкістом Лордом Альбрехтом Косткою із Поступіц та католиком шевальє Антоніо Маріні з Гренобля. Д-р Паласкі зробив ретельну копію і підготував щоденник до видання, проте його рукопис було повернуто із викресленими частинами тексту, із зауваженням, що вони містять зневагу до Римської церкви. Тому

1827 року документ був опублікований з помітними пропусками, а його оригінал зник з архівів і подальша його доля невідома.

При врученні мандатів Альбрехт Костка представляв Богемію, а Лорд Антоніо – Угорщину та Польщу. Лорд Костка зокрема зазначив, що король Богемії «благає та просить короля Франції, як Найхристияннішого з королів, щоб він влаштував парламент і зібрання християнських королів і принців зустрітись особисто або через їх вповноважених осіб зібратись в одному місті і в один і той самий час як призначить король Франції». Що Богемський король хоче цього «на славу Господню та прославляння Християнської віри, і святої римської католицької церкви і священної Християнської імперії» [1, с. 35].

Ці перемовини виявились доволі складними. До прибуття короля обидва, Лорд Альбрехт та Лорд Антоні, були запрошені до Лорда Канцлера, де відбулась «надзвичайна» розмова. Як зазначає аташе Ярослав, «нікого більше не допустили до кімнати, крім цих двох», але вони з іще одним членом посольства Рупрехтом підслухали під одним із вікон, як ті кричали один на одного і мали «екстраординарний диспут». Зі щоденника очевидно, що особливо гостру дискусію викликав «парламент» або «зібрання» королів та принців [1, с. 41]. Посланцям дорікали, що король Богемії не має права ініціювати нічого подібного, особливо без згоди Папи та християнського імператора, що такі перемовини належить вести Папі з імператором, а королю Богемії не слід втручатись у таку справу. Так само і з огляду на дружні відносини між королем Богемії та Франції не можна не поставити до відома папу. «Багато інших звинувачувальних і неприємних речей» було ще виголошено патріархом, канцлером і одним магістром, про яких «я не міг написати або запам'ятати» [1, с. 41–42].

Цей епізод з численних посольств, що їх організував Іржі Подебрад, найбільш промовисто засвідчував, що європейські монархи ще не були готові укласти домовленості, спрямовані проти духовної влади, і особливо ініційовані королем-утраквістом.

У результаті ідейного протистояння світської та духовної влади обидва інтеграційні проекти XV ст., спрямовані згуртувати європейські держави у боротьбі проти турецької загрози, були провалені. Папа Пій II, декларуючи єдність Європи, доклав значних зусиль, щоб налаштувати світських государів проти об'єднаних планів чеського короля, а вже наступний Папа Павло II оголосив про відлучення Подебрада від церкви, позбавлення його королівського титулу і закликав до хрестового походу проти чехів-єретиків. На чолі походу став колишній зять Подебрада, амбіційний угорський король Матіаш Корвін. За таких складних обставин богемський король змушений був укласти угоду про передачу чеської корони польським Ягеллонам.

Ідейні змагання чеського короля-реформатора з папами засвідчили про змістове переавантаження концепту Європи: ідея теократичної спільноти поступилась світським (кон)федеративним практикам національних держав, а універсальна християнська спорідненість почала витіснятись множинами різнорідних ідентичностей.

Джерела та література:

1. Diary of an Embassy from King George of Bohemia to King Louis XI of France in the Year of Grace 1464. From a contemporary manuscript, literally translated from the original Slavonic by A.H. Wratislaw, M.A. – London : Covent Garden, 1971. – 96 p.
2. Le Goff: Europa no es vieja, es antigua: una buena baza para construir el futuro // El Periodico. – 06.06.2004.
3. Reject Aeneas, Accept Pius. Selected letters of Aeneas Sylvius Piccolomini (Pope Pius II) – Washington : The Catholic University of America Press, 2006. – 435 p.
4. Vaněček V. The charter for the universal piece organization from the year 1462–1464 // The Universal Peace Organization of King George of Bohemia a fifteenth Century Plan for World Peace 1462 / 1464. – Prague : Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences 1964. – P. 17–21.
5. Борко Ю.А. От европейской идеи – к единой Европе / Ю.А. Борко. – М. : Издательский Дом «Деловая литература», 2003. – 464 с.
6. Браницкий А.Г. Процесс объединения Европы: поиск универсальной парадигмы идентичности. – Автореф... докт. ист. наук. – Нижний Новгород, 2006. – 52 с.
7. Браницкий А. Европа. История объединения континента [Электронный ресурс] / Андрей Браницкий. – Режим доступа: <https://www.proza.ru/2014/01/13/1661> – Дата звернення: 03.04.2017.
8. Гергей Е. История папства. (Пер. с венгр.) / Е. Гергей. – М. : Республика, 1996. – 463 с.
9. Дворник Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Френсіс Дворник / Пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2000. – 528 с.
10. Ле Гоф Ж. Рождение Европы / Жак Ле Гоф. – СПб. : Александрия, 2008. – 400 с.

11. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу: моногр. / під ред. І.В. Яковюка. – К. : Ред. журн. «Право України» ; X. : Право, 2013. – 208 с.
12. Лозинский С.Г. История папства. – М. : Политиздат, 1986. – 382 с.
13. Подебрад І. Трактат про встановлення миру у світі християнському / Пер. Л.В. Валентій, А.С. Крилової; Передм, вступ. ст. М.К. Кеди. – Чернігів : Десна-Поліграф, 2016. – 32 с.
14. Ржевська В.С. Основні риси проекту колективної безпеки І. Подебрада // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 95 (Частина I), 2011. – С. 116–117.

Марина Кеда

ЕВРОИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОТИВОСТОЯНИЯ XV ст.

Статья содержит анализ наиболее распространенных в XV в. стратегий объединения Европы, в основу которых была положена идея борьбы против турецкой угрозы. Особое внимание уделяется деятельности Иржи Подебрада и Энеа Сильвио Пикколомини по реализации их интеграционных проектов. Установлено, что именно в это время происходит институциональная перезагрузка концепта Европы: средневековая христианская моно-идентичность уступает место светскому началу в интеграционных соревнованиях и вытесняется множественностью разнородных идентичностей.

Ключевые слова: европейская интеграция, Пий II (Энеа Сильвио Пикколомини), Иржи Подебрад, концепт Европы.

Marina Keda

EUROINTEGRATIONAL COMPETITIONS IN THE XVth CENTURY

The paper contains the analysis of the most often-European unification strategies of the XVth century, which was based on the idea of fighting against the Turkish threat. Special attention is paid to activities of George Podebrad and Enea Silvio Piccolomini for the implementation of their integrational projects. It is stated that this period restarted institutional content of the concept of Europe: Medieval Christian mono-identity in the integrational practices was replaced with multiplicity of diversitive identities.

Keywords: European integration, Pius II (Enea Silvio Piccolomini), George Podebrad, the concept of Europe.

УДК 336.22:316.42

Kyle P. Cold

TAXATION AND THE GROWTH OF MANKIND

Основним аспектом людського співробітництва є можливість для людей зібрати свої зусилля в єдине ціле для того, щоб розсіяти і / або вкладати ресурси в загальний добробут всієї планети. Цей короткий дискурс розглядає витоки людського співробітництва в їх філософському аспекті, їх виклики та способи подолання, а також договори спільних дій соціальної системи для забезпечення її нормального функціонування.

Ключові слова: податки, розвиток людського потенціалу, економіка.

The core aspect of human cooperation is the ability for people to gather their effort to a single entity in order for that entity to disperse and/or invest the resource into the common welfare of the entire assembly. This short discourse examines the beginnings of human cooperation, the philosophy surrounding their decisions and the social contract incumbent to the system for it to function properly.

Key words: taxes, human development, economics

Taxes, beguiled behemoths, unadorned and unappreciated they are the people's selected betrothal and for most are scorned as unappealing and a front to basic liberty – these systems of human monetary collectivization however are the corner stone for humanity's rise from the state of nature to the vast and complex empires of the modern era. Multifarious through design and reflective through their workings of the societies that created them, the essence of tax implicit or direct remains at the heart of human cooperation and the ability for the collective human assemblies to gather, share and through this agreement live in progressive prosperity.

What are the mechanisms that lead humans through this ritual giving of their efforts and the products of their labor? What deal has been struck between a people and their institutions that account for the trust that their power will be afforded to the benefit of themselves and the communities from which their money is derived? And what are the precursors historically that show the social contract is eroding and the system is primed for conflict if the relational dance of tax is not tuned to meet the people's needs? This short discourse will explore the economic, philosophic and sociological elements that humans and their tax systems are constructed of and why tax is an essential element to humans who seek to live outside their primitive beginnings.

I. The Ancient Human and Their Trade

To understand the fundamental principle of human economic systems, it is critical to understand the idea of money, and while most at first glance would consider such a statement obnoxiously axiomatic – I invite one to imagine the following situation from the viewpoint of an outsider:

A man who is hungry walks up to a vendor selling bread. The vendor through a long line of middlemen from farmers, carters, tradesmen and the labors of his own family have produced a day's assembly of fresh loaves for which he hopes to sell. The man walks up and asks for a couple loaves of bread which the vendor gives happily and subsequently holds his other hand out for the presupposed payment. The hungry man then proceeds to hand the vendor, flour, a jar of milk, an egg, sugar, wood for the vendor's stove and a couple of lovely sea shells collected from the near-by coast, all gathered neatly within a knapsack.

"What is all this," the vendor asks? "I don't want this?! I want silver!"

"I don't understand," the man says, "you are a baker – here are all the things you need for this bread and a beautiful gift from the sea. This is payment enough."

No, this will not feed my family; I need silver in order for you to buy my bread!

The man looks puzzled, "you feed your family silver? How do you survive? With this in the sack, you can make more bread to feed them, I do not understand".

The vendor now irritated, retorts, "No I pay the trader the silver and he gives me the flour, the milk, the sugar and the wood! Then I make my bread."

"Ah!" Says the man, "then I shall give the trader this sack, he will give you the materials then you will have your payment, yes?!"

"No of course not that is ridiculous; the trader must pay for the carters and the farmers! You won't have enough silver! Plus you must pay for my time too!"

"But I gathered this material myself, why must I pay for others? Also how much do you cost?"

"I cost a half-silver, but I don't want just a half - I need a whole silver for all the materials and my future plans!"

"How do you know you cost a half-silver, who told you? And now I must pay for both the materials and your future?! I just want bread not your future!" Cried the hungry man

"No one told me, this is just how much I cost here in this village. If I cost more, people wouldn't give me the silver and then I couldn't feed my family and build my future."

"So how much does my time cost? I gathered the materials, carried them here just as the farmer, carter and trader must do – how much is that worth?"

"Oh not much, I do not know you. I would give you one-tenth silver for your sack." said the vendor.

"But how will I eat and build my future if I cost so much less?!" demanded the exasperated and confused man who hurried away without waiting for his answer and conspicuously without paying silver.

.....

Just as the hungry man discovered, human economic systems use symbols to represent the worth of labor and effort even if that symbol is reflected against a collection of objects that have actual use. This is an insular system of worth representation, meaning it only works within the enclosed system that recognizes that the symbol is equal to a set amount of something else that it can be exchanged for. One relatively modern example of this playing out dramatically is when a paper currency rapidly experiences hyperinflation during a financial crisis and the symbol becomes less valuable than the actual paper the ink is printed on. Such vivid scenes as German citizens wheeling thousands of bank notes into a fireplace to heat their homes during the 1920s or carrying large bags to haul home their paychecks from work; it is a striking reminder that money is a non-stable symbol of use and effort, and that it is both arbitrary and changing depending on the enclosed system being reviewed [1, p. 10].

Humans value money not because the funds itself will serve them with direct use but because the symbol represents something that will happen when given to another human being as a representation of wealth [2, p. 37]. The happening only takes place because of an agreement between the human individuals involved that such a transaction means anything at all within the agree upon spontaneous order [3, p. 1]. For most humans and for most of their lives this is unimportant information, however when the systems become unstable such as during a financial crisis, humans come to the understanding that, what was once a solid

institutional keystone may now mean catastrophically nothing. This is a demanding situation as human social organizations relies on the taxation of social collectives in order to function; without money then, how to tax and trade and most importantly keep a society functioning?

The historical answer lies in ancient China with the beginning of recorded tax history. And it starts with looking at those with nothing, no money, nor property or land – the very poor. In the philosophy of social gathering, if one has no resources, money or land to offer to the collective, then they have only themselves to offer and this example of early tax was called the *Corvée* [4, p. 107]. This was a tax where the poor, farming classes would conduct labor for the state in order to pay their tax burden. The other instrument of this early time was a tax on the land in the form of products of labor such as the crops pulled from the soil or the animals reared. A portion of these would be harvested or raised and then given as payment to the state as a tithe for the land.

Regardless of what one titles the act of the giving or even how it is implemented, the basic element is that the individual human unit gives a portion of their efforts to the support of the relative state. This giving will continue to be called a tax for the purpose of examining its role in human social structures. The reason for this engagement is that humans need the security and stability provided by others and the structured social and economic systems that the others have built. Not paying that tax is an abdication of the social relationship with the others in the society one is a part of.

In the ancient world, before industry and its machines shaped the landscape and, before the fields and Great Plains were filled with crops – there was a time called the Paleolithic Period. It was a time of prehistory and the beginning of the technological identification of man. There was in this time a very aggressively delicate relationship between survival and a brutal death, and this balance was centered on hunting. The prey were large mammals, mammoths, mastodon, bison and camel, which were relatively slow, easy to kill and providing of great reward to the hunter. As with all resources that grow they were a replenishing resource, but what these early humans failed to understand was that the great and endless herds of animals they so relied upon could in fact be ended. A great megafauna's extinction occurred and the early humans discovered the pendulum swing of nature's equilibrium. What was now needed for survival was not more lands to hunt or sharper spears, but a system to share what was taken and to conserve the limited resources left available. This sharing was the beginning of taxation in the first light of mankind as the institutions around which these primitive humans existed no longer could be supported without the collective sharing of what was available [5, p. 731]. It was the first understanding that a sharing of resources institutionally was the best method for basic survival. But taxation is more than just about survival, it is also about growth.

From the State of Nature human beings entered into a tight clan of fellows struggling to survive against the elements and from this they grew into clans of relational skill, crude technology and basic art. From here we have the beginnings of human begins next societal growth and their passage into taxation: the formation of hunter-gathering societies. Not small grouping but of larger more sophisticated packs of clans that worked together over a large area. But how did the transformation happen here – again it is through the observance of taxation the answer is discovered.

After a resource is gathered and brought in to the human social group there is a choice to be made: “Use it now or use it later?”

The use it now choice and the societies that practice it are called “immediate-return” societies and the converse, those who chose to use it later for a variety of reasons are called, “delayed-return” societies [6, p. 431]. This distinction is important for when taxation is first levied it has an intended destination and purpose and, within these two doctrines the differences of societal customs need to be understood.

First in an immediate-return system we have the accumulation of resources from its source and then a proximate consuming of that resource immediately. This means the deer is killed by the hunters, brought to camp, processed, cleaned, and cooked for that night's meal or the following. Obviously, not everyone within the group were hunters that killed the deer but none-the-less all will share in a portion of its bounty. Second is the delayed-return, where the members of the group engage in labor and hunting practices which will not bring food to the table that evening specifically but will reap benefits sometime time down the road. If a deer was killed perhaps it will be dried and salted, stored or sold to others by members of the group. Vegetables and other products harvested are not eaten immediately but preserved for later times. Most importantly however, is that in delayed systems the rights of property are more fully employed by its members. Meaning a specific hunter or craftsman can own the benefit of their efforts. Taxation works in both systems but the latter produces societal infrastructure growth while the former limits it significantly – however better preserving egalitarian resource policies.

Growth is about an accumulation of substance and an investment in the future. It requires a form of ownership of the resources in discussion in order for them to be applied as intended by the investor. In

egalitarian immediate-return societies, that comprised many of the early hunter-gatherers, the immediate method diminished their ability to grow their cultures for as much as eighty percent of the prized resources were immediately shared and consumed among the social group as a matter of communal expectation. In fact, it was a matter so grave that this social contract of sharing was enforced with exile from the group and/or exclusion from the benefits of future resource sharing [7, p. 68]. The exclusion from the collective in direct effect meant death in the razor thin margins that comprised the life of these early hunter-gatherers. Sharing what was obtained was the tax of the time but this tax did little for growth of capital projects.

II. The Farming Human and Their Empire

An important alteration took place on earth about 12,000 years ago that changed the social equation for humans across the planet. A revolution was taking place and one that would bring about changes that would forever alter how humanity existed. The world was experiencing widespread mass fauna extinction, with the causes being arguably divided among humans' overkill-hunting practices and the recession of the last ice sheet that brought about a subsequent land desiccation [8, p. 115]. Regardless of what the causes were however, what remains is that humans had less food as the large mammals that had sustained their ancestors for millennia were now either going extinct or in insufficient supply to sustain them. The hunter-gatherers understood the need to take sparingly from the gift of nature and the message was being heard [9, p. 74]. Now however at the end of the Paleolithic period a new system was needed for humans to survive and what they created, propelled humanity into literal civilization.

Agriculture had begun to take place in abundant numbers, and all across the globe delayed-return societies started to become the dominant social organization. But this economic shift wasn't a complete abandonment of the past skills and knowledge that humans had developed. Humans had for eons been a people connected with fire, plants, the movements of fauna and how to manipulate these three to great effect [10, p. 22]. Now when the animals those humans so relied on were becoming scarce, they would use their old knowledge of plants and animals to begin the process of becoming more agrarian and this means more settled. With the greater settlement of peoples, with new fixed structures and assets, the ability for capital growth and expansion of specialty labor began to develop and mature. The Pleistocene was over and the Neolithic revolution had begun, but how would these new societies structure their social expectations and build the social bonds that once existed between peoples? Life would become less socially simple and very quickly humans would discover their ability to use their collective efforts to shape the world.

In conclusion, taxation is fundamentally the accumulation of human effort to a central power – within a social grouping of people. Whether the gathering has been the meat and produce of the local environment or the collection of monetary symbols, the effect is the same – human effort is being congregated. This gathering has the ability if properly distributed, to create a safety net for the weaker members and positively develop the collective beyond the ability of any individual member alone. It is the cornerstone for civilization and the single most important element within human cooperation. Through the direct or implicit agreement of the social contract, each member of a society has their own critical role in shaping the effectiveness of their clan. When seeking answers to importance questions of state and why certain societies prosper and others do not, the first place to look is how the peoples' effort is gathered and how it is expended. For individual humans are evolutionarily weak: we grow slowly, are vulnerable to predation, are easily harmed and destroyed and have few natural defenses to protect ourselves from any hostile environments. What humans do have is each other and the mutually beneficial cooperation that keeps them lucky and prosperous.

Bibliography:

1. Jung, Alexander. "Millions, Billions, Trillions: Germany in the Era of Hyperinflation – SPIEGEL ONLINE – International." SPIEGEL ONLINE. August 14, 2009.
<http://www.spiegel.de/international/germany/millions-billions-trillions-germany-in-the-era-of-hyperinflation-a-641758.html>
2. Patnaik, Prabhat. *The value of money*. W.p.: Colombia University Press, 2009.
3. Ikeda, Sandy. "Cavemen, Money, and Spontaneous Orders | Sandy Ikeda." FEE. May 02, 2012. Accessed April 12, 2017.
<https://fee.org/articles/cavemen-money-and-spontaneous-orders/>
4. Burg, David F. *A world history of tax rebellions: an encyclopedia of tax rebels, revolts, and riots from antiquity to the present*. New York: Routledge, 2004.
5. Smith, Vernon L. "The Primitive Hunter Culture, Pleistocene Extinction, and the Rise of Agriculture." *Journal of Political Economy* 83, no. 4 (1975): 727-55. doi:10.1086/260353.
6. Woodburn, James. "Egalitarian Societies." *Man* 17, no. 3 (1982): 431. doi:10.2307/2801707.
7. Chakraborty, R. N. "Sharing culture and resource conservation in hunter-gatherer societies." *Oxford Economic Papers* 59, no. 1 (2006): 63–88.

8. Guilday, J. E. "Differential Extinction during Late-Pleistocene and Recent Times." In Pleistocene Extinctions. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1967.
9. Heizer, R. F. Primitive Man as an Ecologic Factor. Kroeber Anthropological Society Papers no. 13. Berkeley: Univ. California Press, 1955.
10. Smith, Vernon L. "Humankind in Prehistory: Economy, Ecology, and Institutions." The Political Economy of Customs and Culture, 1993.

Кайл Колд

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Основным аспектом человеческого сотрудничества является возможность для людей собрать свои усилия в единое целое для того, чтобы рассеять и/или вкладывать ресурсы в общее благосостояние всей планеты. Этот короткий дискурс рассматривает истоки человеческого сотрудничества в их философском аспекте, решения и договоры социальной системы для обеспечения ее нормального функционирования.

Ключевые слова: налоги, развитие человеческого потенциала, экономика.

Kyle P. Cold

TAXATION AND THE GROWTH OF MANKIND

The core aspect of human cooperation is the ability for people to gather their effort to a single entity in order for that entity to disperse and/or invest the resource into the common welfare of the entire assembly. This short discourse examines the beginnings of human cooperation, the philosophy surrounding their decisions and the social contract incumbent to the system for it to function properly.

Keywords: taxes, human development, economics.

УДК 94(4) (045)

Ольга Коваленко

АНТИЧНІ ВИТОКИ ІДЕЇ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглянуто витоки ідеї об'єднаної Європи, які можна віднайти в античні часи. Схарактеризовано еволюцію поглядів на Європу та об'єднавчі процеси у Стародавній Греції та Римі. Ключові слова: Європа, «європейська ідея», античність, об'єднання.

Одним з факторів, який уможливив об'єднання Європи та створення Європейського союзу, була наявність так званої «європейської ідеї». Саме вона забезпечувала стійкість інтеграційних імпульсів на континенті.

Під «європейською ідеєю» слід розуміти уявлення про Європу як про територіальну і цивілізаційну єдність, що має спільну історичну долю і відтак потребує об'єднання та інституційного оформлення. Інакше кажучи, йдеться про усвідомлення спільності минулого і майбутнього європейських країн і народів. Ця ідея базувалася на відчутті приналежності усіх європейців до спільної історії та території, наявності єдиної базової європейської культури, підґрунтя якої становить саме антична культура, що трансформувалася у загальноєвропейську за часів Відродження, Реформації та Просвітництва.

Варто відзначити, що історія розвитку об'єднавчих процесів грецьких полісів, які, попри культурну та духовну єдність, довгий час дотримувалися політичної незалежності, може вважатися своєрідним прообразом майбутнього об'єднання європейських держав. Не випадково союзи грецьких полісів привертати увагу багатьох поколінь європейських мислителів, які створювали проекти об'єднання Європи [10, с. 18].

Хоча історія Європи традиційно привертає увагу істориків, коло питань, пов'язаних із зародженням і розвитком ідеї єдності континенту, формуванням європейської ідентичності та самоідентифікації і досі недостатньо розроблені. Особливо це стосується аналізу античних першовитоків ідеї об'єднаної Європи.

В античний період сформувалися загальні уявлення про географічні кордони Європи та були закладені основи культурно-історичної єдності. Антична спадщина мала величезне значення для подальшого розвитку європейської культури [16, с. 5].

Саме аналіз сприйняття Європи у давнину дає можливість з'ясувати передумови формування «європейської ідеї», адже думки, на базі яких з часом сформувалася філософія об'єднання Європи, були висловлені ще в античний період.

У античні часи термін «Європа» мав міфологічне і географічне значення але щодо його походження існує кілька точок зору [21, с. 3].

За однією з найпоширеніших версій, Європа одержала свою назву на противагу Азії. Так, вважається, що термін «Європа» походить від семітського слова «єреб» – «захід», де заходить сонце, на противагу «асу» – «сходу», Азії, де сонце сходить [10, с. 16; 16, с. 17].

Деякі дослідники вважають, що слово «Європа» можна перекласти з грецької як «та, хто бачить далеко», «широкоока», що символізує її розміри і відкритість [16, с. 17–18].

Європа також зустрічається зпоміж персонажів давньогрецької міфології. Широко відомою є легенда про викрадення Європи Зевсом. Зокрема, її у своїх творах згадують Публій Овідій Назон, Псевдо-Апполодор, Лукіан, Мосх та інші античні автори. За цією легендою, у царя фінікійського міста Тір була дочка на ім'я Європа, у яку закохався бог Зевс. Аби викрасти дівчину, він перетворився у бика, а коли Європа сіла на нього верхи, він швидко утік та, перепливши море, привіз її на острів Крит. Там Європа народила від Зевса синів Міноса, Сарпедона і Радаманта. Пізніше «на Європі одружився Астерій, повелитель критян, і виховав народжених нею від Зевса дітей» [1, с. 48]. До речі, саме острів Крит традиційно вважають «колискою» європейської цивілізації.

Більш реалістичну версію легенди наводить Геродот. Так, він стверджує, що «хтось з еллінів (імен їхніх не називають), прибувши до Фінікії в місто Тір, викрав цареву дочку Європу. Можливо, це були критяни» [4, с. 14]. Деміфологізовану версію легенди підтримував і ранньохристиянський теолог Лактанцій. Так, згадуючи у своєму творі «Божественні настанови» ще одну легенду, пов'язану з перевтіленням Зевса, цього разу в орла, – про викрадення Ганнімеда, Лактанцій зауважив: «Він або захопив його за допомогою легіону, чийм символом являється орел, або мав зроблений у вигляді орла оплот корабля, на який він посадив того Ганнімеда, подібно до того, як [мав оплот у вигляді] бика, коли він захопив і переправив [через море] Європу» [22, с. 34; 11, с. 63–64].

На думку Геродота, викрадення Європи стало однією з першопричин запеклої ворожнечі між жителями Азії та греками [22, с. 34].

Є також версія, що в основі цієї легенди лежить давнє хеттське сказання XII ст. до н. е. про викрадення ахейцями малоазійської богині, адже саме на деяких хеттських печатках зображували оголену богиню, що сидить верхи на бичу. Пізніше таким же чином традиційно почали зображувати міфологічну Європу греки, зокрема на фресках і вазах, а надалі і європейські митці наступних періодів [16, с. 17; 21, с. 4]. Так, викрадення Європи було, зокрема, темою полотен Тиціана, Рембрандта, Рубенса, Веронезе і Клода Лорена [6, с. 14]. Отже, як це не парадоксально, за легендами саме азійська жінка дала ім'я Європі.

Перша згадка про Європу як про географічну область відноситься до VIII – VII ст. до н. е. У «Гімні до Аполлона Піфійського» згадуються народи, які живуть на території Пелопоннесу і у Європі, при чому остання розглядається лише як частина території континентальної Греції та протиставляється Пелопоннесу й островам Егейського моря [21, с. 5; 16, с. 18].

Пізніше термін Європа почали вживати по відношенню до усїєї материкової Греції, а потім і до островів Егейського моря [20, с. 18].

Географ Гекатей Мілетський у праці «Землеопис» розподілив (як вважається, вперше) усю заселену Землю на дві частини – Європу та Азію, кордонами між якими вважав р. Фасіс (чи Фазіс; це сучасна р. Ріоні у Грузії) та Середземне море [16, с. 18].

Поет Піндар в одній зі своїх «Немейських пісень» не радив подорожувати далі через Гібралтарську протоку, рекомендуючи повернути кораблі «до берегів Європи» [12, с. 129; 21, с. 5].

Геродот зазначав, що, на думку еллінів, існують три частини світу – Європа, Азія і Лівія (тобто, сучасна Африка). Але сам Геродот вважав за доцільне виокремлювати ще і четверту частину світу – Дельту Ніла [4, с. 82 – 83; 16, с. 18].

Цікаво, що Геродот не відносив о. Крит до Європи і дивувався, чому цей континент назвали на честь викраденої на о. Крит жінки [21, с. 7].

«Що ж до крайніх земель Європи, розташованих на заході, – писав Геродот, – то я не можу навести якісь певні відомості, ... незважаючи на всі мої розшуки, я не спромігся знайти людину, яка б на власні очі бачила, що за Європою є море» [4, с. 166 – 167]. Він також зауважив: «Щодо Європи, ніхто напевне не знає, чи ті її частини, що розташовані на сході і на півночі, обмиваються морем. Відомо, що за своєю довжиною вона майже перевершує два інші материки» [4, с. 190; 16, с. 19].

На думку Геродота, перси завжди вважали еллінів (та жителів Європи взагалі) своїми ворогами. Це протистояння було пов'язано з боротьбою за контроль над грецькими містами Малої Азії [16, с. 18].

Геродот наводив слова перса Мардонія, про те, що «Європа – це чудова країна, там ростуть різноманітні плодови дерева вона надзвичайно родюча, і єдиний серед смертних, хто є гідний володіти нею, це великий цар» [4, с. 299; 16, с. 20], та промову царя Ксеркса, виголошену перед персами, в якій він обіцяв: «з вашою допомогою я всі країни зроблю єдиною державою після того, як пройду через усю Європу» [4, с. 300; 16, с. 20].

Інший давньогрецький історик Фулідід розглядав територію між Іонічним і Чорним морями як частину Європи [16, с. 20].

Гіппократ у своїй праці «Про повітря, води і місцевості» протиставляв Європу та Азію, намагаючись пояснити відмінності між ними: «Азія дуже відрізняється від Європи як природою усього того, що виробляється із землі, так і природою людей, бо все в Азії народжується красивішим і величнішим, і сама країна м'якше іншої, і нориви людей привітніші й спокійніші. І причиною усього цього слугує помірність пір року...» [5, с. 292].

Гіппократ також зазначив: «Що ж стосується млявості духу і боягузтва, то найбільшою причиною, чому азіати менш войовничі, ніж європейці, і відрізняються більш тихим норомом, суть пори року, які не виробляють великих змін ні на тепло, ні на холод, але завжди приблизно однакові, бо тоді ні розум не відчуває потрясінь, ні тіло не піддається значним змінам... Насправді, зміни усього сильніше збуджують розум людини і не дозволяють залишатися у спокої. Ось внаслідок цих причин, здається мені, народ азіатський позбавлений всякої мужності, а крім того і з причини їхніх законів, бо більша частина Азії управляється владою царів. А там, де люди самі над собою не владні і не автономні, а підпорядковані володарю, турбота у них не про те, щоб вправлятися у військових справах, а щоб здаватися нездатними до війни» [5, с. 265–266].

Відчуття військової переваги над персами трансформувалося у відчуття переваги політичної. Арістотель стверджував, що саме греки мають найкращий політичний устрій, який повинні запозичити всі «цивілізовані» народи.

У період античності Європа ще не сприймалася як певне ціле. Так само довгий час не була єдиним цілим і Греція. Гори розділяли Грецію на окремі відособлені регіони в яких утворювалися незалежні держави, котрі не прагнули до об'єднання, а були зацікавлені лише у створенні тимчасових взаємовигідних союзів.

Щоправда, довгий час об'єднувачим фактором для Греції була єдність релігії та міфології. Так, одним з прикладів об'єднання давніх греків можна вважати амфіктіонії. Це були союзи племен-сусідів, які жили поруч з найбільш шанованими грецькими святилищами, для спільного піклування про храми та організації релігійних святкувань. Хоча спочатку амфіктіонії створювалися виключно у релігійних цілях, поступово вони набули політичного значення, особливо у питаннях стосунків між державами та оголошенні війни або миру [17, с. 4–5].

Довгий час ідея єдності для греків була актуальною лише у контексті протистояння з варварами. Так, під час Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е., при заснуванні нових поселень греки змушені були контактувати з місцевим населенням, що сприяло їхній самоідентифікації як представників одного народу [14, с. 19].

Під час греко-перських війн (500–449 рр. до н. е.) поняття «Європа» набуло політико-правового забарвлення. Саме тоді греки усвідомили свою цивілізаційну єдність та почали асоціювати Грецію та Європу взагалі з «простором свободи» [10, с. 17]. Під час греко-перських війн було сформульовано ідею загальноєллініської солідарності та єдності незалежно від державних кордонів. Проте, після греко-перських війн грецькі держави так і не об'єдналися, а їхній тимчасовий оборонний союз розпався.

Недовготривалість союзів полісів у Греції, крім давніх традицій самостійності грецьких держав, пояснювалася ще і прагненням найсильніших і найбільш розвинутих учасників союзів до домінування над слабшими партнерами. Це викликало закономірну негативну реакцію з боку «малих» полісів, які хотіли бути рівноправними учасниками союзів [15, с. 15–16].

У IV ст. до н. е. ідея об'єднання греко-македонського світу знову набула актуальності. Македонський цар Філіп II вирішив поширити свою владу на територію Греції. Ідея об'єднання Греції під владою сильного правителя, що зможе протистояти Персії, яка знову нарощувала свою могутність, знайшла своїх прихильників.

У такий спосіб ідея панеллінізму – національної єдності греків почала пов'язуватися з монархічною ідеєю [15, с. 16–17]. Одним з ідеологів панеллінізму у цей період був відомий грецький оратор Ісократ. У своїх працях «Панегірик» та «Філіп» він протиставляв греків та македонців варварам (перш за все, персам) та закликав їх об'єднатися, аби не допустити завоювання варварами [16, с. 21]. Причому він зазначав, що бути єлліном – це питання не етнічного походження, а освіти та культури [22, с. 39]. Щоправда, Ісократ не ставив собі за мету розробити конкретний

проект греко-македонського союзу. Результат майбутнього об'єднання він уявляв як певну аморфну співдружність вільних грецьких полісів під егідою македонського монарха [15, с. 17–18].

Попри наявний спротив, Філіпу II все ж таки вдалося взяти грецькі держави під свій контроль. У 338–337 рр. до н. е. Філіп II скликав Коринфський конгрес грецьких держав, на якому була засновано загальногрецький Коринфський союз на чолі з Македонією. Фактично, на місці роздроблених полісів виникла об'єднана держава на кшталт монархічної федерації [15, с. 21–22].

Справу Філіпа II продовжив його син. Саме Александру Македонському, завдяки його переможним військовим походам, вдалося втілити в життя ідею «світової імперії» [16, с. 23]. Хоча після смерті Александра його держава розпалася, її недовготривале існування справило великий вплив на подальший розвиток регіону та вплинуло на формування світогляду наступних поколінь мислителів [10, с. 17]. У результаті походів Александра відбулося об'єднання давньогрецького та давньосхідного світів, що раніше розвивалися окремо, в єдину систему держав, які мали багато спільного у своїй соціально-економічній структурі, політичному устрої та культурі.

Саме у період еллінізму з'являються космополітичні тенденції. Зокрема, вважається, що Діоген винайшов слово «космополіт» – «громадянин світу» на протипагу громадянину міста-держави, традиційному уявленню про громадянство, як про тісний зв'язок з конкретним містом-державою. Причому, для Діогена громадянин світу був перш за все громадянином Європи [16, с. 23]. Ідею єдності світу розвивали також представники філософської школи стоїків, яка пізніше набула популярності у Римській державі [9, с. 5].

Доказом подальшого розвитку об'єднувчих тенденції стало поступове поширення на території Греції різного роду союзів, які особливо активно почали з'являтися після розпаду держави Александра. Передусім варто відзначити Ахейський та Етолійський союзи, які певною мірою являли собою новий тип державних об'єднань, що мали федеративний устрій та були засновані на принципах рівноправ'я учасників [10, с. 17–18]. Типовою для доби еллінізму формою союзів були об'єднання без гегемона. Хоча союзи існували в Греції і раніше, саме тепер вони стали провідною формою політичної організації суспільства.

Проте, виникнення союзів не пододало політичної роздробленості і не об'єднало Грецію. Якщо раніше між собою суперничали окремі поліси, то тепер почали суперничати союзи полісів. Грецькі уявлення про Європу були успадковані і розвинуті вченими Римської держави, складовою якої у II ст. до н. е. стала Греція [10, с. 18]. Римська експансія та розширення кордонів Римської держави сприяли розвитку географічних уявлень про світ. Так, римський вчений грецького походження Страбон зазначав, що «Александр відкрив для нас, як географів, більшу частину Азії і всю північну частину Європи аж до ріки Істра, а римляни – всі західні частини Європи до ріки Альбіс (яка розділяла Германію на дві частини) і області за Істром до ріки Тираса; Мітрідат, прозваний Євпатором, та його полководці познайомили нас з країнами, які лежать за рікою Тирасом до Меотійського озера і морського узбережжя, яке закінчується у Колхіди. З іншої сторони, парфяни доповнили наші відомості відносно Гірканії і Бактріани і про скіфів, які живуть на північ від Гірканії і Бактріани» [13, с. 20; 10, с. 18].

Страбон поділяв ойкумену на три частини – Європу, Азію, Лівію, визначаючи кордоном між ними ріки Танаїс (Дон) і Ніл [16, с. 21]. Характеризуючи Європу, Страбон вказував, що «вона не тільки являє різноманітність форми, але і дивно пристосована природою для удосконалення людей і державних форм, ... вона передала й іншим частинам світу більшу частину своїх власних благ і цілком зручна для проживання, за винятком незначної області, безлюдної через холод». Деякі дослідники вважають ці слова Страбона першою відомою спробою обґрунтувати претензії Європи на зверхність по відношенню до інших частин світу [22, с. 37].

Традиційно грецькі та римські автори вважали Європою територію між Азовським морем та р. Дон (або ж Кавказом) на сході та Іберією й Атлантичним океаном на заході. Північним кордоном здебільшого визначали р. Дунай, а південний кордон проводили по Малій Азії, Чорному та Середземному морям [16, с. 22]. «Серцем» Європи, звісно, античні автори вважали середземноморський регіон [16, с. 23].

Римська держава пройшла довгий шлях розвитку. В результаті завойовницьких воєн Рим перетворився у велику імперію, що увібрала в себе і вдосконалила досягнення підкорених територій і грецької культури загалом. Стародавній Рим безперечно зробив свій внесок у розвиток ідеї об'єднаної Європи, адже саме за часів Римської імперії відбулося об'єднання більшої частини Європи у межах однієї держави [10, с. 19]. Проте слід зауважити, що Римська імперія, як і держава Александра Македонського, не асоціювалася з поняттям «Європа», виходячи за її межі навіть у суто географічному відношенні [16, с. 24].

Римські автори вкрай рідко використовували поняття «Європа» [7, с. 12]. Але саме за часів Римської імперії починала формуватися політична єдність європейського регіону. На зміну

розрізненим містам-державам, царствам і варварським племенам прийшла адміністративно-правова система, яка охопила у роки свого піднесення більшу частину Європи. Частиною імперської ідеології стала ідея єдності й універсалізму. Єдність Римської імперії забезпечувалася перш за все військовими методами, базувалася на експансії, завоюванні та підкоренні, поширенні римського права [10, с. 19–20; 22, с. 42–43].

Від самого початку Римська держава формувалася у вигляді своєрідного союзу між римлянами та підконтрольними їм територіями. З часом, цей римсько-італійський союз перетворився у по-справжньому об'єднану державу. Поштовхом до цього стали, зокрема, Пунічні війни (III–II ст. до н. е.).

Щоправда, у Римській державі не порушувалося питання «європейської ідентичності» та навіть Пунічні війни не розглядалися як зіткнення Європи та Африки [7, с. 12].

Рим почав ототожнюватися з усім світом як «світова держава». Це не значить, що римляни не знали географії чи тишили себе думкою про панування над усім світом. Вони цікавилися іншими територіями, але вважали, що мешканці інших країн в усьому їм поступаються. Виходячи з подібних міркувань, імператора Антоніна Пія у II ст. називали «господарем усього світу» [22, с. 42].

За часів Римської імперії була здійснена спроба інтегрувати у одну державу десятки різних народів та племен. Історик Ж. Дюррозель вважав, що довгий час «Європа» була поняттям суто географічним. Він зазначав, що ані Юлій Цезар, ані Цицерон ніколи не вживали слово «Європа», а у Тацита воно зустрічається лише один раз [16, с. 22].

Внаслідок розширення підвладної території Римська держава відчувала впливи різних релігій та філософських систем, що певною мірою заважало формуванню ідеологічної єдності та згуртованості. Проте, як не дивно, на зміцнення європейської самосвідомості позитивним чином впливала постійна конфронтація з «чужими» – ворожими сусідами, варварами, даючи привід замислитися над відмінностями від них [19, с. 67].

Так само, як і у греків, у римлян не сформулося чіткої «ідеї Європи», ймовірно, через те, що Римська держава, з одного боку, швидко поширилася на позаєвропейські території, а з іншого – не охопила усієї Європи. Римляни базували свій світогляд не на «ідеї Європи», а на уявленнях про Рим, як про центр світу [20, с. 20–21; 21, с. 10].

У той час, як поняття «Європа» поступово запроваджувалося у науковий і суспільний обіг, термін «європейці» в античні часи використовувався дуже рідко. Це також є свідченням того, що Європа була ще лише географічним поняттям, а не символізувала культурну самотність та єдність [20, с. 22; 21, с. 16].

Для багатонаціональної імперії була конче потрібна релігія, здатна об'єднати усі народи, і християнство заявило про себе як про наднаціональну релігію, здатну об'єднати Імперію [18, с. 8]. Воно стало своєрідним формоутворюючим елементом європейської цивілізації [18, с. 8].

Юлій Цезар фактично дав Європі нову географію. Завоювавши Галлію та Британію, він посунув кордони Римської імперії далеко на північ. Натомість імператор Константин дав Європі нову душу, дозволивши сповідування християнства. Християнство поширилося на всі народи Середземномор'я, а потім і всієї Європи. Наступні європейські правителі намагались об'єднати християнський світ і, перш за все, Європу [3, с. 4].

Саме Церква (у першу чергу, католицька) зробила чи не найбільший внесок в усвідомлення необхідності європейської єдності, адже вона поширювала думку про Європу, як про особливу систему, особливий світ, де з'явилася нова цивілізація. Церква досить довго відіграла провідну роль у духовному та політичному житті, була одним з перших і найбільш послідовних ініціаторів об'єднавчого процесу в Європі [9, с. 6]. Саме під знаменами католицької віри середньовічна Європа об'єдналася для боротьби проти іновірів.

Поняття «християнський світ» почало фактично ототожнюватися з поняттям «Європа», а Церква була єдиним транскордонним інститутом [2, с. 44]. Цікаво, що деякі дослідники взагалі вважають, що саме зародження християнства знаменує собою народження «справжньої» Європи.

Завдяки Римській імперії утворився єдиний політичний, культурний та законодавчо-правовий простір, чому сприяв процес романізації підкорених територій. Власне, сам по собі імперський устрій, заснований на необмеженій владі імператора, який також претендував на розширення своїх володінь, сприяв процесу інтеграції та надихав майбутні покоління прихильників об'єднавчої ідеї [10, с. 20].

Серед факторів, що сприяли подальшому згуртуванню та об'єднанню європейських держав варто відзначити також латинську мову, яка і після падіння Західної Римської імперії залишалася мовою Церкви та освічених еліт в усій Європі [22, с. 43].

Одним з основних факторів об'єднання Європи була ідея єдиної Європи як особливого типу цивілізації, заснованої на культурній спадщині античності, християнській етиці, гуманістичних традиціях епохи Ренесансу, Реформації та Просвітництва, принципах лібералізму [2, с. 42].

Культура Європи є унікальним синтезом класичної грецької культури, римської законодавчої системи і концепції держави, християнських ідей та індивідуалізму германських націй [8, с. 12].

Загалом, досягнення античного суспільства лягли в основу сучасної європейської цивілізації і багато в чому визначили шляхи її розвитку.

Джерела та література

1. Аполлодор. Мифологическая библиотека / Аполлодор. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
2. Борко Ю. А. От европейской идеи – к единой Европе / Ю. А. Борко. – М.: Деловая литература, 2003. – 463 с.
3. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 376 с.
4. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.
5. Гиппократ. Избранные книги / Гиппократ. – М.: Государственное издательство биологической и медицинской литературы, 1936. – 736 с.
6. Дейвіс Норман. Європа: Історія / Норман Дейвіс. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 1463 с.
7. Европа: проблемы интеграции и развития / [под общей редакцией академика О.А. Колобова]. – Т. 1. История объединения Европы и теория европейской интеграции. – Нижний Новгород: Издательство АГПИ им. А. П. Гайдара. – 2008. – Ч. 1. – 351 с. – Режим доступа: <http://www.aevis.ru/bz/1.pdf>
8. Европа: проблемы интеграции и развития / [под общей редакцией академика О.А. Колобова]. – Т. 1. История объединения Европы и теория европейской интеграции. – Нижний Новгород: издательство АГПИ им. А. П. Гайдара. – 2008. – Ч. 2. – 355 с. – Режим доступа: <http://www.aevis.ru/bz/1.2.pdf>
9. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу / [за ред. І. В. Яковюка]. — К.: Ред. журн. «Право України», 2012. – 208 с.
10. Кембаев Ж. М. Политико-правовая история идеи единой Европы: с древнейших времен до современности / Ж. М. Кембаев. – Алматы; Астана, 2012. – 496 с.
11. Лактанций. Божественные установления. Книги I– VII / Лактанций. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2007. – 512 с.
12. Пиндар. Вакхилид. Оды. Фргменты / Пиндар. Вакхилид. – М.: Наука, 1980. – 504 с.
13. Страбон. География / Страбон. – Л.: Наука, 1964. – 944 с.
14. Фролов Э. Д. Проблемы глобализации в античном мире / Э. Д. Фролов // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: Сб. статей. – СПб., 2006. – Вып. 5. – С. 15–26.
15. Фролов Э. Д. Явление федерализма в политической жизни античной Греции / Э. Д. Фролов // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: Сб. статей. – СПб., 2008. – Вып. 7. – С. 13–22.
16. Чубарьян А. О. Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира. – М.: Междунар. отношения, 1987. – 352 с.
17. Щёкин Ю. В. Межполюсные и межплеменные союзы Древней Греции VIII–IV веков до н. э. / Ю. В. Щёкин // Теорія і практика правознавства. – 2016. – Вип. 2. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2016_2_16
18. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: монографія / І. В. Яковюк. – Х.: Право, 2013. – 760 с.
19. Bekemans L. The Idea of Europe: Identity-building from a Historical Perspective / L. Bekemans // A Value-Driven European Future. – Bruxelles: P.I.E. Peter Lang S. A., 2012. – P. 65–81. – Режим доступа: http://unipd-centrodirittiumani.it/public/docs/The_Idea_of_Europe_LBekemans_2.pdf
20. Delanty G. Inventing Europe: Idea, Identity, Reality / G. Delanty. – New York: St. Martin's Press, 1995. – 12; 187 p.
21. Mikkeli H. Europe as an Idea and an Identity / H. Mikkeli. – London: Palgrave Macmillan UK, 1998. – 10; 263 p.
22. The Idea of Europe: from antiquity to the European Union / edited by Anthony Pagden. – Cambridge, Cambridge University Press, 2002. – 392 p.

АНТИЧНЫЕ ИСТОКИ ИДЕИ ОБЪЕДИНЕННОЙ ЕВРОПЫ

В статье рассмотрены истоки идеи объединенной Европы, которые можно обнаружить в период античности. Охарактеризовано эволюцию взглядов на Европу и объединительные процессы в Древней Греции и Риме.

Ключевые слова: Европа, «европейская идея», античность, объединение.

Olga Kovalenko

THE ANTIQUE ORIGINS OF THE IDEA OF THE UNITED EUROPE

In the article the origins of the idea of the united Europe, that can be found in the period of antiquity, are analyzed. The evolution of the views on Europe and on the unification processes in Ancient Greece and Rome is characterized.

Keywords: Europe, "European idea", antiquity, association.

УДК 94 (477.51)“653”

Ігор Кондратьєв

ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР СЛУЖЕБНОЇ ШЛЯХТИ ЗАМКІВ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В СЕРЕДИНІ XVII ст. (НА ПРИКЛАДІ ШЛЯХТИ ЛЮБЕЦЬКОГО ТА ОСТЕРСЬКОГО СТАРОСТВ)

У середині XVII ст. перед дрібною шляхтою прикордонних замків Київського воєводства постала проблема вибору – піти за повсталим українським народом, або ж залишитися вірними Речі Посполитій. Показання дрібної шляхти Любецького та Остерського староств Київського воєводства припадає на 1648 р. Були створені козацькі сотні – Остерська, яка увійшла до складу Переяславського полку, а згодом сама була реформована у полк. На території колишнього Любецького та Лосвського староств була сформована Лосвська, а згодом і Любецька сотні. Частина служебної шляхти залишилася служити коронній армії.

Ключові слова: служебна шляхта, козацтво, політичний вибір, Любецьке староство, Остерське староство, Київське воєводство, Гетьманщина.

У середині XVII ст. перед дрібною шляхтою прикордонних (чи «українних») замків Київського воєводства постала проблема вибору – піти за розбурханою козацько-селянською масою, або ж залишитися вірними Речі Посполитій. Тим більш, що козацька верства не була чужинною для дрібної шляхти, з її середовища вийшло чимало представників як простого козацтва, так і козацької старшини. Водночас, для багатьох козаків-шляхтичів, першопричиною пошуку «козацького хліба» стали конфлікти з польською шляхтою чи королівською адміністрацією.

Від початку повстання Б.Хмельницький намагався привернути служебну шляхту прикордонних замків на свій бік. Насамперед гетьмана цікавив Любецький замок, який закривав дорогу до Великого князівства Литовського, що пояснюється небажання воювати на два фронти – проти армії Великого князівства Литовського та коронного війська. У липні 1648 р. на Сіверщині з'явився «конфідент» гетьмана Петро Головацький, колишній жовнір Кодацької залоги, який походив з дрібної волинської шляхти. Очевидно, він мав завдання привернути любецьку шляхту на бік повстанців [17, с. 131]. Між іншим, коли Я.Вишневецький зі своєю 9 тисячною армією переправлявся через Дніпро поблизу Любеча, князь запропонував шляхті, що перебувала у Любецькому замку, піти з ним. Однак та не виявила ентузіазму та зайняла очікувальну позицію під приводом того, що тут «за лісами» безпечніше [14, с. 36].

Б.Хмельницькому та його соратникам фактично вдалося розколоти шляхетську верству – коли значна частина шляхти встала на бік повсталих. Гетьман неодноразово гарантував «шляхте, якую Бог Всемогутий до войска Запорожского наклонил, маетностей и грунтов власних уживать, як здавна они уживали» [16, с. 6]. У свою чергу, селянська маса намагалась знищити усіх «панів», незважаючи на їх походження та віросповідання. Розуміючи це, гетьманська влада приймала шляхтичів до козацьких лав з гарантією збереження їхніх прав та маєтків [22, с. 54–55]. У

травні 1648 р. Б. Хмельницький звернувся до козаків із заборонаю страчувати українську шляхту, в липні видав універсал із заборонаю чинити шкоди маєткам «литовської» шляхти [9, с. 100].

Вже наприкінці травня 1648 р. розпочалась втеча з Чернігівщини польської шляхти та урядників. У червні козаки збиралися походом на Чернігів, Сосницю, Мену, Батурин та Новгород-Сіверський. Надзвичайно хутко повстанці взяли під контроль південь Чернігівського воєводства. Шляхта й окремі підрозділи жовнірів у Чернігові, Острі, Стародубі та ін. містах поспіхом готували їх для оборони. Втім, вже в другій половині червня козаки взяли Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів (окрім замку), паралельно створюючи нову адміністративну структуру – сотенну та полкову [26, с. 176–177].

Новостворена Остерська сотня від початку увійшла до складу Переяславського полку, а у 1650 р. стала навіть Остерським полком. Полковником був призначений Тимофій Носач, але незабаром полк було реорганізовано і знову перетворено у сотню Переяславського полку [24, с. 678; 25, с. 29; 28, с. 18]. Цікаво, що Остер ще намагався претендувати на статус полкового центру. Відомо, що у 1662 р. гетьман Яким Сомко тимчасово поновив Остерський полк та призначив наказним полковником представника дрібного остерського боярства Богдана Смоловича-Білика [25, с. 30].

На території колишнього Любецького та Лоевського староств була сформована Лоевська, а згодом і Любецька сотні. Перша ймовірно належала до Брагінського полку [20, с. 31]. Показачені селяни та міщани Лоева восени 1648 р. «поклонились один одному стояти до останнього» [3, с. 230]. У вересні 1648 р. козаки активно «фортифікували Речицю, Чернігів, Мозир та інші замки» [18, с. 12; 19, с. 17]. Активна діяльність козаків в цьому регіоні завадила польному гетьману Я. Радзивілу вдарити в тил козацькій армії восени 1648 р. (у вересні Хмельницький переміг польську армію під Пилявою). Тоді ж на терені староства була утворена й Любецька сотня. Хоча за реєстром 1649 р. любецька сотня у Чернігівському полку не фіксується – у його складі була полкова Чернігівська, Борзнянська, Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Сосницька та Івангородська (Лоев та Любеч були згадані серед сотенних містечок лише у 1654 р.) [9, с. 113]. Причиною цього стало захоплення території староства армією польного гетьмана Януша Радзивіла.

Далеко не вся служебна шляхта беззаперечно підтримала повсталих, очевидно що у цей час більшість її зайняла нейтральну позицію. Наприклад, на початку свого існування любецька сотня складалася здебільшого із любецьких міщан та дрібного боярства: «у Любечі переписано сотню любецьких міщан, котрі постійно на сторожі» (1651 р.) [11, с. 261]. Першим відомим нам любецьким сотником був Рубанка (1651 р.) [10, с. 73], який навряд чи походив із шляхетського середовища. Про конфлікт повноправної шляхти з «черню», свідчить універсал Б. Хмельницького 31 березня 1656 р. любецькій шляхті, де зазначалося, що ніхто не мав «кривдити» тамтешніх шляхтичів, а чернігівські полковники «пилно мають постерегати, жебы бунти ниякие не всчиналися, а бунтовников теж без фолги на горле карати» [27, с. 184].

Більша частина любецької та остерської шляхти показачилась саме у 1649 р. Чимало представників шляхти Любецького староства потрапило до реєстру Війська Запорозького 1649 р., зокрема, Антоновичі, Барановські, Бровенські, Гутори, Гришковичі, Гравецькі (Ігравецькі), Даницькі (Даничі), Ігнатівичі, Казановські, Каменські, Киселі, Костенецькі, Козловські, Пузики, Романовичі, Савичі, Семеновичі, Селецькі, Счиковські (Щуковські), Ждановичі, Зеньковичі, Харабурди [17, с. 555-566]. Козаками Чернігівського полку стали Даничі (Пероцькі), Гутори, Юшкевичі, Ждановичі та ін., Київського полку – Бакуринські, Гутори, Красовські, Савичі, Ніжинського полку – Антоновичі, Пероцькі, Тарасевичі, Величковські, Тупицькі (Тупичі). У середині XVII ст. до козацького стану перейшли любецькі бояри та зем'яни Бивалкевичі, Богуші, Бурдюки, Ворошильські, Голобояриновичі, Жлоби, Жукови, Козлевичі, Орловські, Семаковичі, Шашевські, Стецькі, Селицькі, Щуковські та ін. На боці повсталих виступили родини Мишуків та Пузиків, які напередодні Хмельниччини втратили свої володіння [16, с. 1–2].

У середині XVII ст. до козацьких реєстрів стали вписуватися й остерські бояри та шляхтичі: Васьковичі, Ставицькі, Закревські, Козловські, Шидловські, Закаблущькі та інші. Як зазначав М.Александрович, своїм вступом до козацьких лав, шляхта та бояри «укріпляли за собою право собственности на земли, находившиеся в их пожизненном или ленном владении» [1, с. 50]. Багатьом з цих дрібних шляхтичів вдалося зберегти довоєнні володіння та набути нових маєтностей. Наприклад, показачені шляхтичі Закревські у XVIII – XIX ст. володіли землями у с.Білики [6, арк. 14]. Боролися вони і за набуття статусу російських дворян [5, арк. 153–153 зв.].

До козацьких лав пішли любецькі шляхтичі Микола Бакуринський зі своїм молодшим сином Юрієм. Сам Микола Бакуринський, за висловом В. Липинського, «відомий перед повстанням жовнір військ Речі Посполитої», загинув під час війни. Як повстанець загинув і «знатний шляхтич» Йосиф Велецький (Величковський) [17, с. 155–157; 22, с. 56]. Восени 1649 р. козаками стали шляхтичі Кохановські [13, с. 85; 14, с. 400; 31, с. 205]. А от П.Кохановська з сином була ув'язнена

стародубськими козаками й визволена чатою Станіслава Оршанського 22 січня 1649 р. [7, с. 185–186]. З перших днів Визвольної війни серед повстанців був Костюк Гутор [9, с. 131–132], козаками Чернігівського полку – Орефа Зарецький із синами Іваном та Андрієм [17, с. 115, 453]. На козацькому боці виступив Оникій Силич (?–1627–1663) – можливо був лосєвським сотником, товариш полку чернігівського (1657–1663), належав до гербу Корчак [11, с. 10]. За чернігівського полковництва Силича полковим сотником був Станіслав Коханенко (?–1613–бл.1686). Чернігівським полковим сотником у 1650 р. був Іван Ігровецький, у 1651 р. він брав участь у облозі козаками Любеча, у квітні був «в Любечі на місці Небаби» (наказним полковником – І.К.) [9, с. 114, 131–132; 11, с. 39].

Козаками стали остерські бояри Білики (Біликовичі). Зокрема, у Івана та Михайла Біликовичів («бывшихъ бояръ королевскихъ Остроицкихъ, а теперь козаковъ войска Его Царского Величества Запорожскаго славетнымъ панамъ козакамъ и мешчанамъ старого города Остра»), 3 березня 1656 р. козак Терех Туровченко придбав маєтність Красна Оранка за річкою Остер [1, с. 108–109; 2, с. 106]. Козаками стали представники роду дрібних остерських бояр Сахновичів, які ще з 1605 р. були відомі на Запоріжжі [23, с. 260]. Шафран Яків Сахнович у 1698–1699 рр. був остерським сотником [12, с. 151]. Козаками стали остерські шляхтичі Козловські [1, с. 50; 2, с. 60], та бояри Лапи, які у люстрації Остерського староства 1636 р. були позначені без маєтків [32, с. 212].

Як вже зазначалося, нові політичні реалії не були сприйняті беззастережно усіма представниками дрібної шляхти. Частина її й надалі дотримувалась пропольської орієнтації. Про це, зокрема, свідчать рішення шляхетських сеймиків Київського, Чернігівського та Волинського воеводств [8, с. LIX, LXI–LXII]. У 1649 р. любецькі шляхтичі Даничі й Масловичі отримали підтверджувальний привілей Владислава IV на Щуковщизну [29, арк. 572 зв.]. У 1653 р. – привілей польського короля Яна Казимира отримав любецький сотник Сава Кононович-Посудевський-Внучко [30, арк.1]. Королівський універсал Яна Казимира 15 червня 1659 р. на землі у Переяславському полку (частина території полку складалася з земель колишнього Остерського староства), отримав обозний Війська Запорозького Тиміш Носач [4, арк. 384].

Розкол поділив на ворожі табори не лише служебну шляхту в цілому, але й окремі родини. Так, два старші сини Миколи Бакуринського – Ян та Павло виїхали до Польщі [22, с. 56, 60–61]. Сини Івана Сулими – Степан та Северин Сулименки були у козацькому війську (вписані до реєстру 1649 р.), а Федір Сулима пішов на службу до поляків [15, с.VII]. У «войску полском» загинув 1651 р. Йосиф Велецький [21, с. 167]. На боці литовського війська виступив і хтось з родини Злобів («Злоба з Хатанович (с.Антоновичі ? – І.К.), любечанин»), який у жовтні 1653 р. ходив на розвідку до Чернігова [18, с. 15].

Таким чином, у середині XVII ст. колишня дрібна шляхта Остерського та Любецького староства постала перед проблемою політичного вибору – піти до козацьких лав чи залишитися вірними Речі Посполитій. Зважаючи на те, що перехід до козацтва фактично легітимізував довоєнне становище цієї спільноти. Більшість представників цієї спільноти взяли участь у формуванні козацької старшини Гетьманщини. Процес значно пришвидшився у 1649 р., коли служебна шляхта була взята під протекцію Б.Хмельницького.

Джерела та література:

1. Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып.1. Историческое описание. Часть 1: До окончания смуты в Восточной Украине (1669 г.) / М.Н. Александрович. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. – 110 с.
2. Бузун О. В. Історія Остерщини (нарис історії) / За ред. О.В. Ткаченко / О.В. Бузун. – Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. – 112 с.
3. Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2(3) т. / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) інш. – Мінск : БелЭн, 2007. – 688 с.; іл. – Т.1. : Абаленскі – Кадэнцыя.
4. Державний архів Київської області, ф. 782, оп.1, спр.382. Реєстр фамилий внесенных в 1, 2, 4 и 6 части родословной книги Киевского дворянства (1811 г.), 426 арк.
5. Державний архів Чернігівської області, ф.133, оп.1, спр.296.Черниговское дворянское депутатское собрание. Протоколы заседания Черниговского дворянского депутатского собрания за декабрь 1841 года и 1842 год (1841–1842), 232 арк.
6. Там само, ф.679, оп.4, спр.1374. Метрическая книга Свято-Михайловской церкви г. Остра Черниговской губернии за 1839 год (31.12.1838 – 3.01.1840 р.), 16 арк.
7. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.) / Упоряд. о. Юрій Мицик. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2012. – 680 с.
8. Иванишев Н.Д. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России / Н.Д. Иванишев // Архив Юго-Западной России. – Ч.II. – Т.I. – К., 1861. – С.I–LXII.

9. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея. – К. : ПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
10. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації / В.В. Кривошея. Вид.2-е, доповн., уточнене і виправлене. – К. : СтилоС, 2005. – 260 с.
11. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк / В.В. Кривошея. У 2 т. – К. : ДЦ «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.1. – 516 с.
12. Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина Київського полку / В.В. Кривошея, В.Ю. Іржицький // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. Вип.20. – К.: ВІР УАН, 2009. – 420 с. – С.143–155.
13. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський / В.В. Кривошея, О.В. Кривошея // Гілея. – 2008. – Вип. 16. – С.85–91.
14. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.
15. Лазаревский А. Сулимовский архив : Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII-XVIII вв. / А.Лазаревский – Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1884. – XXII с. + 316 с.
16. Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии / А.Л. Лазаревский // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов : Губернская типография, 1896. – Отд. III. – С.1-32.
17. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького / В.Липинський / Твори. – Т. II. – Філадельфія : СЕДІ, 1980. – XIX с. + 346 с; іл.
18. Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII – XVIII ст. / Ю.Мицик // Сіверянський літопис. – 2003. – №5-6. – С.10–26.
19. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С. 16-26.
20. Мицик Ю. Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Ю. Мицик // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – 220 с. – С.30-34.
21. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – Т.1. (А-Д). – К. : Типография тов-ва Г.Л.Фронцкевича и К0, Крещатик, д.№ 42, 1908. – 519 с.
22. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. / В.А. Мякотин. – Т. I. – Вып. I. – Прага : Издательство “Ватага и Пламя”, 1924. – 288 с.
23. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608) / Под ред. С.А. Белокурова // Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества. Т.137. – М.: Б.и., 1912. – XIX с. + 809 с.
24. Панашенко В. В. Остерський полк // Енциклопедія історії України : у 10 т. /редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7. – С. 678.
25. Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто / А.Г. Пенський, П.Я.Лавренчук. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. – 88 с.
26. Смолій В.А., Степанков В.С. Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення національної революції / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т.1. – С.176-177.
27. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич. – К. : Видавничий дім “Альтернатива”, 1998. – 384 с.; 34 іл.
28. Филарет. Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863 [Извлечения из: «Черниговские епархиальные известия». – 1863. – №1. – С. 38–48; № 2 – С.55–64; № 5 – С. 217–228; № 6 – С. 430–442; № 7 – С. 472–480; № 8 – С.495–512] / Репринтне видання. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В.Г. Короленка, 2011. – 83 с.
29. Центральний державний історичний архів України у м.Київ, ф.57, оп.1, спр.6, Генеральний опис Лівобережної України (1765-1769 рр.), 1898 Арк.
30. Чернігівський історичний музей ім. В.Тарновського, Ал.-18. Жалованная грамота, выданная польским королем Яном Казимиром Савве Посудевскому на потомственное владение на ленных правах с.Бурки, Красковское, Познаховщину и Суховерщину, оригинал (8 мая 1653 г.), Арк.1.
31. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.

32. Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących // Źródła Dziejowe. T.5. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa : Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. – S.1–226.

Игорь Кондратьев

**ПОЛИТИЧЕСКИЙ ВЫБОР СЛУЖЕБНОЙ ШЛЯХТЫ ЗАМКОВ
КИЕВСКОГО ВОЕВОДСТВА В СЕРЕДИНЕ XVII В.
(НА ПРИМЕРЕ ШЛЯХТЫ ЛЮБЕЧСКОГО И ОСТЕРСКОГО СТАРОСТВ)**

В середине XVII в. перед мелкой шляхтой приграничных замков Киевского воеводства встала проблема выбора – пойти за восставшим украинским народом, или остаться верным Речи Посполитой. Показачивание мелкой шляхты Любечского и Остерского староств Киевского воеводства начинается в 1648 г. Были созданы казацкие сотни – Остерская, которая вошла в состав Переяславского полка, а вскоре сама была реформирована в полк. На территории бывшего Любечского и Лоевского староств была сформирована Лоевская, а позднее и Любечская сотни. Часть служебной шляхты региона осталась служить коронной армии.

Ключевые слова: служебная шляхта, казачество, политический выбор, Любечское староство, Остерское староство, Киевское воеводство, Гетьманщина.

Ihor Kondratiev

**POLITICAL CHOICES OF GENTRY OF FORTRESSES OF KYIV PROVINCE IN THE
MIDDLE OF THE SEVENTEENTH CENTURY (FOR EXAMPLE OF LIUBECH AND OSTER
STAROSTVO GENTRY)**

In the middle of the seventeenth century, gentry to the border province of Kyiv faced a choice – to follow the insurgent Ukrainian people, or remain faithful to the Commonwealth. Cossacks gentry of Liubech and Oster starostvo of Kyiv province accounts for 1648 were established. Cossack hundreds – Oster, who joined the Pereyaslav regiment, and later she was reformed into regiment. Former Liubech and Loiev starostvo was formed and later Liubech hundred too. Part of the nobility of service remaining to serve the Crown army.

Keywords: ministry nobles, Cossacks, political choice, Liubech starovstvo, Oster starovstvo, Kyiv province, Hetman State.

УДК 94:304.3(4)

Людмила Павленко

**ПАНОРАМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЖИТТЯ У ПУБЛІЦИСТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

У статті аналізується європейська тематика у публіцистиці Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. з метою реконструкції комплексного уявлення читачів зазначеної друкованої продукції про реалії тогочасного життя населення Європи.

Ключові слова: Європа, публіцистика, періодика Російської імперії, європейський стиль життя.

Сучасна Україна переживає сьогодні важливий етап свого становлення як суверенної національної держави, прагнучи водночас органічного інтегрування в Європу. Це обумовлено бажанням українців завершити розпочаті реформи для облаштування свого життя за високими європейськими стандартами, що дозволить створити умови для успішного економічного розвитку країни, піднести її авторитет на міжнародній арені, забезпечити громадянам рівні можливості для максимальної самореалізації.

Ми пишемо свою історію, не відмежовуючи її від загальноєвропейського контексту, оскільки доля нашого народу щільно переплетена з долями наших європейських сусідів. Для прискорення процесу євроінтеграції конче необхідно проаналізувати попередній досвід співробітництва з

Європою, визначити помилки і прорахунки, конструктивні взаємовідносини і досягнення, які мали місце упродовж попередніх століть. Дана наукова розвідка присвячена проблемі висвітлення реалій європейського життя на сторінках публіцистичної періодики Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., що дає можливість з'ясувати, як сприймали і розуміли Європу мешканці держави, у кордонах якої тривалий час перебували українські землі.

Цей період позначився вражаючими результатами модернізації в країнах Західної Європи, де в основних рисах сформувалося індустріальне суспільство і тривали прогресивні соціально-економічні, політичні і духовно-культурні перетворення. Російська імперія намагалася повторити успіх західних сусідів, пильно стежачи за усіма змінами тогочасного життя за кордоном. Проте шлях її капіталістичного розвитку виявився довгим і звивистим, з великою кількістю перешкод, контрреформ і спротивом значної частини населення. Зміни потребували не тільки державної ініціативи, але й широкої суспільної підтримки. Масштабний суспільний дискурс мав допомогти не тільки контролювати державну політику, але і стимулювати владні інституції до назрілих реформ.

У другій половині XIX – на початку XX ст. роль дзеркала суспільного життя, рупора громадської думки, потужної зброї у виснажливій війні за прогрес і вдосконалення та, безумовно, своєрідного «вікна в Європу» відіграла друкована продукція масового споживання – публіцистика. Завдяки доступності внаслідок зростання загального рівня життя та освіченості громадян, здешевлення технології виробництва, вдосконалення засобів комунікації для транспортування, розширення мережі торгівельних закладів і бібліотек газети та журнали різноманітної тематики й обсягів почали виходити великими накладами і користувалися великим попитом у різних верств населення. Якщо на 1853 р. в Російській імперії виходило 66 журналів російською мовою, то у 1903 р. їх нараховувалося близько 250 із загальної кількості періодичних видань, яка оцінювалася у 800 найменувань. Так, з 30-х рр. XIX ст. в Російській імперії поширюється «енциклопедичний» тип «товстого журналу», з середини XIX ст. – «публіцистичний», а згодом популярним став «тонкий щотижневик», який поєднав у собі переваги щоденної газети та об'ємного журналу, що виходив щомісяця [25; 38, с. 115]. Саме такі періодичні видання публіцистичного змісту як правило найбільше цікавили пересічного передплатника. Мова не йтиме про спеціальні видання або щоденні газети останніх новин, в центрі нашої уваги в основному журнали, які передплачували родини, що чекали на різнопланові статті, поетичні та прозові художні твори, іншими словами – на приємне інтелектуальне дозвілля для усіх без винятку членів сім'ї.

Якою Європа постала перед очима вдумливих, допитливих, вимогливих читачів? Наскільки вони її знали і розуміли? Яку інформацію хотіли знайти і для чого? Відповіді на ці питання можна отримати лише з публікацій журналістів, які готували їх, переповідаючи власні враження від перебування в європейських країнах або аналізуючи зарубіжну пресу. Їм доводилося бути справжніми дослідниками, філософами, психологами, щоб знайти найцікавіше, найважливіше, найдостовірніше і подати в оптимальному для сприйняття форматі, орієнтуючись на дуже строкату аудиторію.

Мешканці імперських губерній – представники аристократії, буржуазії, середнього класу – у ті часи були прекрасно обізнані у європейських справах, знали на політиці, економіці, останніх наукових досягненнях, особливостях освіти і культури, моди і мистецтва, побуту і стилю європейського життя. За кордон їздили відпочивати, навідувати рідних, вчитися, лікуватися, працювати, у творчих, наукових, комерційних справах. Про це красномовно свідчать архівні документи, нарративні джерела та епістолярія. З-за кордону рідним писали листи про свої враження від подорожі, вкладаючи картки, листівки, світлини з мальовничих місць старовинної Європи [44, с. 173–197].

За тематикою висвітлення новин з Європи усі матеріали, що пропонувалися на сторінках публіцистичної періодики Російської імперії зазначеного періоду, можна умовно поділити на наступні категорії: нариси з історії європейських країн; огляди політичних новин (окремих країн та міжнародних відносин); інформація з галузі економіки; описи міст, туристичних об'єктів, в тому числі курортів і санаторіїв; останні досягнення науки, техніки, освіти та культури; події духовно-релігійного життя; біографіка; культура повсякденності; гендерна проблема; а також корисні поради та реклама. На особливу увагу заслуговує тема війни і миру, яка все частіше почала обговорюватися в російських журналах на початку XX ст., демонструючи мілітаризацію масової свідомості у переддень Великої війни.

Характеризуючи основні проблеми, які висвітлювалися в найбільш поширених серед передплатників виданнях, слід зазначити, що статті на політичні теми цікавили здебільшого чоловічу читацьку аудиторію. Мода, традиції, правила світського спілкування передбачали високий рівень політичної культури чоловічої половини населення, оскільки саме події політичного життя було прийнято обговорювати під час бесід, які відбувалися у різному товаристві, у різних місцях, за різних

обставин. З періодики черпали інформацію про ротації в європейському політикумі, парламентські будні, скандали, реформи, закони, візити [32; 45] і т. п.

Сфера міжнародних відносин також завжди була в центрі уваги, оскільки період другої половини XIX – початку XX ст. ознаменувався бурхливими подіями в Європі, яка пережила «весну народів», період жорсткої реакції 50-х рр., цілу низку війн та загострення колоніальних протиріч. Утворювалися військово-політичні блоки, країни конкурували на світовому ринку, водночас Європа спостерігала за укладанням династичних шлюбів і важливих міжнародних договорів, проведенням зустрічей на найвищому рівні, інтригами, міжнародними кризами, шпигунськими іграми тощо [7; 16; 19; 37].

Економіка ставала так само об'єктом уваги переважно чоловіків, які найчастіше були єдиними годувальниками, від них залежало фінансове благополуччя родини. Отже, біржові новини, звістки про проведення виставок, ярмарків, відкриття покладів природних копалин, вдосконалення технологій виробництва, заснування нових банків, торговельних закладів, вплив соціального законодавства на стан окремих галузей промисловості [49; 53] і т. д. викликали щире зацікавлення у прагматичних і підприємливих читачів.

Для тих, хто ніколи не був в тій чи іншій країні, регіоні, місті, або збирався їх відвідати, або бував і тому цікавився деталями, готували матеріали, які містили відомості про статистику, видатні пам'ятки архітектури, умови проживання, особливості, які зараз прийнято називати «душею», «візитною карткою», символом певного місця на мапі [6; 10; 54]. Писали про нові готелі, ресторації, транспортні засоби [4; 27; 36; 39]. Найбільший інтерес становили столиці, наприклад, Лондон, Париж, Берлін [3; 23].

Будь-хто з тих, кому до рук потрапляли «товсті» і «тонкі» журнали, ніколи не оминали статті про останні досягнення науки і техніки. Вони дивували, захоплювали, навіювали мрії, надії, страхи, захват перед величчю людського розуму. У той час щиро вірили у безмежну силу пізнання, у безмежні можливості мозкової діяльності, у неминуче вирішення усіх проблем людства. Російські читачі залюбки дізнавалися про відкриття європейських вчених та винахідників. Особливо надихали успіхи у дослідженнях щодо засобів комунікації, будови речовин, медицини та охорони здоров'я [21; 28; 29; 41; 46; 48; 51; 56] тощо.

Увага до освітніх новацій була обумовлена прагненням турботливих батьків дати дітям найкращу освіту, відповідно і перспективи для майбутнього щасливого і успішного життя. Молодь читала про провідні університети, модних професорів, нові курси, оскільки могли удосконалити свої знання в європейських вишах, слухати публічні лекції під час літніх вакацій [56]. Особлива увага була прикута до новинок в жіночій освіті, бо саме в останній третині XIX ст. європейські університети відкрили свої двері для представниць прекрасної, але від того не менш розумної статі.

Свіжих фактів з життя мистецької еліти Європи, нових творів, нових поглядів на красу і правду життя вимагали мільйони людей, які втомилися від усталених стандартів, набридлих канонів, задушливих заборон. У часи творчих пошуків, зміни європейської естетичної концепції, виникнення дивовижних стилів, течій і напрямків в мистецтві читачі чекали на сміливі експерименти, якими була багата європейська духовна майстерня. В кожному номері кожного періодичного видання обов'язково містилися художні твори, новини мистецького світу – нові вистави, літературні твори, концерти і т. п.

Слід зазначити, що журнали для широких читацьких кіл не оминали увагою постаті видатних, цікавих, успішних людей, які завжди були взірцем для наслідування, знярядям виховання для молоді. Біографічна інформація регулярно подавалася в контексті ролі особи в історії. Характеризувалися життя, діяльність, доля, особисті якості чоловіків і жінок, монарших осіб, високих чиновників, вчених, військових, талановитих і творчих людей [11; 12; 24].

Дуже популярною темою можна також вважати культуру повсякденності, яка включала публікації з питань краси і моди, облаштування житла, тривалості життя, культури харчування, організації дозвілля і т. п. [31]. Це було пов'язано з цілком природним бажанням людини жити краще, комфортабельніше. Максимальна незалежність від несприятливих погодних умов, шкідливих факторів тогочасного міста [15; 35], безпека від води, вогню та інших стихій, зручне опалення [33], освітлення [30], функціональний інтер'єр житлових приміщень [34] означали щоденну радість і довголіття, що спонукало вивчати досвід провідних європейських країн на тлі невирішених комунальних проблем в Російській імперії [2; 8; 18]. Турбота про здоров'я близьких штовхала читачів, особливо жінок, берегинь домашнього вогнища, вдумливо знайомитися з останніми висновками вчених, лікарів-гігієністів про користь чи шкідливість тих чи інших продуктів, блюд, дієт для організації правильного раціону харчування родини [14; 40; 43]. Зростання темпу життя, особливо в індустріальному місті, загроза депресій [50], психозів [42], наркоманії, алкоголізму, самогубств внаслідок цього провокували у пересічних громадян Російської імперії бажання

зрозуміти, як захиститися [9; 20]. В цьому допомагали статті про правильну організацію дозвілля, здоровий відпочинок – фізичний та інтелектуальний у країнах Західної Європи, які перші відчули на собі наслідки прискорення життя.

На межі XIX – XX ст. увага як російської, так і всієї світової громадськості була прикута до гендерної проблема в зв'язку з надзвичайними успіхами жіночого руху за рівноправність із чоловіками [17; 22]. Саме європейський досвід прискорив процес жіночої емансипації. Приклади європейських жінок, які стали першими в історії жінками адвокатами, лікарями, університетськими викладачами, нобелівськими лауреатами, тобто здобули право навчатися і працювати поряд із чоловіками, надихали жіноцтво Російської імперії на подальшу боротьбу за рівність у родині, у навчанні, професійній і політичній діяльності [1; 5; 53].

І нарешті важливою рисою ставлення російської публіцистики до Європи і пов'язаного з нею майбутнього на початку XX ст., безперечно, можна вважати мілітаризацію масової свідомості, яка полягала у надмірній увазі до міжнародних проблем, протистояння військово-політичних блоків в Європі, локальних конфліктів [13; 47], характеристики стану бойової готовності окремих європейських країн, різного роду військових навчань і маневрів [57]. Жителів Російської імперії поступово і наполегливо готували до Великої війни, переконуючи в месіанській ролі російського народу в історії Європи та світу. Коли у 1914 р. почалася Перша світова війна, вона не викликала суттєвого здивування та обурення, її сприймали як даність, як долю, як хрест, який треба гідно винести. Війна оселилася в головах людей задовго до її першого пострілу.

Отже, Європа для пересічного мешканця Російської імперії не була такою вже далекою і незбагненою. Вона була в житті багатьох людей, частиною їхнього світогляду, повсякденності, нормальною складовою минулого і майбутнього. На неї дивилися з цікавістю, подекуди із заздрістю, недовірою, осудом і острахом. Проте охоче вивчали, товаришували, торгували, конкурували, позитивно сприймаючи «перші ластівки» процесу, для якого сьогодні використовують термін «євроінтеграція». Публіцистична періодика Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. є прекрасним підтвердженням цієї тези і джерелом для вивчення даної проблеми.

Джерела та література:

1. А. П. Філософова // Нива. – 1901. – № 21. – С. 403–404.
2. Автоматический пожарный сигнал // Нива. – 1899. – № 2. – С. 38–39.
3. Аллея побед в Берлине // Нива. – 1901. – № 52. – С. 802–804.
4. Беспроволочный телеграф к услугам публики // Литературное и популярно-научное приложение Нивы. – 1905. – № 3. – С. 555.
5. Берта фон-Зуттнер // Нива. – 1914. – № 30. – С. 594–595.
6. Болье, фон Г. Домик с геранью / Г. фон-Болье // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1902. – № 5. – С. 499–531.
7. Борецкий – Бергфельд Н. Современная Испания. Исторический очерк / Н. Борецкий-Бергфельд // Новое слово. – 1909. – № 10. – С. 6–10.
8. Борьба против шума // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 149.
9. Борьба с пьянством в Норвегии // Ежемесячные литературные приложения Нивы. – 1894. – № 10. – С. 380–381.
10. В Швеции // Мир Божий. – 1901. – № 3. – С. 42–44.
11. Вдовствующая германская императрица Виктория // Нива. – 1901. – № 31. – С. 521–522.
12. Вильгельм II. (По поводу 25-летия со дня вступления на престол) // Нива. – 1913. – № 26. – С. 515–517.
13. Во что обходятся человечеству войны? // Литературное и популярно-научное приложение Нивы. – 1904. – № 12. – С. 723–725.
14. Вред от соли // Новое слово. – 1909. – № 11. – С. 148.
15. Гордон Г. И. Борьба с пылью и уличным дымом / Г. И. Гордон // Литературное и популярно-научное приложение Нивы. – 1909. – № 8. – С. 552–564.
16. Женевская конвенция. К 50-летию со дня ее подписания // Нива. – 1914. – № 34. – С. 680.
17. Женское равноправие и будущий общественный строй // Новое слово. – 1909. – № 6. – С. 6–19.
18. Жилые дома усовершенствованной конструкции // Вестник иностранной литературы. – 1894. – Кн. III. – С. 243.
19. Испанский кризис // Мир Божий. – 1901. – № 3. – С. 46–48.
20. Кабатчики и питейное дело в Англии // Ежедневное Новое время. – 1880. – Т. VIII. – С. 704.

21. Как дожить до 100 лет? // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 1. – С. 176–177.
22. Левинсон-Лессинг Ф. О главнейших факторах женского движения (Идеалистические и экономические стимулы) / Ф. Левинсон-Лессинг // К свету. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1904. – С. 390–427.
23. Лондон // Новое слово. – 1909. – № 8. – С. 147.
24. Макс фон-Петтенкофер // Мир Божий. – 1901. – № 3. – С. 38–40.
25. Манохина С. Я. История русской журналистики начала XX ст. / С. Я. Манохина. – М.: Флинта, Наука, 2004. – 368 с.
26. Моторный конгресс // Новое слово. – 1909. – № 6. – С.148.
27. Новая электрическая железная дорога из Парижа в Версаль // Нива. – 1901. – № 27. – С. 476.
28. Новые данные об эпидемическом cerebro-спинальном менингите // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 9. Сентябрь. – С. 135–137.
29. Новые победы медицины // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 7. Июль. – С. 470–472.
30. Освещение газом // Живописное обозрение. – Т. I (1835–1836). – С. 323–326.
31. Павленко Л. Нові тенденції в організації житлового простору у країнах Європи та США у публіцистичній періодиці Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Чернігів, 2015. – Вип. 134. – Серія: Історичні науки. – № 11. – С. 194–202.
32. Перемена царствования в Англии // Мир Божий. – 1901. – № 3. – С. 36–38.
33. Переносные печи в роли отравительниц // Вестник иностранной литературы. – 1894. – Кн. III. – С. 241–242.
34. Пестрядь. Мелкие заметки и известия художественные, литературные, драматические, музыкальные и исторические // Новое слово. – 1909. – № 10. – С.155–159.
35. Пестрядь. Мелкие заметки и известия художественные, литературные, драматические, музыкальные и исторические // Новое слово. – 1909. – № 5. – С. 155–157.
36. Подземная железная дорога в Париже // Нива. – 1901. – № 4. – С. 71–76.
37. Политический юмор. Современная история в карикатурах // Новое слово. – 1909. – № 11. – С.123–124.
38. Попов П. И. В Америке. Очерки американской жизни, по личным наблюдениям автора, прожившего в Америке безвыездно двадцать три года (1872–1895) / П. И. Попов. – СПб.: Издательство О. Н. Поповой, 1906. – 324.
39. Прорывтие Симплонского туннеля // Нива. – 1901. – № 33. – С. 547–548.
40. Рейнгардт Л. Питательное значение молока / Л. Рейнгардт // Литературное и популярно-научное приложение Нивы. – 1904. – № 10. – С. 274–298.
41. Роберт Кох о своих научных исследованиях в Южной Африке // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1904. – № 9. Сентябрь. – С. 147–148.
42. Розенбах П. Я. О причинах современной нервозности и самоубийстве / П. Я. Розенбах // Новое слово. – 1909. – № 11. – С. 41–47.
43. Сахар, как пищевой продукт // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 9. Сентябрь. – С. 147–148.
44. Семейный альбом. Фотографии и письма 100 лет назад. – М.: Белый город, 2005. – 224 с.: ил.
45. Смитс Д. Королевские охоты в Индии / Д. Смитс // Новое слово. – 1914. – № 4. – С. 103–107.
46. Солнце и долговечность // Новое слово. – 1909. – № 7. – С.148.
47. Статистика крови // Новое слово. – 1914. – № 4. – С. 150–153.
48. Танец на животе, как целебное средство // Вестник иностранной литературы. – 1894. – Март. – С. 245–246.
49. Успехи стеклянного производства // Ежемесячные литературные приложения при журнале «Нива». – 1894. – № 10. – С. 378–384.
50. Усталость // Литературное и популярно-научное приложение Нивы. – 1905. – № 5. – С. 149–150.
51. Утешительные вести из сферы бактериологии // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1902. – № 5. Май. – С. 747–748.
52. Ферстер Ф. Нравственное воспитание на Западе / Ф. Ферстер // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 86–92.

53. Финнов Н. М. Государственное страхование рабочих / Н. М. Финнов // Литературное и популярно-научное приложение Нивы. – 1905. – № 9. – С. 115–130.
54. Фрекс Ф. Новая мюнхенская Пинакотекa / Фридрих Фрекс // Новое слово. – 1914. – № 4. – С. 90–94.
55. Чекин А. Женский труд в современном производстве / А. Чеков // Вестник Европы. – 1911. – № 11. – С. 296–314.
56. Шейер О. Студенческие дуэли / Оскар Шейер // Новое слово. – 1914. – № 4. – С. 101–102.
57. Шлиффен, ген. Современная война / Ген. Шлиффен // Новое слово. – 1909. – № 5. – С. 15–21.

Людмила Павленко

ПАНОРАМА ЕВРОПЕЙСКОЙ ЖИЗНИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX СТ.

В статье анализируется тематика периодических изданий Российской империи второй половины XIX – начала XX в. с целью реконструкции комплексного представления читателей названной печатной продукции о реалиях жизни населения Европы того времени.

Ключевые слова: Европа, публицистика, периодика, европейский стиль жизни.

Liudmyla Pavlenko

PANORAMA OF EUROPEAN LIFE IN PUBLICISTICS OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURIES

The article analyzes the subject of publicistics of the Russian Empire of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. With the purpose of reconstructing the integrated presentation of the readers of the said printed matter about the realities of the life of the population of Europe at that time.

Keywords: Europe, publicistics, European style of life

УДК 94:061.1ЄС(497.115)

Олександр Павленко

ПРОБЛЕМА КОСОВО В ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Балкани, перебуваючи на перехресті між Європою, Середземним морем і Близьким Сходом, історично залишаються найбільш вразливою з геостратегічної точки зору зоною поблизу Європи. Розпад Югославії започаткував новий етап відносин між європейськими країнами, які інтегрувались, та новими незалежними балканськими країнами, які воювали між собою. Досі нерегульованою остаточно залишається проблема статусу Косово, адже не всі країни-члени ЄС, зокрема ті, які мають власні сепаратистські рухи, визнали 2008 р. незалежність Косово. Цей фактор дестабілізує сусідні країни Албанію, Македонію, Сербію, Чорногорію, попри те, що вони залишаються кандидатами на вступ до ЄС. Однак, започаткування процесу виходу Великої Британії з ЄС, посилення європейських скептичних настроїв знову відсувають завершення процесу європеїзації Балкан.

Ключові слова: Балкани, Європейський Союз, європейська інтеграція, міжнародний конфлікт, Косово, Сербія.

Сучасний глобалізований світ поступово перестає бути європоцентричним. Звичайно, Європа залишається провідним орієнтиром в матеріальних і культурних орієнтирах для більшості країн і народів, але її роль як центру виробництва знижується, а цінності більшості цивілізацій не завжди збігаються з християнськими цінностями у їхньому традиційному розумінні. Ця реальність впливає на політику Євросоюзу на Балканах. Загострення націоналістичних настроїв, які розвалили Югославію, стало серйозним викликом для політики європейської інтеграції. Однак адаптація балканських країн до Євросоюзу була можливою лише за умови остаточного замирення конфліктів у регіоні. Протекторат Європейського Союзу в Косові в ідеалі повинен забезпечити еволюційну трансформацію балканських країн. Європейський союз зробив великі політичні, військові й фінансові інвестиції в Косово. Наближення Косова до ЄС – довгий шлях. Необхідно домогтися сумісності законодавства з нормами ЄС.

Балкани стають «внутрішнім простором» Євросоюзу. Саме в Косові знаходиться чарівний ключ від дверей, що ведуть до стабілізації Балкан. В офіційних документах ЄС тільки Словенія виведена зі складу Західних Балкан. Політичні цілі Євросоюзу на Балканах вимушено домінують над економічною доцільністю.

Косівське питання поставило під сумнів небажання європейських країн НАТО радикально збільшувати військові витрати, бо наочно продемонструвало глибокий технологічний розрив між американським озброєнням і їхнім європейським аналогом. В умовах, коли значення військового чинника у світовій політиці часто стає визначальним, країни Європейського Союзу мають у своєму розпорядженні збройні сили, не здатні самостійно поза структурами НАТО вести військові дії, за винятком миротворчих операцій.

Крім викликів безпеки Євросоюзу, ситуація на Балканах вимагає також економічного виміру. Десятий міжнародний транспортний коридор, який з'єднує країни ЄС і Греції, проходить через моравсько-вардарський прохід. Не менш важливий п'ятий міжнародний транспортний коридор з'єднує Трієст, Люблян, Загреб, Будапешт, Чоп, Львів і веде з ЄС до Східної Європи [1, с. 303]. Балкани залишаються слабкою ланкою в концепції ЄС щодо створення транспортних коридорів до Чорномор'я й Південного Кавказу. Косову належить особлива гео економічна роль у визначенні маршрутів транспортування нафти й газу південним маршрутом.

Однак у 1998–1999 рр., коли проблема Косова стала особливо актуальною для міжнародної політики, гео економічні розрахунки визначали більшою мірою балканську політику США, ніж Євросоюз. Офіційно ЄС пріоритетом своєї політики на Балканах визначав дотримання прав людини й демократичних свобод. Щоправда, в умовах насильства й воєн цей європейський курс виглядав утопічним. Реальна політика стала визначати косовську політику ЄС в умовах прийняття до її складу нових держав-членів. 1 травня 2004 р. відразу десять країн вступили до Євросоюзу.

Восени 2004 р. Генеральний секретар ООН К. Аннан закликав Євросоюз терміново розробити й здійснити стратегію економічного розвитку Косова [2, с. 78]. Але в умовах витрачання суттєвих коштів на адаптацію до Євросоюзу нових країн-членів можливості ЄС додатково фінансувати свою балканську політику були обмежені. Проте в 2005–2006 рр. угоди про асоціацію були підписані з Албанією, Боснією та Герцеговиною, Македонією. У цей час Хорватія вийшла на завершальний етап переговорів про вступ до ЄС. 15 грудня 2007 р. Чорногорія подала заявку на вступ до Євросоюзу [3, с. 216].

Корективи в стратегію Євросоюзу на Балканах внесла світова економічна криза. Критичність ситуація визначалася тим фактом, що одночасно зросла потреба європейського фінансування балканських країн. У червні 2008 р. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун визначив завданням Місії ООН у Косові створення умов для діяльності Місії ЄС у сфері законності та права в Косові (EULEX) [4, с. 1].

28 квітня 2009 р. Албанія подала офіційну заявку на вступ до Європейського Союзу. У цьому контексті можна розглядати й відкриття 25 червня 2009 р. в Приштині представництва Європейської Комісії [5, с. 1]. Цей факт свідчив про те, що позиція Греції, Іспанії, Кіпру, Словаччини й Румунії, які, на відміну від інших 22 країн ЄС, не визнали незалежності Косова, не береться до уваги. Ми є свідками поетапної експансії Сходу й Півдня до західноєвропейських країн. На територію національних держав інтенсивно проникають, стають численними діаспори представників незахідних цивілізацій, які не асимілюються з корінною нацією. Події в Косові повною мірою ілюструють реальність загрози для національних спільнот Європи. Тому країни ЄС активно почали координувати політику в сфері міграції.

Цей фактор зробив політику ЄС у Косові більш активною. 28 квітня 2010 р. поліція Євросоюзу провела обшук в приштинському офісі Міністерства транспорту Косова, очолюваному колишнім бойовиком Фатміром Лімаджем. На початку травня 2010 р. відбулися навчання оперативної групи «Центр» сил «КФОР» [6, с. 1]. Офіційно заявлялося, що вони не є реакцією на підвищення ступеня загрози, а спрямовані на поліпшення взаємодії підрозділів. 6 травня 2010 р. у Приштині силами поліції ЄС був заарештований колишній член «Армії визволення Косова» Сабіт Речі, який у квітні-червні 1999 р. був комендантом в'язниці для сербів у північно-албанському м. Кукус [6, с. 2]. Ці дії Євросоюзу демонстрували албанським радикалам реальність статусу протекторату Косова.

Одночасно готувалася зустріч у форматі ЄС і балканських країн, яка 2 червня 2010 р. мала відбутися в Сараєві. Поліція ЄС висловлювала невдоволення закриттям напередодні передачі повноважень ООН 8 грудня 2008 р. справ проти високопоставлених політиків косовських албанців. Пов'язаним з кримінальними кланами називали лідера «Альянсу за майбутнє Косова» Рамуша Харадіная, який нібито з кримінальних коштів фінансував свою виборчу кампанію [7, с. 1]. 21 травня 2010 р. Косово відвідав Генеральний секретар НАТО А. Фог-Расмуссен. На його думку, обстановка в

Косові залишається стабільною. Тому протягом року передбачалося скоротити контингент НАТО з 10 тис. до 5 тис. 700 військовослужбовців. Однак «НАТО залишиться в Косові стільки, скільки буде необхідно для завершення розпочатого» [8, с. 1]. Греція заявила, що до осені 2010 р. скоротить своєї контингент в Косові на 600 військовослужбовців до 238 солдатів [8, с. 2]. Поглиблення фінансової кризи в Греції ще більш послабило її балканську політику.

8 червня 2010 р. Рада Європейського Союзу ухвалила рішення продовжити до 8 червня 2012 р. мандат місії ЄС щодо забезпечення верховенства права в Косові. Бюджет місії в 2010 р. становив 150 млн. євро [9, с. 1]. Це було занадто несуттєво для вирішення серйозних косовських проблем, а лише підтримувало технічну роботу місії та її співробітників. 8 липня 2010 р. Європейський парламент прийняв спеціальну резолюцію, яка закликала Грецію, Іспанію, Кіпр, Румунію та Словенію визнати незалежність Косова [10, с. 2]. Миттєвих наслідків цей заклик не мав. Однак з іншого боку, місія ЄС демонструвала активність. 23 липня 2010 р. поліція ЄС в Косові заарештувала главу Центрального банку Хашима Реджепа за звинуваченням у корупції, перевищенні службових повноважень і відмиванні грошей.

13 вересня 2010 р. в Таллінні президент Сербії Б.Тадич провів переговори з естонським президентом Т.Ільвесом. Було підтверджено, що майбутнє Сербії в Європейському Союзі. Однак після того, як Б.Тадич заявив, що Сербія не має наміру визнавати незалежність Косова, Т. Ільвес відверто зазначив, що «ЄС потребує такої Сербії, яка здатна конструктивно вирішити питання Косова» [11, с. 42]. 17 вересня 2010 р. в Белграді побував комісар Європейського Союзу з питань розширення Ш.Фюле. Він підтвердив, що «Сербія може стати кандидатом на вступ до ЄС найближчим часом» [12, с. 2]. Щоправда, в десятю річницю «бульдозерної революції» 2000 р. європейські експерти визначали Сербію як «партійну державу» із зародковими демократичними елементами [13, с. 1]. На відміну від Сербії, 9 листопада 2010 р. Європейська Комісія запропонувала надати Чорногорії статус кандидата на вступ до Європейського Союзу [13, с. 2].

Сербія продовжила реалізовувати курс, спрямований на нормалізацію відносин з сусідами. 24–25 листопада 2010 р. президент Сербії Б.Тадич здійснив візит до Хорватії. Візит став показовим з погляду того факту, що Хорватія однією з перших визнала незалежність Косова, а Сербія навесні 2008 р. декларувала розрив відносин з країнами, які зроблять це [13, с. 3].

25 листопада 2010 р. європейський комісар із питань розширення Штефан Фюле в інтерв'ю белградській радіостанції Б-92 заявив, що Сербія може отримати статус офіційного претендента на вступ до ЄС у 2011 р. 24 листопада він передав прем'єр-міністру Сербії Мирко Цветковичу опитувальник з 2 тис. 483 питань. Сербія подала офіційну заявку ще в грудні 2009 р. «Процес отримання рішення Європейської комісії не пов'язаний з Косовом», – заявив Ш.Фюле [13, с. 4]. Але неофіційно ці проблеми були тісно пов'язані. Третю річницю незалежності Косова 18 лютого 2011 р. відзначили без ейфорії. Світова економічна криза додала проблем. На той час Косово визнали лише 75 країн ООН [14, с. 410]. Новою проблемою для косовської політики ЄС стала внутрішньополітична криза в Косові. Нового президента Косова Б.Пакколи критикували за бізнес-минуле часів концерну «Мабетекс», який давав хабара Єльцину за ремонт Кремля. Радикальні албанці вважали його чи не «крукою Москви» [15, с. 1].

23 лютого 2011 р. Гаазький міжнародний трибунал оголосив вирок колишньому керівнику МВФ Сербії часів косовської війни Властимиру Джорджевичу. За вбивство більше 700 косовських албанців йому дали 27 років в'язниці [15, с. 2]. Стало очевидно, що Сербія готова відновити переговори з владою Косова з гуманітарних проблем [16, с. 1]. 8 березня 2011 р. переговори сербської та косовської делегацій поновилися в Брюсселі. Сербі готові були до кінця року досягти угоди з практичних питань. Албанці вважали, що незалежний статус визначений, тому не бажали, щоб ця проблема була в порядку денному переговорів. Радикальна частина косовських албанців вимагала не тільки негайного визнання незалежності Косова, а й репарацій Сербії за її «злочинну минулу політику в Косові» [18, с. 2]. 1–15 квітня 2011 р. експерти Європейського Союзу організували перший в історії незалежного Косова перепис населення. Косово дало ЄС цінний досвід створення змішаних цивільно-військових підрозділів для виконання завдань державного будівництва в Косові з використанням переваг «м'якої сили» [19, с. 384].

Після відносної стабілізації внутрішньополітичної ситуації в Косові внаслідок обрання нового президента Ватикан запросив прем'єр-міністра Х. Тачі на беатифікацію Івана Павла Другого, яка 1 травня 2011 р. відбулася у Ватикані [18, с. 1]. Офіційним обґрунтуванням цього кроку була особлива повага, яку Іван Павло Другий відчував до албанки Матері Терези. Однак у контексті розслідування звинувачень Х.Тачі в причетності до торгівлі людськими органами це можна було розглядати також як форму своєрідної політичної індульгенції.

Європейські скептики відзначали, що структури Євросоюзу не бажують екстраполювати косовську проблему на сепаратистські тенденції в країнах ЄС. Бельгія в 2010–2011 рр. балансувала на

межі розпаду на Фландрію та Валлонію. 6 травня 2011 р. Шотландська національна партія перемогла на виборах до місцевої асамблеї. Почалася підготовка до референдуму з питання незалежності Шотландії від Великобританії [19, с. 1]. Прецедент Косова міг у перспективі зіграти проти територіальної цілісності самих країн Євросоюзу.

4 липня 2011 р. в Брюсселі, всупереч скандалу з торгівлею людськими органами в Косові, К.Ештон прийняла прем'єр-міністра Косова Х. Тачі, який є підозрюваним у цій справі. Фактично албанська влада Косова побачила в цьому жесті благословення на більш жорстку політику, спрямовану на повернення повного контролю Приштини над сербськими анклавами на півночі Косова. 12 жовтня 2011 р. на тлі готовності Сербії піти на компроміс з Косовом з питання спільного прикордонного контролю Європейська Комісія рекомендувала визнати Сербію офіційним кандидатом на вступ. Однак після вступу в липні 2013 р. до ЄС Хорватії передбачалося встановити тривалий мораторій на подальше розширення об'єднаної Європи. Ця невизначеність залишилася важливим фактором нестабільності на Балканах.

Наприкінці серпня 2016 р. косовські албанці заблокували шляхи можливого повернення сербів до Косово [20, с. 1].

Отже, політика Євросоюзу в Косові є суперечливою у своїх концептуальних засадах. З одного боку, вона спрямована на просування європейських цінностей у цю країну, яка є дуже важливою з погляду закріплення геополітичних змін на Балканах. З іншого боку, шантажуючи визнанням Косова Сербією підриває Євросоюз зсередини, оскільки демонструє протиріччя між обмеженням національного суверенітету в інтересах ефективності роботи наднаціональних органів влади і традиціями національних інтересів країн Євросоюзу, які мають проблеми з власними сепаратистами, або анклавами, які «самовизначилися». У цьому контексті залишається ще одна невирішена проблема, пов'язана з наявністю двох албанських держав у Європі, можливе об'єднання яких здатне знову підірвати Балкани. Тому Косово, як і балканський регіон у цілому, підтримується в стані статус-кво кондомініумом США та Євросоюзу. Через розбіжності між крайніми албанськими націоналістами та прагматиками 1 вересня 2016 р. не вдалося у парламенті Косово проголосувати за ратифікацію договору про демаркацію державного кордону з Чорногорією [21, с. 1]. Як бачимо, балканська проблематика залишається однією із стратегічних проблем як для спільної зовнішньої політики ЄС, так і для потенційно спільної безпекової політики ЄС. Невизначеності додає перспектива початку переговорів про вихід Великої Британії з Євросоюзу, адже Шотландія, аби запобігти своєму відлученню від об'єднаної Європи, готується до повторного референдуму щодо незалежності. Також варто згадати, що, крім балканської проблематики, Євросоюз задіяний у нерегульованому конфлікті на Донбасі, а також у низці конфліктів на Близькому Сході після «арабських революцій» 2011 року. Взагалі «балканізація» пострадянського простору залишається для ЄС не менш серйозним викликом, аніж власне косовське питання. По мірі поглиблення кризових процесів всередині ЄС йому стає дедалі складніше не лише демонструвати солідарність у виробленні спільної стратегії врегулювання міжнародних конфліктів по периферії своїх кордонів, а й запобігати таким потенційним конфліктам навіть всередині ЄС.

Джерела та література:

1. Дергачёв В.А. Геополитика / В.А. Дергачёв. – К., 2000. – 448 с.
2. Zakaria Fareed. The Post-American World / Fareed Zakaria. – New York, 2008. – 288 с.
3. Пономарёва Е.Г. Новые государства на Балканах / Е.Г. Пономарёва. – М., 2010. – 252 с.
4. European Union Rule of Law Mission EULEX Kosovo // Електронний документ: режим доступу: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/front>
5. European Commission Liaison Office to Kosovo // Електронний документ: режим доступу: http://www.eeas.europa.eu/delegations/kosovo/index_eu.html
6. Report of the Secretary General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo. 2011, 3 May. // S/2011/281 // Електронний документ: режим доступу: http://www.unmikononline.org/SGReports/UIV_Sec_Gen_kosovo_report_052011.pdf
7. US – Serbian Relationship // Електронний документ: режим доступу: <http://www.serbska.ru>
8. US Balkan policy // Електронний документ: режим доступу: <http://www.sprskapolitika.com>
9. Remarks with Kosovo Prime Minister Hashim Thaci // Електронний документ: режим доступу: <http://www.state.gov/secretary/2010/10/149400.htm>
10. European Union Rule of Law Mission EULEX Kosovo // Електронний документ: режим доступу: <http://www.eulex-kosovo.eu/en/front>
11. Шумилина И.В. «Мягкая сила» Барака Обамы: расчеты и просчеты / И.В.Шумилина // США – Канада: Экономика – Политика – Культура. – 2010. – № 9. – С.41–59.

12. Стоянович Д. Сербия движется к Западу // Электронный документ: режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/24Nov2010/latimes/serbia.html>
13. Розер Т. Сербия: заглохнувшая революция // Электронный документ: режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/06oct2010/diepresse/serbia.html>
14. Rahtfelder Erich. Kosovo. Geschichte eines Konflikts / Erich Rahtfelder. – Berlin, 2010. – 400 с.
15. Робели Э. Богатый дядюшка из Приштины // Электронный документ: режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/18Feb2011/sueddeutsche/kosovo.html>
16. Херольд Франк. Белград стремится к историческому компромиссу с Косово // Электронный документ: режим доступа: <http://www.inopressa.ru/article/01Mar2011/berlinonline.kosovo1.html>
17. Fukuyama Fr. State Building. Governance and World Order in the Twenty First Century / Fr. Fukuyama. – New York, 2004. – 340 с.
18. Трейнон Ян. Косово предлагает похоронить разногласия с Сербией // Электронный документ: режим доступа: <http://www.inopresse.ru/article/03Sep2010/guardian/kosovo.html>
19. Улуян А.А. Особенности общественно-политического развития «албанского мира» Косово // Электронный документ: режим доступа: http://www.perspectivy.info/oykoumena/balkan/osobennosti_obshestvenno_politicheskogo_razvitija_albanskogo_mira_kosovo_2009_11_11.htm
20. Косовские албанцы устроили демонстрацию против возвращения сербов // Электронный документ: режим доступа: <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/114371/>
21. Парламент Косово не смог проголосовать за демаркацию границы с Черногорией // Электронный документ: режим доступа: <https://www.ria.ru/world/20160901/1475839903.html>

Александр Павленко

ПРОБЛЕМА КОСОВО В ПОЛИТИКЕ ЕС

Балканы, находясь на перекрестке между Европой, Средиземным морем и Ближним Востоком, исторически остаются наиболее уязвимой с геостратегической точки зрения зоной вблизи Европы. Распад Югославии дал начало новому этапу отношений между европейскими государствами, которые интегрировались, и новыми независимыми балканскими государствами, которые воевали между собой. До сих пор неурегулированной окончательно остаётся проблема статуса Косово, не все страны-члены ЕС, особенно те, в которых есть сепаратистские движения, признали в 2008 г. независимость Косово. Этот фактор дестабилизирует соседние страны Албанию, Македонию, Сербию, Черногорию, несмотря на то, что они остаются кандидатами на вступление в ЕС. Однако начало процесса выхода Великобритании из ЕС, усиление европейских скептических настроений снова оттягивают процесс европеизации Балкан.

Ключевые слова: Балканы, Европейский Союз, европейская интеграция, Косово, международный конфликт, Сербия.

Oleksandr Pavlenko

KOSOVO PROBLEM IN THE EU POLICY

The Balkans, being at the crossroads between Europe, the Mediterranean and the Middle East, have always been historically and geostrategic ally regarded as the most vulnerable area close to Europe. Disintegration of Yugoslavia marked a new stage of relations between the integrated European countries and the newly independent Balkan countries that fought with each other. The status of Kosovo remains a problem, because not all EU member states, particularly those who face domestic separatist movements, recognized the independence of Kosovo in 2008. This factor destabilizes a number of neighboring countries, such as Albania, Macedonia, Serbia and Montenegro, despite their status as candidates for accession to the EU. However, the BREXIT process along with strengthening of the European skepticism hinders complete Europeanization of the Balkans.

Keywords: Balkans, European Union, European integration, international conflict, Kosovo, Serbia.

УДК 94:327.39(497.2+477)

Олена Потапова

БОЛГАРСЬКИЙ ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (1989–2007 рр.)

У статті розглядається шлях інтеграції Болгарії до Європейського Союзу. Розкривається низка проблем, які прийшлося долати Болгарії, здобуваючи повноправне членство в ЄС. Особлива

увага звертається на розуміння сутності політичних процесів, що розгорнулися в країнах постсоціалістичного простору, та місце в них Болгарії. Аналізується ставлення пересічних громадян до інтеграційних дій Болгарії та реалізації узгодженого з Європейською Комісією плану заходів. Висвітлюються кроки влади щодо реформування ключових сфер державного життя Болгарії.

Ключові слова: *інтеграційні процеси, критерії вступу, Болгарія, Євросоюз, національні інтереси, міжнародні відносини, корупція, поправки до конституції.*

Сучасний світовий розвиток характеризується активними процесами глобалізації. Сьогодні країнам дедалі складніше стає самотужки захищати свої інтереси та відстоювати державні принципи. Геополітичні трансформації кінця ХХ – початку ХХІ ст. вивели країни Центральної та Східної Європи, в тому числі й Україну, на шлях співпраці з Європейським Союзом. Окремі країни колишнього соцтабору вже подолали перешкоди щодо вступу до ЄС. Оскільки Україна на початку свого суверенного існування задекларувала європейський вектор розвитку та намагається його дотримуватися, то для неї є дуже корисним досвід держав, які вже стали повноправними членами ЄС. Актуальною і цікавою у цьому контексті буде практика інтеграції Болгарії в європейський простір.

Джерельну базу дослідження склали офіційні документи – договір про заснування Європейського співтовариства з вугілля та сталі 1951 р. (Паризький договір), договір про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 р. (Римський договір), Єдиний Європейський Акт 1986 р., Договір про Європейський Союз 1992 р. [7], Ніщський договір 2002 р. [12], Європейська угода про Асоціацію між ЄС і Болгарією 1994 р. [9] та основний звіт Світового банку щодо прискорення конвергенції Болгарії та підвищення рівня виробництва (липень 2007 р.) [19].

Аналіз наукової літератури засвідчив значний інтерес дослідників до інтеграційних процесів у Європі в цілому та на її сході зокрема. Варто зазначити, що європейські об'єднувачі процеси досліджуються як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Серед зарубіжних варто виокремити праці І. Ангелова [1], О. Давиденко [6], Б. Камінські [10] тощо. Вони вивчали питання відносно проблем економічної інтеграції Болгарії в цілому, а також аналізували процес проведення приватизації та необхідність структурних реформ в Болгарії.

Дослідження російських вчених С. Валевої, Ю. Зудінова, В. Циренщикова, І. Яжборовської про участь Болгарії в євроінтеграційних процесах привертають своєю ґрунтовністю та інформативністю. Зокрема, С. Валева аналізує ситуацію в країні напередодні вступу та в перші роки після цього [15, с. 299–323]. Ю. Зудінов прослідкував становлення постсоціалістичного суспільного ладу в Болгарії [3, с. 417–450]. У свою чергу, В. Циренщиков спробував поєднати євроінтеграцію з інноваційним оновленням економік Центрально-Східної Європи [8, с. 37–46]. Вельми цікавою є праця І. Яжборовської, в якій авторка трактує системні політичні та соціально-економічні трансформаційні процеси в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі як складову глобалізації [18].

Вітчизняні дослідники Б. Грушецький [5], Д. Міхель [11], Ю. Палагнюк [13] активно досліджують політику інтеграції Болгарії до ЄС крізь призму поведінки етнічних меншин, звертають увагу на проблеми інтеграції України до ЄС та державну політику України відносно цього явища тощо. Вивчення історіографічного доробку науковців дає підстави стверджувати, що певний внесок науковцями у вивчення проблеми зроблено, але важливим для України є комплексне вивчення досвіду подолання проблем країнами колишнього соцтабору на шляху до ЄС, адже стартові політичні умови в них і України були ідентичними. Тому мета даного дослідження полягає у визначенні суті проблем, які необхідно було подолати Республіці Болгарія у процесі європейської інтеграції.

Підсумки Другої світової війни, формування біполярної системи міжнародних відносин та інші події світового значення продемонстрували європейцям їхню відстороненість від вирішення важливих тогочасних питань. Тому Західна Європа мала знайти собі нову нішу в міждержавних відносинах. Потребу посилювало виникнення у Центральній та Східній Європі низки соціалістичних країн, які в 1949 р. об'єдналися в Раду економічної взаємодопомоги. Західна Європа теж потребувала самоорганізації.

Ідея інтеграції зароджувалася саме на теренах Європи в 1950-х рр. У цей період було створено цілу низку міжнародних організацій, які в подальшому стали основою Європейського Союзу: Європейське об'єднання вугілля та сталі (1951 р.), Європейське Економічне співтовариство (1957 р.) та Європейська спільнота з атомної енергії (1957 р.). Спочатку активізувалися тільки шість європейських країн – Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція та Федеративна республіка Німеччина. В 1973 р. відбулося перше розширення учасників Європейського Співтовариства, коли до їх складу входять Великобританія, Данія та Ірландія. Вже тоді до країн, що прагнули вступити до Співтовариства, було висунуто вимоги щодо адаптації їх законодавства до норм Спільноти і надано для цього кілька років. Прецедент розширення дав підстави іншим країнам спробувати долучитися до

цього процесу: в січні 1981 р. приєдналася Греція, в січні 1986 р. – Іспанія та Португалія, в січні 1995 р. – Австрія, Фінляндія та Швеція, а 1 травня 2004 р. – Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Кіпр і Мальта. Наступне розширення відбудеться 1 січня 2007 р. – приєднаються Румунія та Болгарія.

З середини 1980-х років спостерігалася активізація всіх процесів на європейських теренах. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. в країнах Східної Європи, а згодом і в СРСР, відбувся крах соціалістичного ладу. В 1991 р. з політичної карти світу зник Радянський Союз, як один з полюсів біполярної системи міжнародних відносин. У країнах колишнього соцтабору почалися масштабні політичні, соціально-економічні і культурні трансформації. Це – Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія та нові незалежні держави пострадянського простору. Всі вищезначені зміни спонукали Європейське співтовариство шукати нових партнерів для заповнення того вакууму, який виник із розпадом СРСР. Це надавало можливості залучити до інтеграційних процесів країни Центральної та Східної Європи.

Основою для подальшої реалізації політики об'єднання європейських держав став Договір про Європейський Союз, який був підписаний у лютому 1992 р. у Маастрихті. У відповідності з ним Європейське Співтовариство отримало спільну назву – Європейський Союз (далі – ЄС).

Відповіддю ЄС на запити країн Центральної та Східної Європи щодо вступу в Союз стало напрацювання копенгагенських критеріїв. У червні 1993 р. у Копенгагені на своєму засіданні Європейська Рада визнала право та визначила умови вступу країн Центральної та Східної Європи до ЄС. Вони передбачали: 1) стабільність політичних інститутів, що виступають гарантами демократії, верховенства права, прав людини і поваги та захисту прав меншин (політичний критерій); 2) ефективна ринкова економіка та конкурентна спроможність продукції у боротьбі за споживача (економічний критерій); 3) здатність взяти на себе обов'язки членства з дотриманням цілей політичного, економічного та валютного союзу. Хоча умови вступу, на перший погляд, досить загальні, але заглиблення у зміст документів показує, що кожен критерій має цілу низку субкритеріїв, відповідність яким вимагає титанічної праці та наполегливості країни-претендента. У зв'язку з цим Європейська Рада на сесіях у Люксембурзі (1997 р.) та Кельні (1999 р.) доручила починати переговори тільки з тими країнами, які відповідають вимогам [1].

З середини 1990-х рр. почалася підготовка до вступу в Союз країн Центрально-Східної Європи, але для цього потрібно було доопрацювати нормативну базу. Проблему розширення ЄС на схід було вирішено підписанням Ніщцького договору в лютому 2002 р. Він передбачав реорганізацію інституційного механізму ЄС, без чого не можна було почати процедуру розширення на схід [12].

Варто розглянути послідовність дій болгарської влади на шляху до Євросоюзу. У листопаді 1989 р. Болгарія мирно позбулася «реального соціалізму» і отримала можливість обирати альтернативний шлях розвитку. Нову систему відносин необхідно було формувати враховуючи економічну та політичну дійсність країни. В країні розпочався перехідний період, метою якого стало повернення до європейської моделі розвитку, тобто глибокі перетворення одночасно мали охопити кілька пластів суспільного життя.

Вперше прагнення Болгарії стати повноправним членом ЄС було зафіксовано 22 грудня 1990 р. у рішенні VII Великих Народних Зборів. Асоційованим членом Євросоюзу країна стала у лютому 1995 р. [9], а в грудні того ж року Болгарія офіційно подала заявку на повноправне членство в ЄС. Наступним кроком стало прийняття Радою міністрів у березні 1998 р. Національної стратегії про приєднання до Євросоюзу. Переговорний процес між Болгарією та ЄС з питань, пов'язаних зі вступом, тривав з 2000 р. до середини 2004 р. Влітку перемовини були достроково завершені, а в жовтні Європейська Комісія (далі – ЄК) в доповіді про готовність Болгарії підтвердила, що та може стати членом ЄС 1 січня 2007 р. за умови успішного виконання всіх домовленостей [15, с. 301].

Проте вже у червні 2005 р. ЄК направила до Болгарії листа, в якому йшлося про уповільнення темпів реформ у країні в п'яти сферах. Серед претензій Євросоюзу до Болгарії називалися: надзвичайно розгалужена корупція, слабкий рівень судово-правової системи, дискримінація циган, низька інвестиційна активність, збереження сильного тиску держапарату на розвиток економіки. У березні 2004 р. комісар з розширення ЄС Г. Ферхойген заявляв про те, що Болгарія не зможе вступити до ЄС, якщо не здійснить серйозних реформ у судовій системі [15, с. 302]. Тому інтеграція до Євросоюзу передбачала значну структурну перебудову, що включала адміністративну реформу, реформи в сферах соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти, а також наближення болгарської законодавчої бази до системи законів, прийнятих у країнах Євросоюзу.

25 вересня 2003 р. Народні Збори прийняли перші поправки до конституції Болгарії 1991 р., що стосувалися судової системи. З метою створення більш ефективного судочинства в жовтні 2002 р. та травні 2003 р. в Болгарії були внесені зміни до Цивільно-процесуального та Карно-процесуального

кодексів. Зміни стосувалися, головним чином, механізмів виконання судових рішень, частина з них мала на меті прискорення термінів розгляду. За допомогою ЄС відбувалась модернізація судової інфраструктури, здійснювалась робота над створенням інтегрованої інформаційної системи. У 2003 р. Болгарія підписала угоду про співпрацю з Європолем, а в 2007 р. її прийняли до Європолу та Інтерполу [15, с. 302].

На урочистій церемонії в Люксембурзі 25 квітня 2005 р. відбулося підписання Болгарією Договору про приєднання до Європейського Союзу з 1 січня 2007 р. У травні Народні Збори ратифікували договір. Проте Єврокомісія у своїх регулярних моніторингових доповідях продовжувала суворо стежити за виконанням країною узгоджених реформ і заходів й у разі похибки могла рекомендувати відтермінування прийому на один рік. Наприкінці вересня 2006 р. ЄК, з великим полегшенням для болгарських політиків, визнала, що Болгарія відповідає необхідним умовам членства в ЄС. Розуміючи важливість ситуації, уряд Болгарії за кілька місяців до вступу в ЄС проводив спеціальну інформаційну політику, попереджуючи, що можливі нові підвищення цін і тимчасове зниження доходів. Населення по-різному сприймало цю інформацію.

1 січня 2007 р. країна стала повноправним членом Євросоюзу. Цей акт перетворив Болгарію з об'єкта на суб'єкт політики Європейського Союзу. Головною проблемою стала необхідність політичної та економічної адаптації країни до західних юридичних норм. І вже за тиждень уряд прийняв План дій на 2007 р. із заходами, що передбачало членство в ЄС.

Розглянемо внутрішні проблеми цієї країни, щоб зрозуміти ключові моменти, на які Україні потрібно звернути увагу для реалізації своєї програми інтеграції в європейський простір. Протягом всього 1990 р. в Болгарії відбувалися найістотніші політичні зміни – від демонтажу авторитарної системи до закладення основ мирного переходу до демократичного устрою та ринкових відносин [4, с. 128-129; 18, с. 16]. Після тривалого часу правління комуністів у червні 1990 р. відбулися вільні вибори. Тривало становлення багатопартійності, проведення демократичних виборів президента, формування самостійних засобів масової інформації тощо. Не дивлячись на те, що у середині 90-х років ХХ ст. у Болгарії було близько 160 партій, політична система перетворилася на біполярну. З'явилися табори правих та лівих сил, кожен з яких уособлювався Союзом демократичних сил і Болгарською соціалістичною партією відповідно. В залежності від сфери прояву політичної активності вони одночасно виступали і з консервативних, і з реформаторських позицій. Різниця між ними полягала лише в неоднаковому розумінні темпів перетворень у соціальній сфері: демократичний Союз відстоював ліберальну модель, а соціалістична партія демонструвала прихильність принципам соціальної ринкової економіки [3, с. 436–437; 4, с. 133–134].

Однією з нагальних проблем, які постали під час включення Болгарії до процесу європейської інтеграції, як, до речі, й у інших країнах Східної Європи, стала модернізація політичної еліти та суспільства. Протистояння між провідними політичними об'єднаннями ставало гальмом при проведенні реформ у соціально-економічній сфері, навіть за умови визнання такої необхідності усіма політичними силами. Тривалий час все це не залишало місця для діалогу та спільного пошуку рішень назрілих проблем. Проте політична еліта знайшла в собі сили піти на компроміс і змогла спрямувати всю свою діяльність суто на досягнення загальної мети, яка полягала в обов'язковому вступі до ЄС у запланований час [16, с. 206].

Перші кроки в напрямі реформ, яких потребувала країна, болгарське керівництво почало здійснювати вже на стадії переговорів про вступ, оскільки проблем накопичилося досить багато: корумпованість владних структур, криміналізація суспільства, масове безробіття, зубожіння населення, погіршення демографічної ситуації тощо. У другій половині 90-х років ХХ ст. постала як серйозна суспільна проблема й організована злочинність. Вона утвердилася на основі певних маргінальних прошарків, які в першій половині 1990-х років з'явилися завдяки комуністичній номенклатурі. Ці елементи зайняли ключові позиції та еволюціонували до олігархії, яка все жорсткіше контролювала прийняття політичних рішень і підривала можливості розвитку інших політичних прошарків [16, с. 207; 17].

Не меншим злом, ніж організована злочинність, у країні була корупція. 1990-і та 2000-і роки запам'яталися болгарам гучними корупційними скандалами, які призвели до недовіри владним інституціям. Пересічні громадяни відзначали злиття бізнесу та державної влади як одну з ключових проблем Болгарії. Більше того, постійний моніторинг Євросоюзом проектів, що ним фінансувався, дав змогу викрити корупційні схеми та спонукав заморозити надходження до країни 800 млн. євро різноманітної допомоги, з яких 220 млн. болгарами було втрачено назавжди. Населення підтримало не власну владу, а саме Європейську Комісію в її рішеннях, оскільки першу вважало наскрізь корумпованою [2].

Негативними наслідками для більшості громадян Болгарії позначилася соціально-економічна криза. У порівнянні з 1989 р. за п'ять років перехідного періоду обсяг промислової продукції скоротився майже на половину, сільського господарства – на третину, будівництва – на дві третини. В 1994 р. безробітним став кожен п'ятий працездатний болгарин. Поглиблювався процес розшарування на багатих і бідних. На межі бідності опинилися майже 85% громадян. У суспільстві кризи пов'язували не з усталенням ринку як такого, а з відмиванням грошей та розграбуванням економіки в цілому [3, с. 437].

Потреба у змінах на краще спонукала болгарське населення до дій. Периферійні райони Болгарії знайшли інший варіант розвитку – активно долучилися до транскордонного співробітництва (докладніше див. [14]), що давало їм змогу разом з країнами-сусідами залучити кошти спеціальних регіональних програм Європейського Союзу для фінансування заходів на власній території. Першим офіційним європейським регіоном Південно-Східної Європи став Нестос-Места (Болгарія-Греція), зареєстрований у 1997 р. Протягом перших десяти років існування єврорегіону було реалізовано 492 проекти у різних сферах: у галузі комунікацій та обміну інформацією; з економічної кооперації, транспорту та інфраструктури; у сфері туризму, культури, громадянського суспільства; з охорони навколишнього середовища, сільського господарства і розробки технологій. Проекти, як правило, ставили за мету збільшення можливостей місцевих і регіональних адміністрацій в умовах розширення ЄС (досвід децентралізації влади). Єврорегіони створювалися, крім Греції, з Румунією та іншими європейськими країнами. Співробітництво було започатковано і розвивається у сферах обміну інформацією, транспорту, бізнесу, туризму, освіти, культури тощо [19]. Завдяки фінансовій підтримці ЄС більшість проектів було успішно реалізовано [14, с. 225]. Мережа єврорегіонів за участю Болгарії збільшувалася.

Разом з тим проблем у Болгарії не зменшувалося. На початку 2000-х рр. населення Болгарії реально оцінювало шанси країни, тому особливого оптимізму щодо європейської інтеграції не було. Більше того, під час проведення соціологічних досліджень в європейських країнах щодо проблем, які турбували їх населення на той момент, виявилися тривоги людей у порядку важливості: зниження життєвого рівня, збідніння (66 %), криміналізація суспільства (59,2 %), повне беззаконня (57,3 %), корупція владних структур (54,4 %), масове безробіття (51,5 %), масові епідемії, поширення СНІДу та інших смертельних хвороб (50 %) [17]. Тривати далі так не могло.

Після того, як стало зрозумілим, що європейське майбутнє країни не має альтернативи, політичні сили та політичні інститути стали посилено працювати на європейський проект. Парламент у прискореному режимі став синхронізувати національне законодавство з європейськими стандартами, а це певним чином сприяло подальшій стабілізації економіки [16, с. 203].

Завдяки цілеспрямованій діяльності урядів ще в 2006 р. Болгарію було включено до престижного рейтингу Швейцарського інституту управлінського розвитку, де вона зайняла задовільне 47-е місце. Болгарія стала однією з найпривабливіших економік для інвестицій. Відповідно до індексу ООН з торгівлі та розвитку Болгарія на той час займала першу позицію серед країн ЦСЄ і сьому позицію в світі з інвестиційної привабливості [16, с. 206].

Великою проблемою в Болгарії було і залишається безробіття. На початку 1990-х рр. його рівень був відносно високим, хоча починаючи з 2000 р. ситуація стала покращуватися. З 2003 р. рівень безробіття стабілізувався та знизився до 8%. Тим не менше, за дослідженнями Європейського фонду з покращення життя і праці, для Болгарії було складно знизити рівень безробіття серед молоді, осіб з низьким рівнем кваліфікації та людей похилого віку. Це потребувало конкретних заходів у межах політики активації трудових ресурсів. Важливим чинником у цьому контексті виступала трудова міграція. Через те, що вона охоплює людей молодого віку та певного рівня кваліфікації, це може призвести до істотних порушень на ринку праці та ускладнити і без того непросту демографічну ситуацію [20; 19, с. 6].

Отже, Болгарія в перехідний період поступово наближалася до європейської моделі розвитку, відбувалася поетапна її трансформація в демократичну державу з ринковою економікою. Через те, що при побудові нової системи суспільно-політичних відносин необхідно було враховувати болгарські реалії, процес інтеграції країни розтягнувся у часі. Його здобутком можна вважати зміни до конституції відносно судової системи, боротьбу з корупцією, становлення транскордонного співробітництва, реформи в інших сферах діяльності держави. Проте одним з найважливіших державних пріоритетів стало об'єднання політичної еліти країни заради досягнення головної мети – долучення до ЄС у запланований термін. Є всі підстави вважати, що Україні не вистачає саме цього для успішного вирішення актуальних зовнішньополітичних завдань.

Джерела та література:

1. Ангелов И. Расширение Европейского Союза на восток: проблемы интеграции Болгарии / Иван Ангелов [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : http://vasilievaa.narod.ru/8_1_03.htm
2. Безп'ятчук Ж. Болгарський парадокс / Ж. Безп'ятчук. – Тиждень. – 2009. – 30 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/Publication/2083>
3. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Е.Л. Валева; Ин-т славяноведения. – М.: Наука, 2003. – 463 с.
4. Власть – общество – реформы : Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / отв.ред. Э.Г. Задорожнюк; Ин-т славяноведения РАН. – М.: Наука, 2006. – 442 с.
5. Грушецкий Б.П. Этнические меньшинства и политика интеграции Болгарии в ЕС и НАТО / Б.П.Грушецкий // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». Т.24 (65). – 2012. – № 4. – С.226–236.
6. Давыденко Е. Опыт развития западноевропейской интеграции / Елена Давыденко, Юлия Киреева // Журнал международного права и международных отношений. – 2015. – № 4. – С.46–53.
7. Договір про Європейський Союз [Електрон. ресурс]. – Режим доступа : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_029
8. Евроинтеграция: влияние на экономическое развитие Центральной и Восточной Европы / [под ред. А.И.Бажана (отв.ред.) и др.]. – М.: Ин-т Европы РАН, 2014. – 148 с.
9. Европейское соглашение об ассоциации между ЕС и Болгарией 1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/eea/eea_bulgaria.htm
10. Камински Б. Интеграция Болгарии в общеевропейскую экономику / Бартоломей Камински, Френсис Нг // Экономический вестник о вопросах переходной экономики Beyond Transition. – Январь-март 2007. – № 13. – С.13–14.
11. Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века. По материалам междуна. иссл. / Под ред. В.Э. Шляпентоха и др. – М., МОНФ. – 1999. – 347 с.
12. Міхель Д.О. Копенгагенські критерії як чинники розбудови демократичних процесів та наближеності до європейського рівня життя в Україні / Д.О. Міхель // Наукові праці. Політологія. – 2010. – Вип.137. – Том 149. – С. 153–157.
13. Ніццький договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів (2001/C80/01) [Електрон. ресурс]. – Режим доступа : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_261/page
14. Палагнюк Ю. В. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми : [монографія] / Юліана Вікторівна Палагнюк. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – 392 с.
15. Потапова О. Досвід країн Південно-Східної Європи у транскордонному співробітництві (кінець XX – початок XXI ст.) / О.Потапова, Н.Самойленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип.45. – Т.2. – С.224–228.
16. Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя / Отв. ред. К.В. Никифоров. – М.: РОССПЕН, 2011. – 775 с.
17. Садовская О.Н. Путь Болгарии в ЕС: политико-правовые уроки для Украины / О.Н.Садовская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/>
18. Яжборовская И.С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центрально- и Юго-Восточной Европы / И.С. Яжборовская. – М.: Academia, 2008. – 378 с.
19. BULGARIA. ACCELERATING BULGARIA'S CONVERGENCE: THE CHALLENGE OF RAISING PRODUCTIVITY (In Two Volumes) Volume II: Main Report July 2007 / Document of the World Bank [Электрон.ресурс]. – Режим доступа: http://siteresources.worldbank.org/INTBULGARIA/Resources/ABCReport_Volume_2.pdf
20. Quality of Life [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.investbulgaria.com/QualityOfLife/>

Елена Потапова

БОЛГАРСКИЙ ОПЫТ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ (1991–2007 гг.)

В статье рассматривается путь интеграции Болгарии в Европейский Союз. Раскрывается ряд проблем, которые пришлось преодолевать Болгарии, приобретая полноправное членство в Евросоюзе. Особое внимание обращается на понимание сути политических процессов, которые

развернулись в странах на постсоциалистическом пространстве, и место в них Болгарии. Анализируется отношение рядовых граждан к интеграционным действиям Болгарии и реализации согласованного с Европейской Комиссией плана действий. Освещаются действия власти относительно реформирования ключевых сфер государственной жизни Болгарии.

Ключевые слова: интеграционные процессы, критерии вступления, национальные интересы, международные отношения, коррупция, поправки к конституции, Болгария, Евросоюз.

Olena Potapova

BULGARIAN EXPERIENCE OF EUROPEAN INTEGRATION (1991–2007)

The article describes the way of integration of Bulgaria into the European Union. There are the stages of the formation of the EU and the expediency of implementing of the Copenhagen criteria for the accession of Eastern European countries, including Bulgaria. It is made an attempt to systematize the problems that the country had overcome, gaining full membership in the EU. Particular attention is paid to the essence of the political processes that unfolded in post-socialist countries, and place of Bulgaria in them. It highlights the actions of the authorities to reform the key sectors of national life of the country. The article analyzes the attitude of ordinary citizens to Bulgaria's participation in integration processes and the implementation of the agreed with the European Commission the action plan. It is considered the psychological state of the population during the transition period and identified the issues that most bothered the population.

Keywords: integration processes, entry criteria, national interests, international relations, corruption, law reforms, Bulgaria, the European Union.

УДК 341.221.27:061.1ЄС

Наталія Самойленко

ЄВРОПЕЙСЬКА НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Статтю присвячено дослідженню системи міжнародно-правових джерел, що містять європейські стандарти транскордонного співробітництва.

Ключові слова: європейська інтеграція, транскордонне співробітництво, регіон, конвенція, хартія.

На сучасному етапі європейської інтеграції вагомю ланкою міжнародної співпраці регіонів виступає транскордонне співробітництво. У політичному та науковому лексиконі Західної Європи це поняття з'явилося наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст.

Вперше офіційно термін «транскордонне співробітництво» було вжито в Європейській рамковій конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (106 Мадридська конвенція, ETS-106) (European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities and Authorities), яка була відкрита для підписання 21–3 травня 1980 р. у Мадриді [6]. Її підписала 41 з 47 держав-членів Ради Європи.

Робота над документом розпочалася ще у вересні 1966 р., коли Консультативна Асамблея Ради Європи прийняла Рекомендацію № 470 про європейську співпрацю між місцевими органами влади, в якій містилася вимога Комітету Міністрів щодо розробки проекту конвенції з даного питання. У квітні 1969 р. Комітет Міністрів зобов'язав Комітет у справах муніципальної та регіональної співпраці підготувати інформацію щодо проблеми співробітництва місцевих органів влади прикордонних територій [9, с. 57].

Пропозиція щодо підготовки проекту Європейської рамкової конвенції прозвучала на першій конференції європейських міністрів, відповідальних за місцеве самоврядування, 21–22 листопада 1975 р. у Парижі. Під час роботи вже другої конференції (м. Афіни 25–27 листопада 1976 р.) міністри рекомендували Комітету Міністрів прийняти проект, підготовлений Комітетом у справах муніципальної та регіональної співпраці. Даний проект був підтриманий Парламентською Асамблеєю Ради Європи (Рекомендація № 784 (1976), № 802 (1977)) та Конференцією місцевих та регіональних органів влади (Резолюція № 90 (1977)). Проект Конвенції було представлено Комітету Міністрів у березні 1977 р. [1].

Комітет Міністрів затвердив текст Конвенції та передав його Парламентській Асамблеї, яка схвалила його (за № 96 (1979)). Керуючись рішенням Парламентської Асамблеї Комітет Міністрів постановив відкрити Конвенцію для підписання з нагоди 4-ї конференції європейських міністрів, відповідальних за місцеве самоврядування (м. Мадрид, 21–23 травня 1980 р.) [9, с. 57].

У Мадридській конвенції транскордонне співробітництво визначається як «...будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних Сторін, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей» (Ст. 2) [6].

Головною метою Конвенції є підтримка та полегшення укладання транскордонних угод між місцевими та регіональними органами влади в межах їхньої компетенції. В угодах мова може йти про розвиток територій, захист навколишнього середовища, регіональний розвиток, взаємодопомогу в надзвичайних ситуаціях тощо, а також про заснування транскордонних об'єднань місцевої влади. Згідно зі Ст. 1, «Кожна Договірна Сторона зобов'язується підтримувати та заохочувати транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, які знаходяться під її юрисдикцією...» [6]. Відповідно до Конвенції, сторони-учасниці долають перешкоди на шляху транскордонного співробітництва та створюють на національному рівні відповідні умови влади, яка задіяна в такому міжнародному співробітництві (Ст. 4, 5) [6].

У додатку до Конвенції вміщено моделі угод/договорів про транскордонне співробітництво, які відповідають вимогам щодо регіональних та місцевих органів влади. Є п'ять типових моделей міждержавних угод та шість моделей угод консультивного характеру, в яких зазначається різний ступінь централізації та відмінності в адміністративних структурах країн-учасниць транскордонного співробітництва.

Перша група стосується моделі міждержавних угод щодо: а) сприяння транскордонного співробітництва; б) регіональних транскордонних консультацій; в) місцевих транскордонних консультацій; г) договірного транскордонного співробітництва між органами місцевої влади; д) органів транскордонного співробітництва між місцевими властями.

Друга група стосується: а) угод, статутів і контрактів між органами місцевої влади; б) встановлення консультаційної групи між органами місцевої влади; в) координації в управлінні транскордонними місцевими громадськими справами; г) встановлення приватноправових транскордонних асоціацій; г) встановлення адміністративних органів для транскордонного співробітництва між місцевими властями. Вони є лише вказівним матеріалом і мають допомогти як державам, так і місцевим та регіональним органам влади започаткувати транскордонне співробітництво відповідно до їх потреб та правових систем [6].

З метою посилення Європейської рамкової конвенції 9 листопада 1995 р. у Страсбурзі було відкрито для підписання Додатковий протокол до неї (Additional Protocol to the European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities). Він містив положення про визнання права територіальних общин або органів влади країн-учасниць Мадридської конвенції укладати угоди про транскордонне співробітництво з територіальними общинами або владою інших держав у рівноцінних сферах компетенції (Ст. 1, п. 1) [4]. Водночас зроблено наголос на тому, що угоди про транскордонне співробітництво покладають певні обов'язки тільки на територіальні общини або власті, які їх уклали (Ст. 1, п. 2), та можуть передбачати створення органу транскордонного співробітництва, який може мати правосуб'єктність і покликаний виконувати завдання, покладені на нього територіальними общинами або органами влади відповідно до його цілей та у спосіб, передбачений національним законодавством (Ст. 3) [4]. Цей документ підписали 29 держав-членів Ради Європи.

5 травня 1998 р. у Страсбурзі було відкрито для підписання Другий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (Protocol No.2 to the European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities concerning Interterritorial co-operation). Він встановлював правові рамки для взаємовідносин між територіальними общинами або властями двох та більше Договірних Сторін, які відрізнялися від взаємовідносин транскордонного співробітництва органів влади, що розташовані поблизу одна від одної, через надання можливості укладати угоди про співробітництво з територіальними общинами або властями інших держав, «які не є сусідами, але з якими існують спільні інтереси». Такі взаємовідносини визначалися як «міжтериторіальне співробітництво» (Ст. 1) [13]. Відповідно до протоколу, територіальні общини або влада наділялися правом бути залученими до міжтериторіальної діяльності та укладати міжтериторіальні угоди відповідно до власних повноважень, згідно з визначеними процедурами та національним законодавством (Ст. 2) [13].

Рамкова конвенція разом із протоколами становлять загальні правові засади співробітництва місцевих регіональних органів влади по різні боки кордонів у Європі.

Впродовж 1980–2000-х рр. ідеї, закладені у Рамковій конвенції, отримали підтримку та подальший розвиток з боку міжнародних організацій та форумів.

Зокрема, на шостій конференції європейських міністрів регіонального/просторового планування, яка відбулася 19–20 травня 1983 р., було прийнято Європейську хартію регіонального/просторового планування (Торремоліноську Хартію) (European Charter for Regional/Spatial Planning), яка стала першою інструкцією в галузі європейського просторового планування. Вона ґрунтується на тезі про те, що регіональне/просторове планування є важливим інструментом розвитку європейського суспільства, а інтенсифікація міжнародного співробітництва в цій галузі становить істотний внесок у посилення європейської ідентичності (European identity). Регіональне/просторове планування повинно бути демократичним (забезпечити участь громади та її політичних представників у цьому процесі), всебічним (координувати різноманітні секторальні програми та спрямовувати їх в єдиний інтегрований підхід), функціональним (враховувати існування регіональної свідомості, що базується на спільних цінностях, культурі та інтересах, які іноді перетинають адміністративні та територіальні кордони, а також брати до уваги існуючі інституційні домовленості між різними країнами) та орієнтованим на довгу перспективу [8, с. 20–21].

Крім того, співпраця у цій сфері потребує аналізу національних, регіональних і місцевих концепцій розвитку з метою прийняття загальних принципів, що розробляються, зокрема, для зниження регіональних відмінностей і досягнення більш глибокого розуміння у використанні й організації простору, розподілу дій, захисту навколишнього середовища та покращення якості життя [8, с. 22–25].

На утвердження та захист самостійності місцевого самоврядування як фундаментального принципу демократичного конституційного устрою країн Європи спрямована Європейська хартія місцевого самоврядування (European Charter of Local Self-Government), яка була відкрита для підписання країнами-членами Ради Європи з 15 жовтня 1985 р. у Страсбурзі. Структурно вона складалася з преамбули та двох частин. Перша частина присвячена матеріально-правовим питанням місцевого самоврядування, друга стосується зобов'язань сторін-держав, які її підписали. Зокрема, у Ст. 10.3 йдеться про те, що місцеві громади мають право на участь у міжнародних об'єднаннях і угодах про транскордонне співробітництво в межах законодавства. Ст. 12.1 вимагає від кожної держави, яка бажає ратифікувати Хартію, підтвердити свої зобов'язання стосовно дотримання не менш ніж 20-ти її положень [7]. Положення Хартії увійшли до національного законодавства практично всіх країн Європи та знайшли своє відображення у багатьох конституціях країн так званої «нової демократії».

16 листопада 2009 р. був прийнятий Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування. Основні положення його зводяться до збільшення прав громадян щодо їхньої участі та впливу на місцеві органи влади та права на отримання інформації від них (Ст. 1, Ст. 2) [5].

Особливою подією в житті Європи стало прийняття 6 листопада 1989 р. під час святкування 40-ї річниці створення Ради Європи окремої Декларації з питань транскордонного співробітництва. Комітет Міністрів Ради Європи висловив задоволення досягнутим прогресом у створенні атмосфери добросусідських відносин у прикордонних регіонах, висловив подяку транскордонним інститутам, організаціям та асоціаціям за їхні зусилля у вирішенні спільних проблем [12, с. 49].

У 1992 р. Постійна Конференція Місцевих та Регіональних Влад Ради Європи прийняла резолюцію за № 232 під назвою «Автономія, меншини, націоналізм та Європейський Союз». Дана резолюція закликала країни-члени Ради Європи сприяти розвитку транскордонного співробітництва на регіональних та місцевих рівнях у відповідності до основних положень Мадридської конвенції, а також створювати умови для ефективної підтримки культурних і соціально-економічних відносин між носіями однієї мови, культури, традицій [9, с. 58].

У Відні 9 жовтня 1993 р. під час Першого саміту глав держав та урядів країн-членів Ради Європи було прийнято так звану Віденську декларацію, в якій підкреслювалося, що «...створення Європи толерантною й процвітаючою залежить не тільки від співробітництва між державами. Воно також потребує транскордонного співробітництва між місцевими та регіональними владами...» [2].

«Пакт стабільності в Європі», прийнятий у Парижі 21 березня 1995 р. міністрами закордонних справ 52 держав-членів ОБСЄ, особливо наголошував на тому, що добросусідські відносини повинні сприяти регіональному економічному розвитку, подоланню соціально-економічних труднощів, ефективному використанню потенціалу транскордонного співробітництва для розвитку свободи особистості, ідей, підвищення добробуту й послуг в економічній, культурній, адміністративній і гуманітарній сферах [1].

Важливість регіонального співробітництва підтверджують також Вільнюська декларація «Про регіональне співробітництво і зміцнення демократичної стабільності в розширеній Європі», прийнята 3 травня 2002 р. на 110-й сесії Комітету Міністрів Ради Європи та Кишинівська політична декларація «Про транскордонне і міжрегіональне співробітництво між державами Південно-Східної Європи» від 6 листопада 2003 р. У цих документах підкреслюється, що кордон має сприяти контактам, обміну та діалогу між народами і цивілізаціями та міститься заклик розвивати, поглиблювати й зміцнювати прикордонне співробітництво між місцевими та регіональними органами влади [3; 10].

На особливу увагу заслуговує Протокол № 3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями стосовно «об'єднання єврорегіонального співробітництва» (Euroregional Co-operation Groupings – ECGs), який домовилися створити європейські міністри, відповідальні за місцеве та регіональне самоврядування, на зустрічі у Валенсії 15–16 жовтня 2007 р. [14].

Розробка даного документа проводилася Комітетом експертів з транскордонного співробітництва (Committee of experts on transfrontier co-operation) під егідою Європейського комітету з питань місцевої й регіональної демократії (European Committee on Local and Regional Democracy – CDLR), а після схвалення Комітетом міністрів Ради Європи він був відкритий для підписання й ратифікації 16 листопада 2009 р. в Утрехті (Нідерланди) під час 16-ої сесії Європейської конференції міністрів, відповідальних за регіональне та місцеве врядування [15, с. 57].

Цей новий 3-й Протокол передбачав створення «об'єднання єврорегіонального співробітництва» (ОЕС), яке визначається як форма органу транскордонного співробітництва у вигляді юридичної особи з правом на власний бюджет, що підпадає під законодавство тієї країни-члена Ради Європи, де розташована його штаб-квартира (Ст. 1, п. 1; Ст. 2, п. 1, 4) [14].

ОЕС засновується шляхом укладання письмової угоди між його членами-засновниками з метою заохочення, підтримки та розвитку в інтересах населення транскордонного та міжтериторіального співробітництва у сферах спільної компетенції та відповідно до повноважень, установлених згідно з національним законодавством відповідних держав (Ст. 4, п. 1; Ст. 1, п. 2) [14].

Цей протокол набрав чинності 1 березня 2013 р. Його підписали 13 країн-членів Ради Європи, але ратифікували, поки що, лише 6.

Ганс-Мартін Чуді (Швейцарія) на IX-му засіданні Конгресу місцевих і регіональних органів влади в Європі (м. Страсбург, 4–6 липня 2002 р.) у своїй доповіді: «Сприяння транскордонному співробітництву: важливий чинник демократичної стабільності в Європі» дав визначення поняттю «транскордонне співробітництво». Він зауважив, що транскордонне співробітництво (cross-border co-operation) розуміється як бі-, три- або багатостороннє співробітництво між місцевими та регіональними органами влади (напівгромадські й приватні суб'єкти також можуть бути включені у цей контекст), що здійснюється у географічно суміжних територіях. Це стосується і територій, відокремлених морем [11, с. 14].

Таким чином, можна зробити висновок, що існуюча європейська нормативно-правова база транскордонного співробітництва є достатньо розвиненою. А стандартами, закріпленими у вище згаданих джерелах, слід керуватися європейським державам, що обрали демократичні орієнтири розвитку та готові брати участь в європейських інтеграційних процесах.

Джерела та література:

1. Адамов Б. І. Дослідження доцільності створення єврорегіонів на сході України / Б. І. Адамов [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Prvs/2009_1/0021.pdf.
2. Віденська декларація глав держав та урядів країн-членів Ради Європи, Відень, 9 жовтня 1993 року [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_1993_10_09/an/2/MU93378.html
3. Вильнюсская декларация «О региональном сотрудничестве и укреплении демократической стабильности в большой Европе», Вильнюс, 3 мая 2002 года [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.mid.ru/bdomp/ns-dos.nsf/.../...!OpenDocument>
4. Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, Страсбург, 9 листопада 1995 року [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=994_099
5. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади, Утрехт, 16 листопада 2009 року [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_946

6. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, Мадрид, 21 травня 1980 року [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_106
7. Європейська хартія місцевого самоврядування, Страсбург, 15 жовтня 1985 року [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036
8. Європейська хартія регіонального/просторового планування, Торремолінос, 19–20 травня 1983 року // Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи / В. С. Куйбіда, В. А. Негода, В. В. Толкованов. – К. : Крамар, 2009. – 170 с.
9. Ілько І. Регіони Європи у транскордонному співробітництві: історичний досвід 70–90-х рр. ХХ ст. / І. Ілько // Регіональні студії. – 2001. – Вип. 1. – С. 57–68.
10. Chisinau Political Declaration on Transfrontier and Interterritorial Co-operation between States in South-Eastern Europe, Chisinau, 6 November 2003 [Electronic resource] // Access mode: <https://wcd.coe.int/.../>
11. Мужикова Н. Транскордонне та євро регіональне співробітництво рубіжних областей / Н. Мужикова, Л. Чабак // Освітній пакет для тематичного короткотермінового семінару / Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій. – Чернігів : ЦППК, 2009. – 56 с.
12. Осадца І. С. Транскордонне співробітництво як складова частина європейської інтеграції країни / І. С. Осадца // Науковий вісник Волинського національного університету імені Л. Українки. – 2009. – № 4. – С. 48–53.
13. Протокол № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, Страсбург, 5 травня 1998 року [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?code=994_520
14. Протокол № 3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями стосовно об'єднань євро регіонального співробітництва (ОЕС), Утрехт, 16 листопада 2009 року [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://zakon.nau.ua/doc/?code=994_947
15. Черномаз П. О. Міжрегіональне транскордонне співробітництво в Європі: від євро регіонів до об'єднань євро регіонального співробітництва / П. О. Черномаз // Регіон – 2011: стратегія оптимального розвитку : Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю, 10–11 листопада 2011 року, м. Харків. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 55–58.

Наталія Самойленко

**ЕВРОПЕЙСКАЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ БАЗА ТРАНСГРАНИЧНОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА**

Статья посвящена исследованию системы международно-правовых документов, которые содержат европейские стандарты трансграничного сотрудничества.

Ключевые слова: европейская интеграция, трансграничное сотрудничество, регион, конвенция, хартия.

Natalia Samoilenko

**THE EUROPEAN REGULATORY FRAMEWORK FOR TRANSBOUNDARY
COOPERATION**

The article is devoted to the investigation of international legal sources system of European standards for transboundary cooperation.

Keywords: European integration, transborder cooperation, region, Convention, Charter.

УДК 327:061.1ЄС(5)

Тетяна Соломенна

**СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО В ПЛАНАХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ТА БЕЗПЕКОВОЇ
ПОЛІТИКИ ЄС**

В статті з'ясовується роль Східного партнерства в зовнішньополітичній та безпековій політиці ЄС в тематичних документах ЄС останніх років: Перегляді Європейської політики

сусідства, Глобальній стратегії для зовнішньої і безпекової політики Європейського Союзу, Східне партнерство – зосередження на ключових пріоритетах та результатах.

Ключові слова: *Європейський Союз, Європейська політика сусідства, Східне партнерство, Глобальна стратегія для зовнішньої і безпекової політики ЄС.*

Процеси, що відбуваються після Революції гідності в Україні, активізація зовнішньополітичної діяльності Росії в світі, загострення ситуації на Близькому Сході вимагають від Європейського Союзу чіткіших, більш узгоджених та скоординованих дій, базованих на ясній продуманій стратегії на міжнародній арені. Ситуація в Європі та світі демонструє високий ступінь турбулентності, прискорену появу нових загроз та викликів, що впливають на внутрішні процеси та настрої в ЄС. Актуалізація зовнішніх чинників та їх роль у зовнішньополітичній стратегії ЄС має різні причини походження, доволі складну мотиваційну складову й несиметричний вплив на європейські процеси передусім у безпековій площині.

Перший з чинників – українська криза, що включає кілька аспектів виміру (політичний, гуманітарний, військовий тощо), пов'язаний з ЄС низкою зобов'язань, традицією співробітництва, спільним бажанням якомога скоріше стабілізувати ситуацію, насамперед, відновлення миру. Україна разом з п'ятьма країнами пострадянського простору входить до формату Східного партнерства (Сх П) – одного з двох різновидів Європейської політики сусідства (ЄПС). Зацікавленість нашої держави в посиленні будь-яких міжнародних безпекових інструментів, задля врегулювання конфлікту на сході, не викликає сумнівів. Події останніх років вплинули й на формат Сх П, як з середини, так і зовні – викрістолізувалася позиція країн-партнерів щодо інтеграційних процесів взагалі та масштабів співпраці з ЄС.

Існує багато публікацій, присвячених вивченню політики співпраці Європейського Союзу з його сусідами на півдні та сході. Природно, особлива увага вітчизняних дослідників приділялася формату Сх П, в якому провідним учасником виступала Україна [1–3]. В роботах розглядалися різні аспекти співпраці України з ЄС, особливості двосторонньої та багатосторонньої взаємодії, й звісно аналізувалися перспективи цього формату [4–5].

Східних сусідів ЄС як власну зону впливу традиційно розглядає Росія. І хоча явно чинник російського впливу в офіційних документах Східного партнерства не розглядається, обійти його увагою не можна. Саме цим пояснюється високий інтерес російських політиків, публіцистів та дослідників до цієї проблематики [6–8].

Ставлення до російської політики в українських справах поділило навпіл шістьку країн-учасниць Сх П, що й було зафіксовано Ризьким самітом 2015 року [9]. На цьому заході було підбито деякі очевидні підсумки щодо розстановки сил та подальших планів країн-партнерів. Перша група країн у складі: Грузії, Молдови, України – з схваленими Угодами про асоціацію, прагненнями лібералізації візового режиму – наполягали на поглибленні координації зусиль, створення додаткових механізмів співробітництва, з очікуваннями цілковитої інтеграції та членства в ЄС.

Інша група країн у складі: Азербайджану, Білорусі, Вірменії, обравши проросійську позицію в українському питанні, заявили (у різний спосіб) про гальмування, призупинення, зниження активності у співробітництві з країнами ЄС, в межах двосторонніх та багатосторонніх механізмів формату Сх П. Саме тому формулювання пунктів Декларації Ризького саміту Сх П викликало багато суперечок, пошуку нейтральних формулювань через необхідність підписання документу усіма учасниками зустрічі. Східне партнерство як різновид ЄПС продовжувати існувати в традиційному вигляді очевидно не може: «У рамках Європейської політики сусідства та Східного партнерства учасники саміту підтверджують суверенне право кожного з партнерів на вільний вибір рівня амбіцій і цілей, до яких вони прагнуть у своїх відносинах з Європейським союзом» [10].

Європейська спільнота розпочала обговорення, залучивши до обговорення всі зацікавлені сторони щодо висловування побажань та пропозицій трансформації всієї Політики сусідства. Європейська комісія запросила до обговорення та висловлювання власного бачення щодо ЄПС різних учасників: офіційну владу країн-учасниць, бізнес, громадські організації, соціальних партнерів та наукові кола. Свою думку щодо очікуваних змін висловила і українська сторона, акцентувавши увагу на власному форматі участі, тобто на Східному партнерстві [11].

Вже в середині листопада 2015 року Високий представник з питань зовнішньої та безпекової політики ЄС Ф. Могеріні представила «Перегляд Європейської політики сусідства» [12]. В цьому документі знайшли відображення 250 відповідей отриманих Єврокомісією у формі побажань, очікувань, рекомендацій та пропозицій від усіх зацікавлених сторін. Всі висловили переконання, що Політика сусідства «потребує змін і за змістом і методологічно» [13].

Цей формат співпраці ЄС з країнами-сусідами на півдні та сході, за час свого існування, цілком виправдав свою доцільність, але потребує трансформації «повторного визначення пріоритетів

і запровадження нових форм роботи». Слід відзначити, що оновлення ЄПС представлено для обох груп сусідів, лише місцями акцентується увага на південному – Союз Середземномор'я, чи східному – Східному партнерстві, вимірі. Тобто, пріоритети, механізми, підходи, способи співпраці та інструменти фінансування визначаються за спільною узагальненою схемою.

Основні розділи Перегляду ЄПС передбачають традиційні аспекти співробітництва країн ЄС та їхніх сусідів: *Стабільність сусідства* (Розділ II) – квінтесенцією якого є сприяння стабільності в країнах-сусідах, як основи подальшого успішного розвитку. Наступні два розділи: *Посилення та зміцнення зв'язків й Внутрішнє державне управління, демократія, верховенство права та права людини* – усталені цілі та принципи інтеграційного поступу європейської спільноти та співпраці з країнами-сусідами.

Новим для політики сусідства є визнання того, що не всі країни-партнери ЄС прагнуть однаково глибокої інтеграції з країнами спільного ринку чи запровадження усіх європейських стандартів та норм. Це дозволило сформулювати більш гнучкі інструменти співпраці та диференціювати їх застосовування. Новим аспектом ЄПС стало скорочення пріоритетних напрямів співпраці (Розділ V). Ними стали: найбільш розгалужений економічний блок (V.1) – сприяння розвитку ефективних ринкових взаємин, інфраструктури, енергоефективності та створення нових робочих місць, особливо для молоді.

Спеціальним пріоритетом ЄПС визначено *аспект безпеки (V.2)* та *Міграції та мобільності (V.3)* в іншому, більш конкретному вигляді. Щодо безпекової складової, то її елементами стали: реформа сектору безпеки, боротьба з тероризмом та попередження радикалізації; знищення організованої злочинності; боротьба з кібертероризмом та розвиток антикризового управління в країнах-партнерах у співпраці з ЄС.

Проблема біженців для сучасного ЄС без перебільшення є найактуальнішою й має комплексний характер. Тому в оновленій ЄПС третім пріоритетом (V.3) визначено *Міграція та мобільність*. Деталізація цього пріоритету свідчить про намагання ЄС знайти та застосувати ефективний механізм розв'язання цього складного питання.

Попередня консультативна робота з боку Комісії ЄС, яка впродовж кількох місяців збирала і аналізувала рекомендації всіх партнерів, засвідчили необхідність запровадження політики ЄС щодо *сусідів сусідів* (регіональний вимір – с. 18) як перспективного тренду зовнішньополітичної стратегії ЄС. Необхідність залучити та координувати зусилля, в межах розв'язання чи попередження регіональних конфліктів, з основними гравцями не сусідами ЄС – визнається необхідністю. Такі виклики останніх років як зовнішньополітична діяльність РФ в світі, збільшення небезпеки з боку ISIL/Da'esh на Близькому Сході, відновлення відносин з Іраном, не можуть ігноруватися ЄС.

Перегляд ЄПС став першим кроком в реалізації змін ЄС щодо нових міжнародних реалій, який «тісно координується, в рамках більш широкої роботи над Глобальною стратегією ЄС з безпекової та зовнішньої політики» [14].

Такий документ Ф. Могеріні представила в середині 2016 року «Глобальну стратегію для зовнішньої і безпекової політики Європейського Союзу» [15]. Глобальна стратегія як основа для подальшої більш ефективної скоординованої співпраці ЄС в міжнародних справах, має більш реалістичний вигляд, ніж попередня безпекова доктрина ЄС «Безпечна Європа у кращому світі» 2003 року.

Зрозуміло, що Східне партнерство, як вимір Політики сусідства, не знайшов спеціального відображення в документі. В Стратегії відзначено, що «стійкість є стратегічним пріоритетом на сході та півдні ЄС в країнах, які бажають більш тісних зв'язків ЄС і буде підтримуватися різними способами». Поняття «стійкості» (resilience) визначається у Стратегії як «здатність держав і суспільств реформуватися і таким чином витримувати та відновлюватися від внутрішніх та зовнішніх криз». Це нове поняття з недостатньо зрозумілим змістом, широко використовується в безпекових та зовнішньополітичних документах ЄС останніх років.

Спеціальна увага в Стратегії присвячена політиці Росії. Європейський Союз в цьому документі черговий раз підтверджує невизнання незаконної анексії Криму, і не прийняття дестабілізації України, але передбачає можливість взаємодії з РФ, коли «інтереси збігатимуться». Впорядкування відносин з Росією називається Стратегією «ключовим стратегічним викликом» ЄС, що виглядає вкрай обережним формулюванням.

Глобальною стратегією передбачено подальшу деталізацію інструментального та секторального доопрацювання, більш конкретними завданнями, цілями та механізмами зовнішньої та безпекової діяльності ЄС.

Одним з таких доопрацьованих документів став план дій для формату Східного партнерства [16]. «Східне партнерство – зосередження на ключових пріоритетах та результатах»

дійсно оформлена як узгоджена програма із зазначенням основних пріоритетів, очікуваних результатів, переліком учасників та часових меж виконання, які вміщені в спеціальні таблиці.

Головною метою ЄС у відносинах з східними сусідами традиційно заявлено «зміцнення стабільності та стійкості сусідів». Виділенні чотири пріоритети: економічний розвиток та ринкові відносини; зміцнення інститутів та належне управління; енергоефективність та охорона оточуючого середовища; мобільність та контакти між людьми – підтверджують основні напрями співпраці в сусідстві. Реалізація означених пріоритетів передбачає досягнення ще трьох бажаних практичних результатів: громадянського суспільства, гендерної рівності та стратегічної комунікації.

Безпековий вимір знаходимо у пріоритеті II: *Стійкість і громадська безпека*. Передбачена співпраця з ЄС в цій сфері задля посилення «пружності» країн Сх П, тобто взаємодія для запобігання конфліктам та реагування на кризи. Йдеться про доволі значний спектр загроз: кіберзлочинність, боротьба з незаконним обігом зброї, ліквідація наслідків стихійних лих та участь у спільних операціях ЄС в рамках Спільної політики безпеки та оборони.

Серйозних пропозицій, тим більше обіцянок чи зобов'язань, пов'язаних з врегулюванням ситуації в Україні в документі не пропонується. Слід визнати, що всі проблемні питання Україна має вирішувати в конкретних переговорних форматах двосторонньої та багатосторонньої дипломатії. Це можна пояснити невизнанням українського питання пріоритетом для ЄС, обережним ставленням у відносинах з РФ та наявності широко кола різних загроз та викликів щодо міцності та стабільності сучасного Європейського Союзу.

Відтак, зовнішня та безпекова політика ЄС не набула чітких конкретних рис, а знаходиться в процесі становлення, хоча всі документи останніх років наголошують на змінах та пропонують нові підходи в подоланні загроз.

Джерела та література:

1. Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі: модель інтеграції без членства: монографія / Т. В. Сидорук; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Львів: ПАІС, 2012. – 441 с.
2. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / І. Ф. Газізулін, М. М. Гончар, О. В. Коломієць та ін. ; за ред. В. Мартинюка. – Київ: Агентство «Україна», Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2009. – 84 с.
3. Ініціатива ЄС «Східне партнерство»: перспективи ефективного реалізації та можливості для України [Електронний ресурс] : аналіт. доп. / О. В. Снігир, С. А. Гуцал, С. І. Мітряєва, М. О. Лендєл. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Shidne_partn-ce670.pdf
4. Чумаченко О. А. Східне партнерство для України: наближення до ЄС чи підміна перспективи членства [Електронний ресурс] / О. А. Чумаченко. – Режим доступу: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/10/11.htm>
5. Достал В. Тренди Східного партнерства [Електронний ресурс] / Віт Достал, Нікола Карасова, Вацлав Лідл. – Режим доступу: <http://iwr.org.ua/ukr/public/1502.html>
6. Грецкий И. Европейская политика соседства: нюансы восприятия в России / И. Грецкий, Е. Трещенков // *Международ. процессы*. – 2012. – № 3. – С. 124–133.
7. Агафонов Ю. Влияние Европейской политики соседства на политические режимы стран Восточного партнерства / Ю. Агафонов // *Мировая экономика и междунар. отношения*. – 2015. – № 10. – С. 40–49
8. Влах В.К. Проект «Восточное партнерство»: проблемы и перспективы развития на современном этапе [Електронний ресурс] / В. Влах // *Власть*. – 2015. – № 2 Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/proekt-vostochnoe-partnerstvo-problemy-i-perspektivy-razvitiya-na-sovremennom-etape>
9. Підсумкова декларація Ризького саміту Східного партнерства // *Європейська правда*, 22 травня 2015 – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2015/05/22/7034050>
10. Там само. – п.2
11. Оновлення Європейської політики сусідства/Політики Східного партнерства http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=248772047&cat_id=248512913
12. Review of the European Neighbourhood Policy / Перегляд Європейської політики сусідства [Електронний ресурс]: сайт Європейської комісії / Режим доступу: // http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf
13. Там само. – С.2
14. Там само – С.3

15. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy / Глобальна стратегія для зовнішньої і безпекової політики Європейського Союзу [Електронний ресурс]: сайт Європейської комісії / Режим доступу: // http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf

16. Eastern Partnership – Focusing on key priorities and deliverables / Східне партнерство – зосереджуємо увагу на пріоритетах та результатах [Електронний ресурс]: сайт Європейської комісії / Режим доступу: // https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/swd_2016_467_fl_joint_staff_working_paper_en_v3_p1_8733051.pdf

Татьяна Соломенная

ВОСТОЧНОЕ ПАРТНЕРСТВО В ПЛАНАХ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ И ПОЛИТИКИ БЕЗОПАСНОСТИ ЕС

В статье выясняется роль Восточного партнерства во внешнеполитической политике и политике безопасности ЕС в тематических документах ЕС последних лет: пересмотр Европейской политики соседства, Глобальной стратегии для внешней политики и политики безопасности Европейского Союза, Восточное партнерство – сосредоточение на ключевых приоритетах и результатах.

Ключевые слова: Европейский Союз, Европейская политика соседства, Восточное партнерство, Глобальная стратегия для внешней политики и политики безопасности ЕС.

Tetiana Solomenna

EASTERN PARTNERSHIP IN FOREIGN AND SECURITY POLICY OF THE EU

The article appears in the role of the Eastern Partnership foreign and security policy of the EU in case of EU documents of recent years: review of the European Neighborhood Policy, the Global Strategy for Foreign and Security Policy of the European Union's Eastern Partnership – focus on key priorities and results.

Keywords: European Union, European Neighbourhood Policy, Eastern Partnership, Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy

УДК 94(560)

Олена Стрілюк

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ В ІДЕОЛОГІЇ ТА СТРАТЕГІЇ ТУРЕЦЬКОЇ ПАРТІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ І РОЗВИТКУ (2002–2015 рр.)

У статті проаналізовано, які здобутки мала Турецька республіка на шляху євроінтеграції до приходу до влади в країні Партії справедливості і розвитку (ПСР). Охарактеризовано особливості програми партії та відзначено успіхи на шляху вступу до Європейського Союзу, які безпосередньо стали здобутками поміркованих ісламістів, а також умови, що призвели до поступової зміни зовнішньополітичної стратегії ПСР.

Ключові слова: Турецька Республіка, Атаюрк, Р. Ердоган, Партія справедливості і розвитку, Європейський Союз.

Турецька Партія справедливості і розвитку (ПСР) була створена 14 серпня 2001 р. колишніми членами помірковано-консервативного крила забороненої в країні ісламістської Партії добродійності. ПСР одержувала перемогу на парламентських виборах 2002, 2007, 2011 та 2015 рр. Перемога 2002 р. вразила деякі турецькі політичні, ділові, військові кола, а на Заході почали лунати жорсткі заяви щодо приходу до влади в Туреччині консерваторів і клерикалів. Таке занепокоєння примусило лідера партії Раджепа Таїпа Ердогана вже протягом перших дванадцяти годин після оголошення попередніх результатів виборів заявити на прес-конференціях, що партія розірвала всі зв'язки з ісламськими екстремістами та планує проводити прозахідну політику. Відзначимо, що успіх Партії справедливості і розвитку був досягнутий в умовах судового переслідування і тиску з боку армії. Виборці ж, проте, обрали ПСР як альтернативу діючим партіям, що встигли себе

дискредитувати. Що ж до місця у політичному спектрі, то політологи охарактеризували ПСР як помірковано-ісламістську партію правого спектру. Відтак, вибори 2002 р. призвели до створення першого однопартійного уряду, починаючи з 1987 р., та першого двопартійного парламенту за останні 48 років [13, с. 247]. У 2002–2014 рр. Р. Ердоган обіймав посаду прем'єр-міністра, а з 2014 р. – є президентом Турецької республіки. Як не парадоксально, але саме перемога ПСР призвела до значного прориву у відносинах Турецької Республіки з Європейським Союзом (ЄС).

Історія відносин Анкари та Брюсселя в цілому зазнала багато злетів і падінь. Періоди дипломатичної перемоги Туреччини інколи змінювались нерішучістю Європейського Союзу в питанні інтеграції країни. Не дивно, що ця тема, будучи однією з найбільш обговорюваних світовим співтовариством, привертала увагу дослідників [6-9; 12]. Історики, політологи в цілому прагнули збагнути, до чого призведе євроінтеграційний поступ Туреччини. Однак комплексної спроби висвітлення ставлення ПСР до питання європейської інтеграції, а також конкретних кроків, здійснених на цьому шляху в період 2002–2015 рр., зроблено не було.

Відзначимо, що ще в XIX ст. Османська імперія почала реалізовувати проект щодо вестернізації – модернізації за західним зразком – економічного, політичного та соціального життя, прагнучи досягти рівня розвитку сучасної європейської цивілізації та посісти у ній достойне місце. Мустафа Кемаль, який створив нову Туреччину на руїнах Османської імперії, продовжив курс вестернізації. Проте, проголошена ним 1923 р. Турецька Республіка мала базуватись на відмінних від імперських принципах: лаїцизмі, націоналізмі, етатизмі. Відмовившись від ісламського минулого, Ататюрк зробив Туреччину «суспільством, яке було мусульманським по своїй релігії, спадщині, звичаям та інститутам, але яким правила еліта, що навмисно зробила його сучасним, західним і об'єднала його з Заходом» [16, с. 103].

У період правління Демократичної партії (1950–1960 рр.) Туреччина продовжувала демонструвати бажання брати участь у значних подіях та інтеграційних процесах, які стали відмінною рисою післявоєнної європейської історії. Так, в 1952 р. Туреччина вступила в НАТО, в 1953 р. направила своїх солдатів у Корею, стала членом Ради Європи й Організації економічного співробітництва та розвитку. Відзначимо, що вона була однією з перших країн, яка виявила бажання приєднатися до нової європейської інтеграційної ініціативи – Європейського економічного співтовариства – в 1959 р. Туреччина направила запит на вступ до цієї організації – попередниці ЄС [15, с. 65]. Це можна вважати початком довгого та непростого шляху щодо вступу в Європейське співтовариство. З цього приводу турецький оглядач Алі Біранд зазначав: «Прем'єр-міністр Аднан Мендерес не уявляв собі масштабів розпочатої справи. На початку червня 1959 р. в Анкару з Брюсселя надійшла інформація про те, що Греція подала заявку на вступ в ЄЕС. В Анкарі запанікували, тому що не були готові до подібного розвитку подій. Найближче оточення А. Мендереса вважало, що Афіни не можна залишати на самоті в європейському клубі, бо, якщо Греція буде одна, то вона почне проводити антитурецьку політику» [19]. Суперництво з Грецією тривалий час було одним з найважливіших чинників прагнення Туреччини до об'єднаної Європи.

У 1961 і 1962 рр. Туреччина знову подавала заявку про асоційоване членство. Під час переговорів сторони обговорили умови Договору асоціації. Він був підписаний у вересні 1963 р., а набрав чинності 1 грудня 1964 р. Договір визначав цілі асоціації, форму взаємодії між учасниками й основні етапи інтегрування Туреччини в ЄЕС [3, с. 23]. В цілому, документ передбачав три основні етапи інтеграції, за умови успішної реалізації яких до 1995 р., Туреччина мала б стати повноправним членом Європейського співтовариства.

Виділення Євросоюзом у 1993 р. Копенгагенських критеріїв знову загостило увагу на нагальній необхідності проведення структурних реформ для вступу. У числі цих критеріїв виділялися наступні групи: в політичній сфері – стійкі демократичні та правові інститути, що забезпечують повагу прав людини, що також передбачає права етнічних меншин, викорінення тортур; в економічній сфері – розвинена ринкова економіка, що передбачає лібералізацію цін і системи внутрішньої торгівлі, а також створення законодавчої бази для захисту власності. І нарешті, третя група – відданість цінностям об'єднаної Європи.

Турецька Республіка стала членом митного союзу ЄС у 1996 р. Проте, до цього моменту відбулось багато важливих змін: ЄЕС перетворилося в Європейський союз (ЄС), місце Римського договору (1957 р.) зайняв Маастрихтський договір (1992 р.), і просте перебування в митному союзі без повноправного членства в Євросоюзі вже не задовольняло Туреччину. Боротьбу за приєднання до ЄС як повноправного члена вона розпочала ще з 1987 р., коли прем'єр-міністр і творець «турецького економічного дива» Тургут Озал подав відповідну заявку, яка однак, була проігнорована. Це було викликано низкою причин: Туреччині вказувалося на недотримання соціальних і політичних свобод, на дискримінацію прав національних меншин, невирішеність кіпрської проблеми та наявність

суперечливих питань з Грецією, що була країною-членом організації, невирішеність курдського питання. До того ж Туреччині не вдавалось зупинити постійно зростаючу інфляцію [11].

За наступне десятиліття, незважаючи на стратегічне значення країни для Заходу та багаторічне членство в НАТО, Туреччина в цілому змогла досягти скромних результатів на шляху інтеграції до ЄС. Треба зважати, що з завершенням «холодної війни» відпала необхідність стримувати СРСР усіма силами, тому в Європі почали висловлюватися сумніви щодо належності Туреччини до європейського простору, особливо з огляду на те, що лише 5 % території країни знаходилися не в Азії. ЄС обрало пріоритетність східноєвропейського розширення за рахунок країн колишнього соціалістичного табору. Питання приєднання Туреччини до організації тимчасово стало другорядним [18, с. 171].

Час істотних зрушень настав лише в кінці 1990-х років. Так, 1999 р. на Гельсінкському саміті Туреччина домоглася надання їй статусу країни-кандидата на вступ до ЄС. Цьому посприяли покращення відносин з Грецією, а також зміна уряду в Німеччині та прихід до влади соціал-демократів на чолі з Г. Шредером. З набуттям статусу країни-кандидата відносини з ЄС отримали новий політичний вимір. Туреччина здобула перспективу увійти в об'єднану Європу, що поклато початок внутрішнім перетворенням у країні. Було очевидно, що Туреччина справді повірила у можливість вступу країни в Євросоюз за умов дотримання Копенгагенських критеріїв. Водночас, на відміну від періоду «холодної війни», ЄС почав набагато більше цікавитися якістю турецької демократії й її «заслугами» в галузі прав людини.

У листопаді 2000 р. Єврокомісія підготувала для Туреччини «Документ про партнерство на час процесу входження», прийнятий 8 березня 2001 р. Це була свого роду «дорожня карта» приєднання Туреччини до ЄС, яка представляла собою детальну розробку коротко- і середньострокових реформ, які мали проводитись в країні. Відповідно до рекомендацій Брюсселя, Анкара, вже 19 березня 2001 р. оприлюднила «Загальну стратегію Національної програми». Коаліційний уряд Бюлента Еджевіта підготував три пакети важливих конституційних реформ – «Пакети заходів щодо адаптації» (перший був прийнятий в жовтні 2000 р, другий – в березні 2002 р., а третій – в серпні 2002 р.) – і піддав серйозному перегляду Цивільний кодекс. Саме у 2001 р. Туреччиною були розроблені поправки до Конституції, а також дев'ять пакетів щодо гармонізації, один з яких вперше визнавав існування етнічної меншини – курдів [15, с. 66].

У грудні 2001 р. ЄС прийняв перший «рамковий документ», що встановлював принципи виділення Туреччині фінансової допомоги. Можна констатувати, що з 2002 р. в державах ЄС почалася серйозна політична дискусія на тему можливого початку переговорів з Анкарою про приєднання. Ця дискусія набула особливої інтенсивності після перемоги на парламентських виборах з приголомшуючим результатом Партії справедливості і розвитку.

Ще під час передвиборчої кампанії 2002 р. ПСР створювала образ впевненої в своїх силах реформаторської партії, яка обіцяла в рамках інтеграції з ЄС позбутися перешкод на шляху подальшої демократизації Туреччини. Курс до ЄС у той час мав багато прибічників, а, отже, ПСР чітко вловила цю тенденцію. Можна вважати, що уряду ПСР також пощастило з тим, що у спадок від кабінету Б. Еджевіта дістався розроблений пакет реформ і заходів, які сприяли реструктуризації економіки та ще більше піднесли популярність ПСР.

Першочергові побоювання європейських лідерів щодо можливих змін геополітичної орієнтації Турецької республіки незабаром були забуті. Р. Ердоган продовжував наполягати на пріоритетності відносин з ЄС і, ще до офіційного формування уряду, здійснив низку офіційних візитів до столиць країн ЄС [19]. Розпочались два місяці авральної діяльності виконавчої та законодавчої влади, щоб якомога швидше досягти від ЄС визначення дати початку переговорів про приєднання. Однак на саміті у Копенгагені 12-13 грудня 2002 р. держави-члени ЄС знову відклали вирішення питання про оголошення дати початку переговорів на два роки. Вочевидь, таке рішення було викликано сукупністю причин: унікальністю культурного та політичного складу Турецької Республіки, її розмірів, нестабільністю географічного регіону, в якому вона розташовувалась, з яким межувала.

18 березня 2003 р. була затверджена програма ПСР, яку в цілому можна було визначити як реформаторську. Вона починалась з обіцянок змінити існуючу конституцію більш ліберальною, що буде відповідати вимогам ЄС. Відзначимо також, що в основу ідеологічної платформи партії в цілому була покладена концепція «консервативної демократії», розроблена Я. Акдоганом. Її основними елементами стали: демократичні цінності; консерватизм, що розумівся як створення можливостей для відтворення і збереження культурно-історичних цінностей, які складали основу турецької нації; невтручання держави в розвиток інститутів громадянського суспільства; забезпечення економічного розвитку та стабільності; необхідність поставити державу на службу народу; глобалізм [10, с. 29]. Отже, незважаючи на ісламістські витоки, партія підкреслювала, що дистанціювалась від ідей

політичного ісламу. У програмних документах ПСР в цілому не йшлося про перевагу ісламських культурних цінностей над західними.

Програма віддавала належне внеску Атаатюрка у створення нової Туреччини, але зазначала, що прихід до влади ПСР стане важливою зміною в турецькій політичній історії. На відміну від прихильників ідеології кемалізма, прихильники ПСР активно просували ідею, що турецьке суспільство не є виключно створеним «батьком турків», його також можна вважати нащадком Османської імперії. Представники ПСР були переконані, що не слід забувати це минуле, досягнення предків, а слід ними пишатися. Так, паризька газета «Монд» констатувала, що «на ПСР покладена історична відповідальність продемонструвати, що іслам і демократію можна поєднати. Керівникам партії належало довести, що поняття «центристський іслам» має право на існування [5, с. 179]. Це, безумовно, є свідченням того, що «релігійний фактор» поруч з іншими був серйозною перепорою на шляху вступу Турецької Республіки до ЄС.

Однак протягом 2002–2005 рр. уряд ініціював зміни до цілої низки законів. Цей період в цілому можна вважати «золотим періодом» реформ. Фактор Євросоюзу відіграв виключну роль у внутрішніх перетвореннях і забезпечував керівництво ПСР аргументами щодо їх виправдання. Щоб відповідати Копенгагенським критеріям, було ухвалено дев'ять пакетів законодавчих реформ. Вплив цих гармонізаційних пакетів на життя Туреччини став революційним [2, с. 97]. Існуюче законодавство було змінено в бік покращення сфери прав людини, зміцнення захисту від знущань та поганого ставлення, розширення свободи думки та свободи преси, свободи діяльності об'єднань, зборів, розширення культурних прав, а також було зроблено акцент на питаннях гендерної рівності, зміцненні демократії. Більш прозорі військові бюджети, зменшення повноважень Ради національної безпеки та скасування судів державної безпеки свідчили про подальше зменшення колись домінуючої ролі армії в державі. Туреччина «відчула себе частиною реального європейського простору, що дало їй впевненість в собі, дозволило пом'якшити турецько-курдський конфлікт, сприяло більш відкритим дебатам по вірменському питанню» [19].

17 грудня 2004 року саміт Євросоюзу, що проходив у Брюсселі, оголосив офіційною датою початку переговорів щодо вступу Туреччини до ЄС 3 жовтня 2005 р. Ця подія стала тріумфом ПСР. У 2004 р. ідею вступу Туреччини в Євросоюз схвалювали 70% населення [14].

На жаль, успішному перебігу переговорів щодо членства в ЄС зашкодила низка факторів: все ще незадовільний стан у сфері прав людини, свободи слова, демократизації, проблеми визнання Туреччиною республіки Кіпр [15, с. 66]. Вагомими причинами були також позиція окремих європейських лідерів і деяка розгубленість у Європі в зв'язку з провалом ратифікації Європейської конституції. З іншого боку, турецький уряд втратив можливість і виявився неспроможним підтримувати інерцію реформ ще до того, як зіткнувся з низкою проблем. Отже, після прориву 2002–2005 рр., ПСР не змогла далі продовжувати реформи в обраному темпі. Проте, переговори щодо вступу Туреччини у ЄС в якості повноправної держави-члена розпочались в жовтні 2005 р. Турецька Республіка розраховувала на успіх. Восени 2005 р. ЄС присвоїв Туреччині статус країни з ринковою економікою. Європа ж в цілому висловлювала занепокоєння щодо зниження темпів реформ.

Влітку 2006 р. турецьке керівництво змушене було констатувати, що в суспільстві змінились настрої щодо прагнення Туреччини вступити в ЄС. Через підтримку США дій Ізраїлю в Лівані, негативну оцінку Європою дій Туреччині на кордоні з Іраком, де війська прагнули придушити курдський супротив, ставлення Європи до вирішення кіпрської проблеми, прогресивна частина турецького суспільства, яка раніше лобювала ідею європейської інтеграції, зайняла опозиційну позицію щодо планів вступу в ЄС [14].

Переговори щодо вступу Туреччини в ЄС були заморожені у грудні 2006 р., оскільки їх учасники досягли єдності в питанні щодо призупинення переговорного процесу по 8 з 35 пунктів. Реалізації планів Туреччини завадила наявність курдської та кіпрської проблем, причому ПСР нічого не пропанувала для вирішення останньої, а також порушення прав людини. Етап щодо економічної та монетарної політики був блокований президентом Франції Ніколя Саркозі [23].

Відзначимо, що розчарування процесом взаємодії з ЄС компенсувалися активізацією зовнішньої політики Турецької Республіки на неєвропейських напрямках. Зміни, що відбулись у зовнішньополітичному курсі країни, отримали обґрунтування у відповідних розділах програми ПСР: «За таких нових умов Туреччина має будувати свої відносини з центрами сил на основі альтернативної гнучкості, різнобічності. Наша Партія має дотримуватись реалістичної зовнішньої політики, що перегукується з історичним і геополітичним становищем Туреччини, вільної від забобонів і пристрастей, заснованої на спільних інтересах. Будучи проти змін регіональних і світових реальностей, наша Партія вважає, що Туреччина має переглянути свої зовнішньополітичні пріоритети, створити баланс між цими реаліями і своїми національними інтересами» [22].

Так, 2007 р. у Стамбулі відбулась спільна конференція Туреччини і країн ЄС, де обговорювались спільні питання енергетичної політики, а в лютому 2008 р. Туреччина визнала незалежність Косова. Проте, 2009 р. на форумі в Давосі Р. Ердоган зробив декілька гучних заяв щодо політики Ш. Переса, які могли спричинити ускладнення відносин з Ізраїлем, Євросоюзом. Наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. Туреччина переживала найкритичніший період у переговорному процесі з ЄС, поширювався євроскептицизм серед населення. У 2010 р. курс на вступ в ЄС підтримували вже менше 40% населення. У той же час, про абсолютне згортання європейського напрямку політики мова не йшла.

У передвиборчій програмі ПСР, яка була оприлюднена в квітні 2011 р., особливий інтерес викликав розділ «Держава – лідер», присвячений зовнішньополітичній стратегії Турецької Республіки до 2023 р. В офіційному документі був чітко прописаний вступ Туреччини до ЄС як стратегічна мета європейського зовнішньополітичного напрямку [20]. ПСР також виступала за інтеграцію турків, які проживали за кордоном, у європейське співтовариство, але була проти асиміляції [1].

Частина турецького істеблішменту ще у лютому 2011 р. висловлювала занепокоєння, що європейська інтеграція, як стратегічна мета у зовнішній політиці Ердогана втрачала свої позиції. Було очевидно, що Туреччина, все більше споглядала на Схід, і що ідеї неосманізму домінували в правлячих колах країни. Заморожений стан питання щодо європейської інтеграції країни, відкриті антитурецькі дії Франції щодо питань вступу, негативно налаштоване турецьке суспільство, яке переважно втрачало надію на прийняття країни до ЄС, а тому було налаштоване на пошук альтернативи євроінтеграції, складне становище країн Сходу, які перебували в сфері інтересів Турецької Республіки – все це фактори, які впливали на певні зміни зовнішньополітичної стратегії Анкари.

З цього приводу цікавим є висловлювання міністра оборони США Роберта Гейтса: «Якщо країна, яка розташована по обидві сторони Босфору, починає змінюватись у східному напрямку, то багато в чому це викликано тим, що дехто в Європі відштовхує її, відмовляючись надати Туреччині той органічний зв'язок з Заходом, якого вона прагне» [17, с. 95]. Р. Ердоган же продовжував запевняти, що про геополітичну переорієнтацію Туреччини мова не йшла: «Туреччина ніколи не розглядала Схід як альтернативу Заходу, а Південь – Півночі..., будучи світською, демократичною і соціальною державою, Туреччина взяла на себе відповідальність бути мостом між Заходом і ісламським світом» [4]. Лунали запевняння в продовженні реформ через важливість вступу до ЄС.

У грудні 2013 р. парламент Туреччини схвалив всі необхідні закони і документи для підписання угод про депортацію щодо нелегальних мігрантів, які прибували в європейські країни через територію Туреччини. Була розпочата лібералізація візового режиму, який ПСР вважала одним з вирішальних моментів у відносинах з ЄС. У січні 2014 р. Р. Ердоган відвідав Брюссель, де висловився за необхідність більш плідних переговорів щодо вступу Туреччини в Євросоюз [17, с. 96].

Таким чином, не викликає сумнівів, що період домінування ПСР у політичному житті часів прем'єрства Р. Ердогана є особливим у розвитку країни. Це був фактично період електоральної гегемонії ПСР. «Стара» кемалістська політична система була змінена, військова еліта позбавлена визначального впливу. ПСР встановила монополію на модернізацію та демократизацію шляхом усунення політичних конкурентів.

У програмі ПСР міститься окремий розділ, присвячений зовнішній політиці Турецької Республіки. У ньому, зокрема, йшлося про важливість відносин Турецької Республіки з ЄС. Країна змогла розпочати переговори щодо вступу в ЄС, а період 2002–2005 рр. в цілому можна вважати «золотим періодом» реформ. На необхідність розвитку євроінтеграційного напрямку Туреччини також вказувала передвиборча програма 2007 р. А програма 2011 р. підкреслювала стратегічну важливість членства Туреччини в Європейському Союзі, в першу чергу, з точки зору майбутнього Європи.

З плином часу, однак, зовнішньополітична ідеологія ПСР перестала спиратися виключно на принципи Ататюрка щодо необхідності проведення мирного курсу, дотримання принципів рівновіддаленості. Укріпившись при владі та позбувшись конкурентів, ПСР також все більше виявлялася готовою переглянути положення, згідно з якими вступ у ЄС вважався основою державної політики. Сьогодні, європейські ідеї в зовнішньополітичній ідеології партії вміло поєднуються з ідеями «мосту між Європою та Азією», пантюркізмом, націоналізмом, оновленим ісламом і демократією.

Джерела та література:

1. Акилина М.С. Влияние «арабской весны» 2011 г. на перспективы вступления Турции в Европейский Союз / М.С. Акилина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://riss.ru/images/pdf/journal/2014/4/04_.pdf
2. Ахмедова Е.Р. Реформы Партии справедливости та розвитку у світлі інтеграції законодавства Туреччини до законодавчої бази Європейського Союзу / Е.Р. Ахмедова // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 54. – С. 91–106.
3. Бевзюк Є.В. Тернистий шлях Туреччини до Європейського Союзу / Є.В.Бевзюк, М.І.Газдик // Наука та практика – 2008: Збірник наукових праць, 3–7 березня 2008 р. – Полтава: Громадська асоціація «Аграрна наука та практика», 2008.– С.22–28.
4. Гаджиев А.Г. К вопросу о некоторых особенностях турецкой внешнеполитической стратегии на Ближнем Востоке / А.Г. Гаджиев // Институт Ближнего Востока. – 19 июня 2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=10887>
5. Гаджиев А.Г. Турция и ЕС: место мусульманской страны в «христианском клубе» / А.Г. Гаджиев // Турция в период правления Партии справедливости и развития. Сборник статей. – М.: Ин-т Ближнего Востока, 2012. – С. 168–179.
6. Данилов В.И. Метаморфозы турецкого национализма / В.И. Данилов // Ближний Восток и современность. – М.: ИИИиБВ, 2000. – Вып. 9. – 384 с.
7. Дружиловский С.Б. Внутренние факторы формирования внешней политики Ирана и Турции / С.Б. Дружиловский // Вестник МГИМО Университета. – 2010. – № 1. – С. 1–11.
8. Киреев Н.Г. История Турции. XX век / Н.Г. Киреев. – М.: Крафт+, ИВ РАН, 2007. – 609 с.
9. Кудряшова Ю.С. Турция и Европейский Союз: история, проблемы и перспективы взаимодействия / Ю.С. Кудряшова. – М.: Институт Ближнего Востока, 2010. – 364 с.
10. Матюхин В.В. Доминирование Партии справедливости и развития в турецком политическом процессе: идеологический аспект / В.В. Матюхин // Вестник РУДН. – Серия Политология. – 2016. – № 2. – С. 25–38.
11. Мхитарян М.І. Шлях Туреччини до Євросоюзу у контексті євроінтеграційних прагнень України // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – Режим доступа: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/2005_1.php
12. Надеин-Раевский В.А. Внешняя политика Турции: ветры перемен / В.А. Надеин-Раевский // Мировая экономика и международные отношения. – 2013. – № 2. – С. 84–92.
13. Рассоха Л.Л. Вплив внутрішньополітичних трансформацій у Туреччині на її зовнішню політику та українсько-турецькі відносини / Л.Л. Рассоха // Стратегічні пріоритети. – № 2 (11). – 2009. – С. 246–256.
14. Рыжов И.В. Европейское направление внешней политики Партии справедливости и развития Турции / И.В. Рыжов, О.В. Родинов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.idmedina.ru/books/materials/rmforum/4/mrred.htm>
15. Сочнева И.А. Проблемы и перспективы вступления Турции в ЕС / И.А. Сочнева // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика. – 2011. – Т. 6. – Вып. 1. – С. 65–71.
16. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ». – 2006. – 603 с.
17. Цыркуль Э. Внешнеполитический курс Турции в XXI ст. / Э. Цыркуль // Обозреватель. – 2015. – № 7. – С. 90–99.
18. Чубарова Р.Р. Європейський та Євроатлантичний курс Туреччини як чинник реалізації її національної безпеки / Р.Р. Чубарова // Сходознавство. – 2009. – С. 170–181.
19. Шлыков В. Турция на пути в Евросоюз: надежды и разочарования Анкары [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=57954>
20. АК Parti Program [Электронный ресурс] // Adalet ve Kalkinma Partisi. Режим доступа: <http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi#bolum6>
21. Justice and development party/ Party program 2011/ Foreign policy / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akparti.org.tr/english/akparti/parti-programme#bolum6>
22. Party Program / Justice and Development Party [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eng/ak parti/org.tr/English/parteiprogramm/htm 6>
23. Turkish entry into Europe slowed by Sarkozy Move // New York Time. – 2007. – 06.25.

**ЄВРОПЕЙСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ В ИДЕОЛОГИИ И СТРАТЕГИИ ТУРЕЦКОЙ
ПАРТИИ СПРАВЕДЛИВОСТИ И РАЗВИТИЯ (2002–2015 гг.)**

В статье проанализировано, какие достижения имела Турецкая республика на пути евроинтеграции до прихода к власти в стране Партии справедливости и развития (ПСР). Охарактеризованы особенности программы партии и отмечены успехи на пути вступления в Европейский Союз, которые непосредственно стали заслугой умеренных исламистов, а также условия, приведшие к постепенному изменению внешнеполитической стратегии ПСР.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Атаюрк, Р. Эрдоган, Партия справедливости и развития, Европейский Союз.

Olena Striliuk

**EUROPEAN INTEGRATION IN THE IDEOLOGY AND STRATEGY OF THE TURKISH
JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY (2002–2015)**

The article analyzes the achievements of the Republic of Turkey on the path of European integration before the Justice and Development Party (JPD) came to power in the country. The main features of the party program are characterized and successes on the way to joining the European Union are pointed, which directly became the merit of moderate Islamists, as well as the conditions that led to a gradual change in the foreign policy strategy of the JPD were marked.

Keywords: Turkish Republic, Atatürk, R. Erdogan, Justice and Development Party, European Union.

УДК 94:327

В'ячеслав Циватий

**КОНЦЕПТ ЄВРОПИ В ДИХОТОМІІ «ВІЙНА – МИР» ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО
ЧАСУ (XVI–XVIII СТ.): ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ І ДИПЛОМАТИЧНО-
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ**

У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Особливу увагу приділено концептам «Європа», «війна» і «мир» в контексті інституціонального розвитку дипломатичних служб і моделей дипломатії провідних держав Європи. Визначено напрями розвитку теорії та практики дипломатії та формування суспільно-політичної думки раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) у контексті концептуалізації Європи.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, моделі дипломатії, інституціоналізація політики, Європа, війна, мир, ранній Новий час (XVI–XVIII ст.).

Для доби раннього Нового часу характерний об'єктивно обумовлений процес завершення інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб провідних держав Європи, зокрема – Франції, Італії та Іспанії. Відповідно й постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «Європа», «війна» і «мир», «зовнішня політика» і «дипломатія». У цю історичну епоху мир був протиположним війнам, які на той час були візитівкою держав європейського простору. Мир, перш за все, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формування нових інститутів влади, економічного розвитку та розвитку міждержавних стосунків. У XVI–XVIII століттях формуються усталені суспільно-політичні уявлення про застосування мирних засобів для вирішення конфліктів та суперечок міждержавного рівня, і навіть між містами. Одне з центральних місць у політичній теорії й практиці доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку [13, с. 287–294].

З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та

інституціональних змін у історичних, політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, загрози, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [2; 3; 16, с. 268–274]. Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи, співвідношення концептів «війна» і «мир» в європейській суспільно-політичній думці раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.).

Історики дедалі частіше схиляються саме до нових методик дослідження складних соціально-політичних явищ, а тому розглядають проблеми взаємин інтелігенції та влади, війни і миру, політики і дипломатії, намагаються дати системну оцінку періоду раннього Нового часу як перехідній, певною мірою доленосній добі європейського розвитку тощо.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, В.В. Ададуров, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, В.І. Яровий, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель, П.М. Котляров, Ю.О. Голубкін, Л.О. Нестеренко, М.К. Кеда та інші.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники російської, французької, іспанської, німецької, італійської та англо-американської історіографічних шкіл.

З кінця XV століття Європа вступає в новий період міжнародних відносин. Політична ситуація в Західній Європі наприкінці XV століття, після подій Столітньої війни (1337–1453), суттєво змінилася завдяки тому, що значно зміцнилися монархії й у більшості держав, зокрема – Франції, Іспанії та Англії, завершувався процес внутрішньої консолідації. Саме в цих державах було закладено основи сучасних національних держав, у той час як роздробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції знайшли свої чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494–1559).

У нових політичних умовах формуються й нові погляди на Європу у міжнародно-світовому просторі, на зовнішню політику та дипломатію, дихотомію концептів «війна» і «мир» у тогочасній суспільно-політичній думці. Раніше інших найбільш послідовно ці нові погляди на державу, на національні особливості Європи та її зовнішню політику і дипломатію виклав у своїх працях Нікколо Макіавеллі: «...державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набути уміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби» [9, с. 345], тобто вміти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Політичний реалізм та ідеї Нікколо Макіавеллі, витоки яких чітко окреслюються потребами епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу [25, с. 23–29].

Дипломати доби раннього Нового часу беззаперечно пов'язували кожен зовнішньополітичний крок своєї європейської держави з міжнародними відносинами часу, навчилися враховувати позиційне розташування зовнішньополітичних сил і визначити місце своєї держави в цьому розташуванні. Вони здійснювали прелемінарні переговори і готували проекти майбутніх угод, опанували посольський церемоніал, систему дипломатичних стереотипів. Проте, доки ще формувалися постійні дипломатичні кадри, глави держав багато в чому самоособисто займалися зовнішньополітичною діяльністю та дипломатією, визначали пріоритети між концептами «мир» і «війна», та приймали доленосні для їх держав рішення.

Розвиток економічних зв'язків сприяв і урізноманітненню форм міжнародних контактів у Європі. Уже на початку раннього Нового часу надто швидке поширення міжнародних зв'язків було відзначено переходом у Західній Європі до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвом, було покладено початок процесу інституалізації зовнішньої політики кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому. Італія стала достеменною, справжньою школою європейської дипломатії.

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив відомий італійський політичний мислитель і публіцист того часу – Нікколо Макіавеллі. Саме за його оцінкою, дипломатія вважалася війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію. Історія, згідно з тлумаченням сучасника Н. Макіавеллі – Філіпа де Комміна – це «пані усіх шахрайств, одурювань і віроломств» [14, с. 140]. А Нікколо Макіавеллі повчав до цього ж, що дипломат спочатку повинен виявити себе як із найкращого боку – «хорошою людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати в сприятливий момент.

Суперництво Франції й Іспанії на початку раннього Нового часу, яке знайшло свій прояв в Італійських війнах, було тією віссю, навколо якої формувалася система європейських держав та їх взаємовідносини. У той же час французький дипломат Ф. де Коммін закликав до мирного співіснування двох провідних держав Європи – Франції й Іспанії – висуваючи ідею єднання двох великих держав і жалкував, що ці дві держави на сьогодні «не мають співчуття одне до одного» [7, с. 377].

Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510-х років – у Папській державі, із 1520-х – в Англії, в Імперії – за доби Карла V. До середини XVI століття це вже стало європейською традицією. Філіп де Коммін відзначає: «Два могутніх владарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки» [5, с. 43]. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їх світогляду.

У період раннього Нового часу продовжується етап концептуалізації Європи у світовому часово-просторовому вимірі, а також – розвитку й удосконалення дипломатичної практики досвідом багатьох держав і народів, і, беззаперечно, що в центрі цієї практики споконвічно стояли питання війни й миру, адже, як стверджував Ф. де Коммін, «дружба між государями далеко не одвічна» [6, с. 107]. Першими війнами доби раннього Нового часу стали Італійські війни (1494-1559). Саме в добу раннього Нового часу зароджується й розвивається нова дипломатична традиція Європи, а саме – раціоналістична.

Досить відомим, авторитетним, яскравим і визначним представником даного напрямку по праву вважається Філіпп де Коммін. Проблема міждержавних відносин, концептів «війна» і «мир», зовнішньої політики та дипломатії, політичних інститутів та процесів набуває нового трактування. Адже та, що існувала раніше за основу основ брала особисті відносини між владарями-державцями, які базувалися на принципах християнської та рицарської моралі. Дані погляди виконували в той же час функцію історичної концепції [1; 4]. Її виразниками були – Ж. Шатлен, О. де Ла Марш, Ж. Моліне, Ж. д'Отон. Проте з другої половини XV століття рицарська етика швидко втрачає своє значення [21]. Її почали витісняти прагматичні норми, що найбільш повний вираз на початку XVI століття отримало у Філіппа де Комміна. Зіткнення інтересів держав набуває у нього об'єктивний та незалежний від волі владарів-державців характер. У їх волі лише можливість приректи результат зіткнень, обравши найбільш вірний, на його думку, політичний засіб.

У трактуванні Комміном питання протистояння державців прослідковується поява ідеї європейської політичної рівноваги [27, с. 43], але при цьому слід мати на увазі, що у його політичних поглядах ще відсутнє поняття про союз держав, який забезпечує рівновагу політичних сил. У своїх «Мемуарах» він відзначає лише супротивності у розвитку міжнародного життя [20, с. 209]. Він розробляє концепцію всезагальних взаємних протидіянь людей і держав, що відбувається по волі Бога. «Загалом мені здається, – відзначає Ф. Коммін, – що Господь не створив у цьому світі жодної людини чи тварини, яким би не дав будь-яку протилежність, щоб утримувати їх у страху й покірливості» [20, с. 207-208].

Аналогічно і кожна держава має собі обумовлену протилежність. На противагу Франції бог дав Англію, Англії – Шотландію, державцям Італії протистоять держави-комуні, в Німеччині одне одному протистоять князівства [15, с. 210] тощо.

Ця концепція заслуговує на особливу увагу, тому що вона являє собою першу у французькій історичній і політичній думці спробу виявлення об'єктивних, незалежних від волі окремих людей причин соціально-політичної боротьби, яка є незмінною супутницею історії [10, 430-436; 11].

Отже, у подіях історичного минулого і сучасного йому соціально-політичного життя Ф. де Коммін зміг виявити не боротьбу божественного й земного, добра й зла, добродетності й пороків, яку в тій чи іншій формі вбачала вся попередня середньовічна історіографія, а природне зіткнення приватних інтересів й інтересів окремих людських суспільств.

Серед політичних засобів Ф. де Коммін рішуче віддає перевагу дипломатії. Дипломатія для Комміна – це мистецтво, у якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх «Мемуарах» Ф. де Коммін залишив багаточисленні поради та настанови у справі, в якій він був визнаним майстром – віртуозом, дипломатом із великим практичним досвідом [19]. Саме в них особливо виразно виявляється його прагматична думка, звільнена від середньовічної рицарської й християнської етики [8; 12].

Міркування Ф. де Комміна про дипломатію завжди приваблювали увагу дослідників, за звичай, порівнюючи в цьому плані Комміна з Макіавеллі. Французький політик, дипломат Ф. Коммін, як і відомий його італійський колега, виявляє повну безпринципність у своїх правилах проведення політичної гри, але, щоправда, не виправдовує політичні вбивства. Він, наприклад, настійно рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за сприяння послів людей в оточенні супротивника і схвально відзивається про тих мудрих владарів-державців і послів, які вміють це робити. Для нього – дипломатія – це утаєна боротьба, в якій виграють наймудріші [18, р. 220].

Незважаючи на тісний взаємозв'язок понять «дипломатія», «мир» і «війна» у добу раннього Нового часу, Ф. де Коммін не протиставляє їх, вважаючи, що одна має підтримувати іншу. Військові перемоги мають закріплюватися за столом переговорів: «Коли б не велись переговори між англійцями й французами, розумом і вправністю французи завжди брали верх над англійцями» [22, с. 221]. Коммін дає настанови вирішувати воєнні проблеми за допомогою дипломатії, а не на полях воєнних битв: «Необхідно остерігатися битв і не покладатися на мінливості долі, якщо тільки цих битв можливо уникнути» [22, с. 121].

Війну в якості політичного засобу Коммін визнає лише у випадку її неминучості, що, проте не заважає йому відноситись з глибокою повагою до державців, які зробили на неї ставку у своїй політиці і досягли успіху, як, наприклад, Мехмед II, турецький султан, що здійснив вдале взяття Константинополя. Але і для успішного ведення війни потрібен перш за все великий розум, адже «при наявності усього необхідного для завоювань, якщо не має дуже великого розуму, то все інше нічого не варто...» [22, с. 189].

Для Комміна не існує справедливих і несправедливих воєн, оскільки він відмовляється від самого критерія моральної справедливості; він часто трактує війну як акт божественного правосуддя, але ніколи – людського. Таким чином, для Комміна політична історія є вже, на відміну від його попередників, як поле змагань для розуму й дурості, мудрості й невігластва, і як головний засіб цієї боротьби – дипломатія.

Аналогічні позиції відстоює і його сучасник – Нікколо Макіавеллі. Його погляди знайшли відображення в «Історії Флоренції». У цьому творі він проголошує й обґрунтовує думку про те, що між проявами внутрішньої й зовнішньої політики, між станом країни, її дипломатією й війнами існує безпосередній взаємозв'язок, що війна – це момент політичного життя, продовження в інших формах певної політики. Ця думка, яка на сьогодні є досить тривіальною, у XVI столітті була абсолютно новою.

Пристрасний заклик до миру прозвучав у першій чверті XVI століття зі сторінок трактату видатного гуманіста доби Відродження Еразма Роттердамського «Жалоба мира!» [22, с. 625–642]. Трактат не був спеціально присвячений проблемам Європи, він торкається більш широкого кола питань. Але, цілком можливо, що саме з Еразма в історії європейської політичної думки набуває поширення проблема війни й миру, ідеї вічного миру, почала формуватися широка європейська традиція, що ґрунтувалася на переконанні у можливості досягнення такого загальнолюдського ідеалу як вічний і справжній мир.

Змальовуючи картину воєн і повсякденного ворогування, Еразм бере приклади переважно з життя європейських держав, бо саме він був безпосереднім свідком подій Італійських воєн, перебуваючи з 1492 по 1499 роки у Франції й Італії. «Нація з нацією, місто з містом, цех з цехом, державець з державцем стикаються й завдають один одному втрати»; «англійці дивляться на французів як на ворогів, ті ж англійці ворогують із шотландцями; німці налаштовані проти французів, іспанці проти тих й інших» [17; 26, с. 47].

Різкій критиці піддає автор різні союзи. «Цілковитий мир ґрунтується не на лігах і конференціях, із яких, як ми знаємо й бачимо, як часто народжуються та починаються війни. Джерело, із якого починається це зло, має бути очищене від злих помислів і бажань, які породжують розбрат і суперечки» [26, с. 34].

Трактат Еразма заклав основи загальногуманістичних традицій у питаннях війни й миру. Він виокремлюється серед інших творів подібного типу того часу своєю демократичною спрямованістю, критикою церкви і королівської влади за їх нездатність і небажання сприяти утвердженню миру, щиросердним і палким закликом до миру. Зрозуміло, що він не позбавлений відбитку певної

обмеженості та умовностей, а моральні й етичні категорії, якими оперує автор, багато в чому були далекими від реального життя [2; 8].

Відсутність розуміння соціальних закономірностей – «... мені соромно згадувати із-за яких химерних і суєтних причин ввергають світ у війни християнські державці» [26, с. 399], – позбавляло Еразма можливості з'ясування достеменних причин воєн, але руйнівні їх наслідки він бачив добре і описував їх з притаманним йому красномовством. Гуманіст систематично протиставляє мир і війну. Якщо мир – умова і навіть джерело добробуту людства, то «війна – першопричина усіх бід і зла, певний океан, що поглинає все без різниці» [22, с. 625].

Зазначаючи про необхідність постійного усунення причин і мотивів війни, Еразм виступає із закликом: «Нехай же усі люди об'єднуються проти війни, всеосяжно, прославляючи мир» [17; 22, с. 637].

Вплив Еразма Роттердамського на сучасників і європейське суспільство був колосальним. У століття безперервних воєн він не втомлюється боротися за мир між державцями Європи, він відстоював концепт мирної Європи. В іншому своєму творі – «Похвала Глупоті» – він висловлює відразу до війни, відповідальність за яку несуть носії влади, а отже, перш за все, державці. У «Похвалі Глупоті» війна подається як одне з найбільш тяжких і ганебних колективних проявів усе тієї ж усевласної Глупоти.

Соціально-політична думка раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) була зорієнтована на стабільність суцього й головне завдання суспільства вбачала в забезпеченні його сталості й незмінності шляхом упередження змін, розбрату й воєн, у превальюванні концепту «мир» над концептом «війна». Зло, яке приносить війна, виправдовувалося лише її справедливістю. «Необхідно, щоб предмет позову був надто справедливим, обґрунтовувався правом і угодний богу, все це дасть підстави для виправдання жорстокості під час війни» [23, с. 389].

Отже, шлях до нового в Європі не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі і нові ментальні установки, траплялися і компроміси, але при цьому нове мислення вимагало свого прояву, і насамперед у питанні концепту «Європа», концептів «війна» і «мир», у питанні влади: що таке «влада», «війна», «мир» у новому світосприйнятті й реальне місце владаря-державця в цьому новому європейському суспільстві, у новий період політичної інституціоналізації європейських інститутів держави раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.).

Таким чином, проблеми європейськості, війни й миру, війни й дипломатії хвилювали сучасників XVI–XVIII століть. Вони перебували у пошуку відповідей на ті питання, які ставила перед ними об'єктивна реальність. Адже цей період історії не міг залишити нікого байдужим, так як «мир і злагода – першочергово необхідні речі для королів і держав» [24, с. 254]. Але поряд із цим для тодішньої Європи, концепт якої ще інституціоналізувався, як найкраще підходили слова Заратустри: «Любити мир як засіб для нових воєн. І короткий мир більше ніж тривалий» [15, с. 24].

Джерела та література:

1. ARS HISTORICA. Сборник в честь Олега Фёдоровича Кудрявцева / Сост. и отв. редактор А.К. Гладков. – М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2015. – 566 с. (MEDIAEVALIA).
2. Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время: Монография / отв. ред. Т.П. Гусарова. – М.: КДУ, 2011. – 600 с.
3. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени / Ю.Е. Ивонин. – Минск: Изд-во «Университетское», 1984. – 160 с.
4. Искусство и культура Европы эпохи Возрождения и раннего Нового времени: Сборник трудов в честь Всеволода Матвеевича Володарского. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 416с.
5. Коммин Ф. де. Мемуары... – Кн. 1. – Гл. XIV. – С. 43.
6. Коммин Ф. де. Мемуары... – Кн. 3. – Гл. VIII. – С. 107.
7. Коммин Ф. де. Мемуары. – М., 1987. – Кн. 8. – Гл. XXIV. – С. 377.
8. Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: Теория. Символика. Церемониал / Отв. ред. Н.А. Хачатурян. – М., 2004. – 544с.
9. Макиавелли Н. Государь / Н.Макиавелли // Макиавелли Н. Избранные сочинения. – М.: Художественная литература, 1982. – С. 345.
10. Малинин Ю.П. Филипп де Коммин и его «Мемуары» // Коммин Ф. де. Мемуары. – М.: Наука, 1987. – С. 430–436.
11. Рогинская А.Е. Исторические взгляды Комина / А.Е. Рогинская // Средние века. – М.: Наука, 1946. – Вып. 11.

12. Собира́тельство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В. Доронин, О.Ф. Кудрявцев. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 231с.: ил. (серия «Культура Возрождения»).
13. Циватый В.Г. Институционализация дипломатической службы европейских государств на рубеже Средневековья и раннего Нового времени: теоретико-методологический аспект / Вячеслав Циватый // *Codrul Cosminului*. – 2012. – Т. XVIII. – №. 2. – P. 287–294.
14. Цит. по: Mousnier R. *Le XVIe et XVIIe siècle*. – Paris Presses universitaires de France, 1961. – Т.4. – P. 140.
15. Цит. по: Проэктор Д.М. Пути Европы / Д.М. Проэктор. – М.: Знание, 1978. – С. 24.
16. Циватый В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268–274.
17. Эразм Р. Жалоба мира / Пер. Ф.Л. Мендельсона / Р. Эразм // Эразм Роттердамский. Похвала глупости. – М.: Сов. Россия, 1991.
18. *Commines Ph.de. Mémoires...* – Paris, 1924–1925. – Т.1. – Ch.VIII. – P. 220.
19. *Commines Ph.de. Mémoires...* – Paris, 1924–1925. – Т.3. – Ch.VIII.
20. *Commines Ph.de. Mémoires...* – Paris, 1924–1925. – Т.2. – P. 209.
21. Demurger A. *Chevaliers du Christ. Les orders religieux – militaires au Moyen Âge (XI–XVI-e siècle)*. – Paris, 2012.
22. *Erasmi R. Querella pacis undique ejectae profligataeque // Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia ... recognovit Johannes Clericus Lugudum Batavarum, 1703–1716*. – Т.4.
23. *Lannoy G. de. Oeuvres / Ed.Ch. Potvin*. – Louvain, 1878. – P. 389.
24. *Masselin J. Journal des Etats Généraux de France tenus à Tours en 1484 / J. Masselin / Ed. A. Bernier*. – Paris, 1835.
25. *Namer Emile. Machiavel / E. Namer*– Paris: Presses universitaires de France, 1961.
26. *Opus epistolarum. Des Erasmi Roterodami / Ed. P.S. Allen et H.M. Allen.-Oxonii, 1912*. – Т. 6.
27. *Prucher A. I «Memoires» di Ph. de Commynes e l'Italia del Quattrocento*. – Firenze, 1957. – 296 p.

Вячеслав Циватый

КОНЦЕПТ ЕВРОПЫ В ДИХОТОМИИ «ВОЙНА – МИР» ЭПОХИ РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ (XVI–XVIII ВВ.): ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЙ И ДИПЛОМАТИКО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТЫ

В статье анализируется внешняя политика и дипломатия европейских государств эпохи раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.). Особое внимание уделено концептам «Европа», «война» и «мир» в контексте институционального развития дипломатических служб и моделей дипломатии ведущих государств Европы. Определены направления развития теории и практики дипломатии и формирования общественно-политической мысли раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.) в контексте концептуализации Европы.

Ключевые слова: *внешняя политика, дипломатия, модели дипломатии, институционализация политики, Европа, война, мир, раннее Новое время (XVI–XVIII вв.).*

Viacheslav Tsivatyi

THE CONCEPT OF EUROPE IN THE DICHOTOMY OF "WAR AND PEACE" ERA OF EARLY MODERN TIME (XVI–XVIII CENTURIES): FOREIGN POLICY AND DIPLOMATIC- INSTITUTIONAL ASPECTS

The article analyzes the foreign policy and diplomacy of European states of the early modern time (XVI–XVIII centuries). Particular attention is paid to the concepts "Europe", "war" and "peace" in the context of the institutional development of diplomatic services and models of diplomacy of leading European states. Directions for the development of the theory and practice of diplomacy and the formation of socio-political thought in the early modern time (XVI–XVIII centuries) were defined in the context of the conceptualization of Europe.

Keywords: *foreign policy, diplomacy, models of diplomacy, institutionalization of politics, Europe, war, peace, early modern time (XVI–XVIII centuries)*

КОНЦЕПЦІЇ БЕЗПЕКИ: СУЧАСНЕ ПРОЧИТАННЯ

У статті розглядаються теоретичні основи різних форм безпеки. У статті аналізуються сучасні теорії формування та реалізації механізмів безпеки, розширення простору безпеки, визначається класичне розуміння безпеки як феномену XXI століття.

Ключові слова: безпека, загрози, концепції безпеки, школи безпеки.

З позицій сучасних концепцій безпеки і відповідної термінології безпекова складова трактується як набагато ширша субстанція, ніж тільки оборонна і військова [1]. До безпекових питань відносять практично всі сфери міжнародного буття, де існують різнопланові загрози. Згадаємо лише деякі з них: демографічні, економічні, біологічні, інформаційні, енергетичні, екологічні, комп'ютерний тероризм, соціальні негаразди, а серед сучасних проблем додається ще й піратство. Цей перелік загроз можна значно розширити. Водночас всі варіанти визначення явища безпеки збігаються на конкретному формулюванні: «безпека – стан захищеності людини, суспільства, держави».

Згадаймо й інше визначення: «безпека – це відсутність загроз». Хоча група дослідників військової академії у Вест-Поїнт (США) додає: «Безпека в об'єктивному плані – відсутність загроз національним цінностям суспільства, а в суб'єктивному вимірі – відсутність страху, що ці цінності можуть бути піддані руйнації».

З часом з'явилися нові теоретичні розробки, як кооперативна безпека, що містить наближений до політичного реалізму гроціанський напрям (за ім'ям Гуго Гроція), прихильники якого розглядають безпеку через інтереси держави. До того ж, наближений до ідеалістичних уявлень кантіанський напрям (Іммануїл Кант), що розглядає безпекові питання через призму загальнолюдських цінностей [2].

Поза кооперативною безпекою політиками апробовано на практиці також і теорію демократичного миру (заявлена Джоном Кеннеді на початку 1960-х років): протистояння війнам через побудову світу на засадах демократії. Суть теорії демократичного миру полягає в переконанні, що «демократичні держави НЕ воюють» і тому, як висновок, необхідно всі країни примусити до демократії. Прихильники таких поглядів підтримують право гуманітарного втручання у випадку з проблемними державами (failed state), вітають сценарій, реалізований НАТО в Косово (колишня Югославія) тощо. Гуманітарне втручання розглядається ними як єдиний ефективний засіб захисту населення від проявів геноциду влади проти власного народу.

Не будемо заглиблюватися у різновиди аналітичних шкіл, що вивчають проблеми безпеки, однак зазначимо основне: вони утворили два визначальних напрями реалістичних і ідеалістичних уявлень.

Актуальні концепції безпеки. На думку низки експертів і професіоналів у сфері безпеки, сучасне прочитання теорії безпеки можна почерпнути з концепцій кооперативної та людської безпеки, перші згадки про які зустрічаємо на початку 1990-х років. Крім того, все більше уваги привертає теорія демократичного світу. Розглянемо сутність названих концепцій більш докладно.

Концепція кооперативної безпеки [2]. Оскільки заснована на постулатах ліберально-ідеалістичної парадигми, дана концепція має кілька різновидів. Найбільш поширеними є дві з них. Одна апелює до міжнародних інститутів і правових норм і, відповідно, відноситься, за термінологією М.Уайта (Martin White), до «гроціанської» (або «націоналістської») традиції. Інша наполягає на універсальності моральних цінностей і додержання прав людини, як основному критерію безпеки і тим самим відповідає «кантіанській» (або «еволюціоністській») традиції. Відмінності між ними настільки значні, що, по суті, мова йде про дві різні концепції. Оскільки в першій з них приділяється значна увага необхідності створення самої широкої спільноти безпеки, в якій могли б взяти участь усі зацікавлені країни, то цей різновид аналізованої концепції іноді називається ще «партиципативною безпекою». У другій версії спільнота безпеки фактично обмежена досить вузьким колом її учасників.

У витоків гроціанської концепції кооперативної безпеки (кінець 1980-х рр.) назвемо вчених з Брукінгського університету США, спільноту яких нерідко називають «брукінгською групою». Наведемо основні елементи кооперативної безпеки, обстоюваної цими вченими. «Кооперативна безпека, - пишуть вони, - це механізм стримування агресії через створення зустрічних загроз та поразки тому, від кого вони виходять» [3]. Заходи, спрямовані на досягнення кооперативної безпеки, повинні формуватися скоріше на основі згоди, ніж нав'язуватися силою, а сама система кооперативної безпеки має виходити з таких передумов, які б сприймалися широкою громадськістю як легітимні. Такі заходи повинні бути також інклюзивними в тому сенсі, що всі країни мають право на приєднання до них. Ці країни повинні, у свою чергу, відповідати духу кооперативної безпеки і брати участь у дотриманні її правил.

На думку авторів, кооперативна безпека не повинна нав'язувати певну форму окремого всеосяжного політичного режиму та угоди з контролю над озброєннями. Так само вона не повинна прагнути до створення міжнародного уряду. Кооперативна безпека в розумінні брукінгської групи, не претендує на те, щоб знищити всі озброєння, запобігти всім формам насильства чи гармонізувати всі політичні цінності. У фокусі її інтересів – недопущення нагромадження коштів для масштабної, навмисної, організованої агресії. Вона робить акцент на попередженні конфліктів, на розумній достатності, на стабільності та заходах транспарентності, довіри і контролю.

У рамках даної концепції термін «спільнота безпеки» включає всеосяжну систему колективної безпеки і супроводжується правилами поведінки, виробленими в процесі переговорів. Д. Дьюїтт [4] вважає головним для системи кооперативної безпеки наявність трьох елементів: по-перше, спрямованість не так на залякування агресора, як на створення твердих гарантій попередження агресії; по-друге, альтернативність політиці союзів і, по-третє, просування в сфері не тільки військової, але і невійськової безпеки. Важливо відзначити, що в уяві автора система кооперативної безпеки має охопити не лише національних, а й транснаціональних акторів. Нарешті, формування системи кооперативної безпеки передбачає: ті, хто бере в ній участь, «обов'язково мають приділяти увагу поліпшенню внутрішньої ситуації в країні» [5]. На думку іншого представника згаданої школи – Д. Коляра, реорганізація системи безпеки на Старому континенті має корегуватися з новими підходами, з тим щоб запобігти поверненню нової холодної війни, виключити систему блоків, сфери впливу тощо. Такий шлях він бачить в безпековій системі на кшталт ОБСЄ.

Послідовники іншої течії – «кантіанського» варіанту кооперативної безпеки не погоджуються із запропонованою схемою безпеки, наполягаючи на перегляді діяльності ООН, яка стала доволі неефективною. По-друге, прихильники даної концепції обґрунтовують право країн-членів системи кооперативної безпеки на гуманітарне втручання, а по суті – на застосування військової сили за межами цієї системи. І, по-третє, головним інструментом досягнення безпеки вони вважають НАТО.

Кооперативна безпека за Ричардом Коеном має поєднувати колективну безпеку, колективну оборону і нові схеми для нейтралізації сучасних конфліктів. Колективна безпека спрямована всередину організації суверенних держав з метою їх захисту від агресії з боку одне одного, а колективна оборона – прагнення захистити своїх членів від зовнішньої агресії. Що ж до кооперативної безпеки, то, поєднуючи в собі елементи двох перших типів, вона включає ще один, який полягає в активному просуванні стабільності в прилеглих до «простору кооперативної безпеки» зони. Завершується нарис про систему кооперативної безпеки твердженням про те, що єдиною у світі дієвою моделлю кооперативної безпеки є НАТО. Мова йде про безпеку для вузького кола обраних держав, які заради збереження своїх спільних інтересів не зупиняться перед застосуванням сили по відношенню до країн – не членів даної системи. Принаймні права людини тут згадуються лише один раз, та й то в контексті операції НАТО в Косово, яка, на думку автора, «представляє собою найбільш амбітну спробу проєкції стабільності та утвердження прав осіб на території, що не входить в систему кооперативної безпеки НАТО». Таким чином, залишаючись в рамках лібералізму, позиція Р. Коена впритул наближається до реалізму. Однак він запозичує не найкращі риси останнього, як вважає російський політолог П.А. Циганков [3]. Р. Коен ігнорує такі вимоги до міжнародної політики, які для реалізму вважаються обов'язковими: поміркованість і обережність, необхідність брати до уваги наслідки політичних рішень і дій, максимально враховувати законні інтереси інших учасників дійства тощо.

Певний інтерес серед існуючих розмірковувань являє концепція людської безпеки, яка доволі близька «кантіанській» концепції кооперативної безпеки. На думку одного з її прихильників, канадського міністра закордонних справ Ллойда Екворті (Lloyd Axworthy), безпека особистості має тенденцію до звуження, оскільки зростає число внутрішніх конфліктів [6], до яких зараховуємо нові громадянські конфлікти і масові порушення прав людини, зростання злочинності, розповсюдження наркотиків, тероризму, хвороб і деградації навколишнього середовища, що вимагає нових стратегій в галузі безпеки. Л.Екворті виокремлює шість складових сучасної стратегії безпеки. По-перше, енергійне втручання для захисту людської безпеки, що може включати використання примусових заходів, таких як санкції та військові втручання (наприклад, в Боснії або Косово). По-друге, необхідно визначати людські втрати у сценарії реалізації безпеки держави та міжнародної безпеки. По-третє, політика безпеки має бути глибоко інтегрована в стратегію захисту прав людини, демократії та розвитку. Наступне. Складний характер сучасних викликів вимагає звернення до всіх задіяних сил, включаючи держави, багатосторонні організації та НУО. Оскільки проблеми безпеки загрожують особистості, мають транснаціональну природу, то тільки багатостороння співпраця дозволить знайти ефективні рішення. По-п'яте, ефективність рішень залежить від посилення операційної координації дій: так, ОПМ передбачає тісну координацію і взаємодію різних акторів, включаючи політичних переговорників, «блакитні шоломи», спостерігачів, відповідальних осіб. По-

шосте, зростаючу роль у просуванні людської безпеки грають НУО – організації громадянського суспільства, які в багатьох випадках були найефективнішими партнерами із захисту безпеки людини.

Теорія демократичного світу/миру. Наведені вище погляди щодо кооперативної безпеки приводять до висновку, що чим глибші демократичні засади держави, тим менше вона стає войовничою. Саме на цій парадигмі і ґрунтується теорія демократичного світу: чим більше з'явиться демократичних держав, тим меншою стане загроза війни і конфліктів, тобто демократичні країни не воюватимуть. Якщо ж держави воюють, то це значить, що вони ще не є демократичними країнами. При цьому зазначимо, що спираючись на таке переконання, США здійснюють своє втручання у внутрішні справи інших держав, пояснюючи таке необхідністю відновлення демократії.

Однак, до наведених міркувань слід ставитися доволі критично. Неможливо розглядати демократичні засади держави узагальненою панацеєю від всіх війн і конфліктів. До подібних тверджень з обережністю ставиться П. Аснер, математик Льюїс Річардсон, Джеймс Лі Рей, який популярність і швидку розповсюдженість теорії демократичного світу пояснював саме її простотою і зрозумілістю. Гостро критикують засади демократичного миру Б. Рассет і Х.Старп, а також відомий фахівець – дослідник війн і конфліктів Ф. Куїнсі Райт (Philip Quincy Wright). За слушним зауваженням якого, взаємозв'язок між войовничістю і демократизацією скоріше доводить, що *«мир породжує демократію, ніж те, що демократія народжує мир»* [7].

Об'єктивність такої позиції підтверджується практикою, оскільки перехід до демократії в усіх країнах супроводжувався дестабілізацією всієї системи політичних та соціальних відносин. Втручання ззовні, на переконання дієвих осіб, «з метою скорішого насадження загальнолюдських цінностей» не сприяли поліпшенню ситуації в країнах. В пострадянських державах втручання у внутрішні справи держав принесли нові протистояння, війни, конфлікти (*Росія, Грузія, Молдова, Чечня, Придністров'я, Нагірний Карабах, додамо Україну* тощо). Так і американська політика розповсюдження демократії може скоріше сприяти розповсюдженню збройних конфліктів у світі, ніж навпаки. Замість розповсюдження демократії у глобальному масштабі США слід визначати умови і розробляти сценарії, за яких перехід на демократичні засади був би реально здійснений, а також забезпечувати такі умови.

Нове прочитання європейських теорій безпеки поповнилося теорією транснаціональних мереж [8], що спирається на концепцію американських політологів – концепцію трансгавернменталізму (transgovernmentalism) і визначається як незалежна взаємодія підрозділів різних урядів. Згідно Р. Кеохейна і Дж. Ная (англ. Robert Owen Keohane and Joseph S. Nye) такі складові не підлягають контролю виконавчою владою своїх держав і мають високу автономію. Транснаціональні мережі, таким чином, являють собою взаємодію між одиницями різних урядів. Враховуючи те, що країни ЄС зберігають ключові повноваження в сфері безпеки, а також обмеженість компетенцій ЄС, транснаціональні мережі являються компенсацією відсутності наднаціонального та транскордонного співробітництва з питань безпеки. При цьому трансгавернменталізм не посягає на центральні складові національного суверенітету, національну безпеку і оборону, а зосереджується на зв'язках нижчої ланки, наприклад, кооперація між судовими та правоохоронними органами тощо.

Прихильники теорії – Е.Кірхнер (нім. E.J. Kirchner) і Дж.Сперлінг (J. Sperling) [9] – не підтримують ідею про «старіння» держави як інституту управління, а вважають, що держави адаптувалися до нових умов і беруть активну участь у створенні нових форм взаємодії в галузі безпеки між окремими урядовими одиницями (governmental subunits). Отже, суверенітет виступає швидше каталізатором мереж і кооперативної інновації, а не перешкодою. Учасниками таких мереж можуть бути судді, поліцейські, пожежники. Зустрічі учасників мереж проводяться на неформальній основі, а прийняті консенсусом рішення носять юридично необов'язковий характер. Для ефективного функціонування мереж необхідний високий рівень їхньої автономії від національних урядів. Трансгавернментальні мережі складаються з трьох типів залежно від виконуваних ними функцій: інформативні мережі, виконавчі і регулюючі.

Приклади існуючих транснаціональних мереж у Європі: Європейська інформаційна система лісових пожеж (European Forest Fire Information System), Глобальний моніторинг з навколишнього середовища і безпеки (Global Monitoring for Environment and Security), Антитерористична група (Counter Terrorism Group), Атлас Нетворк (ATLAS Network) тощо. Слід відзначити, що у зв'язку з активізацією транснаціональних мереж у Європі зростає зацікавленість у дослідженні їх перспектив, оскільки трансгавернментальні мережі стають третім ресурсом сили у сфері безпеки та їх значення неухильно зростатиме. У Європі чимало дослідницьких центрів займаються вивченням цього феномена, це і Берлінська школа з транснаціональних досліджень (Berlin Graduate School for Transnational Studies) і Черчїллський Інститут (The Churchill Institute) при Вестмінстерському коледжі.

Критичні або нетрадиційні дослідження – особливий напрям в галузі вивчення безпеки, який відрізняється від традиційного реалістичного підходу, де центральна роль у забезпеченні захищеності надається державі. Критичні дослідження також називають неамериканськими, оскільки вони розвиваються поза межами США, переважно в Європі, а також мають кардинальні відмінності у порівнянні з американськими. Поза військовими аспектами, які переважають в традиційній американській школі, вони фокусуються також і на економічній, екологічній і соціальній безпеці. Головними мозковими центрами критичних досліджень вважаються Уельська, Копенгагенська і Паризька школи. Кожна з цих шкіл має свої особливі підходи до концептуалізації безпеки. Уельська школа розвивається в рамках т.зв. «Теорії емансипації» (emancipatory theory). Ця течія бере свій початок з Франкфуртської школи, провідними представниками якої є Т. Адорно і Ю. Хабермас [11].

Емансипаціоністи будують свої міркування на критиці реалістичного розуміння безпеки, в якому домінує «сила» і «порядок», а безпека одного актора є незахищеністю іншого. Вони ратують за універсальну систему безпеки, в якій центральне значення відіграє індивідум, а не держави і нації. У 2007 році К.Бут опублікував працю «Theory of World Security», що вважається одним із символів теорії вивільнення. Автор висуває ідею створення світової системи безпеки, що виходить за межі національних кордонів і що відкидає «інстинктивну тваринну боротьбу за виживання»: «Ідея світової безпеки є синонімом свободи особистостей і груп, яка сумісна з раціональною свободою інших, і універсальною моральною рівністю». Світова безпека, на думку Бута, має спиратися на космополітичну демократію, яка ніколи не може бути досягнута за допомогою воєн і революцій [11].

У наступній нетрадиційній – теорії сек'юритизації (securitisation theory) – Б.Бузан, О.Вейвер і Дж.Вільде [12], яка розробляється в рамках Копенгагенської школи, йдеться про те, що в міжнародних відносинах об'єктом загрози стає те, що оголошується небезпекою. Іншими словами, загроза стає загрозою, тому що вона оголошується державою публічно (performative speech act). Після усунення загрози настає наступний етап – десек'юритизація (desecuritisation), коли безпекові питання повертаються в звичайне політичне середовище і регулюються звичайними правилами демократії. Кінцева мета – не тільки досягнення безпеки, а усунення питання з порядку денного безпеки. Класичний приклад – історичні відносини між Німеччиною і Францією, які більше не перебувають у переліку питань безпеки, а є частиною цивілізаційних політичних відносин.

Третій напрям критичних досліджень – теорія інсек'юритизації (insecuritisation theory), що розроблена фахівцями Паризької школи М.Фуко і П.Бурдьє [1]. Прихильники теорії (зокрема Д. Біго) стверджують, що безпека – це те, що реалізується для її забезпечення. Як пише Біго, що безпека не є відображенням зростання загроз, це спроба інсек'юритизації професіоналами щоденного життя [1]. Нова сфера безпеки характеризується відсутністю поділів між традиційними зовнішніми і внутрішніми аспектами. Кінець біполярності і розвиток Європейського Союзу призвів до стирання кордонів між зовнішньою і внутрішньою безпекою.

Якщо колапс традиційних загроз змусив як зовнішніх, так і внутрішніх агентів зайнятися пошуком сенсу існування (raison d'etre), то Європейський Союз, навіть в часи загальної кризи, пропонує політичний простір, в якому можуть взаємодіяти зовнішні і внутрішні учасники безпеки.

І саме цим модель євроінтеграції є привабливою для нових повсталих демократій, до яких по праву належить Україна.

Джерела і література:

1. Чекаленко Людмила Д. Міжнародні організації як засіб захисту суверенітету: досвід України / Л.Д. Чекаленко // Дослідження світової політики: [зб. наук. праць]. – К.: ІСЕМВ НАН України, 2012. Вип. 3 (60). – С.44–59.
2. Современные европейские теории и концепции национальной безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belvpo.com/ru/33942.html>.
3. Martin White and the problem of the study of English theory school of international relations. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/martin-uayt-i-voprosy-izucheniya-angliyskoy-shkoly-teorii-mezhdunarodnyh-otnosheniy>; П.А. Цыганков. Самонадеянность силы: Критический анализ концепции Р.Коена [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pandia.ru/text/77/375/16226.php>; Безопасность: кооперативная или корпоративная? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/arch/2000/3/12.htm>
4. Национальные интересы и проблемы международной безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://all-politologija.ru/knigi/politologiya-uchebnoe-posobie/nacionalnye-interesy-i-problemy-mezhdunarodnoj-bezopasnosti>
5. Colard D. La societe internationale apres la Guerre froide, 1998, p.197 (про спільноту безпеки). – Режим доступу: <http://www.newreferat.com/ref-4055-13.html>; див. також: Кодекс військово-

політичної поведінки, схвалений Будапештським самітом НБСЄ у грудні 1994 р., Заключний Акт НБСЄ 1975 р., Паризька Хартія для нової Європи 1990 р.

6. Международная безопасность и глобальные угрозы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studsell.com/view/77237/180000>

7. A Study of War by Quincy Wright 1965, Hardcover | eBay. – Режим доступу: <http://www.ebay.com/ctg/...Wright-1965...-/4778998>; Pierre Hassner. Change and Security in Europe // Adelpi Papers, 45 et 48, Londres. – International Institute for Strategic Studies, 1968. – Режим доступу: <http://www.sciencespo.fr/cei/en/users/pierrehassner.>; Захаров А. Модель гонки вооружений Л. Ричардсона как метод предсказания войн. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/#sclient=psy-ab&q=%D0%9B%D1%8C%D1>; Rasset B., Starr H. World politics. Menu for Choice. ≈ San Francisco, 1981, p.71. – Режим доступу: <http://essay4you.net/blog/who-are-the-actors-of-world-politics/>

8. Теория международных отношений: Хрестоматия. Най Дж. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://grachev62.narod.ru/tmo/chapt12.html>

9. А. Смирнова. Механизмы конструирования угрозы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dslib.net/polit-sociologia/mehanizmy-konstruirovaniya-ugrozy-v-mezhgosudarstvennyh-otnoshenijah.html>.

10. Critical Security Studies – Див.: KEITH KRAUSE. MICHAEL C. WILLIAMS. Critical Security Studies: Concepts and Cases. Copyright Date: 1997. New edition. Published by: University of Minnesota Press. Pages: 408. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/10.5749/j.cttv088>);

11. Rita Floyd & Stuart Croft. European non-traditional security theory. EU GRASP Working Paper №1, February 2010. Seventh Framework Programme [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eugrasp.eu/wp1-european-non-traditional-security-theory-by-rita-floyd-stuart-croft/>; про неомарксистську Франкфуртську школу див.: Социальная философия Франкфуртской школы (Т. Адорно, Ю. Хабермас) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uclg.ru/education/filosofiya/stanovlenie_filosofii_osnovnyie_napravleniya_shkolyi_filosofii_i_etapyi_e%D1%91_istoriches_kogo_razvitiya/lecture_lec_sotsialnaya_filosofiya_frankfurtskoy_shkolyi_t_adorno_yu_habermas.html

12. Див.: Taureck, Rita. Securitization theory and securitization studies. 2006. Journal of International Relations and Development, pp. 53-61 is available online at: <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.jird.1800072>; <http://wrap.warwick.ac.uk/1082/1/> WRAP_Floyd Securitization_theory_and_securitization_studies_WRAP.pdf.

Людмила Чекаленко

КОНЦЕПЦИИ БЕЗОПАСНОСТИ: СОВРЕМЕННОЕ ПРОЧТЕНИЕ

Статья исследует теоретические основы различных форм безопасности. Автор анализирует современные теории формирования и реализации механизмов безопасности, расширения пространства безопасности, определяет классические определения понятия безопасности как явление XXI века.

Ключевые слова: безопасность, угрозы, концепции безопасности, школы безопасности

Liudmyla Chekalenko

SAFETY CONCEPTS: MODERN ANALYSES

The article explores theoretical background of various forms of security. The author analyzes modern theories of formation and implementation of security mechanisms, expansion of security space, specifies classical definitions of the security notion as the XXI century phenomenon.

Keywords: security, threats, security concepts, security schools

УДК 94(47).08

Иван Шатохин, Светлана Шатохина

ЕВРОПА В МЕМУАРАХ РОССИЙСКИХ ЧИНОВНИКОВ СЕРЕДИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКОВ

В статье анализируются условия, обстоятельства и причины частных поездок российских чиновников в европейские страны в середине XIX – начале XX века; раскрываются мотивы выбора и основные места отдыха и лечения российских чиновников и членов их семей. Внимание уделяется характеру и особенностям освещения в мемуарах традиций и ментальных черт населения европейских стран.

Ключевые слова: мемуары, чиновники, Европа, путешествия, ментальность.

В повседневной жизни российского чиновничества XIX – начала XX века особое место занимали поездки служебного и личного характера. Перемена в служебной карьере зачастую требовала переезда в другой населенный пункт, который мог находиться за сотни и тысячи верст от предыдущего места службы и жительства. Кроме того, некоторые виды деятельности предполагали поездки в столицу с отчетами, в другие города с целью проверки, контроля, непосредственного наблюдения или руководства и т.п. Эта сторона служебной повседневности чиновников постоянно находила отражение в их мемуарах и уже стала предметом интереса историков [2; 7].

Служебные поездки за границу были редким явлением в практике подавляющего числа чиновников, однако поездки в другие страны по личным мотивам в рассматриваемый период постепенно становились доступными и привычными событиями в жизни государевых слуг и их семей. С середины XIX века и до начала Первой мировой войны подданные Российской империи, обладавшие необходимыми материальными ресурсами, были частными гостями европейских стран. По словам Н.Е. Врангеля, еще ребенком в конце 1850-х годов направленного отцом для обучения в Швейцарию: «Во времена Николая I получить право на выезд за границу было крайне затруднительно, но вскоре после воцарения Александра II паспортные стеснения были значительно облегчены и русские буквально наводнили Европу» [1, с. 80]. Таким образом, отец одного из лидеров Белого движения стал свидетелем начала массовых поездок соотечественников в европейские страны.

Одним из факторов, способствовавших относительной легкости в принятии решения о европейском путешествии, являлось владение практически всеми выезжавшими иностранными языками. Это же придавало уверенность российским подданным во время пребывания за границей. Большинство путешественников владело хотя бы одним современным иностранным языком, некоторые владели французским и немецким, французским и итальянским или английским. Поэтому неудивительно, что в мемуарах отсутствуют эпизоды, связанные с языковыми проблемами. Единственный случай, выявленных в использованной группе источников, находим в мемуарах С.Д. Урсова. Когда во время переезда из Флоренции в Геную в 1899 году потерялся сундук его жены, то она расплакалась, «утомленная долгими розысками и трудностью объяснений на незнакомом языке» [6, с. 298].

Значительную долю таких путешественников составляли государственные служащие разного уровня и члены их семей. Это были как отставные чиновники, так и лица, находившиеся на службе. Отставные чиновники не были ограничены временем начала и сроком своей поездки. Чиновники, продолжавшие свою карьеру, если их поездка за границу не носила служебной надобности, должны были подать прошение на отпуск и разрешение на выезд за рубежи Отечества. Время пребывания государева слуги в этом случае было лимитировано длительностью отпуска и возможностью его пролонгации при необходимости. Так, чиновник Переселенческого управления А.А. Татищев в 1907 году использовал свой годовой отпуск (один месяц) для того, чтобы сопроводить свою заболевшую мать в Афины на отдых [4, с. 45–48]. Чиновник особых поручений при министре внутренних дел А.Н. Трубников в 1886 году выехал за границу с семьей почти на три месяца – с 29 июня по 24 сентября [5, с. 42, 46]. Когда же он не был связан обязанностями государственной службы, то мог позволить себе выехать с детьми и родственниками за границу на всю зиму, не заботясь о какой-либо точной дате возвращения. А.Н. Трубников выехал в Европу 24 октября 1887 года, а вернулся в конце апреля следующего года [5, с. 50, 54].

Основными причинами и побудительными мотивами для заграничной поездки российских подданных в рассматриваемый период были обучение в европейском учебном заведении, как правило, в университете, лечение и сопряженный с этим отдых в рекомендованных рекреационных зонах, а также отдых как развлечение.

Основной и, пожалуй, главной причиной поездки в Европу для большинства российских подданных, особенно чиновников, была необходимость в лечении. Ездили лечиться сами чиновники, возили своих жен и детей, близких и дальних родственников. Характер и специфика прописанного лечения определяли продолжительность пребывания за границей и наиболее популярные среди российской публики европейские курорты и лечебницы. Одними из самых русских курортно-оздоровительных городов Европы были Ницца и Карлсбад, не менее востребованными были водолечебницы Германии, приморские город Италии, Лазурного берега Франции. «Ницца всегда переполнена русскими. Во время моего приезда их насчитывали до 30 тысяч», – вспоминал о своей поездке в начале 1911 года ожидавший официального назначения на должность губернатора в Пермь И.Ф. Кошко [3, с. 16].

Многочисленность русских подданных в некоторых европейских городах объясняется тем, что люди выбирали их из-за того, что здесь можно было найти свое общество – общество своего

круга, своих знакомых, друзей, родственников, которые хорошо осведомлены в местных условиях жизни и могут помочь адаптироваться в начальный период. Этими соображениями руководствовались супруги Кошко, когда выбирали место лечения для сына между итальянским Сальдо-Маджиоре и французской Ниццей. «Мы остановились на Ницце, где жизнь лучше налажена и где всегда можно было найти знакомое русское общество» [3, с. 9].

По совету врачей летом 1886 года чиновник особых поручений при министре внутренних дел А.Н. Трубников с семьей выехал в Германию. Самому чиновнику было предписано «взять грязевые ванны» в Швальбахе, а его жене кроме терапевтического лечения «пить железистые воды». После курса лечения в Швальбахе семья Трубникова отправилась на юг Франции в Трувиль, где «дети брали морские ванны», а автор мемуаров «очень много гулял, любуясь чудной природой» [5, с. 42, 45]. И.Ф. Кошко в начале 1911 года по совету врача отвозил семью для лечения сына в Ниццу, где планировали «прожить до мая месяца с тем, чтобы оттуда проехать, например, в Саки, где как раз в это время начинался лечебный сезон» [3, с. 9].

Поездки исключительно с целями ознакомительно-познавательными были крайне редким явлением, если не считать паломничества. Однако и последние не имело массового характера, так как православных святынь в странах Западной Европы практически нет, а европейские православные регионы – Балканы и Греция – в то время не были привлекательными, прежде всего из-за отсутствия соответствующей инфраструктуры. Однако в начале XX века одной из возможностей для отдыха в теплых краях становилась Греция. По пути туда русские путешественники посещали Константинополь. Именно так и поступил молодой чиновник Переселенческого управления А.А. Татищев, когда в 1907 году сопровождал в Афины свою мать. В Константинополе он на неделю сделал остановку, чтобы со своими случайными попутчиками осмотреть достопримечательности этого экзотического города [4, с. 45–46].

Находясь на лечении или отдыхе, российские чиновники не упускали случая познакомиться с культурным достоянием и достопримечательностями посещаемых ими европейских стран. Выехав на зиму 1887–1888 годов в Ниццу А.Н. Трубников нашел возможным посетить итальянские города Геную, Флоренцию, Неаполь и Рим. «Путешествие это было интересное. Я осматривал подробно эти города, для чего брал из отеля гидов, с которыми и производил осмотры этих интересных городов» [5, с. 52–53].

Авторы нередко приводят впечатления представителей местного европейского населения о приезжавших в их страны российских подданных. Так, Н.Е. Врангель был озадачен тем, что Давид – глава семьи, в которой он, будучи подростком, жил во время своего обучения в Швейцарии, принял за не заслуживающего доверия «карбонария» человека из России с трудно выговариваемой фамилией, который по поручению отца автора привез деньги. Карбонарием оказался генерал А.П. Языков в то время директор Императорской Школы правоведения. Он обескуражил швейцарца своим внешним видом и поведением. Гость из России в пиджаке, «слишком модном для его лет», несмотря на запрет хозяина дома, бесцеремонно вошел в комнату подростка, ссылаясь на волю его отца, «перерыл все книги и две унес» [1, с. 81–82].

И.Ф. Кошко в своих воспоминаниях отмечает вполне актуальную и сегодня удивительную особенность иностранцев узнавать русских. «Меня всегда изумляла эта способность узнавать русских. Видишь перед собою вполне европейского джентльмена, одетого по всем правилам текущей элегантности, говорит он по-французски или по-английски, мне и в голову не приходит, что это русский, а мальчишки по каким-то совершенно для меня неуловимым черточкам сейчас же узнают нашу национальность и суют ему или «Новое время», или «Речь». Я несколько раз так поражаюсь и пробовал, пристально всматриваясь в субъекта, откопать в нем русские особенности, но это мне не удавалось. Должно быть, их может уловить только глаз иностранца» [3, с. 17].

Пересекая границы Отечества, чиновники оказывались в ином мире, поэтому на страницах их мемуаров можно найти впечатления о самых разных объектах, сторонах жизни, отличных от реалий России: природа, архитектура, порядок и стиль жизни, внешний вид, отношения между людьми и многое другое. Первое впечатление от иного мира можно найти у многих мемуаристов. Вот одно из таких описаний, принадлежащее перу С.Д. Урусова, когда он впервые в 1898 году отправился в Европу: «Стало рассветать. Мы с любопытством всматривались в развертывающийся перед нами по сторонам поезда пейзаж, не отличавшийся первое время от только что покинутого нами польского. Затем стали попадаться на глаза непривычные, странные, трудно выговариваемые названия станций, и множество мелких подробностей с очевидностью показали, что мы находимся в чужой стране» [6, с. 268].

Русских путешественников изумляли не только иные виды из окна поезда, но и иные традиции, жизненные практики и ментальные черты населения европейских стран. Так, молодой Н.Е. Врангель, обучавшийся в Берлинском университете, дал интересную характеристику местного

высшего общества середины 1860-х годов: «Встречавшиеся мне люди производили впечатление удивительного однообразия. Принадлежали они одному кругу, что и делало их похожими друг на друга. Обнаружить между ними самобытного человека было не просто, но, впрочем, самобытные люди в любом случае встречаются нечасто. ... В России, где общество еще не достигло некоей установленной нормы и продолжают изменяться, жесткого образца, которому должен следовать дворянин не существует. ... В Германии же юнкер – тип вполне определенный. ... Интересы его семьи и класса для него важнее, чем его личные интересы, они – основа его чувства превосходства над другими; в своих вкусах и симпатиях он пытается подражать вкусам и правилам поведения своих давно умерших предков» [1, с. 103].

Русские путешественники становились свидетелями того, как местное население отмечало свои праздники, а потому не могли не запечатлеть эти яркие события в своей памяти. И.Ф. Кошко наблюдал в 1911 году традиционный карнавал в Ницце [3, с. 18]. А.А. Татищев оставил поразившее его описание того, как в начале XX века в греческих Афинах проходили предпасхальные службы. «Шла Страстная неделя, и оказалось, что службы заутрени Великой субботы – Похороны Господни – носят характер почти веселый. Крестные ходы не ограничиваются, как у нас, обходом Церкви, а идут процессиями по всему городу с духовой музыкой впереди. Рестораны и кофейни открыты, и всюду сидят и пьют кофе с дузиком греки. Зрелище очень живописное, особенно если смотреть с высоты на извивающиеся в ночной темноте огненными змеями процессии, но религиозное чувство и самый смысл обряда утрачены совершенно» [4, с. 47].

Иногда планы путешественников менялись из-за непредвиденных обстоятельств. Например, А.Н. Трубникову летом 1886 года пришлось максимально сократить пребывание в Висбадене и выехать в Швальбах, так как ему по секрету сообщили, «что в Висбадене страшный тиф». Затем он по похожей причине изменил место отдыха на юге Франции, вместо Биарица, «где была холера» пришлось поселиться в Трувиле [5, с. 43, 44].

Анализ только нескольких мемуаров чиновников второй половины XIX – начала XX века из большого их числа показывает, что Европа к началу XX века стала для них доступным и желанным местом для отдыха и лечения, для получения образования их детей, для знакомства с достопримечательностями и развлечений. Мемуаристы посвятили немало страниц рассказам о своих поездках и пребывании в европейских странах. Эти страны позволяют нам составить представление о том, как российские чиновники второй половины XIX – начала XX века воспринимали широкий спектр европейских реалий, как относились к ним. Хорошее знание европейской жизни, усвоенное ими в этих путешествиях, обусловило и то, что многие из вынужденно выехавших из России после 1917 года чиновников смогли адаптироваться в Европе, ставшей для них новым домом.

Источники и литература:

1. Врангель Н.Е. Воспоминания: От крепостного права до большевиков / Вступ. статья, коммент. и подгот. текста Аллы Зейде. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 512 с.
2. Zubov V.E. Особенности организации материального обеспечения служебной деятельности чиновников в пореформенной России (вторая половина XIX – начало XX в.) // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – Вып. 313. – С. 66–71.
3. Кошко И.Ф. Воспоминания губернатора. Пермь (1911–1914) / Сост. Н.Г. Павловский. – Екатеринбург: Демидовский институт, 2007. – 384 с.
4. Татищев А.А. Земля и люди: В гуще переселенческого движения (1906–1921). – М.: Русский путь, 2001. – 370 с.
5. Трубников А.Н. Воспоминания / Вступ. статья, сост., коммент., указ. А.С. Минакова. – Орел: Издатель Александр Воробьев, 2004. – 168 с.
6. Урусов С.Д. Записки. Три года государственной службы / Вступ. статья, подгот. текста, сост. и коммент. Н.Б. Хайловой. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 832 с.
7. Шатохин И.Т. Отражение повседневности российского чиновничества второй половины XIX – начала XX века в мемуарной литературе: служебные поездки // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Вип.87. Серія: історичні науки: № 8. – Чернігів: ЧНПУ, 2011. – С. 195–200.

Іван Шатохін, Світлана Шатохіна ЄВРОПА В МЕМУАРАХ РОСІЙСЬКИХ ЧИНОВНИКІВ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті аналізуються умови, обставини і причини приватних поїздок російських чиновників в європейські країни в середині XIX – на початку XX століття. З'ясовуються мотиви вибору та

основні місця відпочинку і лікування російських чиновників і членів їх родин. Увагу приділено характеру й особливостям висвітлення у мемуарах традицій і ментальних рис населення європейських країн.

Ключові слова: мемуари, чиновники, Європа, подорожі, ментальність.

Ivan Shatokhin, Svetlana Shatokhina

EUROPE IN THE MEMOIRS OF RUSSIAN OFFICIALS IN THE MID XIX – EARLY XX CENTURIES

The article analyzes the conditions, circumstances and reasons for the private trips of Russian officials to European countries in the mid XIX – early XX century. The motives of choice and the main places of rest and treatment of Russian officials and members of their families are revealed. The special attention is paid to nature and characteristics of lighting in the memoirs of traditions and mental traits of the European population.

Keywords: memoirs, government officials, Europe, travel, mentality.

УДК 37.043:305(4-672ЄС)

Лариса Юда

КРАЩІ ПРАКТИКИ ГЕНДЕРНОЇ ОСВІТИ В КРАЇНАХ ЄВРОСОЮЗУ

У статті розглядаються особливості гендерної освіти в країнах Євросоюзу. Наведені приклади гендерних стратегій і запровадження гендерного компонента в освітній простір Німеччини, Швеції, Польщі.

Ключові слова: гендерна освіта, гендерні практики, стратегія гендерної рівності, гендерний мейнстрімінг.

Постановка проблеми. Ратифікація Україною Угоди про асоціацію з ЄС актуалізувала перед нею амбітні завдання щодо покращення якості людського потенціалу та встановлення соціальної справедливості, а також забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для представників обох статей у сферах зайнятості, освіти та навчання, економічній і громадській діяльності та у процесі прийняття рішень. Ключовим завданням є забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для представників обох статей, що веде, безсумнівно, до гармонізації суспільства, створює умови для прогресу у всіх галузях соціально-економічного, політичного і культурного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кращі практики гендерної освіти і запровадження гендерних підходів у освітній процес напрацьовані в останні десятиліття у країнах Євросоюзу, знайшли своє відображення в дослідженнях українських науковців, метою яких є імплементація європейського досвіду у вітчизняний освітньо-виховний процес.

Освітня проблематика гендеру знайшла своє відображення у працях українських і зарубіжних вчених, а саме: теоретичні засади гендерної педагогіки (С. Бухен, М. Горсткемпер, К. Деріхс-Кунстманн, В. Кравець, П. Мільгоффер, Х. Фішер, Л. Штильова); гендерні аспекти навчання і виховання (Т. Головнова, Н. Кутова, О. Петренко, Г. Шумахер); гендерна рівність у шкільній освіті (Г. Браун, Т. Говорун, Л. Фрід); формування гендерної культури молоді (О. Кісь, О. Кікінеджи); досвід і практики впровадження гендерної освіти у вишах В. Громов (Швеція), А. Брильова, В. Каритка, Т. Марценюк, В. Павловські (Польща), Т. Огаркова (Фінляндія), І. Толмацька, І. Царенко (Кіпр, Італія, Іспанія, Франція), А. Шарко (Німеччина), О. Ярош (Скандинавські країни).

Метою даної розвідки є аналіз кращих практик гендерної освіти в країнах Євросоюзу і подальша імплементація досвіду в український освітній простір.

Наша держава у своєму суспільно-політичному житті орієнтується на європейські, цивілізовані цінності, серед яких одна з найголовніших – рівність між людьми, проявом якої є рівність за статтю – гендерний паритет. Важливою складовою у напрямі встановлення гендерного паритету є освітнє середовище, зокрема школа та освітні заклади всіх рівнів, які мають неабиякий вплив на формування особистості та її гендерну соціалізацію.

Для розкриття поставленої проблеми для нас визначальним є розуміння поняття «*гендерний вимір в освіті*», під яким розуміють, – на думку В. Кравця, – оцінку наслідків і результатів впливу виховних зусиль педагогів та становище і розвиток хлопчиків і дівчаток, усвідомлення ними своєї ідентичності, вибір ідеалів і життєвих цілей [6, с. 8].

Гендерна освіта – це процес (просвіта) і результат засвоєння знань про стандарти психосексуальної культури, про системи гендеру того суспільства, в якому живе індивід. Гендерна освіта включає в себе: систематичне навчання, просвіту (тобто пропаганду і розповсюдження гендерних знань і гендерної культури), гендерну самоосвіту [6, с. 11].

Дослідження кращих практик країн Євросоюзу дозволяє нам поринути в систему гендеру того суспільства, в якому живе індивід і зрозуміти, де закладені основи європейського успіху, європейських досягнень, які дозволяють кожній людині відчувати себе особистістю і створюють умови для комфортного життя.

Розглянемо особливості гендерного виховання в ряді країн Європейського союзу, які характеризуються високим рівнем активності у соціальному житті як жінок так і чоловіків. Так, В. Каритка відзначає, що гендерне виховання в Німеччині ґрунтується на стратегії гендерної рівності. Її реалізація сприяє розширенню гендерно-інформаційного простору, гендерної статистики, поглибленню гендерної компетентності батьків і педагогів [5, с. 103]. Німеччина одна з небагатьох країн, де є стратегія гендерного виховання і існують відмінності в стратегіях гендерного виховання в освітніх закладах різного рівня.

В початковій школі вивчаються елементарні гендерні знання на уроках краєзнавства, оточуючого світу, етики. В основній школі гендерне виховання відбувається під час уроків релігії, історії, етики. Гендерний аспект впроваджується в систему виховання «малих початкових шкіл». В середніх і старших класах напрацьований досвід виховних заходів на гендерну тематику (спеціальні проекти, конференції, інтерактивні ігри, моделювання поведінки жінки, чоловіка).

«Однією з особливостей гендерного виховання в Німеччині є те, що воно реалізується шляхом організації загального, окремого та частково окремого навчання обох статей» [5, с. 104]. Гендерний компонент включений у зміст різних навчальних предметів, зокрема, природознавства, німецької мови, суспільствознавства, фізичної культури, комп'ютерних технологій.

Не зважаючи на те, що у Німеччині де-юре функціонує принцип рівних можливостей в доступі до освіти, роботи, кар'єрного просування, певні категорії все ж таки дискримінуються. «Зокрема, в академічному середовищі досі спостерігається нерівність, особливо, коли мова йде про кар'єрний зріст і просування» [2, с. 83]. З метою подолання нерівності у вищій освіті розроблено особливу «Політику рівного ставлення» (стосується гендерної нерівності) та «Політику різноманіття» (стосується дискримінації за етнічним та соціальним походженням, станом здоров'я, сексуальною орієнтацією тощо). «Політика рівного ставлення» приймається на рівні окремих земель Німеччини. Основна мета: надання рівного доступу до навчання та кар'єрного просування жінкам і чоловікам, а також створення сприятливих для цього умов. Цей підхід отримав назву «гендерний мейнстрімінг». Для його реалізації використовуються «заохочуючі» засоби. За виконання вищого «Політики Рівного Ставлення», вуз отримує гранти, фінансування та різного роду можливості (проведення лекцій, запрошення різного роду професорів тощо) (Область землі Бранденбург).

А. Брильова звертається ще до однієї практики. Європейській університет Віадрина (СУВ) у Франкфурті. У 2011 році в цьому навчальному закладі було прийнято документ, в якому прописано завдання «фактичне рівне ставлення до жінок і чоловіків» та «дотримання всіх завдань роботи, навчання та родини», у 2013 році ухвалив концепт рівного ставлення, в якому визначається робота з обома статями для ліквідації гендерних нерівностей. Гендерний мейнстрімінг в університеті забезпечується окремим відділом, який керує всіма доступними гендерними ініціативами. Зокрема, у Віадрині функціонують завдання «фактичне рівне ставлення до жінок і чоловіків» та «дотримання всіх завдань закладу вищої освіти для ліквідації існуючих недоліків та забезпечення умов для поєднання роботи, навчання та родини», а в 2013 році ухвалив концепт рівного ставлення, в якому визначається робота з обома статями для ліквідації гендерних нерівностей, прописаний механізм гендерного мейнстрімінгу на 2014–2017 роки та специфічні кроки з часовими рамками та фінансуванням на них.

Гендерні ініціативи. Зокрема, у Віадрині функціонують:

- 1) Менторські програми (жінки-академіки допомагають молодшим жінкам-академікам) на трьох різних рівнях: студенти, докторанти та постдокторанти та дослідниці).
- 2) Тренінги для студентів усіх спеціальностей щодо використання гендерно чутливої лексики.
- 3) Проведення низки феміністичних фестивалів та конференцій.
- 4) Окремі консультаційні центри щодо освіти без бар'єрів та рівних можливостей.
- 5) Жіночі спортивні заходи.
- 6) Окреме представництво, що займається адаптацією простору для працівників та студентів з родиною [2, с. 85].

Оскільки досягнення гендерної рівності є одним з пріоритетних напрямків політики європейських країн на даний момент існує вже багато моделей досягнення рівноправності за

гендерною ознакою. Одним з найбільш успішних та широко відомих є приклад Швеції – одного з всесвітньо визнаних гендерно-егалітарних лідерів.

За результатами рейтингу гендерної рівності, в рамках якого Всесвітнім економічним форумом були досліджені дані зі 135 країн, Швеція у 2015 році зайняла 4 місце. Україна у тому ж рейтингу посіла лише 67. Гендерна рівність є одним з наріжних каменів шведського суспільства. Це означає, що чоловіки і жінки мають рівні права і обов'язки у всіх сферах життя. Вони мають рівні можливості працювати і забезпечувати себе, поєднуючи кар'єру з сімейним життям і не побоюючись зловживань і насильства з боку представників протилежної статі.

Фемінізм змінив вигляд і сутність шведського соціуму, посприявши набуттю жінками економічної самостійності, остаточного затвердження моделі сім'ї з двох працівників, більш рівному розподілу обов'язків у подружжі, збільшеній участі батьків у вихованні дітей. Модель гендерної політики Північних країн – це рівність, рівноправність, рівні права і можливості, рівний доступ до влади. Ці принципи реалізуються і в демографічній політиці Швеції.

В центрі уваги гендерної освіти і виховання у Швеції сім'я. Саме в сім'ї відбувається формування соціально-значимих якостей особистості дитини, які в майбутньому впливатимуть на соціально-рольовий статус чоловіка і жінки у суспільстві.

Основною ідеєю, якою пронизані останні зміни законодавства про спеціальні права осіб з сімейними обов'язками Швеції, є ідея про те, що обоє батьків повинні по можливості максимально багато часу проводити зі своїми дітьми, в тому числі і в дитячому віці. Час для спілкування з дітьми, відведений в якості гарантії для батьків, має бути поділено між ними. Це буде сприяти усуненню гендерних стереотипів, що виключають батьків з процесу виховання дітей.

У Швеції батькам надається оплачувана відпустка тривалістю в 480 днів у зв'язку з народженням або усиновленням дитини. 60 днів відпустки закріплені персонально за кожним з батьків. Дана міра була введена у зв'язку з тим, що, як правило, батьки, які мають більш високий дохід, не брали відпустку по догляду за дитиною (його не обов'язкову для матерів частину), через зниження в цьому випадку доходів сім'ї. Втручання держави в розподіл відпустки між батьками дає родині вибір: або втратити 60 днів відпустки або батькові дитини все ж скористатися ними. В такому випадку виграє дитина, яка отримує увагу обох батьків, а, відповідно, це сприятиме вихованню соціально-значимих якостей особистості.

Крім розвиненої системи законодавства держава встановлює громадські підтримки для осіб із сімейними обов'язками, які є стратегією залучення батьків на ранньому етапі до або після народження дитини. Однією з таких форм підтримки батьківства є освітні групи для батьків. Близько 60% майбутніх батьків в Швеції беруть участь сьогодні в таких групах. Це сприяє переорієнтації гендерних стереотипів про те, що турбота про дітей – виключно жіноче заняття [4].

Цей приклад дуже важливий для України, де 37 % відсотків матерів, самі виховують дітей (це за офіційною статистикою), а де-факто ця цифра доходить інколи до 50 %. А виховання дитини у неповноцінній сім'ї сприяє формуванню гендерних стереотипів і гендерному дисбалансу у суспільстві.

Один з експертів в галузі освіти В. Громовий, аналізуючи освітні реалії Швеції, наводить ряд прикладів: «Уявіть собі, вони із секундоміром досліджують скільки часу вчитель приділяє на уроці фізики хлопцям, а скільки дівчатам. Якщо з'ясується, що більше уваги отримують хлопці (бо є стереотип, що їм фізика потрібніша), акцентують увагу вчителя на необхідності більше часу працювати з дівчатами.

Вони, наприклад, скрупульозно вивчають стан спортивної бази школи на предмет рівних можливостей. Якщо є перебік у бік дівчат, виділяють кошти на тренажерну залу для хлопців. Якщо у бік хлопців – фінансують створення зали художньої гімнастики для дівчат.

А ще у них є тато-школи для майбутніх батьків. Там, зокрема, можуть запропонувати чоловікові одягти на пузо жилет із важким м'ячем з тим, щоб він відчув, чи легко бути вагітною... А ще вчать як вести себе під час пологів (майже всі чоловіки присутні)» [В. Громовий].

Швеція декларує твердження: освіта – одна з передумов громадянської активності, прагнення змін і покращення ситуації в країні. Освіту можна і доцільно здобувати не лише в певний обмежений період часу, а протягом усього життя. У Гетеборзі започаткована ще одна освітня ініціатива – Жіноча народна школа. Вже більше двадцяти років її організаторки збирають у своїх стінах жінок різного віку, яким надається можливість самим обирати програми навчання, курси, тренінги залежно від потреб, аби краще інтегруватися та впевненіше почуватися у шведському суспільстві. Гендерна теорія та проблеми нерівності викладаються зрозумілою для пересічних жінок мовою, аби залучити шведок з різних соціальних прошарків суспільства до громадських ініціатив. Інститут освіти – важливий чинник мобілізації людських ресурсів, зокрема, через низову активність. Як відомо, у

Швеції низова жіноча активність сприяла тому, що питання гендерної рівності були не просто проголошені на рівні офіційних документів, а й втілені на практиці [7, с. 32].

Практична значущість даного досвіду неоціненна для України. Ми маємо покоління активних, ініціативних, творчих жінок, які б могли сьогодні змінити країну. Але вони практично не готові брати участь у громадсько-політичному житті, не можуть скласти конкуренцію чоловікам. Причиною є їх неготовність, відсутність громадського досвіду, стереотипи, меншовартість. І тільки гендерна освіта може стати тим дороговказом, який змінить життя української жінки і суспільства в цілому.

Було б несправедливим обмежитись такими нечисленними прикладами. Доцільно звернутись до досвіду ще однієї країни, яка і географічно і духовно дуже близька до України, а у галузі гендерної освіти – випередила Україну на десятиліття.

Не можна сказати, що у Польщі легко відбувався процес впровадження принципу гендерної рівності у 90-ті роки ХХ ст. Після падіння тоталітарного комуністичного режиму наприкінці 80-х років, критично оцінюючи минуле, більшість поляків хотіли повернення традиційних цінностей, вважали за необхідне підвищити роль жінки в родині, нарікаючи на вимушеність жінок думати про заробітки поза домом, що негативно впливало на сім'ю. Це призвело до зростання традиціоналізму у суспільному дискурсі на початку реформ та ускладнення впровадження гендерного принципу в реальні практики польського суспільства [8, с. 110].

Одним із шляхів реалізації реформ було запровадження гендерного підходу в процес навчання та виховання. Інтеграція гендерного підходу в педагогічний простір передбачала забезпечення рівного доступу обох статей до якісної освіти, усунення формальних та неформальних бар'єрів на шляху до гендерної рівності. Відповідно до парадигми компетентності у процесі оновлення світових та європейських систем освіти спрямовувала педагогів сучасної Польщі на впровадження у педагогічну практику егалітарного підходу до розвитку особистості. Гендерна методологічна орієнтація передбачала розвиток гендерної чутливості у педагога. Гендерний підхід у системі навчання Республіки Польща доби трансформації в ЄС дав змогу подолати сталі негативні гендерні стереотипи, допоміг розробити сукупність підходів, спрямованих на те, щоб допомогти дітям легко пройти процес соціалізації та гендерної ідентифікації.

Гендерна парадигма в системі сучасної Польщі передбачає впровадження гендерної складової як системоутворюючої в організацію творчо-розвивального середовища на всіх рівнях освітньої системи (дошкільної, середньої, вищої та післядипломної); підвищення гендерної культури населення через систему психолого-педагогічного всеобучу; створення системи дистанційної освіти з метою поширення гендерних ідей у спільному полікультурному та інформаційному просторі; участь у інформаційних кампаніях щодо запобігання та системної протидії гендерному насильству [1].

Слід враховувати, що кожна з країн Євросоюзу здобула свій власний досвід формування і запровадження гендерної освіти і виховання. В багатьох випадках до цього досвіду необхідно ставитись критично з урахуванням історичних, політичних, соціокультурних, етнографічних аспектів. Слід зважати на те, що майже у кожній країні виникало і виникають проблеми у сприйнятті і розумінні гендеру, кожна країна має свою історію здобуття і визнання гендерної рівності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, у ході проведення теоретичного дослідження ми дійшли висновків, що гендерна освіта в країнах Європейського Союзу є провідним чинником розбудови громадянського гендерно-збалансованого суспільства. Досвід, накопичений країнами ЄС у вирішенні проблеми гендерної освіти і виховання може слугувати підґрунтям для реформування української освітньо-виховної системи.

Джерела та література:

1. Андрушкевич Ф. Польський «освітній прорив» та його значення для українських освітніх інновацій / Ф. Андрушкевич // Вища освіта України. – 2010. – № 4. – С. 103–108.
2. Брильова А.В. «Гендерний мейнстрімінг у вищій освіті Німеччини (Європейський університет віадрина як кейс стаді)» / А.Брильова // Гендерна освіта в сучасному університеті: досвід, проблеми та перспективи: Матеріали міждисциплінарної конференції студентів і молодих учених. – Кривий ріг, 22–23 жовтня 2014 року. – Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. – С. 84–84.
3. Громовий В. «Скрепь» VS гендер? [Електронний ресурс] / В.Громовий. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/blogs/51941/>
4. Зінчук В. Досвід Швеції. «Ми – різні. Ми – рівні». – гендерна дискримінація у Швеції [Електронний ресурс] / В.Зінчук. – Режим доступу: http://bhfoundation.com.ua/news.html?news_id=1016
5. Каритка В.В. Особливості гендерного виховання в Німеччині / В.Каритка // Гендерна освіта в сучасному університеті: досвід, проблеми та перспективи: Матеріали міждисциплінарної

конференції студентів і молодих учених. – Кривий Ріг, 22–23 жовтня 2014 року. – Кривий Ріг: КП ДВНЗ „КНУ”, 2014. – С. 102–103.

6. Кравець В. П. Гендерна педагогіка. Навчальний посібник / В. П. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.

7. Марценюк Т. Приклади збільшення можливостей жінок через освіту: Жіноча народна школа у Швеції / Т. Марценюк // Гендерна політика Європейського Союзу: Загальні принципи та найкращі практики. – К., 2015. – С. 32.

8. Павловська В. Впровадження гендерного підходу в освітньо-виховну систему республіки Польща доби трансформації в ЄС / В. Павловська // Гендерна проблематика та антропологічні горизонти: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 16–17 березня 2012 р. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – С. 107–114.

Лариса Юда

ЛУЧШИЕ ПРАКТИКИ ГЕНДЕРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СТРАНАХ ЕВРОСОЮЗА

В статье рассматриваются особенности гендерного образования в странах Евросоюза. Приведенные примеры гендерных стратегий и внедрения гендерного компонента в образовательное пространство Германии, Швеции, Польши.

Ключевые слова: гендерное образование, гендерные практики, стратегия гендерного равенства, гендерный мейнстриминг.

Larysa Yuda

THE BEST PRACTICES OF GENDER EDUCATION IN THE EU COUNTRIES

In the article, the features of gender education in the EU are viewed. The author gives examples of gender policies and implementation of the gender component in the educational community in Germany, Sweden and Poland.

Keywords: gender education, gender practices, gender equality strategy, gender mainstream.

УДК 94(477) «15/16»

Віктар Якубаў

УНІЙНЫЯ ПРАЕКТЫ КІРУЮЧЫХ КОЛАЎ ВКЛ У КАНЦЫ XVI – ПАЧАТКУ XVII СТ.

Стаття присвячена проблемам участі магнатерії ВКЛ в здійсненні персональних уній Речі Посполитої з Трансільванією, Швецією і Московської державою. Робиться висновок про прагматичну позицію сенаторів ВКЛ, котрі недовлячись на первинну ставку на Габсбургів, змогли добитися від Стефана Баторія і Сигізмунда III Вази визнання автономії структур ВКЛ та повернення Полотчини, Смоленщини і Інфлянтів під їхній контроль. Посприяло цьому не лише географічне положення, але й несення основного тягаря військових витрат у війнах в Інфлянтах і з Московською державою.

Ключавыя словы: ВКЛ, сенат, магнатэрыя, персанальная і дынастычная ўнія, раўнапраўе, *maris dominium*.

На абшарах Еўропы працэсы пашырэння дзяржаў шляхам уній было добра вядома – Крэўская ўнія 1385 г. і шэраг наступных злучала ВКЛ і Польскае каралеўства пад уладай Ягелонаў, дынастычная імперыя Габсбургаў аб'яднала рэшту Еўропы, апроч Францыі і Велікабрытаніі. Змаганне Апостальскага пасаду супраць Атаманскай імперыі і Рэфармацыі рукамі Габсбургаў базавалася на падтрымцы іх шлюбнай дынастычнай экспансіі – універсалізму. Магнатэрыя ВКЛ і першыя выбарныя манархі ішлі ў фарватэры палітыкі Ватыкана, пры гэтым імкнучыся не столькі да пашырэння каталіцызму, колькі да атрымання ўласных палітычных і тэрытарыяльных выгод. Асноўнымі інтарэсамі ўнійнай палітыкі былі дынастычны прыстыж для каралёў, геапалітычныя выгоды, паляпшэнне маёмнага і прававога статусу для феодалаў. У канцы XVI – пачатку XVII ст. адбыліся персанальныя ўніі з Трансільваніяй, Швецыяй і Маскоўскай дзяржавай.

Пасля згасання дынастыі Ягелонаў у 1572 г. для кіруючых колаў ВКЛ узнікла магчымасць пераглядзець цэлы шэраг унутры- і знешне-палітычных раскладаў, якія іх не задавальнялі. Пад час заключэння Люблінскай уніі ў 1569 г. украінскія землі ВКЛ былі страчаныя, а да кіравання далучанымі да ВКЛ Інфлянтамі прыйшлося дапусціць Польскае каралеўства на правах

кандамінімумам. Як калісці Ягайла для палякаў, у артыкулах 1573 г. першы выбарны кароль Генрык Валуа замацаваў і пашырыў правы шляхты, у тым ліку ВКЛ, але рэальна станаваая дзяржава была створана ўжо пры Стэфане Баторыі і Жыгімонце Вазе.

Пасля ўцёкаў Генрыка Валуа 12 снежня 1575 г. польскія і літоўскія сенатары абвясцілі каралём і вялікім князем літоўскім імператара Святой Рымскай Імперыі Максіміліяна II Габсбурга (1564–1576 гг.). Прыхільнікі Пястаў, Івана Жахлівага, ці шведскага караля Яна III Вазы не здолелі стварыць значнай супрацьвагі кароннаму канцлеру Яну Замойскаму і Атаманскай імперыі, якія заарганізавалі шлюб з Ганнай Ягелонкай і каранацыю польскім каралем семіградскага князя Стэфана Баторыя 1 мая 1576 г. Групоўка Замойскага перамагла ў Польшчы, і не глядзячы на паўгадавую адмову ў падначаленні стаўленіку палякаў, пад гарантыі аднаўлення вайны з Масквой, у чэрвені 1576 г. сенат ВКЛ прызнаў Стэфана Баторыя вялікім князем літоўскім. Прывілей ад 29 ліпеня 1579 прызнаў, што Каралеўства Польскае і ВКЛ з’яўляюцца раўнапраўнымі дзяржавамі ў складзе хаўруснай манархіі, таксама абавязаўся захоўваць самастойнасць палітычных структур ВКЛ, вярнуць страчанае і пашыраць межы [42]. Замест дзеючага імператара германскай нацыі і персанальнай уніі з аўстрыйскімі Габсбургамі стварылася персанальная ўнія з Трансільваніяй.

Стэфан Баторы паабяцаўшы султану падвышэнне ўпамінак да 25000 флорэнаў атрымаў ад атаманаў згоду на персанальную ўнію Трансільваніі і Рэчы Паспалітай (РП). Ваюючы на межах ВКЛ Стэфан Баторы прызначыў рэгентам свайго брата Крыштофа. Калі брат памер, кіраваў яго сын – Жыгімонт, а той перадаў пасаду куяўскаму біскупу Андрэю Баторы. Стаўленікам і хаўруснікам Польшчы супрацьстаялі фармальныя сюзерэны Трансільваніі туркі і валашскія князі, ўладу якіх імкнуліся аспрэчыць аўстрыйскія Габсбургі. Жыгімонт Ваза у знешняй палітыцы ставіў на саюз з Габсбургамі, а таму вясной 1598 г. забараніў А. Баторыю змагацца супраць перахода Трансільваніі пад уладу Максіміліяна Габсбурга. Той не паслухаў і, загінуў у 1599 г. Магнатэрыя Паўднёвай часткі РП узначаленная Я. Замойскім заарганізавала інтэрвенцыю ў Наддунайскія княствы, задушыла спробу іх аб’яднання пад кіраўніцтвам Міхала Харобрага ў 1600–1601 гг., аднак трывала вярнуць ўладу Баторым не атрымалася. РП пакінула карпацкую палітыку на водкуп «украінных» магнатаў і Габсбургаў.

Магнатэрыя ВКЛ мала цікавілася справамі наддунайскіх княстваў, узгадваючы аб іх, калі трэба было шантажыраваць караняжаў, ці чакаць набегу татар. Сенатары ВКЛ час ад часу адмаўляліся плаціць упамінкі турэцкаму султану, разглядаючы гэта як праблему для палякаў, якую тыя атрымалі, разам з захопам украінскіх земляў у выніку Люблінскай уніі. Разам з тым, маладыя магнаты прымалі ўдзел у выправах супраць туркаў і валахаў дзеля атрымання рыцарскага досведу і палітычных сувязяў. Так, прыехаўшы з навучання Я.К. Хадкевіч асабіста вызначыўся ў валашскім паходзе 1600 г.

Дзяржаўныя інстытуты РП прыстасоўвалася пад удзельнікаў палітычнага арганізму. Так, Кароль Стэфан арганізаваў у Кракаве асобную семіградскую канцэлярыю, кіруючы адсюль сваёй радзімай. Яго наступнік на пасадзе Жыгімонт Ваза, для немцаў былой Лівонскай канфедэрацыі загадаў стварыць у межах Літоўскай метрыкі адмысловыя Лівонскія кнігі, якія рэгулярна вяліся на лаціне з 1588 г. па 1621 г., а з узнікненнем патрэбы, для шведаў і маскавітаў пачаў трымаць штат сэкретароў. Праблема прадстаўніцтва была так сама вырашана пры Вазах, калі магнаты ВКЛ дабіліся гарантый свайго знаходжання ў ліку дыпламатаў пры знешніх пасольствах.

Працэс далучэння да ВКЛ Лівонскай канфедэрацыі суправаджаўся поўнай ліквідацыяй яе дзяржаўнасці і аспрэчваннем правоў тубыльцаў – адбылася не унія, а інкарпарацыя. У часы панавання Стэфана Баторыя кандамінімум ВКЛ і Польшчы меў характар каланіяльнай эксплуатацыі правінцыі, але пад час вайны са Швецыяй у 1607 немцы атрымалі роўныя правы з грамадзянамі РП, бо на іх зямлі шла вайна, а некаторыя з іх (напр. Фарэнсбахі, Тызенгаўзы) актыўна ўдзельнічалі ў праекце стварэння дынастычнай уніі паміж РП і Швецыяй. Інфлянцкія і курляндскія немцы пачалі трактавацца як партнеры па Рэчы Паспалітай, раўнапраўе остзейскіх немцаў павінна было адчыніць шлях да ўніі са шведамі.

Абодвум партнерам аб’яднанне прыносіла статус *Dominium Maris Baltici* («Панаванне на Балтыйскім моры») – магчымасць ператварыць Балтыйскае мора ва ўласнае «унутранае возера». Калісці такое становішча мела Рымская імперыя на Міжземнамор’і, а на Балтыцы з 1570 г. панавала Данія. Статус «пануючай на моры» дзяржавы, даваў права абараняць марскія камунікацыі ад піратаў, збіраць падаткі з купцоў, канфіскоўваць караблі. Ажыццяўленне персанальнай, а потым дынастычнай уніі было выгодна для ВКЛ і Польшчы, паколькі ў гэтым саюзе яны эканомічна і дэмаграфічна пераважалі (каля 8 мільёнаў жыхароў супраць 1,2 мільёнаў шведаў разам з фінамі і эстонцамі) [32, с. 155].

Праект персанальнай уніі Швецыі і РП быў ініцыяваны шведамі, якія хацелі шляхам параднення са старымі дынастыямі палепшыць свае пазіцыі на міжнароднай арэне. Шведскі кароль

Ян III Ваза (Ёван (Юхан) III Ваза) (1569–1592 гг.), які быў жанаты на сястры Жыгімонта Аўгуста Кацярыне Ягелонцы, пад час бескаралеўяў 1572–1573 гг. і 1574–1576 гг. паспрабаваў авалодаць тронам Ягелонаў. Аднак ен не збіраўся адмаўляцца ад Эстляндзі, атрыманай па выніках Шчэцінскага кангрэсу 1570 г., а ў 1575 г. пашырыў прэтэнзіі на інфлянцкія тэрыторыі вакол Каркуса і Парнавы за што абяцаў спісаць 120000 талераў пазыкі, якія ўзяў у яго ў 1562 г. Жыгімонт Аўгуст на Інфлянцкую вайну [29, с. 260].

Рэалізавалася ўнія пры сыне Яна III – Жыгімонце Вазе. Пад час бескаралеўя 1586–1588 гг. Ганна Ягелонка, адмовілася ад уласных правоў на карону на карысць свайго пляменніка Жыгімонта Вазы, які на той момант ужо меў у асабістым дамене Фінляндыю, а пасля смерці бацькі, павінен быў стаць каралём усёй Швецыі і адбіць у датчан *Maris Dominium Baltici* [28, с. 9]. Аднак для стварэння міждзяржаўнага аб'яднання існавалі сур'ёзныя перашкоды: Швецыя і РП мелі нявырашаны тэрытарыяльны канфлікт за Эстляндию, большасць шведаў была лютэранамі, у шведскім сойме – рыксдагу, былі прадстаўлены асабіста вольныя мяшчане і сяляне а не толькі шляхта, як у РП [23, с. 267]. Швецыя была спадчыннай манархіяй з моцнай уладай караля, а РП – элекцыйнай змешанай манархіяй з істотным абмежаваннем магчымасцяў цэнтральнага кіраўніцтва. Шведы баяліся дамінацыі РП, а шляхта РП не разглядала насельніцтва Швецыі як роўнага па сваім статусе партнёра ў будучай агульнай дзяржаве [24, с. 178].

Пад час агітацыі на элекцыйным сойме 1587 г. шведская дэлегацыя абяцала перадаць шведскую частку Эстоніі і дапамагчы РП атрымаць статус *Maris Dominium* [22, с. 586]. Партыя Я. Замойскага падтрымала шведскага прынца, але выставіла свае ўмовы, якія падпісалі паслы: Жыгімонт Ваза павінен быў пабудаваць флот на Балтыцы, узвесці 5 крэпасцяў на ўскраінах РП (пазней абмежаваліся Кіевам і Полацкам), усталяваць міжканфесійны мір у рэгіёне, надаваць пасады толькі ўраджэнцам ВКЛ і Польскага каралеўства, без згоды сойма не выязжаць за межы РП, мець тут сваю рэзідэнцыю і ўгаварыць Яна III, каб саступіў паўночную Эстонію [49, с. 9].

Але перад ад'ездам у РП 15 верасня 1587 г. Жыгімонт Ваза прынёс прысягу Яну III і свайму дзядзьку Карлу Сундэрманландскаму (так званыя «Кальмарскія статуты») паводле якой: Швецыя павінна была стаць саюзнікам РП толькі супраць Масковіі; пасля смерці Яна III і ў выпадку адсутнасці Жыгімонта Вазы ў краіне павінна была кіраваць рэгенцкая рада з сямі сенатараў (з удзелам Карла), якія б змянялі адзін аднаго; пасля смерці Жыгімонта Вазы яго старэйшы сын павінен быў стаць каралём Швецыі, а малодшы, пры ўмове абрання, каралем РП; часткі новаўтворанага дзяржаўнага аб'яднання павінны кіравацца сваімі ўраджэнцамі і не ўмешвацца ў справы адна адной [37, с. 132]. Не было размовы аб тэрытарыяльных саступках. 7 кастрычніка 1587 г. каля Гданьска Жыгімонт Ваза падпісаў Пакта канвента на трон караля Польшчы, аднак пытанне аб інкарпарацыі паўночнай Эстоніі ў склад РП адклаў спачатку да каранацыі, а потым да смерці свайго бацькі [24, с. 176–184. с. 176–180].

Афіцыйная пазіцыя ВКЛ пры абранні новага манарха не ўлічвала правоў Жыгімонта Вазы як спадчынніка Гедымінавічаў. Шляхту ВКЛ, якую ўзначалілі біржанскія Радзівілы, больш прыцягвала магчымасць трывалага міру з Маскоўскай дзяржавай і далучэнне Інфлянтаў, чым *Maris Dominium*, а гэта абяцала абранне гаспадаром цара Фёдара Іванавіча [50, с. 13–21.с. 63; 286, 29 с. 376]. Нясвіжскія Радзівілы падтрымалі кандыдатуру аўстрыйскага эрцгерцага Максіміліяна Габсбурга [29, с. 374]. Аднак на варшаўскім элекцыйным сойме 30 чэрвеня – 26 жніўня 1587 г. адна частка польскіх паслоў 19 жніўня абвясціла каралём шведскага каралевіча Жыгімонта Вазу, а 22 жніўня 1587 г. іншая частка – Максіміліяна, пасля чаго паміж прыхільнікамі двух абраных каралёў пачаліся ўзброеныя сутыкненні [20, с. 4–38]. Дэлегацыя ад ВКЛ размясцілася асобным ад двух польскіх, колам, і месяц адмаўлялася прыступаць да элекцыі пакуль ім не будуць вернуты Інфлянты і выпраўлены іншыя парушэнні ўмоваў уніі з боку Польшчы [29, с. 382]. Вынікам перамоў дэлегацый стала пісьмовае пацверджанне кароннымі сенатарамі 4 жніўня 1587 г. кампрамісу з ВКЛ, паводле якога павінен быў быць праведзены падзел Інфлянтаў на роўныя літвінскую і польскую часткі, прычым з захаваннем маёмасных правоў інфлянцаў [29, с. 384]. Прадстаўнікі ВКЛ прыступілі да абмеркаванняў, але згодна сваіх інструкцый, выказаліся за кандыдатуру маскоўскага цара – Фёдара Іванавіча, а калі іх прапанова была праігнаравана і без іх удзелу абраны Жыгімонт Ваза – большасць ад'ехала з Варшавы [6, с. 257–262]. Віленскі біскуп Юры (Ежы) Радзівіл і трокскі ваявода Мікалай Крыштаф Радзівіл, стольнік ВКЛ А. Проньскі, Я. Осцік, С. Лапаецкі 25 жніўня 1587 г. падпісалі элекцыю Максіміліяна Габсбурга. Так ці інакш, 26 жніўня 1587 г. большасць паслоў ад ВКЛ абвінавацілі палякаў у парушэнні працэса элекцыі і адмовіліся ўдзельнічаць у далейшай барацьбе прэтэндэнтаў [29, с. 385–386].

На тэрыторыі Польшчы пачаліся баявыя дзеянні. Берасцейская і жамойцкая шляхта, узначаленая канцлерам ВКЛ А. Валовічам, Л. Сапегам, К. Зяновічам і Пацеямі падтрымала Жыгімонта Вазу [29, с. 400]. Але большасць соймакаў была нейтральнымі, ці выказвалася за

Максіміліяна II. З 83 удзельнікаў з'езду станаў ВКЛ у Вільні 8–17 лістапада 1587 г. 70 прагаласавала за Максіміліяна Габсбурга, а за Жыгімонта Вазу – толькі 13 [6, с. 277–280]. На з'ездзе ў Берасці 19–24 снежня 1587 г. станы ВКЛ склалі спіс патрабаванняў, без зацвярджэння якіх адмаўляліся прызнаваць над сабой уладу новага караля, і даслалі яго абодвум абраным прэтэндэнтам [6, с. 308–311]. У ім разам з зацвярджэннем новай рэдакцыі Статута ВКЛ і прывілеяў былых вялікіх князёў было патрабаванне ліквідацыі перавагі прадстаўнікоў Кароны ў размеркаванні маёмасці і пасадак у Інфлянтах, што павінна было быць вырашана на каранацыйным сойме [6, с. 308–311]. Для палітычнай эліты ВКЛ галоўным было прызнанне новым каралём яе правоў на самакіраванне і павелічэнне вагі Княства ў РП за кошт атрымання прыярытэту ў Інфлянтах.

Пасля таго як Максіміліян Габсбург адышоў з Польшчы на зімовы пастой у Сілезію, дэлегацыя ВКЛ прыбыла ў Кракаў да Жыгімонта Вазы. Дэлегаты ад ВКЛ з 10 па 27 студзеня 1587 г. дабіваліся ад польскіх сенатараў і караля зацвярджэння патрабаванняў, змешчаных у іх інструкцыі: пацвярджэння ранейшых прывілеяў і артыкулаў, пралангацыі перамяшчэння з Масквой, перадачы ВКЛ Інфлянтаў цалкам і Курляндцыі [31, с. 84]. Двоеўладдзе ў Польшчы скончылася 23 студзеня 1588 г. пасля захопу Максіміліяна Габсбурга атрадам Я. Замойскага ў палон пад Бычынай. Аб перамозе Я. Замойскага дэлегацыя ВКЛ даведалася раней за польскі двор і Жыгімонта Вазу ад сваіх агентаў, паспела пераканаць яго ў сваёй лаяльнасці і 27 студзеня 1588 г. зацвердзіць большасць сваіх патрабаванняў [31, с. 84].

У пачатковы перыяд свайго кіравання Жыгімонт Ваза лічыўся з магутнасцю Радзівілаў. Прызначаны ў 1588 г. вялікім гетманам ВКЛ К. Радзівіл Пярун, (які летам 1589 г. прывёў з сабой на сустрэчу караля з бацькам у Рэвель прыватны почт у 2000 чалавек) [26, с. 87], а кардынал Юры (Ежы) Радзівіла і вялікі маршалак ВКЛ Альбрэхт Радзівіл, якія сімпатызавалі аўстрыйскім Габсбургам, па даручэнні караля і без папярэдняй згоды сойму і сената ў сакавіку 1592 г. атрымалі ў Празе згоду імператара Рудольфа II на заключэнне шлюбу паміж Жыгімонтам Вазам і Ганнай Габсбург [27, с. 102, с. 106]. Гэтыя крокі сталі прычынай унутрыпалітычнага крызісу, які часткова быў зняты на “інквізіцыйным” сойме 1592 г. [16]. Аднак аўстрыйскія Габсбургі працягвалі разглядацца Жыгімонтам Вазам у якасці пажаданых знешнепалітычных саюзнікаў, што было замацавана дынастычна: і першая, і другая жонкі Жыгімонта Вазы, Ганна (1592–1598 гг.) і Канстанцыя (1605–1631 гг.) былі аўстрыйскімі эрцгерцагінямі.

17 лістапада 1592 г. памер Ян III. Жыгімонт Ваза даведаўся аб гэтым у пачатку студзеня 1593 г. і папрасіў праз менскага ваяводу Мікалая Сапегу [13, с. 40] падтрымкі і парады паездкі ў Швецыю ў М.К. Радзівіла і кардынала Ю. Радзівіла [13, с. 32]. Зяць віленскага ваяводы і вялікага гетмана ВКЛ К. Радзівіла канцлер ВКЛ Леў Сапега, суправаджаў караля ў паездках, быў «карэспандэнтам» Радзівілаў пры двары [8, с. 137]. Калі Жыгімонт Ваза ўмацаваўся на пасадзе, ён пачаў фаварытызаваць Сапегу, Хадкевічаў і нясвіжскіх Радзівілаў, адсоўваючы старэйшую, біржанскую лінію гэтага роду ад улады ў ВКЛ.

Атрымаўшы дазвол ад вальнага сойму 1593 г на выезд для каранацыі ў Швецыю. 27 верасня 1593 г. флот з некалькімі тысячамі дабраахвотнікаў: палякамі, літвінамі, немцамі і шведамі прыбыў у Швецыю [17, с. 3, 25: с. 34, 28, с. 234]. 10 кастрычніка Жыгімонт Ваза прыбыў у Стакгольм. Негледзячы на злосць апазіцыі, якая нават пагражала фізічна расправіцца над іншаземным атачэннем Жыгімонта Вазы [5, с. 1–2; 24, с. 179; 12, с. 1–7] 19 лютага 1594 г. лютэранскі арцыбіскуп Абрахам Ангерманус правёў каранацыю католіка Жыгімонта Вазы і яго жонкі Ганны Габсбург. Новы кароль паабяцаў захаваць землі і законы Швецыі і паабяцаў не даваць пасадак асобам непратэстанцкага веравызнання [13, с. 73]. Пад час адеутнасці караля ўладу павінна была ажыццяўляць рэгенцкая рада, з 7 сенатараў і Карла Сундэрманландскага [24, с. 179]. Персанальная унія Швецыі і Рэчы Папалітай стала рэальнасцю.

Падзеі ў Швецыі вельмі цікавілі грамадства ВКЛ. Жыгімонт Ваза перапісваўся з М.К. Радзівілам і Ю. Радзівілам, якіх інфармаваў аб тым, што адбывалася, і сваіх бліжэйшых планах [13, с. 59]. У Стакгольме Жыгімонт Ваза прыняў пасланца ад Паноў-Рады ВКЛ. Пасля каранацыі Жыгімонт Ваза планаваў адправіцца назад праз Кальмар у Рэвель і ў Вільню [5]. Аднак план змяніўся, 4 жніўня 1594 г. ён вярнуўся ў Гданьск, канчаткова не размежаваўшы ўладныя паўнамоцтвы ў Швецыі. Карл Сундэрманландскі працягваў тытулаваць сябе штатгалтэрам (намеснікам), але павінен быў кожнае рашэнне зацвярджаць у сенаце. Галоўнай апорай Жыгімонта Вазы на радзіме былі буйнейшыя магнацкія фаміліі, часткова яшчэ каталіцкія. Аднак феадальная арыстакратыя ў Швецыі была малаколькаснай і канфлітавала паміж сабой. Герцаг Карл Сундэрманландскі пры падтрымцы беднай шляхты і нізоў грамадства, гуртаваў вакол сябе лютэранскую апазіцыю.

18 мая 1595 г. Карл Сундэрманландскі, не маючы на гэта паўнамоцтваў, заключыў мір паміж Швецыяй і Маскоўскай дзяржавай у Цяўзіне. Паколькі пагадненне было заключана не з законным

каралём і абяцанне шведскай нейтральнасці ў выпадку вайны з ВКЛ перакрэслівала антымаскоўскую скіраванасць персанальнай уніі, шведскі сенат выступіў супраць гэтага акту. Тады без згоды сенатараў 29 лістапада 1595 г. быў скліканы рыксдаг у Сёдэрчопінг, на якім абвешчана аб выгнанні ўсіх католікоў са Швецыі, пасля чаго пачаліся напады на католікаў [10, с. 93].

Для высвятлення сітуацыі ў Швецыі Жыгімонт Ваза адправіў у Стакгольм дыпламатычную місію, у склад якой увайшлі эльблонскі кашталян С. Дзялыньскі, кракаўскі падкаморы С. Цікоўскі і кухмістр ВКЛ М. Сапега [34, с. 226]. Яны мелі даверчыя граматы ад 7 мая 1596 г., але атрымалі аўдыенцыю ў герцага Карла толькі 6 снежня 1596 г. на пасяджэнні сената. Яўны сабатаж перамоў прывёў да таго, што Жыгімонт Ваза аб'явіў усе рашэнні свайго дзядзькі незаконнымі [21, с. 40]. Кароль абвясціў марскую блакаду Швецыі. 3 кастрычніка 1597 г. быў забаронены гандаль жывёлай і зернем з кожным, хто паходзіць са Швецыі [37, с. 127]. Герцаг Карл, у сваю чаргу, наладзіў марскую блакаду ўзбярэжжа РП, замяніў кіраўніцтва гарнізонамі Стакгольма, Кальмара і захапіў сталіцу Фінляндыі – Турку [18, с. 75]. На Балтыцы разгарнулася пірацкая вайна. Базамі капераў, сталі Гданьск і Рыга.

Унутрыпалітычныя праблемы ў Швецыі сталі прычынай просьбы Жыгімонта Вазы аб дапамозе непасрэдна да соймаў, што парушыла традыцыю. Пачыліся палітычныя гульні вакол кампетэнцый караля і вальны сойм 1597 г. быў сарваны [40, с. 125; 33, с. 176; 35; 38, с. 235]. Толькі зімой 1598 г. шляхта ВКЛ у сваёй большасці падтрымала паездку Жыгімонта Вазы ў Швецыю. На павятовых соймах у Вільні, Менску, Ашмянах, Браславе, Троках, Наваградку, Вількаміры, Ваўкавыску, Полацку абмяркоўвалі ўзаемаадносіны Жыгімонта Вазы са шведскімі падданымі [44, с. 97–109; 1; 2; 9; 11]. Віленскі соймкі выказаўся за тое, каб «справы ў Швецыі» вялікі князь вырашаў не выезджаючы з РП [33, с. 181]. Соймікі ў Ашмянах, Вількаміры, Менску, Наваградку, Полацку пагадзіліся на паездку, а шляхта Браслава і Трок пакінулі канчатковае рашэнне за пасламі на вальны сойм. Полацкі соймкі прасіў не пачынаць вайны са Швецыяй, таму што не было трывалага перамір'я з Масквой і Турцыяй, але паколькі існавалі ранейшыя абавязацельствы ў адносінах да Польшчы і Швецыі, пагадзіліся прыняць волю большасці паслоў [11]. 19 студзеня 1598 г. менскі соймкі пад уплывам агітацыі Аляксандра Хадкевіча [9] пагадзіўся з неабходнасцю аддаць у залог каралеўскія каштоўнасці для атрымання сродкаў на аплату дарогі Жыгімонта Вазы ў Швецыю і на наём жаўнераў. Прычым, прадугледжвалася вярбоўка жаўнераў і на землях ВКЛ, плаціць жалаванне якім трэба было з мясцовых падаткаў [9]. На віленскім соймкі шляхта прызначыла свайму манарху 60000 злотых [33, с. 181]. Наваградскі соймкі даў згоду толькі на выплату рэшты чопавага за 1593 г. і новае павышанае мыта, пры ўмове згоды ўсяго ВКЛ на адзін год [3]. Ваўкавыская і менская шляхта вызначыла каралю сродкі з мінулых падаткаў.

Па рашэнні варшаўскага сойма 1598 г. Карона выдала манарху 200000 злотых, а ВКЛ 100000 зл., якія засталіся ад мінулых падаткаў [39, с. 370]. 14 сакавіка 1598 г. было прынята рашэнне аб тым, што на час адсутнасці караля ў РП стваралася рада з 16 “сенатараў-рэзідэнтаў” на чале з прымасам [33, с. 185]. Вырашэнне мясцовых пытанняў ВКЛ было ўскладзена на Паноў-раду, якую на той час фактычна ўзначальвалі Радзівілы [14]. Такім чынам, каралю спатрэбіліся два гады, каб атрымаць згоду сойма і сената РП і здабыць сродкі на экспедыцыю ў Швецыю.

Афіцыйна РП не аб'яўляла вайны Швецыі, таму кароль выправіўся прыблізна з 10000 наёмных венгерскіх гайдукоў і нямецкіх кнехтаў. Галоўнакамандуючым паходам кароль абвясціў вендэнскага ваяводу Г. Фарэнсбаха. Ад ВКЛ выправе ўдзельнічалі браты Астафій і Геранім (Яраш) Валовіч і пінскі стараста Юры Збаражскі, якія самі нанялі караблі і почты для паездкі ў Швецыю [27, с. 147].

Але пачатковы поспех караля у жніўні 1598 г., заняцце Кальмара і Стакгольма [45, с. 81; 12; 25, с. 39] звёўся на нішто, калі той прамарудзіў, што дазволіла сабрацца прыхільнікам Карла Сундэрманланскага. 21 верасня 1598 г. шведы захапілі ці патапілі большасць каралеўскага флоту [25, с. 39; 12, с. 9], а 25 верасня 1598 г. у вырашальнай бітве пры Стангебро законны кароль прайграў. На сустрэчы з пераможцам у Лінчопінгу 28 верасня 1598 г. Жыгімонт Ваза паабяцаў правіць у Швецыі, зыходзячы з каранацыйнай прысягі і быў адпушчаны [41, с. 83; 14, с. 88]. Атрымаўшы свабоду, Жыгімонт Ваза напісаў пратэстацыю, у якой адмовіўся ад абяцанняў, як ад навязаных пад прымусам і з'ехаў у РП [14, с. 89].

Жыгімонт Ваза ігнараваў прапановы шведскіх соймаў, якія заклікалі ці яго, ці яго сына Уладзіслава вярнуцца на Радзіму, пад пагрозай дэтранізацыі [37, с. 130–131]. Паралельна Карл Сундэрманланскі працягнуў наступ і разбіў прыхільнікаў караля спачатку ў Фінляндыі [18, с. 76], а ў 1600 г. – Эстляндзіі [14, с. 134]. У адказ, 12 сакавіка 1600 г. Жыгімонт Ваза адмовіўся ад сваіх спадчынных правоў на Эстляндзію на карысць Рэчы Паспалітай і скасаваў дзяржаўны доўг ВКЛ і Польшчы перад Швецыяй [19, с. 350–352; 15, с. 12]. Дынастычны канфлікт ператварыўся ў міждзяржаўны.

Пачалася вайна паміж манархамі старэйшай і малодшай галіной Вазаў за шведскі тытул і панаванне ў Інфлянтах 1600–1629 гг. Асноўныя выдаткі на апэратыўнае забеспячэнне аплаты і харчаванне войску ў Інфлянтах (якое з падачы магнатэрыі і Жыгімонта Вазы наймалася на службу Вялікаму князю літоўскаму) неслі вялікія гетманы ВКЛ К. Радзівіл і Я.К. Хадкевіч і Л.Сапега. У скарба ВКЛ былі вялізарныя праблемы са зборам сродкаў на аплату войску, таму жаўнеры стваралі канфедэрацыі, якія рабавалі тэрыторыю ВКЛ і Кароны. Гетманы і магнаты гадамі чакалі кампенсацыі ад дзяржавы, з іншага боку манарх ім быў асабіста вінен. У 1607 г. Карл Сундэрманландскі быў афіцыйна каранаваны, пасля яго смерці у 1611 г., уладу пераняў Густаў - Адольф, але паколькі Жыгімонт і Уладзіслаў Ваза ніколі не адмаўляліся ад шведскай кароны, фармальна дынастычная ўнія існавала да Аліўскага міру 1660 г.

У сістэме дыпламатыі Рэчы Паспалітай ВКЛ адказывала за адносіны з Маскоўскай дзяржавай. Вылучэнне і падтрымка ўсходнебеларускімі магнатамі кандыдатуры маскоўскіх цароў на пасады Вялікага княства Літоўскага падчас безкаралеўяў мела на мэце прадухіліць аднаўленне Лівонскай вайны. Палітыка гэта была паспяховай. Часовае Ям-Запольскае замірэнне 1582 г. было працягнута ў 1591 г. 1 сакавіка 1601 г., калі «Вялікае пасольства» на чале з Л. Сапегам заключыла «вечны мір» на наступныя 20 гадоў [46; 4; 48, с. 43 – 44, с. 137]. Абедзьзве дзяржавы прэтэндавалі на Інфлянты і імкнуліся стравіць адна адну са Швецыяй [48, с. 169].

Пагроза ад Масквы пастаянна ўзгадвалася на павятовых і вальных соймах. У 1605 г. і 1606 г. Жыгімонт Ваза спрабаваў дабіцца ад вальнага сойму і сенату ўмяшальніцтва ў змаганне першага і другога Ілжэдзітрыя за царскую ўладу. Па яго разліках, перамога абавязанага за падтрымку «царэвіча» магла б стварыць перадумовы для сумеснай з Масквой барацьбы за Інфлянты і шведскі трон [47; 36, с. 45]. Але большасць паслоў і сенатараў, асабліва з ВКЛ, выказваліся супраць парушэння міра з Маскоўскай дзяржавай [7]. Разам з тым, неафіцыйна «самазванцам» дапамагалі шматлікія магнаты і дабраахвотнікі з мяшчанства памежных гарадоў, якія рабавалі на Пскоўшчыне і Смаленшчыне [43, с. 188, с. 338, с. 375]. У адказ на падтрымку Дзімітрыяды, Б. Гадуноў вылучыў у 1604–1605 гг. шведам сродкі для найму арміі ў Інфлянты [27, с. 149], а ў лютым 1609 г. Васіль Шуйскі (1606–1610 гг.) адмовіўся ад прэтэнзій на Інфлянты, за што атрымаў ад Карла IX «дазвол на захоп» Полацкага ваяводства і пяцітысячны атрад, складзены з французаў, немцаў і шведаў на чале з Я. дэ ла Гардзье [30, с. 253].

Саюз цара і Карла IX стаў прычынай таго, што Жыгімонт Ваза пачаў афіцыйную вайну з Маскоўскай дзяржавай, асабіста ўзначаліўшы сілы РП пад Смаленскам у верасні 1609 г. Побач з каралем была магнатэрыя ВКЛ узначаленая Л. Сапегам, і Я.К. Хадкевічам. Унутраная барацьба паміж групамі маскоўскага святарства і баярства і прызнанне «крыві божых памазанікаў» за спадчынікам Ягелонаў, прывяла да абрання 4 лютага 1610 г. маскоўскім царом Уладзіслава Вазы. Створаная персанальная ўнія ВКЛ, Польскага каралеўства і Маскоўскай дзяржавы з пункту гледжання кіруючай эліты РП павінна была ў перспектыве вярнуць старэйшай лініі Вазаў шведскі трон. Нягледзячы на разгром 4 жніўня 1610 г. маскоўска-шведскага войска пад Клушынам, з-за супраціўлення часткі маскоўскага насельніцтва і палітычных пралікаў Жыгімонта Вазы замацаваць уладу Уладзіслава Вазы над Маскоўскай дзяржавай не ўдалося і царом стаў Міхаіл Раманаў (1613–1645 гг.). Фармальна Уладзіслаў Ваза заставаўся маскоўскім царом да 1634 г., калі прадаў свой тытул Раманавым.

Такім чынам, магнатэрыя ВКЛ прыняла дзейсны ўдзел у фарміраванні ўніійных праектаў. Ініцыятыва стварэння ўніі з Трансільваніяй, Швецыяй і Масквой базавалася на жаданнях манархаў, але іх ажыццяўленне, забеспячэнне палітычнай, фінансавай і вайскавай падтрымкі клалася на плечы грамадства ВКЛ. Для ВКЛ найбольш прывабнымі былі ўніі з Масквой і Швецыяй, дзеля чаго Валовічы, Сапегі, Радзівілы і Хадкевічы не сквапіліся выдатковываць уласныя рэсурсы. Цвёрдая пазіцыя пад час элекцый дазволіла ўмацаваць палітычныя структуры ВКЛ, вярнуць страчаныя тэрыторыі на Усходзе і атрымаць прырытэт у Інфлянтах.

Крыніцы і літаратура:

1. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). – Archiwum Radziwiłłów (AR.) – Архіў Галоўны старажытных актаў у Варшаве. Архіў Радзівілаў. – Dział (адзел) II. – Sygnatura (Sygn.) 371. Інструкцыя Ашмянскага павета паслам на вальны сойм Г. Пельгрымоўскаму і Я. Корсаку, 02.05.1598 г.
2. AGAD. – AR. – Dz. II. – Sygn. 400. Пункты Браслаўскага павета. Снежаны 1598 г., Браслаў.
3. AGAD. – AR. – Dz. V. – Sygn. 370. Інструкцыя паслам на вальны сойм шляхты Наваградскага ваяводства ад 19.01.1598 г.
4. AGAD. – AR. – Dz.V. – Sygn. 356. Прамовы сенатараў ВКЛ на віленскім сойміку 1596 г.

5. AGAD. – AZ. – Sygn. 144/5. Ліст невядомага да Я. Замойскага са Швецыі 1594 г.
6. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego / opracował H. Lulewicz. – Warszawa : Neriton. Instytut Historii, 2006. – T. 1: Okresy Bezkrólewí (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764). – 437 s.
7. Archiwum Państwowy na Wawelu (APW). – AS. – Rkps. – Sygn. 51. Ліст Гераніма Хадкевіча да Л. Сапегі, 1609 г.
8. Archiwum domu Sapiechów / wyd. A. Prochaska. – Lwów : Drukarnia zakładu narodowego imeni Ossolińskich, 1892. – T. 1: (Listy z lat 1575–1606). – 577 s.
9. AGAD. – AR. – Dz. II. – Sygn. 369. Інструкцыя Менскага ваяводства паслам на вальны сойм. 19.01.1598 г., Менск.
10. Augustyniak U. Wazowie i “królowie rodacy” / U. Augustyniak. – Warszawa : Semper, 1999. – 254 s.
11. Biblioteka książąt Czartoryskich w Krakowie. Archiwum i Zbiór Rękopisów (BCzart.) – Архіў князёў Чартарыйскіх у Кракаве. Архіў і збор рукапісаў. – Rkps. 2234, № 51. Інструкцыя паслам шляхты з Полацкага ваяводства на слонімска генеральны з’езд ВКЛ і вальны сойм, 1598 г.
12. BCzart. – Rkps. 2235. Лісты невядомага са Швецыі за 1593–1598 гг.
13. BCzart. – Rkps. 95. Тэкі Нарушэвіча. Т. 95. Розныя дакументы і карэспандэнцыя 1592–1594 гг.
14. BCzart. – Rkps. 97. Тэкі Нарушэвіча. Т. 97. Розныя дакументы і карэспандэнцыя 1597–1599 гг.
15. BCzart. – Rkps. 98. Тэкі Нарушэвіча. Т. 98. Розныя дакументы і карэспандэнцыя 1600–1601 гг.
16. BCzart. – Rkps. 95, № 24. Дэкларацыя караля Я(го) М(ілас)ці ў сойме inquisitei на пісьме паданья ў сенаце, верасень 1592 г., Варшава.
17. Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii nauk. Dział Rękopisów (BK PAN). – Rkps. 293. Інфлянцкая вайна 1598–1603 гг. Розныя дакументы, рэестры, прывілеі, карэспандэнцыя за 1598–1603 гг.
18. Cieślak T. Historia Finlandii / T. Cieślak. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983. – 366 s.
19. Dogiel M. Codex diplomaticus regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae / M. Dogiel. – Vilniae : Ex Typographia Regia et Republicae Collegii c.c. rr. Scoholarum Piarum, 1759. – T. V: in quo ut universae Livoniae, ita speciatim Curlandiae et Semigalliae ducatum res continentur. – [16], 522, [18] p.
20. Dyaryusz legacyi do Polski Kardynała Hipolita Aldobrandini, który był potym papieżem pod nazwiskiem Klemensa VIII roku 1588–1589 // Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690 / wydanie biblioteki Polskiej w Paryżu. – Berlin : Księgarnia B. Behra 27 bulwar pod Lipami, Poznań: 21 ul. Wilhelmowska, 1864. – T. II. – S. 4–38.
21. Historia Dyplomacji Polskiej / pod red. Z. Wójcika. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1982. – T. 2. – 775 s.
22. Historia Gdańska: w 2 t. / pod red. E. Cieślaka. – Gdańsk : Wydawnictwo morskie, 1982. – T. 2: 1454–1655. – 974 s.
23. Kempa T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku / T. Kempa. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 624 s.
24. Kersten A. Historia Szwecji / A. Kersten. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973. – S. 176–184.
25. Koczarowski E. Flota Polska w latach 1587–1623 / E. Koczarowski. – Warszawa : Komisja Historii Wojskowej, 1973. – 363 s.
26. Kotłubaj E. Galeria Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich / E. Kotłubaj. – Wilno, 1857. – 558 s. Kotłubaj, E. Galeria Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich / E. Kotłubaj. – Wilno, 1857. – 558 s.
27. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studjum krytycznem nad życiem i pismami autora / tłum. A. Chrzęszczewski. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagellońskiego, 1870. – 457 [86] s.
28. Lepszy K. Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III / K. Lepszy. – Kraków : Gebethner i Wolf, 1929. – 230 s.
29. Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy (Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588) / H. Lulewicz. – Warszawa : Neriton, 2002. – 457 s.
30. Naruszewicz A. Historyja J.K. Chodkiewicza wojewody wileńskiego hetmana WXL / A. Naruszewicz. – Warszawa : Drukarnia № 645 przy Nowolipiuju, 1805.– T. 1. – 450 s.

31. Niemcewicz J.U. Dzieje panowania Zygmunta III: w 2 t. / J.U. Niemcewicz. – Kraków : Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1860. – Т. 1. – 281, [LVIII] s.
32. Podhorodecki L. Sławni hetmani Rzeczy Pospolitej / L. Podhorodecki. – Warszawa: Moda, 1994. – 560 s.
33. Rzońca J. Sejmy 1597 i 1598 roku wobec spraw szwedzkich Zygmunta III Wazy / J. Rzońca // Zeszyty naukowe wyższej szkoły pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. – 1988. – Т. XXVI. – S. 175–193.
34. Sapieha E. Dom Sapieżyński / E. Sapieha, J. Tazbir. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1995. – 805 s.
35. Scriptores Rerum Polonicarum / wyd. E. Barwiński. – Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, 1907. – Т. XX : Dyaryusze Sejmowe roku 1597. W dodatkach: akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmu. – 543 s.
36. Strzelecki A. Sejm z roku 1605 / A. Strzelecki. – Warszawa-Kraków-Lódź-Poznań : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności skład główny w księgarniach Gebethniera i Wolffa, 1921. – 196 s.
37. Szelański A. Walka o Bałtyk (1544–1621) / A. Szelański. – Lwów-Poznań: Nakład Wydawnictwa Polskiego, 1921. – 324 s.
38. Volumina constitutionum / S. Grodziski, W. Uruszczak. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. – Т. II, vol. 2 : 1587–1609. – 450 s.
39. Volumina legum: w 9 t. / nakładem i drukiem Jozofata Ohryzki. – St. Petersburg: Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego, Drukarnia J. Ohryzki, 1859. – Т. II: Ab anno 1550 ad annum 1609. – 482 s.
40. Wisner H. Wojsko Litewskie w XVII wieku / H. Wisner // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1978. – Т. XXI. – Cz. III. – S. 45–149.
41. Wisner H. Zygmunt III Waza / H. Wisner. – Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 2006. – 296 s.
42. Гоцеў А. Стафан Баторый // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 3 т. / рэд. Г. П. Пашкоў і інш. Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2005. – С. 635
43. Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. КМФ–18. – Воп. 1. – Спр. 289. Універсалы да мяшчан і ураднікаў памежных гарадоў і павеатаў ВКЛ каб Масквы не чапалі па абодва бакі мяжы ад 2.07.1604 г., 19.09.1607 і 10.10.1608 г., Кракаў.
44. Радаман А. Інструкцыя Новагародскага сойма паслам на Варшаўскі вальны сойм 1598 г. / А. Радаман // Беларускі гістарычны агляд [Электронны рэсурс]. – 2003. – Т. 10 (18–19). – Рэжым доступу : <http://bha.knihi.com/10/bha10idx.htm> – Дата доступу : 24.05.2009.
45. Радаман А. Соймікавая ўхвала шляхты Браслаўскага павеата ад 19 снежня 1600 г. у кантэксте вайны Рэчы Паспалітай Абодвух народаў са Швецыяй (1600–1629 гг.) / А. Радаман // Матэрыялы IV навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 150 гадавіне з дня нараджэння браслаўскага лекара, грамадскага дзеяча Станіслава Нарбута (1853–2003 гг.) 7–8 мая 2003 г. – Браслаў, 2003. – С. 80–88.
46. Расійская Нацыянальная Бібліятэка ў Санкт Пецярбурзе (РНБ). – Ф. 971. – Воп. 2. – Аўт. 130. Інструкцыя шляхты Менскага ваяводства. 20 снежня 1600 г., Менск.
47. РНБ. – Ф. 971. – Воп. 2. – Аўт. 63/2, № 22. Ліст Жыгімонта Вазы да берасцейскага ваяводы Крыштафа Зяновіча ад 18 лютага 1604 г., Кракаў.
48. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. / Б.Н. Флоря. – Москва : Наука, 1973. – 221 с.
49. Форстэн, Г.В. Балтийский вопрос в XVI–XVII столетиях / Г.В. Форстэн. – СПб. : типография В. С. Балышева и К, 1894. – Т. II: 1544–1648 гг. – 632 с.
50. Якубаў, В.У. Склад войска Вялікага княства Літоўскага і Польскага каралеўства ў Інфлянтах 1605–1609 гадоў / В.У. Якубаў // Весн. Полац. дзярж. ун-та. – Серыя А. – Гуманіт. навукі. – 2009. – № 7 – С. 13–21.

Виктор Якубов

**УНИЙНЫЕ ПРОЕКТЫ ПРАВЯЩИХ КРУГОВ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА
ЛИТОВСКОГО В КОНЦЕ XVI – НАЧАЛЕ XVII ВВ.**

Статья посвящена проблемам участия магнатуры ВКЛ в осуществлении персональных уний Речи Посполитой с Трансильванией, Швецией и Московской державой. Делается вывод о прагматической позиции сенаторов ВКЛ, которые, несмотря на первоначальную ставку на

Габсбургов, смогли добиться от Стефана Батория и Сигизмунда Вазы признания автономии структур ВКЛ и возвращения Полотчины, Смоленщины и Инфлянтов под их контроль. Этому способствовало не только географическое размещение, а и то, что основные расходы на осуществление войны в Инфлянтах и Московской державе легло на плечи ВКЛ.

Ключавые слова: *Великое княжество Литовское, сенат, магнатория, персональная и династическая уния, равноправие, *maris dominium*.*

Viktor Yakubov

THE RULING CIRCLES GDL PROJECTS OF UNIONS AT THE END OF XVI – EARLY XVII CENTURY

The text is devoted to the problems of the participation of the GDL moguls in the implementation of the personal unions of the Commonwealth with Transylvania, Sweden and the Moscow Power. A conclusion is drawn about the pragmatic position of the senators of the GDL, who, despite the initial rate on the Habsburgs, could achieve from Stefan Batory and Sigismund Vasa recognition of the autonomy of the GDL structures and the return of Polotsk, Smolensk and north Livonia to their control. What helped not only geographical location, but the fact that the main costs of the war in Livonia and the Moscow state fell on the shoulders of the GDL.

Keywords: *GDL, senat, moguls, personal and dynastic union, equality, *maris dominium*.*

УДК 94:327(470+571)

Костянтин Ячменіхін

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІННОВАЦІЇ В ІНФРАСТРУКТУРІ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

В статті проаналізовані спроби запровадження європейських інновацій в інфраструктурі сільськогосподарського виробництва в округах військових поселень російської армії першої половини XIX ст. З'ясовані причини невдачі інтенсифікації господарства військових поселенців. Співставлені рівні розвитку сільського господарства в деяких західноєвропейських країнах та Росії.

Ключові слова: *військові поселення, сільське господарство, інтенсифікація, європейські інновації.*

В російській дореволюційній та радянській історіографії військові поселення російської армії першої половини XIX ст. інтерпретувалися виключно як найгірший прояв кріпацтва, як перехід до реакційної внутрішньої політики уряду імператора Олександра I після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів [4, с. 287–401; 5; 8, с. 86–106; 9, с. 87–193; 19, с. 497–598; 20; 1; 2; 3]. В результаті змінення методологічної парадигми і зняття ідеологічного навантаження у пострадянській історіографії, а також введення до наукового обігу значної кількості джерел, що зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві, в останні десятиліття вдалося довести помилковість цієї концепції та інтерпретувати введення та функціонування військових поселень як паліативну реформу в галузі комплектування та утримання збройних сил імперії [6, с. 152–163; 7, с. 139–149; 21].

Цілі, які ставили організатори системи військових поселень, вимагали неординарних рішень з метою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в них, що мало вирішити продовольче забезпечення армії і значно знизити державні витрати на її утримання. Довгий час в літературі переважала думка, що більшість офіцерів чи генералів, що служили у військових поселеннях, погано орієнтувалися в питаннях сільськогосподарського виробництва. Конкретні факти свідчать, що доволі значна частина офіцерів (особливо у поселеннях кавалерії в Україні) отримувала надбавку до службового окладу, а це було можливим лише тоді, коли округ поселення переходив на самозабезпечення продовольством та фуражем. В умовах функціонування системи військових поселень, військові поселенці навряд чи були в змозі вирішити це питання самотужки, без втручання в цю сферу командуючого складу. До речі, сам Головний начальник над військовими поселеннями, генерал від артилерії граф О.А. Аракчєєв постійно цікавився питаннями агрономічної (в тому числі і західноєвропейської) науки, про що свідчить аналіз його власної доволі великої бібліотеки [22, с. 105–112]. Будучи знайомим із передовими на той час західноєвропейськими технологіями в галузі сільськогосподарського виробництва, він намагався перенести їх на російський ґрунт (у себе в маєтку в Грузині, в округах 1-ої гренадерської дивізії, що була поселена в Новгородській губернії).

Так, наприклад, з метою покращення експлуатації ланів в округах 1-ої гренадерської дивізії, що знаходилась під персональною опікою О.А. Аракчеєва, туди був запрошений англійський агроном І. Гуллет з вельми великим на той час жалуванням – біля 1 тис. руб. на рік. Той намагався (в деяких округах це йому вдалося) ввести в господарства військових поселенців-хазяїв округів графа Аракчеєва та короля прусського полків травосіяння з метою покращення агрономічних якостей ґрунтів і отримання гарантованих запасів кормів для худоби [10, л. 573]. Під його керівництвом і за методами, прийнятими на Заході, здійснювалося осушення луків та пасовиськ, на малородючих ділянках закладався чорнозем. І. Гуллет суворо слідкував за дотриманням строків висіву озимини та городніх культур. Це дозволило отримувати врожаї картоплі до 20 чвертей з десятини [11, л. 6], що на той час було дуже високим показником.

Командування середньої ланки не завжди із розумінням ставилося до подібних новацій, оскільки вважало, що військова підготовка поселенців мала стояти на першому місці. Неодноразово І. Гуллет скаржився генералу від інфантерії П.А. Толстому (очолював військові поселення після відставки О.А. Аракчеєва), що йому заважають працювати: «... Он (горох – К.Я.) сгнил потому, что я не смог собрать его в надлежащее время, ибо люди были весьма заняты, приготавливаясь к приезду генерала Витгенштейна; шесть дней кряду я писал полковнику фон Фрикену (командир гренадерського графа Аракчеєва полку – К.Я.) о людях, нужных для уборки гороха и ни один не был прислан; после того сделалась дождливая погода и урожай гороха, стоивший, по крайней мере, 10 тыс. руб., пропал» [12, л. 5]. Не зустрічаючи підтримки з боку командування після відставки О.А. Аракчеєва, у вересні 1828 р., він був вимушений звільнитися зі служби «за власним бажанням» [13, л. 140]. Однак його діяльність, особливо в окрузі графа Аракчеєва полку, дала непогані результати. 1829 року тут отримали рекордний для цих місць врожаєм озимини: сам-8.

Деякий ефект дав досвід поселення двох сімей пруських колоністів – І.-М. Юнга та І.-Г. Баллера – на стику округів графа Аракчеєва та короля прусського полків. Господарства колоністів були задумані як показові і були забезпечені хорошими житловими та господарськими будівлями, їм надавалося до 60 дес. землі на господарство. Для купівлі інвентарю кожна сім'я отримала по 540 руб. Однак значні витрати (до 10 тис. руб. [14, л. 276]) виявилися малоефективними, оскільки товарність цих господарств була обмеженою у зв'язку із низькою купівельною спроможністю військових поселенців і відсутністю регулярного збуту продукції на ринку.

Подібний досвід був повторений вже після реформування округів піхоти на початку 1830-х рр. в округах «орних» солдатів. З метою культивування передових західноєвропейських агротехнічних прийомів на свободних землях 1-го і 2-го округів орних солдатів було поселено біля 100 сімей пруських колоністів. До речі, сам командир округів орних солдатів генерал-лейтенант Ф.К. фон Фрікен радикально змінив свої погляди (багато в чому під тиском об'єктивних обставин) на питання ведення сільськогосподарського виробництва. Він почав підтримувати міцні стосунки із різноманітними сільськогосподарськими товариствами і окремими кореспондентами як в Росії, так і за кордоном, а Московське товариство сільського господарства обрало його своїм почесним членом [15, л. 1].

Він зміг правильно оцінити значення луків в структурі землекористування, за його наказом в округах став запроваджуватися ранній (на три тижні раніше звичайного) посів вівсу, що миттєво відбилося на підвищенні його врожайності. Генерал доклав чимало зусиль для того, щоб зламати консервативне мислення поселенців-хазяїв і перетворити картоплю з чисто городньої культури на польову. Джерела свідчать, що він користувався значним авторитетом і повагою в середовищі військових поселенців.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва в округах військових поселень була також пов'язана із введенням за західними зразками багаторазової оранки, а також поверхової меліорації ланів, які хоч і потребували значних зусиль, однак приносили неабияку користь. На окружні комітети (ротні та полкові) було покладене зобов'язання стежити за тим, щоб лани не тільки оброблялися і підсушувалися, але і засівалися кращим збіжжям, в тому числі і тим, що було привезене з-за кордону.

На відміну від округів кавалерії, де, як правило, лани під посів оралися один раз важким двоколісним «українським» ралом, в округах орних солдатів практикувалася багаторазова оранка, що дозволяла дещо вдосконалити старе трьохпільля і сприяла зростанню врожайності хлібів. Тут частіше за все під озимину орали і боронували три рази, а під ярові – два рази, що було зумовлено, в першу чергу, недостатністю органічних добрив. При цьому, як і по всій нечорноземній зоні, в округах орних солдатів панували парові системи із трьохпільним сівообігом. Відступ від трьохпільля спостерігається тільки при вирощуванні технічних культур.

Діловодна документація Департаменту військових поселень зафіксувала спроби керівництва військовими поселеннями використовувати західноєвропейські інновації у сільськогосподарському виробництві. З цією метою, наприклад, велося активне листування із російським консулом в Гамбурзі статським радником Бехерахтом, який постійно слідкував за місцевою пресою та іншими джерелами. 1848 року відбулася спроба застосувати на практиці надіслані ним так звані «хімічні добрива» (стимулятори росту) в округах орних солдатів Новгородської та Могильовської губерній. У зв'язку із складністю технології застосування препарату, наслідки були безрезультатними. 1849 року Бехерахт повідомив про можливість закупівлі нових сільськогосподарських машин, в тому числі, молотарки, котра заміняла чотири коней і могла обмолотити до 120 снопів на день.

Неодноразово він повідомляв, що в Європі «агрономы и сведущие хлебопашцы вообще смотрят ныне на систему паровых полей как на зло в земледелии» [16, л. 2], пар там всюди замінюється плодозмінним висівом хлібів, яке потребує ретельного очищення ланів, глибокої оранки і рихлення ґрунту, а також якісних добрив. Однак господарська система округів військових поселень не була готовою до таких радикальних змін. Традиціоналізм та консерватизм мислення викорінюється дуже повільно. Достатньо чітко це ілюструє відповідь інспектора резервної кавалерії графа О.П. Нікітіна на запит Департаменту військових поселень щодо можливості застосування нових знарядь праці в округах військових поселень: «...для округов военного поселения, предлагаемые Генеральным консулом сведения о принятой Бельгийским правительством мере к устройству земледельческих орудий вовсе не нужны, ибо все орудия, которые имеются в округах, весьма полезны и никакими другими заменены быть не могут» [17, л. 7].

Зроблений нами аналіз динаміки сільськогосподарського виробництва в округах військових поселень [21, с. 187 – 259], свідчить, що, досягнувши апогею у 1835–1845 рр., воно в подальшому повільно регресувало. Це було пов'язано, в першу чергу, з тим, що адміністративні засоби впливу на економіку військових поселень до цього часу себе вичерпали, як і екстенсивний шлях розвитку сільського господарства в цілому.

В середині XIX ст. англійський фермер в середньому отримував прибуток з десятини землі до 600 руб. сріблом, ростовські городники – від 1000 до 2000 руб. сріблом. Рентабельність такого господарства складала до 100 %. Основною причиною таких високих показників було, насамперед, застосування передових прийомів агротехніки, тобто перехід до інтенсивних методів ведення господарства.

Більшість осіб командного складу розуміло необхідність переходу до багатопільного плодозмінного способу ведення господарства, в тому числі і до поглибленої оранки: від 2,5 до необхідних 5-ти вершків (в Англії та Німеччині оранки досягали 6-8 вершків). Однак в тих конкретних історичних реаліях Росії все це не можна було виконати, оскільки потребувало більш досконалих засобів виробництва, значної корекції селянської ментальності і оволодіння військовими поселенцями хоча б деякими елементами сучасної західноєвропейської сільськогосподарської науки.

Низка сучасників, аналізуючи розвиток сільського господарства Росії першої половини XIX ст., дійшла достатньо парадоксального висновку: «... русское земледелие в отношении к полеводству, луговое не только отстало от иностранного, но еще, особливо крестьянское, сделалось в наш век несравненно скудне хазяйства прошлого века. Крестьяне и помещики минувшего столетия были гораздо зажиточнее нынешних. В прошлом веке крестьяне позволяли проезжающим тратить у них сена и овса сколько угодно за ничтожную цену и охотно давали обед и ужин вовсе без оплаты» [18, л. 10].

Необхідно, мабуть, погодитись із автором записки, який вважав, що причина цього полягає в тому, що у XVIII ст. було менше населення і душові наділи були більшими, залишки земель дозволяли ще використовувати «нові». Обширні сінокосі були хорошою базою для розвитку скотарства, яке давало основну масу органічних добрив. В такий спосіб, у XVIII ст. ще був можливий екстенсивний шлях розвитку. До середини XIX ст. ці можливості були вичерпані. Тому у державному масштабі (про що свідчать численні публікації Вільного економічного товариства) починає посилюватися пропаганда плодозмінного сівобігу, насадження якого, за тим рівнем грамотності, було можливим тільки зверху. Саме тому західноєвропейські інновації в галузі сільськогосподарського виробництва не отримали масової підтримки і розвитку в округах військових поселень на всіх рівнях.

Джерела та література:

1. Богданов Л.П. Военные поселения в России / Л.П. Богданов. – М., 1992. – 88 с.
2. Гессен С.Я. Аракчеевская барщина / С.Я. Гессен. – М., 1934. – 116 с.
3. Евстафьев П.П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. / П.П. Евстафьев. – М., 1934. – 253 с.

4. Кизеветтер А.А. Император Александр I и Аракчеев / А.А. Кизеветтер // Исторические очерки. – М., 1912. – С. 287 – 401.
5. Корнилов А.А. Очерк по истории общественного движения и крестьянского дела в России / А.А. Корнилов. – СПб., 1905. – 473 с.
6. Кандаурова Т.Н. Рациональные основы развития сельскохозяйственного производства в округах военных поселений / Т.Н. Кандаурова // Аграрные технологи в России IX–XX вв. Материалы XXV сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Арзамас, 1999. – С. 152–163.
7. Кандаурова Т.Н. Система землепользования в округах военных поселений кавалери в XIX веке / Т.Н. Кандаурова // Землевладение и землепользование в России (социально-правовые аспекты). Материалы XXVIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Калуга, 2003. – С. 139–149.
8. Лыкошин А.С. Военные поселения / А.С. Лыкошин // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. – Т2. – С. 86–106.
9. Петров А.Н. Устройство и управление военными поселениями в России / А.Н. Петров // Граф Аракчеев и военные поселения. – СПб., 1871. – С. 87–193.
10. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 226. – Л. 573. «Высочайший указ на имя А.А. Аракчеева от 28 ноября 1824 г.»
11. РДВІА. Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 222. – Л. 6. «Отношение фон Фрикена Клейнмихелю от 15 декабря 1826 г.»
12. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 232. – Л. 5. «Письмо И. Гуллета от 5 марта 1827 г.»
13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 537. – Л. 140. «Всепопданнейший доклад П.А. Толстого от 4 сентября 1827 г.»
14. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 88. – Л. 276. «Всепопданнейший доклад А.А. Аракчеева от 17 апреля 1821 г.»
15. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 6216. – Л. 1.
16. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 6564. – Л. 2.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 6542. – Л. 7.
18. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 10. – Спр. 442. – Л. 10.
19. Фабрициус И.Г. Военные поселения / И.Г. Фабрициус // Столетие военного министерства 1802 – 1902. – СПб., 1902. – Т. VII. – Ч. I. – Кн. VI. – С. 497 – 598.
20. Шильдер Н.К. Император Александр Первый, его жизнь и царствование / Н.К. Шильдер. – СПб., 1898. – 653 с.
21. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К.М. Ячменихин. – Чернигов, 2006. – 443 с.
22. Ячменихин К.М. Библиотека «фрунтового солдата» / К.М. Ячменихин // Библиофил. – №1. – 1999. – С. 105 – 112.

Константин Ячменихин

**ЕВРОПЕЙСКИЕ ИННОВАЦИИ В ИНФРАСТРУКТУРЕ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ**

В статье проанализирована политика внедрения европейских инноваций в инфраструктуру сельскохозяйственного производства в округах военных поселений российской армии первой половины XIX в. Выяснены причины неудачи интенсификации хозяйства военных поселенцев. Сопоставлены уровни развития сельского хозяйства в некоторых западноевропейских странах и России.

Ключевые слова: военные поселения, сельское хозяйство, интенсификация, европейские инновации.

Kostiantyn Yachmenikhin

**EUROPEAN INNOVATIONS IN THE INFRASTRUCTURE OF MILITARY
SETTLEMENTS OF THE RUSSIAN EMPIRE**

The article analyzes the policy of introducing European innovations in the infrastructure of agricultural production in the districts of military settlements of the Russian army in the first half of the 19th century. The reasons for the failure of the intensification of the economy of military settlers are clarified. The levels of agricultural development in some Western European countries and Russia are compared.

Keywords: military settlements, agriculture, intensification, European innovations.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ:

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 94:352.07(477.51)(045)

Ганна Доманова

МАГДЕБУРГІЙ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

В статті розглянуто здобутки дореволюційної, радянської та вітчизняної історіографії в області дослідження історії міського самоврядування за магдебурзьким правом, яке існувало на теренах Чернігово-Сіверщини впродовж XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Лівобережна Україна, Чернігово-Сіверщина, магдебурзьке право, магдебургії, міське самоврядування.

Магдебурзьке право вважається одним із найпоширеніших середньовічних прав міських громад, яке базувалося на німецьких традиціях. Воно є універсальним за своєю природою. Говорячи про територіальні межі – це перш за все регіон Центрально-Східної Європи. Українські землі, що входили до складу Польщі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої також долучилися до німецьких самоврядних традицій. Період поширення норм магдебурзького права охоплює XII – початок XIX ст. в залежності від регіону.

За влучним висловом Т. Гошко, «теза європейськості України, доказом чого є магдебурзьке право, нині є популярною, але глибоких досліджень саме різних аспектів німецького права на українських землях вкрай бракує» [20, с. 126]. Історія самоврядування в українських містах має давню історію. Запровадження його на Лівобережній Україні почалося наприкінці XVI ст., але найбільші міста Чернігово-Сіверщини одержали привілеї на магдебурзьке право лише у 20-х рр. XVII ст.

Чернігово-Сіверщина має доволі цікаву, самотню і водночас складну історію. На кожному окремо взятому етапі історичного розвитку цей регіон характеризувався як адміністративно-територіальними, так і політичними особливостями. Відокремлення Чернігово-Сіверської землі, яка займала величезні території на лівому березі Дніпра відбулося на початку XI ст. До татаро-монгольської навали Чернігово-Сіверське князівство за площею та кількістю населення залишалося одним з найбільших у Східній Європі, обіймаючи величезні простори на теренах сучасних України, Білорусії та Росії [42, с. 11, 13]. Подальша доля Чернігово-Сіверських земель пов'язана з історією Великого князівства Литовського та Московської держави. У науковій літературі, характеризуючи той період, широко використовується назва «Сіверщина» [87]. Терени цього регіону визначалися найбільшими містами: Брянськ, Гомель, Дроків, Курськ, Мглин, Морівськ, Новгород-Сіверський, Почеп, Путивль, Радогощ, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ, Чернігів [87, с. 43].

Історична Сіверщина, яка на початку XVII ст. майже повністю перебувала у складі Московської держави, 1618 р. виявилася поділеною між нею та Річчю Посполитою. Цей історичний факт було закріплено в Деулінському перемир'ї. Східна частина Сіверщини з містами Брянськ, Мценськ, Карачев, Севськ, Рильськ, Курськ, Путивль та ін. залишалася у складі Московської держави, західна ж – з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Почеп, Трубчевськ (Трубецьк) увійшла до складу Польсько-Литовської держави. На цьому поділ сіверських земель не завершився. Водночас західна частина Сіверщини виявилася поділеною між Великим князівством Литовським та Польською Коронаю. Відтак, Стародуб, Мглин, Почеп і Трубчевськ зі своїми уїздами (стародубська Сіверщина) увійшли до складу Великого князівства Литовського, Чернігів і Новгород-Сіверський (чернігівська Сіверщина) – Корони [52, с. 15]. Якщо Стародубщина разом із приєднаною Смоленщиною отримали статус Смоленського воєводства, то Чернігово-Сіверщина (чернігівська Сіверщина) була надана в особисту адміністрацію королевича Владислава з огляду на його заслуги у військових компаніях проти Московської держави [50, с. 26]. П. Кулаковський зауважив, що відтоді Чернігово-Сіверщина є поняттям більш політичним, аніж історико-географічним. Жодного разу до 1618 й після 1648 р. ця частина сіверських земель не становила окремого адміністративного утворення. Разом з тим значна частина колишнього Чернігівського князівства, територія верхньої течії Удаю, округи Остра і Любеча до Чернігово-Сіверщини не увійшла [52, с. 15].

До складу Чернігово-Сіверщини з Київського воєводства близько 1623 р. була передана південна частина Чернігівського повіту з такими містами як Носівка, Ніжин і Ромни [50, с. 27]. Незважаючи на відсутність документальних даних, причина «привернення» Ніжина до Чернігово-Сіверщини є цілком зрозумілою. Із включенням Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої її задеснянська частина не мала опорного замку, який би перешкодив московським нападам. Ніжин,

який також належав до королівських маєностей, міг виконувати подібну роль, а його включення до Чернігово-Сіверщини могло відбутися відносно безболісно. Період з 1619 до березня 1625 р. можна трактувати як перехідний у цьому процесі [52, с. 60]. Головно через економічну відсталість, зубожіння та стратегічну значущість Стародуб, Чернігів, Ніжин, Мглин отримали королівські привілеї на магдебурзьке право у 20-х рр. XVII ст. (відповідно 1620, 1623, 1625 та 1626 рр.).

Обрання Владислава IV у 1633 р. польським королем внесло певні корективи щодо правового положення земель Чернігово-Сіверщини. У 1635 р. сеймом була схвалена «Ординація Чернігівського воєводства» [51, с. 34]. Загалом, землі Чернігово-Сіверщини були поділені між трьома воєводствами: Смоленським (Стародубський повіт), Київським (Остерська округа) та Чернігівським [10, с. 299].

Новий адміністративно-територіальний поділ Чернігово-Сіверщини був пов'язаний із початком Визвольної війни Б. Хмельницького. Новоутворена Українська козацька держава отримала полковий устрій. Впродовж 1648 – 1649 рр. на терені Північного Лівобережжя юридично були затверджені Чернігівський та Ніжинський полки. У 1663 р. з Ніжинського полку було виокремлено Новгородський (Сіверський), Глухівський, Сосницький та Стародубський [105, с. 233]. У середині XVII ст. Лівобережна Україна увійшла до складу Російської держави, і подальший її розвиток тривав у зовсім інших історичних умовах. Водночас найбільші міста колишньої Чернігово-Сіверщини впродовж другої половини XVII–XVIII ст. зберегли, а деякі отримали самоврядний статус за магдебурзьким правом.

Наукову літературу з історії магдебургій Чернігово-Сіверщини можна умовно поділити на дві групи. До *першої групи* належать праці, які висвітлюють організацію самоврядування на магдебурзькому праві, діяльність міської влади та життя міських громад протягом другої половини XVII–XVIII ст. на терені Лівобережної України в цілому. Показово, що дослідження історії магдебургій лівобережних міст започаткували публікації документів та матеріалів з історії міського самоврядування на сторінках часопису «Черниговские губернские ведомости» в середині XIX ст. [59; 60; 88; 89; 94].

Оприлюднені у другій половині XIX – на початку XX ст. роботи М. Владимирського-Буданова, О. Кістяківського, В. Антоновича та Ф. Тарановського фактично поклали початок цілеспрямованому вивченню магдебурзького права та самоврядного устрою українських міст [3; 13; 14; 35; 36; 95]. Вивчаючи джерела магдебурзького права О. Кістяківський опублікував 1879 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ», започаткувавши тим самим дослідження магдебурзького права як джерела кодифікації права в Україні у XVIII ст. [78]. Хоча цей кодекс не був санкціонований царським урядом, він значною мірою відображає юридичні норми, що побутували на Лівобережній Україні в другій половині XVII–XVIII ст.

Питання про роль магдебурзького права як у дореволюційній, так і радянській історіографії мало неоднозначні оцінки, хоча і переважала певна критика [19, с. 42–48; 39, с. 9–42; 110; 112].

Важлива роль у дослідженні самоврядного статусу міст за магдебурзьким правом на Лівобережній Україні належала відомому українському історику Д. Багалію [4–9]. Спираючись на праці М. Владимирського-Буданова та В. Антоновича автор зауважив, «не менее любопытно проследить немецкое городовое право и в той (левобережной) Малороссии», яка 1654 р. увійшла до складу Російської держави. На його думку розвідки Г. Карпова, О. Кістяківського та О. Лазаревського довели необхідність появи окремого дослідження з історії міст Лівобережної України за магдебурзьким правом [7, с. 245]. Автор наголошував на економічній доцільності магдебурзького права, стверджував, що у такий спосіб польський уряд мав намір збільшити кількість населення міст. Втім, всеосяжним правовим гарантом у польський період магдебурзьке право на жаль не було. Крім магістратського було ще старостинське управління, існував вплив «релігійної виключності», а також поряд з міщанами у містах жили козаки, шляхтичі та євреї, які не виконували міських повинностей [7, с. 246]. Плідно студіюючи проблему магдебургій на теренах Лівобережної України впродовж XVI–XVIII ст., Д. Багалій на підставі жалуваних грамот Стародубу, Чернігову, Ніжину та Переяславу схарактеризував діяльність магістратів у регіоні. Учений визначив особливості магістратського правління, порівнявши юридичні норми та устрій з правобережними й класичними (німецькими) магістратами. Його розвідки присвячені організації міського самоврядування на Лівобережній Україні, магістратському судочинству, протипожежній охороні, взаєминам між представниками козацького та міського урядів. Зокрема, аналізуючи скарги магістратів Чернігово-Сіверщини, Д. Багалій розкрив суть протистояння міських урядів та полкових управ. Серед міст Чернігово-Сіверщини з магістратським правлінням Д. Багалій називає Чернігів, Ніжин, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин та Новгород-Сіверський, який, на думку автора, отримав магдебурзьке право лише у другій половині XVIII ст. [8, с. 415, 417]. Загалом, питання надання Новгород-Сіверському права на магдебургію залишається дискусійним і сьогодні.

Загальний огляд історії міського самоврядування на Лівобережжі містить студія М. Василенка «Право магдебургское», вміщена в «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Єфрона [11; 12]. Характеризуючи запровадження міського самоврядування та систему виборів урядовців, він спирався значною мірою на дослідження Д. Багалія. Серед магістратських міст Чернігово-Сіверщини, які отримали магдебурзьке право в період польського панування М. Василенко називає Чернігів, Ніжин, Стародуб, Козелець, Остер, Погар, Почеп, Мглин та Новгород-Сіверський. Втім, достовірно не відомо про час надання перших привілеїв на магдебурзьке право таким містам, як Козелець, Остер, Погар та Почеп. Стосовно Новгород-Сіверська, автор припускає, що 1758 р. універсалом гетьмана К. Розумовського в місті могла бути відновлена (а не запроваджена) магдебургія.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. увагу дослідників привернула система судоустрою на терені Гетьманщини. Саме у цьому контексті О. Левицький класифікував міські актові книги Лівобережжя, зосереджуючи свою увагу на Чернігово-Сіверському регіоні [54; с. 55]. До історії магістратських судів на Лівобережній Україні зверталися також О. Лазаревський та Д. Міллер [53; 63]. В. Авсеєнко, аналізуючи накази городян депутатам Законодавчої комісії 1767 р., схарактеризував соціально-економічне становище міського населення, а також суперечливі стосунки між козацькими урядами та магістратами [1]. Ця ж проблема стала об'єктом ґрунтовних досліджень І. Теліченка, В. Пічети, Г. Максимовича [61; 75; 96].

Ідея комплексного дослідження магдебургій на терені України виникла в період визвольних змагань 1917–1921 рр. У складі Всеукраїнської Академії наук у 1919 р. була створена Комісія для вивчення історії західно-руського та українського права, головою якої було обрано Ф. Тарановського, а з 1920 р. – М. Василенка. Комісія мала на меті розпочати монументальне серійне видання пам'яток права, визначивши за першочергове завдання вивчення проблем магдебурзького права в Україні [99, с. 110; 21, с. 348–349]. Наприкінці 20-х рр. XX ст. М. Василенко та В. Романовський підготували два томи магдебурзьких грамот містам Лівобережної та Правобережної України. У 1929 р. був набраний перший том – збірка магдебурзьких грамот лівобережним містам, однак, у зв'язку з «комунізацією» Академії цей проект не був реалізований [76, с. 3]. Робота Комісії та перипетії навколо видання Корпусу грамот на самоврядування українським містам ґрунтовно висвітлені в статтях В. Ульяновського та Т. Гошко [2, с. 4–41; 21, с. 347–377; 99, с. 110–122;].

Водночас тривало вивчення окремих проблем міського самоврядування на Лівобережній Україні. Зокрема, взаємовідносини міського й козацького урядів досить плідно студіював П. Клименко [37]. Аналізуючи зміст царських грамот та гетьманських універсалів, він услід за Д. Багалієм відзначив, що головною причиною конфліктів між міщанством та козацтвом, а відтак, між міським та козацьким урядами, було зіткнення економічних інтересів обох станів. В окремій розвідці П. Клименко звернувся до переписів населення міст, які проводилися у XVIII ст. [38]. Окремі розвідки Г. Шамрай присвячені соціальному складу міщанської верстви лівобережних міст та проблемі стацій [106; 108]. Праця Я. Падоха була присвячена судовій практиці Гетьманщини. Автор стисло з'ясував проблему магістратського судочинства, наголосивши на його поступовому занепаді [67].

Протягом другої половини 30 – першої половини 50-х рр. XX ст. історія міського самоврядування за магдебурзьким правом у містах Лівобережжя з політичних та ідеологічних міркувань фактично опинилася на узбіччі історіографічного процесу.

Відновлення студій у цьому напрямі припадає на другу половину 50–60 рр. XX ст. Досліджуючи суспільно-політичний устрій Лівобережної України кінця XVII–XVIII ст., В. Дядиченко один із розділів своєї праці присвятив міському самоврядуванню [31, с. 281–331]. Зокрема, він стверджував, що магдебурзьким правом у цей час користувалися Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Глухів, Мена, Короп, Кролевець, Остер, Козелець, Березна, Полтава, Гадяч та Батурин. Однак функціонування магістратських урядів у всіх зазначених містах протягом XVIII ст. викликає певні сумніви. Серед міст Чернігово-Сіверщини своєю тривалістю магдебурзьке право відзначилося лише у Стародубі, Чернігові та Ніжині. Автор, поділяючи міста на магістратські та ратушні, схарактеризував структуру міської влади та визначив коло обов'язків посадовців. Аналізуючи систему судочинства, він наголошував на фактичній залежності магістратського суду від полкового.

Ґрунтовну монографію з соціально-економічної історії українських міст другої половини XVII ст. підготувала О. Компан [43]. Висвітлюючи становище лівобережних міст у складі Російської держави, вона звернулася до окремих аспектів міського самоврядування, зокрема організації магістратів, взаємовідносин між козацьким та міським урядами, діяльності міських судів.

Стосунки міської влади з представниками царського та козацького урядів (на прикладі, зокрема Стародуба, Чернігова, Ніжина) висвітлені у працях В. Романовського, який проаналізував доволі складні стосунки між магістратами та полковими управами [81–84]. Між іншим, він зауважив,

що магістрати наприкінці XVIII ст. збереглися лише у 8 містах Лівобережжя (серед міст Чернігово-Сіверщини автор згадує Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп та Мглин), хоча близько 20 міст у той чи інший період свого існування справді отримали право на самоврядування [83, с. 23]. Деякі аспекти магістратського судочинства розглянув А. Пашук, досліджуючи організацію судоустрою на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. [68; 69]. Автор доводив, що підпорядкування магістратських і ратушних судів полковій старшині – доведений факт. Більш автономним було становище в Чернігові та Ніжині, населення яких захищало свою незалежність від полковницької влади [69, с. 36].

Цікаві спостереження щодо тенденцій розвитку міст і міського самоврядування містить монографія О. Путра з історії Лівобережної України у другій половині XVIII ст. [79]. Значний інтерес становлять також студії В. Кулаковського, присвячені господарству і соціальній структурі міського населення Гетьманщини [47–49]. У дослідженні Т. Круглової на підставі матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. докладно схарактеризовано економічну структуру міських господарств тієї доби [46].

Інтерес до вивчення історії міського самоврядування за магдебурзьким правом помітно зріс наприкінці XX – на початку XXI ст. Представники дніпропетровської школи професора М. Ковальського (і в першу чергу сам учений) передусім опрацювали надійні джерелознавчі «лоції» [40; 41; 114; 119; 122]. Значний внесок у вивчення історії міського самоврядування лівобережних міст належить Г. Швидько. Дослідниця схарактеризувала соціально-економічне становище міст, висвітлила різні аспекти міського самоврядування, з'ясувала особливості ведення діловодства у магістратських та ратушних містах [111; 113; 115–118; 123]. Заслугують на увагу її розвідки історіографічного характеру [109; 110; 112]. Вивчаючи політико-адміністративний устрій Північного Лівобережжя у другій половині XVII ст., П. Пиріг принагідно торкнувся діяльності магістратів у регіоні й підкреслив перш за все здобуті містами економічні переваги, що позитивно вплинуло на їхній подальший розвиток [71]. Взаємовідносини гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII – на початку XVIII ст. стисло висвітлив С. Павленко [66]. Розвідка Л. Гамбурга присвячена як магістратським, так і ратушним судам міст Гетьманщини, особливостям їхнього функціонування [17].

В наш час дослідження історії міст належать до пріоритетних напрямів вітчизняної історіографії, а одним з найпопулярніших сюжетів урбаністичних студій залишається історія міського самоврядування. Вдало застосовується інтердисциплінарний підхід (започаткований ще наприкінці XIX ст.), залучаються фахівці різного профілю і в першу чергу – історики та історики права [20, с. 126]. До історико-правових студій слід віднести узагальнюючі праці щодо розвитку магдебурзького права та практичного його застосування в українських землях А. Резнікова та М. Кобилецького [80; 39]. Якщо в монографії А. Резнікова є лише поодинокі посилання на ознаки самоврядних процесів на теренах Лівобережної України, зокрема, що стосується судочинства, то комплексне дослідження магдебурзького права в Україні, здійснене львівським вченим М. Кобилецьким містить окремий розділ присвячений самоврядуванню за магдебурзьким правом у Києві та містах Гетьманщині під час та після Національно-визвольної війни Б. Хмельницького. Щодо кількості магістратських міст Лівобережної України, особливостей їхнього розвитку М. Кобилецький наслідує праці А. Шафонського, Д. Багалія та В. Дядиченко. Автор подає лише загальну характеристику магістратському правлінню переважно на прикладах магдебургій Стародуба, Чернігова, Ніжина, Погара.

Четвертий розділ дисертаційного дослідження І. Кісіля «Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.)» присвячений організації міського самоврядування [34]. Автор проаналізував особливості як магістратського, так і ратушного правління, організаційну структуру, процедуру обрання посадових осіб та їхні функції. В ході роботи над дисертацією І. Кісіль підготував і опублікував низку статей [32; 33].

Аналізуючи здобутки сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні Т. Гошко наголосила на її львівсько-київській традиції [20, с. 124–265]. Розвиток самоврядних традицій за магдебурзьким правом лівобережних міст наразі потребує всебічного вивчення.

До другої групи належать студії, які безпосередньо присвячені окремим аспектам історії магдебургій Чернігово-Сіверщини, а також соціально-економічному розвитку магістратських міст даного регіону протягом другої половини XVII–XVIII ст.

Одна з перших спроб дослідити історію Чернігова на науковому рівні була здійснена у середині XIX ст. С. Котляровим, який, проте, лише порушив питання про надання місту магдебурзького права [44]. М. Маркевич у своїй праці «Историческое и статистическое описание Чернигова», характеризує правове становище міщанства, звернувся до королівських привілеїв

1623 і 1625 рр. та царської грамоти 1690 р. і визначив особливості соціально-економічного розвитку міста у XVII–XVIII ст. [62]. Наприкінці XIX ст. з'явилися перші дослідження з історії окремих міст Стародубщини. І. Токмаковим було опубліковано «Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии», яке містило, наразі, короткий нарис історії міста Почепа. Автор наводить відомості про міську земельну власність, стосунки з представниками козацької старшини, а також оприлюднив копії царських грамот 1666 та 1746 рр. [97]. На особливу увагу заслуговує історико-статистичний нарис міста Погара О. Ханенка, який впродовж 1871–1874 рр. займав посаду голови Чернігівської губернської земської управи [103]. Автор охарактеризував особливості соціально-економічного розвитку міста в період існування магдебургії, взаємовідносини з козацькою старшиною.

Результатом наукового пошуку В. Хижнякова, який у 80-х рр. XIX ст. був чернігівським міським головою, стала праця, в якій, зокрема, йшлося про останні роки існування та долю земельної власності Чернігівського магістрату [104]. На початку XX ст. побачив світ збірник «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 гг.», що містив ґрунтовний нарис історії Чернігова. У ньому було стисло висвітлено історію міського самоврядування протягом XVII–XVIII ст., схарактеризовано королівські привілеї, царські грамоти, гетьманські універсали на магдебургію, права та обов'язки чернігівського міщанства, визначено структуру магістрату та сфери діяльності міського уряду [98]. Певний акцент в книзі зроблено на взаєминах Чернігівського магістрату з гетьманським урядом та місцевою полковою управою. Уперше наведено, щоправда неповний, перелік чернігівських війтів та бурмистрів. У скороченому вигляді ці матеріали увійшли до виданого у 1908 р. з нагоди 1000-ліття першої літописної згадки про місто «Очерка истории города Чернигова» [65].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. на сторінках журналу «Киевская старина» побачила світ розвідка О. Лазаревського присвячена війту Стародубського магістрату С. Ширую, який належав до найзаможніших представників міської еліти кінця XVII – початку XVIII ст. [45]. У власності О. Лазаревського знаходилися три портрети (оригінали) родини С. Ширая (Спиридона з двома малолітніми синами, його дружини з двома маленькими доньками та сина, Степана). Це дало можливість детально описати зовнішній вигляд Спиридона Ширая та двох його синів, акцентуючи увагу на особливих рисах характеру представника міського влади. Судові тяжби між київським воеводою П. Шереметевим та урядовцями Ніжинського магістрату, які мали місце впродовж 1667–1669 рр., проаналізував В. Ейнгорн [124].

Діяльність провідних наукових установ по вивченню історії українських магдебургій у 20-х рр. XX ст. стимулювала відповідні дослідження на регіональному рівні, де об'єктом дослідження ставали окремі міста-магдебургії Чернігово-Сіверщини. У збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя» була оприлюднена стаття М. Петровського з історії Ніжинського магістрату [70]. Автор проаналізував королівські привілеї, царські грамоти, гетьманські універсали, організацію органів управління, цілком доречно проводячи паралелі з аналогічними інституціями в Чернігові та Стародубі, з'ясував права та обов'язки ніжинських міщан, розкрив причини конфліктів між міщанами, козаками та місцевою грецькою громадою. На сторінках «Історико-географічного збірника» побачила світ стаття Г. Шамрай стосовно взаємин між чернігівськими урядовцями [107]. Авторка з'ясувала стосунки, що склалися між місцевою козацькою старшиною та Чернігівським магістратом протягом другої половини XVII–XVIII ст. Спираючись на законодавчі акти та магістратські скарги, дослідниця розкрила причини, природу і наслідки конфліктів між міщанами та козаками. На особливу увагу заслуговує підготовлена у той же час стаття В. Дубровського, в якій розглядаються обставини виникнення в Чернігові в ніч з 19 на 20 травня 1750 р. страшної пожежі, а відповідальним за протипожежний стан був Чернігівський магістрат [30].

Після тривалої перерви студії з історії міського самоврядування в Чернігові було відновлено лише в другій половині XX ст. у зв'язку з активізацією краєзнавчого руху, підготовкою «Історії міст і сіл», а також відзначенням 1300-річчя Чернігова. У збірнику документів та матеріалів «Чернігову – 1300 років» і збірнику наукових праць «Чернігівська старина» побачили світ історичні джерела й розвідки з історії Чернігівського магістрату. Зокрема, Г. Швидько проаналізувала зміст чолобитної мешканців міста, яка лягла в основу царської грамоти 1690 р. [120], а С. Половникова навела нові відомості про стан Чернігівської фортеці наприкінці XVII ст. [77]. Розвідки О. Галушка були присвячені історії запровадження магдебурзького права в Чернігові, хоча автор обмежився лише аналізом королівського привілею 1623 р. [15], а також перебуванню в місті російських воевод [16].

Автором даної розвідки історія міського самоврядування в Чернігові висвітлена у дисертаційному дослідженні «Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.)», а також у низці статей, що розкривають та деталізують історію Чернігівського магістрату [22–28]. І. Ситий, фахівець зі сфрагістики і геральдики доби

Гетьманщини, неодноразово у своїх розвідках порушував проблему Чернігівської маґдебургії [90; 92; 93].

Водночас триває нагромадження і систематизація документального матеріалу, оприлюднені окремі законодавчі та публічно-правові акти адресовані містам Чернігово-Сіверщини, а також приватно-правові акти, які вносились до міських актових книг [58; 72; 73; 100–102].

Тема Ніжинського маґистрату дедалі набуває популярності. Окремі аспекти Ніжинської маґдебургії були висвітлені у студіях О. Морозова, О. Ростовської, Л. Лесик [56; 57; 64; 85; 86]. А. Гедьо аналізуючи приватно-правові акти з історії ніжинської грецької громади подає цікаві данні щодо родини Тернавіотів, представники якої, Стерій та Петро, займали посаду вїта Ніжинського маґистрату [18].

Проблема міського уряду в Стародубі, де в першій половині XVIII ст. точилася наполеглива боротьба за посаду вїта, була висвітлена автором даної розвідки на сторінках журналу «Сіверянський літопис» [29]. Свої розвідки містам Чернігово-Сіверщини в яких містяться окремі відомості про самоврядні традиції за маґдебурзьким правом присвятили І. Ситий, П. Пиріг, Т. Чухліб [91; 74; 105].

Таким чином, історіографічний огляд свідчить, що у вивченні історії маґдебургій Чернігово-Сіверщини накопичено певний досвід. Ще у другій половині XIX ст. було закладено підґрунтя для вивчення історії маґдебурзького права на Лівобережній Україні та, безпосередньо, органів міського самоврядування – маґистратів на регіональному рівні. На сучасному етапі розвитку історичної науки урбаністичні студії дедалі набувають популярності, а міське самоврядування за європейським зразком має стати одним з найпріоритетніших напрямів.

Джерела та література:

1. Авсеенко В. Малороссия в 1767 г. Эпизод из истории XVIII столетия / В. Авсеенко – К. : Университетская типография, 1864. – 152 с.
2. Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В. Забутий проект видання корпусу маґдебурзьких грамот українським містам / В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий // Корпус маґдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. – К. : «Прайм», 2000 – С. 4–41;
3. Антонович В. Исследование о городах Юго-Западного края / В. Антонович // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К. : Типография Е.Я. Федотова, 1885. – Т. 1. – 351 с.
4. Багалей Д. Заметки об Архиве Малороссийской коллегии, находящемся при Историко-филологическом обществе Харьковского университета / Д. Багалей // Университетские известия. – 1882. – № 9. – С. 131–142.
5. Багалей Д. Коллекция рукописей покойного А. Ф. Кистяковского / Д. Багалей // Киевская старина. – 1891. – № 2. – С. 494–503.
6. Багалей Д. Маґдебурское право в Левобережной Малороссии / Д. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 1–56.
7. Багалей Д. Маґдебурское право в городах Левобережной Малороссии / Д. Багалей // Труды Десятого Археологического съезда в Риге 1896. – М. : Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1899. – Т. 1. – С. 245–255.
8. Багалій Д. Маґдебурзьке право на Лівобічній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів : Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 386–442.
9. Багалей Д. Судьба маґистратского самоуправления в малороссийских городах XVII – XVIII вв. / Д. Багалей // Сборник статей в честь Матвея Кузьмича Любавского. – Петроград, 1917. – С. 627–636.
10. Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618 – 1648) / М. Василенко // Чернігів і Північне Лівобережжя : Огляди, розвідки, матеріали. – К. : Державне видавництво України, 1928. – С. 290–300.
11. Василенко Н. П. Право маґдебурское / Н. П. Василенко // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – Спб. : Типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон. – 1898. – Т. 24. – С. 890–896.
12. Василенко Н. П. Право маґдебурское / Н. П. Василенко // Корпус маґдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. – К. : Прайм, 2000. – С. 189–197.
13. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве / М. Владимирский-Буданов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1868. – Т. СXXXIX. – С. 467–806; Т. СХ. – С. 519–186.

14. Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві / М. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів : Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1903. – Ч. 1. – С. 3–113.
15. Галушко О. Є. Магдебурзьке право в Чернігові / О. Є. Галушко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 98–99.
16. Галушко О. Є. Російські воеводи в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / О. Є. Галушко // Україна і Росія в панорамі століть : Збірник наукових праць на пошану професора К. М. Ячменіхіна. – Чернігів : Сіверянська думка, 1998. – С. 79–84.
17. Гамбург Л. Магістратські та ратушні суди у самоврядуванні міст України-Гетьманщини XVII – XVIII століть / Л. Гамбург // Право України. – 2000. – № 4. – С. 110–114, 132.
18. Гедьо А. Приватноправові акти XVIII – XIX ст. як інформаційне джерело з історії Ніжинської грецької громади / А. Гедьо // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 86–97.
19. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – XVII ст. / Т. Гошко. – Львів : Афіша, 2002. – 254 с.
20. Гошко Т. Штрихи до сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні / Т. Гошко // Історіографічні дослідження в Україні : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 21. – С. 124–165.
21. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні / Т. Гошко // Україна в Центрально-Східній Європі : Збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 12–13. – С. 347–377.
22. Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII – XVIII ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернігів, 2007. – 20 с.
23. Доманова Г. Взаємовідносини Чернігівського магістрату з гетьманським урядом у другій половині XVII – XVIII ст. / Г. Доманова // Батуринські читання, 2007 : Збірник наукових праць / За ред. О. Б. Коваленка та ін. – Ніжин : ТОВ «Видавництво» «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 84–90.
24. Доманова Г. Службовці Чернігівського магістрату / Г. Доманова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Випуск 73. Серія : історичні науки : № 6: Збірник. – Чернігів : ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2009. – С. 123–128.
25. Доманова Г. Діяльність Чернігівського магістрату в сфері благоустрою міста / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 9–15.
26. Доманова Г. Діловодна документація з історії Чернігівського магістрату кінця XVIII ст. / Г. Доманова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 150–154.
27. Доманова Г. Бюджет Чернігівського магістрату (друга половина XVIII ст.) / Г. Доманова // Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України». – Вип. 7. – Київ – Глухів. – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 143–146.
28. Доманова Г. Міське судочинство (за актовими книгами Чернігівського магістрату другої половини XVIII ст.) / Г. Доманова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 134. – Серія : Історичні науки. – № 11. – Чернігів, 2015. – С. 35 – 41.
29. Доманова Г. Війти Стародубського магістрату (друга половина XVII – XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 56–62.
30. Дубровський В. Пожежа 1750 р. в старому Чернігові / Підготовка до друку та передмова О. Коваленка і Т. Вороніної // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 154–166.
31. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – С. 281–331.
32. Кісіль І. Поширення магдебурзького права містам Лівобережної України (кінець XVI – перша половина XVII століття) / І. Кісіль // Етнічна історія народів Європи : Збірник наукових праць. – УНЕСЕРРВ, 2005. – Вип. 19. – С. 51–56.
33. Кісіль І. Правове становище міщан Гетьманщини середини XVIII століття / І. Кісіль // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – 2005. – Вип. 80/81. – С. 90–94.
34. Кісіль І. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2006. – 29 с.
35. Кистяковский А. К вопросу о Магдебургском праве / А. Кистяковский // Права, по которым судится малороссийский народ 1743. – К. : Университетская типография, 1879. – С. 83–110.
36. Кистяковский А. О законах, действовавших в Малороссии / А. Кистяковский // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 6–11.

37. Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654 – 1765 / П. Клименко // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 1–36.
38. Клименко П. Компуті та ревізії XVIII ст. / П. Клименко // Український археографічний збірник. – К. : Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук, 1930. – Т. 3. – С. 57–241.
39. Кобилецький М. Магдебурзьке прав в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів : ПАІС, 2008. – 406 с.
40. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Ч. 4 : Обзор основных отечественных собраний архивных источников / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск : Днепропетровский государственный университет, 1979. – 109 с.
41. Ковальський Н. П. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей «Литовской Метрики» второй половины XVI – первой половины XVII века / Н. П. Ковальский // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII – XIX веков. – Днепропетровск : Днепропетровский государственный университет, 1983. – С. 3–13.
42. Коваленко В. Етапи формування Чернігово-Сіверської землі (IX–XIV ст.) / В. Коваленко // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини : Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка. – Ніжин : «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 9–17.
43. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан – К. : Видавництво АН УРСР, 1963. – 388 с.
44. Котляров С. Описание города Чернигова / С. Котляров. – Чернигов : Губернская типография, 1851. – 65 с.
45. К портрету С. Я. Ширая / Сообщил А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – Октябрь (№ 10). – С. 398–400.
46. Круглова Т. А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765 – 1769 гг.) / Т. А. Круглова – М. : Издательство Московского университета, 1989. – 175 с.
47. Кулаковський В. М. Ярмарки і торги в містах Лівобережної України XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : Республіканський міжвідомчий збірник. – К. : Наукова думка, 1976. – Вип. 10. – С. 48–55.
48. Кулаковський В. М. Ярмарки і торги в містах Лівобережної України XVIII ст. / В. М. Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : Республіканський міжвідомчий збірник. – К. : Наукова думка, 1976. – Вип. 10. – С. 48–55.
49. Кулаковський В. М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. / В. М. Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : Республіканський міжвідомчий збірник. – К. : Наукова думка, 1980. – Вип. 14. – С. 53–60.
50. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619 – 1633 рр.) / П. Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини : Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка. – Ніжин : «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 26–33.
51. Кулаковський П. Чернігівське воєводство (1635 – 1648, 1651 рр.) / П. Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини : Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка. – Ніжин : «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 33–41.
52. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 495 с.
53. Лазаревский А. Л. Суды в Старой Малороссии : Замечания на монографию Д. П. Миллера «Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке» / А. Л. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 75–115.
54. Левицкий О. И. Об актових книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии / О. И. Левицкий. – М., 1900. – 30 с.
55. Левицький О. По судах Гетьманщини : Нариси народного життя Гетьманщини другої половини XVII ст. / О. Левицький / Передмова, редакція, переклад М. Горбаня. – Харків : Кооперативне видавництво «Рух», б/р. – 252 с.
56. Лесик Л. В. Ніжинський вїт Петро Тернавіот – визначна особистість в історії міста Ніжина / Л. В. Лесик // Часопис історико-юридичного університету : Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – С. 120–123.

57. Лесик Л. В. Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали на підтвердження магдебурзького права Ніжинському магістрату / Л. В. Лесик // Гуманітарний журнал. – 2015. – Літо-Осінь (3–4). – С. 149–154.
58. Магдебурзькі грамоти містам Лівобережної України XVII – XVIII ст. // Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. – К. : «Прайм», 2000 – С. 45–75.
59. Макаров Я. О своде трех прав – Статута, Саксона и Магдебургии / Я. Макаров // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 13. – Часть неофициальная. – С. 125–130.
60. Макарович А. О. О своде законов, по которым судится малороссийский народ / А. О. Макарович // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 20. – Часть неофициальная. – С. 211–213.
61. Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. / Г. А. Максимович. – Нежин : Типо-литография «Печатник», 1917. – Ч. 1. – 334 с.
62. Маркевич Н. А. Чернигов. Историческое и статистическое описание / Н. А. Маркевич. – Чернигов : Губернская типография, 1852. – 177 с.
63. Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта Старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. / Д. П. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1896. – Т. 8. – С. 63–244.
64. Морозов О. Ніжинський магістрат – невід’ємна частина історичного ландшафту стародавнього міста / О. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 61–64.
65. Очерк истории города Чернигова. 907 – 1907. Юбилейное издание Черниговской Городской управы. – Чернигов : Типография губернского земства, 1908. – 71 с.
66. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 33–34.
67. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. / Я. Падох. – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – 195 с.
68. Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII століття / А. Й. Пашук. – Харків : Видавництво Харківського університету ім. О. М. Горького, 1961. – 48 с.
69. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1967. – 179 с.
70. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році / М. Петровський // Чернігів і Північне Лівобережжя : Огляди, розвідки, матеріали. – К. : Державне видавництво України, 1928. – С. 301–314.
71. Пиріг П. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. / П. Пиріг // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 71–73.
72. Пиріг П. Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651 – 1657 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 26–36.
73. Пиріг П. Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 32–42.
74. Пиріг П. Соціально-економічний розвиток Стародуба в другій половині XVII ст. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 33–43.
75. Пичета В. Накази українських городів в 1767 году / В. Пичета // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 43–54; № 11–12. – С. 77–100.
76. Поживанов М. Історичні традиції міського самоврядування сьогодні / М. Поживанов // Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття – К. : Прайм, 2000. – С. 3.
77. Половникова С. О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. / С. О. Половникова // Чернігівська старовина. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 88–95.
78. Права, по которым судится малороссийский народ. 1743. – К. : Университетская типография, 1879. – 844 с.
79. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века / А. И. Путро. – К. : Вища школа, 1988. – 142 с.
80. Резніков А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис) : Монографія / А. В. Резніков / МВС України, Луган. держ. ун-т. внутр. справ. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 208 с.
81. Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII в.) / В. А. Романовский // Воссоединение Украины с Россией : Сборник статей. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1954. – С. 395–420.

82. Романовський В. О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. / В. О. Романовський // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 89–109.
83. Романовський В. О. Українські городяни і політика царського уряду в другій половині XVII ст. / В. О. Романовський // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 22–29.
84. Романовский В. А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка / В. А. Романовский. – Ставрополь : Ставропольский государственный педагогический институт, 1967. – 125 с.
85. Ростовська О. Суспільно-політичне становище Ніжина в XVIII ст. / О. Ростовська // Ніжинська старовина : Науковий історико-культурологічний збірник. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 25–30.
86. Ростовська О. В. Історія магдебурзького права в Ніжині / О. В. Ростовська // Ніжин і Ніжинщина : історичний простір провінції : збірник статей. – Вип. 1. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 36–44.
87. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. Русина. – Київ : Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – 244 с.
88. Ряд универсалов оборонительных, данных гетманами мещанам г. Чернигова / Сообщил С. Нос // Черниговские губернские ведомости. – 1861. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 91–92; № 15. – Часть неофициальная. – С. 97–99; № 16. – Часть неофициальная. – С. 109; № 18. – Часть неофициальная. – С. 118–120.
89. Сведения о находящихся в Черниговском Городовом магистрате грамотах, универсалах и прочем, с означением от кого даны, где и в каком годе // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 23. – Часть неофициальная. – С. 247–248.
90. Ситий І. Герб Чернігова // Знак : Вісник Українського геральдичного товариства. – 1993. – 3 серпня. – С. 1–3.
91. Ситий І. Місто Почеп 200 років тому / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2–3. – С. 16–26.
92. Ситий І. М., Алфьоров О. Ярема Полуботок – віт чернігівський / І. М. Ситий, О. Алфьоров // Скарбниця української культури : Збірник наукових праць. – Вип. 13. – Чернігів : Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2011. – С. 112–119.
93. Ситий І. До 390-річчя Чернігівського самоврядування: перша печатка Чернігова / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2013. – № 3–4. – С. 13–18.
94. Стародубський магистрат : протыкул справ поточных // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 175 – 177; № 22. – Часть неофициальная. – С. 185–188; № 23. – Часть неофициальная. – С. 191–193; № 24. – Часть неофициальная. – С. 201–203; № 25. – Часть неофициальная. – С. 209–212; № 26. – Часть неофициальная. – С. 217–219; № 27. – Часть неофициальная. – С. 225–227; № 28. – Часть неофициальная. – С. 233–236; № 30. – Часть неофициальная. – С. 251–254; № 31. – Часть неофициальная. – С. 259–260; № 32. – Часть неофициальная. – С. 267–269; № 33. – Часть неофициальная. – С. 275–276; № 34. – Часть неофициальная. – С. 287–288.
95. Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи / Ф. В. Тарановский. – Варшава, 1897.
96. Теличенко И. В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / И. В. Теличенко // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С. 161–191; № 10. – С. 94–122; № 11. – С. 73–97.
97. Токмаков И. Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии, в связи с церковно-археологическим обзором священных достопримечательностей этого края со времени первоначального заселения: с приложением исторического очерка местечка Почепа / И. Токмаков. – Киев : Типография Д. С. Повальского, 1888. – 119 с.
98. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870 – 1901 гг. с очерком истории города Чернигова. – Чернигов : Типография губернского земства, 1901. – СХІV+336 с.
99. Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект / В. Ульяновський // Самоврядування в Києві: історія і сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – К., 2000. – С. 110–122.
100. Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 384 с.; 34 іл.
101. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядник І. Бутич. – К. ; Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. – 758 с.; 22 іл.

102. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядники І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко – К. ; Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – 1086 с.
103. Ханенко А. И. Город Погар. Историко-статистический очерк / А. И. Ханенко. – Чернигов, 1871. – 70 с.
104. Хижняков В. Черниговская старина 1765 – 1810 гг. (По архивным бумагам городской думы) / В. Хижняков // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 7. – С. 76–117.
105. Чухліб Т. «Стародубщина чекає на повернення...»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської федерації / Т. Чухліб // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 230–255.
106. Шамрай Г. Станція в лівобережних містах XVII віку / Г. Шамрай // Науковий збірник за рік 1927 / Під редакцією М. Грушевського. – К., 1927. – Т. 26. – С. 39–43.
107. Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги // Історично-географічний збірник / Г. Шамрай. – К., 1927. – Т. 1. – С. 40–52.
108. Шамрай Г. До історії лівобережних міст у половині XVIII в. // Історично-географічний збірник / Г. Шамрай. – К., 1928. – Т. 2. – С. 159–168.
109. Швидько А. Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины XV – XVIII в. / А. Швидько // Вопросы германской истории и историографии. – Вып. 3. – Днепропетровск, 1975. – С. 51–66.
110. Швидько А. К. Советская историография социально-экономического развития городов Украины в XVI – XVIII вв.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1979. – 22 с.
111. Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII вв.: Учебное пособие / А. К. Швидько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1979. – 73 с.
112. Швидько А. К. Немецкое право на Левобережной Украине в отечественной дооктябрьской историографии / А. К. Швидько // Вопросы германской истории: Межвузовский сборник научных трудов. Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1980. – С. 159–165.
113. Швидько А. К. К вопросу о городских селах Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII вв.) / А. К. Швидько // Актуальные проблемы аграрной истории: Сборник научных трудов. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1980. – С. 167–175.
114. Швидько А. К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII вв.) / А. К. Швидько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1981. – 107 с.
115. Швидько А. К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII – середина XVIII вв.) / А. К. Швидько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1983. – С. 69–75.
116. Швидько А. К. Материалы по истории городов Левобережной Украины второй половины XVII – XVIII веков в Рукописном отделе ЦНБ АН УССР / А. К. Швидько // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1983. – С. 73–81.
117. Швидько А. К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века / А. К. Швидько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1984. – 91 с.
118. Швидько А. К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины / А. К. Швидько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1985. – 80 с.
119. Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII вв.) / А. К. Швидько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1986. – 84 с.
120. Швидько Г. К. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. / Г. К. Швидько // Чернігівська старовина. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С. 84–87.
121. Швидько Г. К. Джерела до історії Гетьманщини в Архіві зовнішньої політики Росії // Третій Міжнародний конгрес українців. – Історія. – Ч. 1. – Харків, 1996. – С. 89–92.
122. Швидько Г. К. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42–46.

123. Швидько Г. К. Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій / Г. К. Швидько // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С. 19–23.

124. Эйнгорн В. Киевский воевода П. В. Шереметьев и Нежинский магистрат / В. Эйнгорн // Киевская старина. – 1891. – Ноябрь (№ 11). – С. 246–258.

Анна Доманова

МАГДЕБУРГИИ ЧЕРНИГОВО-СЕВЕРЩИНЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассмотрены исследования дореволюционной, советской и отечественной историографии, посвященные истории городского самоуправления по магдебургскому праву, которое существовало на территории Чернигово-Северщины в XVII–XVIII ст.

Ключевые слова: Левобережная Украина, Чернигово-Северщина, магдебургское право, магдебургии, городское самоуправление.

Hanna Domanova

MAGDEBURG OF THE CHERNIHIV-SIVER LAND: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The article examines the research of pre-revolutionary, Soviet and Russian historiography devoted to the history of city government over the Magdeburg law, which existed on the territory of the Chernihiv-Siverian Land in the 17th–18th centuries.

Keywords: Left-bank Ukraine, Chernihiv-Siverian Land, Magdeburg law, magdeburgia, urban self-government.

УДК: 289/322

Ірина Зінько

КОНФЕСІЙНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ РОКИ

У статті на основі широкого кола джерел та літератури комплексно досліджується становище релігійних конфесій України у повоєнні роки. Характеризується нормативно-правова база регулювання питань конфесійної релігійної діяльності. Розкрита роль і завдання окремих державних інституцій у здійсненні урядової політики щодо православних, католицьких та протестантських релігійних організацій. Визначені методи та засоби її впровадження.

Ключові слова: держава, церква, релігія, релігійна конфесія, християнство, православ'я, католицизм, протестантизм.

Проблеми відносин між партійно-державною владою та релігійними організаціями радянської доби, проблеми релігійної свідомості та релігійної поведінки відносяться до значимих тем сучасної української історії. Актуальність теми також зумовлена необхідністю визначення моделі державно-церковної політики в умовах сучасної України.

Вивченню державної політики щодо релігійних конфесій у радянській державі повоєнного періоду присвячена низка праць науковців. Значна кількість з них охарактеризовує аспекти життя та діяльності релігійних конфесій, їх взаємовідносини з радянською владою, реакцію тогочасної політики на розвиток релігійних організацій, а також ставлення віруючих до державної політики, її антирелігійну забарвленість.

Об'єктивне висвітлення проблеми державно-релігійних відносин, розкриття масштабів репресій та переслідувань віруючих, повноцінний опис життя та побуту релігійних конфесій у радянській державі повоєнного періоду стали можливими лише із здобуттям Україною незалежності. Це відкрило перед науковцями нові можливості, повністю відкинуло обмеження в дослідницьких підходах та висновках.

Питання релігійної політики, конфесійного життя, взаємовідносин держави і християнських релігійних організацій у післявоєнний період в Україні відображені у монографіях сучасних істориків П. Бондарчука [3; 4], В. Войналовича [6; 7], В. Єленського [11], П. Панченка [14], В. Пащенко [15], колективній монографії Ю. Кальниша, В. Острохова, В. Петрика та С. Сьоміна [9]. Процес утворення та діяльність державних органів влади у справах релігії радянського періоду аналізуються у дослідженнях У. Хаварівського [16; 17], Г. Єрмакової [11], Л. Бабенко [1; 2].

Мета статті – науково-теоретичне осмислення історичного розвитку релігійних конфесій у повоєнний період, взаємовідносин християнських релігійних організацій та інститутів радянського державного управління у сфері релігії.

Післявоєнний період є одним із ключових етапів у розвитку радянського суспільства та радянської влади. Політична та економічна системи СРСР майже не змінилися, але у суспільстві відбулися значні зміни, пов'язані із надіями, що сформувалися з перемогою у Другій світовій війні. Релігійні інституції відіграли важливу роль у консолідації суспільства, доклали чимало зусиль для зміцнення обороноздатності країни. Віруючі надавали допомогу радянським збройним силам, пораненим воїнам, сім'ям загиблих, сиротам. Тому влада не могла не рахуватися з ними.

Вектор моделі державно-церковної політики повоєнних років було змінено від прямого, відкритого знищення до так званого «відродження» під суворим державним контролем. Підтвердженням цьому став «Закритий лист ЦК КП(б)У у питаннях релігії» від 1945 року, в якому наголошувалось: «Наша партія і уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви...ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому рахунку повинна бути подолана» [8, с. 267].

З цією метою широко використовувалася Руська Православна Церква (РПЦ). Вже 5 червня 1943 року Й. Сталін підписав таємну постанову Державного Комітету Оборони «Про затвердження заходів із поліпшення зарубіжної роботи розвідувальних органів СРСР», в якій релігійні організації вперше входили до кола інтересів зовнішньої розвідки держави [7, с. 67].

Подолання ідеологічного бар'єру між народами Центральної та Західної Європи, завоювання сфер впливу передбачалося здійснити шляхом використання східноєвропейських православних церков. Утвердженню виключної ролі РПЦ у світовому православному просторі відводилося в цьому проекті особливе місце.

Поставлена мета обумовлювала необхідність змін у ставленні держави до існуючих інституцій РПЦ. В країні була оголошена певна свобода релігійного життя. Почали відкриватися нові храми та молитовні будинки, релігійні громади отримали дозвіл на заснування духовних навчальних закладів. Але позитивні зрушення у сфері релігії були оманливими, вся діяльність РПЦ повністю контролювалася владою.

Для охоплення всіх важелів контролю над релігійними осередками, була організована, згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р., Рада у справах Руської Православної церкви (РСРПЦ). Роль основного провідника державної релігійної політики отримала на той час її правляча еліта. РСРПЦ мала завдання здійснювати зв'язок між урядом СРСР та патріархом Московським і всія Русі з питань руської православної церкви, які потребували розв'язання урядом СРСР [18, арк. 3].

Церква перетворилася на безперечну прислужницю світської влади та отримала натомість статус державної, а також деякі права, яких не мали інші релігійні конфесії. Через своїх уповноважених РПЦ повинна була займатися питаннями реєстрації церковних громад та відкриття нових парафій, вивчати стан і перебіг внутрішньоцерковних процесів, неодмінно доповідати про них вищим партійним та державним органам [6, с. 209].

Для ретельного контролю над релігійним життям, а особливо над різними конфесійними угрупованнями, владне керівництво мало організувати відповідний самостійний та незалежний від Ради у справах РПЦ керуючий орган. Так, 19 травня 1944 р. постановою Ради Народних Комісарів (РНК) № 572 було створено Раду у справах релігійних культів (РСРК) при РНК СРСР (з 1946 р. при Раді Міністрів СРСР) [19, арк. 1].

Характер, методи і спрямування роботи органів РСРК були визначені 29 травня 1944 р. РНК СРСР постановою № 628 «Про затвердження положення про Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР, штатів, посадових окладів працівників Ради». Передбачалося, що дане відомство буде здійснювати попередній розгляд питань духовних управлінь або керівників релігійних культів, що потребують вирішення урядом СРСР; займатися розробкою проектів законодавчих актів та постанов з питань цих культів, а також інструкцій та інших вказівок по їх впровадженню в життя; здійснювати нагляд за вірним та своєчасним впровадженням у життя законів та постанов уряду стосовно релігійних культів; готувати для Раднаркому СРСР звіти з питань релігійних культів; своєчасно інформувати уряд країни про стан релігійних культів, їх становище та проводити облік церков, молитовних будинків, складаючи статистичні звіти за даними, які надсилають уповноважені РСРК на місцях. Згідно положення Рада у справах релігійних культів мала право вимагати від центральних та місцевих

радянських органів надавати необхідні матеріали, створювати комісії для розробки окремих питань, що стосувалися релігійних культів [19, арк. 3–4].

Органи НКДБ (НКДБ – до березня 1946 р., МДБ – до березня 1953 р., КДБ – з березня 1954 р.) тісно співпрацювали з апаратом уповноважених СРСР. Їх завданням було відстеження і регулювання релігійного руху. Оперативна діяльність органів НКДБ, спрямована проти релігійних організацій, велася спеціально створеними підрозділами. Вони спеціалізувалися на виробленні тактичного інструментарію і напрямів розкладання релігійних груп [2, с. 299].

По лінії органів держбезпеки діяли спецпідрозділи з нагляду за релігійним життям: у 1946–1949 рр. – Друге управління Міністерства державної безпеки (далі – МДБ) СРСР; у 1949–1953 рр. – П'яте управління МДБ СРСР; у 1953–1954 рр. – Четверте управління Міністерства внутрішніх справ СРСР; у 1954–1960 рр. – Четверте управління Комітету державної безпеки (далі – КДБ) СРСР (боротьби з антирадянськими елементами) [16, с. 146].

Легітимного законодавства про релігійні конфесії, прийнятого вищими законодавчими органами радянської влади на республіканському чи союзному рівні, не існувало. Проект закону під назвою «Про становище церкви в СРСР» був розроблений у січні 1944 р. Однак завершення ця робота не мала [13, с. 45]. Державне регулювання релігійного питання у післявоєнний час відбувалося на основі директив, розпоряджень, наказів, постанов уряду і керівних органів. Ці документи видавалися переважно з позначкою «таємно» і «цілком таємно».

Особлива увага приділялася діяльності протестантських культів. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РН СРСР по Українській РСР за травень-червень 1945 р. наголошуються конкретні заходи щодо релігійних громад культів різного віросповідання. Сам звіт був створений за особистим дорученням секретаря ЦК КП(б)У та голови РНК УРСР М.Хрущова та надісланий до ЦК КП(б)У народним комісаром держбезпеки УРСР С.Савченком. Зазначені заходи передбачали: посилення роботи з обліку громад різних релігійних організацій і завершення їхньої реєстрації до кінця 1945 р.; облік релігійних громад і груп антирадянських сект, їхніх керівників та передачу матеріалів на них до органів НКДБ для вживання відповідних заходів; передачу органам КДБ наявних матеріалів стосовно фактів антирадянських проявів чи відмови від військової повинності з боку представників релігійних громад; заборону урочистих водних хрещень сектантів; домагання повсюдного возз'єднання громад «євангельських християн» і «баптистів» та підпорядкування їх Всесоюзній Раді євангельських християн і баптистів (ВРЄХ і Б); активізацію дії партійних, комсомольських і громадських організацій з метою «обробки й відриву молоді від впливу сектантів»; запровадження штрафних санкцій щодо релігійних громад, у приміщеннях яких здійснювались спеціальні дитячі зібрання з метою пропаганди релігійного вчення; посилення роботи по лінії органів КДБ щодо виявлення і застосування репресивних дій щодо організаторів і керівників антирадянських нелегальних релігійних організацій [20, арк. 87–90].

Лібералізація релігійного життя в СРСР у повоєнний період не була тривалою.

Політична орієнтація державної влади щодо релігії в країні була офіційно заявлена у газеті «Правда» 24 липня 1954 р. Від імені радянської держави у статті повідомлялося, що «в нашому соціалістичному суспільстві створені всі умови для повного подолання пережитків капіталізму в свідомості людей, у тому числі релігійних забобонів і марновірів. Необхідно надати широкий, справжній масовий розмах науково-атеїстичної пропаганди, рішуче поліпшити її зміст» [21, с. 1].

Було зауважено, що думка про самостійне відмирання релігії у процесі будівництва комунізму є помилковою. У зв'язку з цим ставилися завдання урізноманітнити форми та засоби ідейно-політичного впливу на різні групи населення, залучити до атеїстичної пропаганди інтелігенцію, здійснити випуск та широке демонстрування антирелігійних фільмів та літератури.

Після публікації постанови місцеві органи влади взялися рішуче втілювати її в життя. При цьому часто замість проведення «ідейної боротьби з релігією» в низці газет у виступах лекторів та доповідачів допускалися образливі випадки проти духовенства та віруючих. Траплялися непоодинокі випадки, коли на сторінках преси і в усних виступах пропагандистів деяких служителів релігійних конфесій і віруючих зображували людьми, що не заслуговують політичної довіри [5, с. 167].

Антирелігійна кампанія 1954 року послужила значному зростанню жорсткого адміністрування. Це викликало гостре невдоволення не лише духовенства та віруючих, а й широких мас населення. Керівництво КППС намагалося перекласти відповідальність на нижчі компартійні та державні органи. Вже 10 листопада 1954 року ЦК КППС прийняв чергову постанову «Про

помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій вказувалося на неприпустимість образи релігійних почуттів віруючих у процесі науково-атеїстичної пропаганди, пропонувалися інші, основані на підвищенні наукового та матеріалістичного пізнання, заходи щодо її поліпшення [12, с. 89] Однак ця постанова аж ніяк не була спрямована на послаблення атеїстичної роботи, вона лише корегувала методи її здійснення.

Державна політика у сфері релігійного життя періоду першого післявоєнного десятиліття свідчить про те, що режим лише формально визнавав засади відокремлення церкви від держави, свободу віросповідання і діяльності релігійних культів. Державно-церковні відносини цього часу розвивалися за антагоністичною моделлю. Релігія визначалася державою як інородне тіло, що не має прав до існування у радянському суспільстві. Влада дотримувалася принципу зменшення віруючої частини населення та знищення релігійних осередків протестантських культів. Політична ідеологія базувалася на підтримці та розвитку атеїстичної пропаганди, обмеженні діяльності та повній ліквідації «шкідливих релігійних об'єднань». Негативний стереотип щодо релігії, церкви та віруючих політичне спрямовувався на подолання впливу релігії в суспільстві, оскільки наявність релігійних об'єднань, вірувань і груп не як не могла співіснувати з ідеологічною концепцією «морально-політичної єдності радянського народу». Що в кінцевому етапі розвитку відносин держави і релігійних конфесій післявоєнного періоду призвело до повної ізоляції останніх зі сфери діяльності закону та встановленню у суспільстві радянської держави панівного становища антитеїзму.

Новий політичний курс керівництва країни щодо релігійних конфесій сприяв розробці і впровадженню у життя величезної кількості правових актів, інструкцій до них, пояснень, розпоряджень і наказів, які мали узаконити відношення держави до релігійних організацій і, як зазначалося у Конституції СРСР, надати релігійним організаціям «повної свободи віросповідання». Але при реалізації методів і засобів релігійної політики радянські виконавчі органи не враховували визначені конституційні положення. Акції, спрямовані на масштабне послаблення позицій церкви, атеїзації населення порушували права людини і підірвали цілісність релігійних організацій післявоєнного періоду.

Джерела та література:

1. Бабенко Л. ВУЧК – ДПУ – НКВС - НКДБ у системі взаємовідносин держави і церкви: історіографія проблеми (1920-ті – 1953 роки) / Л. Бабенко // Історична пам'ять – 2012. – № 28. – С.45–62.
2. Бабенко Л. Документи органів державної безпеки УСРР–УРСР про діяльність релігійних конфесій у 1920–1950-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36.ст.) Вип.35 / Голов. ред. П.Т. Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2008. – С. 298–310.
3. Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / П. М. Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 137–163.
4. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. Бондарчук. – К., 2009. – 381 с.
5. Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років) / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Історичні науки. – 2012. – Вип. 3.33. – С. 166–180.
6. Войналович В. Голгофа для віруючих. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1–2 (4–5). – 1997. – С. 208–234.
7. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940–1960-х роках: політичний дискурс / В. Войналович. – К., 2005. – 741 с.
8. Даниленко В.М., Кононенко В.В. Релігійна політика радянської влади на Поділлі у перші повоєнні роки (1945-1948) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Красназнавчі дослідження. – Вінниця, 2005. – С. 266–274.
9. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна. (Історико-правовий аналіз): Монографія. За ред. І.І. Тимошенка / Ю. Кальниш, В. Остроухов, В. Петрик, С. Сьомін. – К., 2002. – 136 с.
10. Єленський В. Державно-церковні взаємини (1917–1991) / В. Єленський. – К.,1991. – 72 с.
11. Єрмакова Г. Особливості радянської моделі державно-церковних і правових відносин / Г.Єрмакова // Теорія, історія держави і права. Європейські перспективи. – № 9. – 2014. – С. 19–25.
12. Коммунистическая партия и советское государство о религии и церкви / Ред. Пантин И. – М.: Политиздат, – 1959. – 98 с.

13. Одинцов М. Ещё одна попытка // Наука и религия. – 1990. – № 2. – С. 56–63.
14. Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-ві – 90-ті рр.). Історичні зошити / П. Панченко. – К., 1993. – 100 с.
15. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років / В. Пащенко. – Полтава, 2005. – 630 с.
16. Хаварівський У. Періодизація розвитку державного органу у справах релігій в Україні / У. Хаварівський // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 25. – С. 140–148.
17. Хаварівський У. Утворення та діяльність державних органів у справах релігій радянського періоду (1943-1965 рр.) / У. Хаварівський // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 22. – С.135–144.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.р.4648, оп.1, справа загального користування – 5 арк.
19. ЦДАВО, ф.4648, оп.2, спр.1. – 7 арк.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр.1639. – 185 арк.
21. Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. – 1954. – 24 июля. – № 205. – 6 с.

Ирина Зинько

КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ УКРАИНЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

В статье на основе широкого круга источников и литературы комплексно исследуется положение религиозных конфессий Украины в послевоенные годы. Анализируется состав христианских религиозных организаций данного периода. Характеризуется нормативно-правовая база регулирования вопросов конфессиональной религиозной деятельности. Раскрыта роль и задачи отдельных государственных институтов в осуществлении правительственной политики в отношении православных, католических и протестантских религиозных организаций. Определены методы и средства ее осуществления.

Ключевые слова: государство, церковь, религия, религиозная конфессия, христианство, православие, католицизм, протестантизм.

Iryna Zinko

CONFESSIONAL LIFE OF UKRAINE IN THE POSTWAR YEARS

In the article, based on a wide range of sources and literature, the status of religious confessions of Ukraine in the post-war years is comprehensively studied. The composition of Christian religious organizations of this period is analyzed. It is characterized by the regulatory framework for the regulation of issues of confessional religious activity. The role and tasks of individual state institutions in the implementation of government policy towards Orthodox, Catholic and Protestant religious organizations are disclosed. The methods and means for its implementation are determined.

Keywords: state, church, religion, religious denomination, Christianity, Orthodoxy, Catholicism, Protestantism.

УДК 34+37:37.017.4:316.3

Олена Іваній

РОЛЬ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В СТАНОВЛЕННІ НОВОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

У статті розглядається правова освіта як компонент становлення нової правової культури в Україні. Правова демократична держава, яка покликана дотримуватися й захищати права та свободи людини, здатна утвердитися лише в суспільстві, заснованому на солідарності, моральних засадах, високій правовій культурі та громадянській активності. Тому саме держава має створювати умови щодо забезпечення розвитку правової освіти та правосвідомості всіх верств населення; доступу громадян до правової інформації, кваліфікованої юридичної допомоги; виховання толерантності, взаємоповаги та відповідальності. Правова освіта має бути системною, починатися з раннього віку людини й тривати протягом усього її життя.

Ключові слова: правова освіта, правова культура, право, правова держава, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Незважаючи на стратегічну орієнтацію України до європейської інтеграції, а, отже, прагнення досягти відповідності правової системи країни з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС, сучасний стан українського суспільства у багатьох викликає занепокоєння. Зниження рівня життя окремих прошарків населення, зростання соціальної напруженості, зумовлене різкою поляризацією суспільства, корупція, злочинність, екстремізм – все це говорить про глибоку й всебічну кризу. Це завдає величезної шкоди як державі, так і суспільству, затримуючи їх розвиток. У цій ситуації від усіх державних органів вимагається активна й постійна робота по правовому вихованню громадян, щодо забезпечення їх прав і свобод. Будь-яка взаємодія людини з правом залишає слід в її свідомості, сприяючи формуванню правової культури. В зв'язку з цим першочергового значення набуває правова освіта, яка є важливим комплексним компонентом механізму правової соціалізації особистості – процесу засвоєння, прийняття та реалізації суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, правових оцінок, норм і моделей поведінки. Неможливий вихід України на світовий рівень без відновлення духовності, правової освіти, а отже, без підвищення ролі права в житті людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання стану правової освіти досліджували: В.І. Андрейцев [1], Г.О. Мурашин [9], Ю.С. Шемшученко [16], В. Сущенко [14], Н.І. Матвійшин [8], Н.О. Ткачова [15], М.І. Городиський [3], Н.М. Ляпунова [7] та інші. Питання науково-теоретичного обґрунтування правової освіти розроблялися Савченком С.В. [13], В.Н. Денисовим [4], І.І. Котюком [6], О.І. Пометун [10]. Проте, складність, багатогранність і комплексність проблеми правової освіти є причиною того, що деякі його аспекти розроблені не в достатній мірі.

Формування мети статті полягає в визначенні основних прогалин у правосвідомості та правовій культурі громадян України, в висвітленні ролі правової освіти та аналізі умов розвитку сучасної правової освіти як основи правової культури українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Сучасне покоління є свідком кардинальної зміни цінностей та орієнтирів у правовому житті. Простежується злам і заперечення ціннісних систем цілих поколінь жителів країни. Протягом усього історичного розвитку в нашій країні була поширена зневага до права, яка в сучасних перехідних умовах посилюється цілою низкою негативних чинників, таких як: недотримання конституційних прав і свобод громадян; прийняття законів, які не відповідають Конституції України; недотримання державними органами і посадовими особами встановлених державою приписів; прояви правового нігілізму, пов'язаного з недосконалістю законодавства; прояв крайнього ступеню деформації правосвідомості, що виражається в криміналізації суспільних відносин, поширенні хабарництва, байдужості до всього, що не стосується окремої людини чи її родини, інертності, пасивності в суспільних питаннях, у пристосовництві. Стан правової культури в суспільстві залишає бажати кращого. При цьому мова йде не тільки про незнання норм чинного законодавства, але й про невизнання права реальною соціальною силою, про неповагу до нього, про відсутність належних уявлень щодо найважливіших юридичних принципів. У побуті українці найчастіше керуються власною інтуїцією, звичаями, традиціями та досвідом. Негативну роль іноді відіграють і ЗМІ. Газети та журнали мають велику кількість сцен кримінального життя, на екранах телевізорів – грабежі та вбивства. Крім розвитку нездорових тенденцій, наслідування кримінальним елементам в молодіжному середовищі, суспільство опинилося позбавленим об'єктивної картини, що відображає не тільки злочини та їх генезис, але й усі наступні за злочинами етапи правозастосовної діяльності. Те, що відбувається нині в інформаційному просторі руйнує не тільки правову культуру, правосвідомість та мораль молоді, а й загрожуює нашій державності, національним інтересам.

Отже, дані факти дозволяють стверджувати, що в Україні назріла нагальна потреба в продуманій стратегії правової освіти населення як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Правова освіта особистості – це цілеспрямований, організований процес впливу на свідомість людей спеціально створеними правовиховними формами, засобами і методами з метою формування високого рівня правосвідомості та правової культури. За допомогою правової освіти необхідно сформувати і зміцнити у населення правові переконання, мотиви правомірної поведінки, усвідомлення морального ставлення людей до правових норм, поваги до закону, правосуддя, прав особистості та інтересів суспільства. Правова освіта повинна сформувати сучасне правове мислення; сприяти створенню моральних і правових цінностей; зміцнити вміння в застосуванні положень законів; підвищити рівень правової свідомості, а також виробити активну правову позицію. Вона має бути спрямована на забезпечення процесу формування в молодого покоління поваги до закону, включення молодих людей до вирішення завдань держави по зміцненню законності, забезпеченню прав людини та громадянина, підвищенню їх активності у виборчому процесі.

Формування громадянського правового суспільства необхідно починати, перш за все, з правової освіти та формування правової культури як окремих громадян, так і суспільства в цілому, які забезпечуються: їх органічним поєднанням із загальною середньою та професійною освітою, культурою, політичним, економічним, моральним, естетичним та іншими формами виховання; відкритістю й доступністю інформації про державу й право, про процеси в правовій сфері; систематичністю й безперервністю поширення й набуття знань про державу й право; участю юристів та їх об'єднань у поширенні правових знань; організаційними та методичними заходами міністерств та відомств, місцевих органів державного управління та самоврядування, закладів освіти та наукових установ, підприємств і організацій [5, с. 43].

Виховання людини, як відомо, дуже складний процес, в якому взаємодіють як стихійні моменти – мікроклімат сім'ї, однолітки в школі та поза нею, так і спеціальні соціальні інститути – система освіти, позашкільні установи, засоби масової інформації тощо. Сім'я, як первинний агент соціалізації, має великий вплив на формування особистості, на встановлення її ціннісних орієнтацій. Саме в сім'ї людина отримує свої початкові уявлення про право, правомірну й протиправну моделі поведінки в суспільстві. Коли діти підрастають, більшу частину часу вони проводять в дитячих садках, школах, на вулиці, де їх виховують вже не батьки, а педагоги та вихователі. Знання, отримані дитиною, будуть накопичуватись як сніжний ком, який вона повинна буде використовувати не тільки, коли виросте й буде здатна керувати своїми діями, але й коли вона, ще маленькою, не здатною усвідомлювати свої вчинки, буде просто знати, що таке добре, а що таке погано [17].

Незважаючи на всі прогалини, що існують у нашому суспільстві, держава робить чимало кроків по підвищенню правової культури, формуванню правосвідомості молоді. У виховних та навчальних закладах згідно з Конституцією України, законами України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», Конвенцією про права дитини, державними національними програмами «Освіта (Україна XXI століття)» та «Діти України», освітяни здійснюють заходи щодо засвоєння дітьми знань своїх елементарних прав (на відпочинок, на захист, на розуміння дорослого, на підтримку, на повагу до себе), дотримання основних обов'язків. Шкільні установи забезпечують подальше становлення особистості дитини, її інтелектуальний, соціальний, фізичний розвиток (відповідно до Закону України «Про освіту») [2, с. 120].

Поглиблюються правові знання в професійних навчально-виховних, вищих навчальних закладах, закладах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, в яких серед обов'язкових навчальних дисциплін викладається правознавство, основи конституційного права України, здійснюється широка позакласна й позааудиторна правовиховна робота, до якої залучаються практикуючі юристи, вчені-юристи, працівники правоохоронних органів, інші фахівці. Проте, вбачається за необхідне включення в освітні стандарти дисциплін з прав людини, перш за все, при підготовці юристів, державних службовців, політологів, соціологів. Крім того, на думку автора, правова освіта має передбачати не тільки вивчення певних правових дисциплін, але й включати деякі гуманітарні, природничі дисципліни, що сприяють правовій поведінці особистості. Оскільки правова освіта – це невід'ємна частина культури громадянина, умова формування його правової культури та правової свідомості, громадянськості й патріотизму. В сучасній Україні саме громадянсько-правова освіта має стати національною стратегією, складовою якої стане правовий розвиток особистості. Доречним стало б створення в шкільних і студентських спільнотах демократичного мікроклімату, який сприяв би підвищенню рівня правової освіти підрастаючого покоління.

Правове виховання, що здійснюється через систему освіти, на сьогоднішній день є однією з найбільш ефективних форм підвищення правової культури населення. Постійність аудиторії, наявність навчальних програм, домашніх завдань, семінарів, відкритих уроків, творчих заходів, іспитів позитивно відбиваються на підвищенні правових знань молоді. Підрастаюче покоління, виховуючись у дусі поваги до України та законів, усвідомлює необхідність дотримання норм Конституції.

Безперечно, у забезпеченні правової освіченості людини найголовніша роль відводиться вищій юридичній освіті. Поширення юридичних знань у суспільстві безпосередньо покладено на спеціалістів і викладачів правових дисциплін. І від того, наскільки якісно готуються спеціалісти, настільки правильно визначаються методичні підходи та методи до навчання й виховання.

Важливою складовою правової освіти є самоосвіта громадян з питань держави і права. Для кваліфікованої правової освіти населення в засобах масової інформації, в сегменті соціальної реклами, в мережі Інтернет необхідно створювати якомога більше спеціальних правових теле- та радіопередач, журналів тощо, через які систематично інформувати громадян про прийняті законодавчі та інші нормативні правові акти, діяльність органів влади, стан правопорядку, боротьбу з правопорушеннями, їх профілактику тощо. Дані заходи пропагують законслухняність, сумлінність у здійсненні прав і виконанні обов'язків, шанобливе й дбайливе ставлення до прав і законних інтересів

членів суспільства. Доцільно було б розробити та реалізувати системи заходів державного стимулювання щодо створення й поширення творчих проєктів, доступних для непрофесійного сприйняття, інформаційних матеріалів, які надають базові юридичні знання та формують правову культуру й правосвідомість громадян. У особи повинно формуватися почуття відповідальності за свою поведінку перед іншими громадянами, перед суспільством, державою. Мається на увазі активна соціально-правова поведінка, що виступає результатом правової освіти. Активність громадян, залучення всіх і кожного до правомірної діяльності в усіх сферах суспільних відносин, охоплених правовим регулюванням, приводить до найефективнішого використання можливостей права як інструменту соціального управління.

Місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування у межах своєї компетенції повинні вживати заходів щодо розширення мережі бібліотек, збільшення кількості друкованих та аудіовізуальних засобів масової інформації правового спрямування. У культурно-виховних установах, на підприємствах, в організаціях, при громадських об'єднаннях останнім часом все частіше організують юридичні консультації на громадських засадах, центри правової допомоги, університети правових знань, лекторії, проводять виставки юридичної літератури, читацькі конференції та інші заходи [5, с. 44]. З метою розвитку правової освіти та виховання громадян у дусі поваги до закону і прав людини в Україні створено Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення. Серед основних завдань ради є: надання методичної допомоги органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, навчальним закладам та закладам культури, науковим установам, видавництвам та видавничим організаціям, засобам масової інформації щодо організації заходів, спрямованих на підвищення правосвідомості та правової культури населення та ін. [12]. Реалізація цих завдань на місцях здійснюється системою координаційних рад: міжвідомчі координаційно-методичні ради з питань правової освіти населення при обласних державних адміністраціях та районні, міські міжвідомчі координаційно-методичні ради з правової освіти населення. Роботу в даному напрямку необхідно поширювати й надалі. Адже встановлення нової правової культури та нової культури правовідносин у суспільстві в майбутньому залежить від існуючої сьогодні правової культури не тільки людей, які професійно займаються законотворчістю, правозастосовчою й правоохоронною діяльністю, але й пересічних громадян. Рівень їх правової культури визначається тим рівнем культури, який панує в Україні сьогодні.

Програми правової освіти мають урахувати: професійні навички, вік, соціальний статус, психологічні особливості тощо. Питання функціонування та розвитку правової освіти на сьогоднішній день регулює Національна програма правової освіти населення. Вона передбачає створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації. Метою Програми є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права. Основними завданнями в цьому напрямі Програмою визначено такі: 1) підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обраних народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; 2) створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи й обов'язки; 3) широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; 4) забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; 5) вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері [11].

Висновки. Формування нової правової культури українських громадян – складний тривалий процес, що стосується всіх галузей суспільного життя. Він включає в себе пропаганду права, вивчення прав і обов'язків, викладених у Конституції України, ознайомлення з юридично-правовими нормами й знаннями, а також процес вдосконалення системи правових актів і конституційних норм. Це є необхідною умовою свідомого здійснення громадянином свого обов'язку перед суспільством, сприяє подоланню та запобіганню свавілля й насильства над особистістю. Правова освіта покликана використовувати свій потенціал для об'єднання суспільства, збереження єдиного соціокультурного простору країни, для подолання етнічної напруженості та соціальних конфліктів на засадах пріоритету прав особистості, рівноправності національних культур і різних конфесій, скорочення соціальної нерівності.

Освітній вплив у сфері підвищення рівня правової культури призведе до позитивних результатів тільки в разі постійної демонстрації ефективності та дієвості правомірної поведінки людини. Система правової освіти повинна готувати людей вміти не тільки жити в громадянському

суспільстві та правовій державі, але й створювати таке суспільство, громадяни якого зможуть жити в соціально-правовій злагоді один з одним та з державою.

Джерела та література:

1. Андрейцев В.І. Правнича освіта в Україні: проблеми теорії та практики: навч.-практ. посіб. / В.І. Андрейцев, В.В. Андрейцев; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Рад. шк., 2000. – 768 с.
2. Головченко В. Особливості формування правової культури молоді / В. Головченко // Право України. – 2004. – № 10. – С. 120.
3. Городиський М.І. Правова освіта майбутнього вчителя / М.І. Городиський; ред.: М.К. Подберезський; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – К.: Наук. світ, 2001.
4. Денисов В., Рабинович П., Семенов В., Усенко І., Заблоцька Л. Програма курсу «Права людини» для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1998. – № 819.
5. Іваній О.М. Правова освіта як засіб формування громадянського суспільства / О. Іваній // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – № 22, 2016. – С. 42–45.
6. Котюк І. Зрозуміти логіку правової системи (деякі методичні аспекти вивчення курсу «Основи правознавства» у загальноосвітніх школах). – Історія в школах України. – 2004. – № 6. – С. 4–8.
7. Ляпунова Н.М. Правова освіта населення як запорука правової держави / Н.Ляпунова // Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. – Вип. 1/2010 (60). – Ч. 1 С. 178–182.
8. Матвіїшин Н.І. Система правової освіти України / Н. І. Матвіїшин // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 42. – С. 241–247.
9. Мурашин Г.О. Шляхи вдосконалення правової освіти молоді в Україні / Г. Мурашин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 674–676.
10. Пометун О.І. Курс «Практичне право – новий підхід до правової освіти підлітків» / О. Пометун // Шлях освіти. – 2000. – №4. – С.32–34.
11. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.
12. Про Програму правової освіти населення України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. станом на 27 серпня 2004 р. // Професійна інформаційно-пошукова система з законодавства України «Право. Версія Проф».
13. Савченко С.В. Правова освіта молоді: сучасний стан та шляхи вдосконалення / С. Савченко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 661–665.
14. Сущенко В. Проблемні питання реформування правничої освіти в Україні в контексті Болонського процесу / В.Сущенко // Вища школа. – 2005. – № 5.
15. Ткачова Н.О. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Н.А. Ткачова; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2002. – 34 с.
16. Шемшученко Ю. Правова освіта молоді як фактор українського державотворення / Ю. Шемшученко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. – К. 2001. – Вип. 1.
17. Этико-правовое образование как залог формирования гражданского общества // Молодежный научный форум: Гуманитарные науки: электр. сб. ст. по материалам X студ. междунар. заочной науч.-практ. конф. – М., 2014 – № 3 (10).

Елена Іваній

РОЛЬ ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СТАНОВЛЕНИИ НОВОЙ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ УКРАИНЫ

В статье рассматривается правовое образование как компонент становления новой правовой культуры в Украине. Правовое демократическое государство, призванное соблюдать и защищать права и свободы человека, способно утвердиться лишь в обществе, основанном на солидарности, моральных принципах, высокой правовой культуре и гражданской активности. Поэтому именно государство должно создавать условия по обеспечению развития правового образования и правосознания всех слоев населения; доступа граждан к правовой информации, квалифицированной юридической помощи; по воспитанию толерантности, взаимоуважения и

ответственности. Правовое образование должно быть системным, начинаться с раннего возраста человека и продолжаться на протяжении всей его жизни.

Ключевые слова: правовое образование, правовая культура, право, правовое государство, гражданское общество.

Olena Ivanii

ROLE OF LEGAL EDUCATION IN THE FORMATION OF A NEW UKRAINIAN LEGAL CULTURE

The article is devoted to legal education as a component of a new Ukrainian legal culture formation. Legal democratic state, which is called to follow and protect the human rights, is able to strengthen itself only in the society based on collective responsibility, moral principles, high legal culture and civil activity. That is why exactly the state should create conditions to guarantee development of legal education and legal awareness of all sections of the population; access of citizens to legal information, skilled legal help; education of tolerance, respect and responsibility. Legal education should be systematic, begin from early years of a person and last during all his/her life.

Keywords: legal education, legal culture, right, legal state, civil society.

УДК 373.5.016:[94:061.1.ЄС](477.51-25)

Віра Казимір, Василь Білогура

РОЛЬ ШКІЛЬНИХ ЄВРОКЛУБІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРО ЄВРОПУ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГОВА)

У статті розглядається механізм популяризації знань про Європу у євроклубах середніх навчальних закладів міста Чернігова. Наводиться приклад співпраці вчителів та учнів, яка охоплює різноманітні сфери: європейської інтеграції, історії, географії, культури, мистецтва, науки.

Ключові слова: Європа, шкільні євроклуби, Чернігів.

Євроклуб – це форма самоорганізації молодих людей, що сприяє їх творчій реалізації, залученню до участі в європейських ініціативах, громадській діяльності, інформуванню з питань європейської інтеграції та реалізації проектів неформальної освіти серед однолітків [4].

Ще одне розповсюджене визначення терміну Євроклуб – це форма співпраці вчителів та учнів, яка охоплює різноманітні сфери: європейської інтеграції, історії, географії, культури, мистецтва, науки. Отримані знання стануть в нагоді під час навчання як у школі, так і у вищих навчальних закладах, допоможуть з вибором потрібної професії [2].

Євроклуб, як об'єднання учасників за інтересами, передбачає проведення різних конкурсів, вікторин, олімпіад, круглих столів, ділових ігор, інтерактивного спілкування, що заохочують учнів до роботи в новому європейському вимірі. Оскільки такі види робіт, окрім знань про Європу, сприяють набуттю комунікативної компетентності, вміння працювати з інформацією, використовувати її, спілкуватись, працювати в команді, запровадження у школі такого виду робіт з учнями значно збагатить навчально-виховний процес [1].

Діяльність євроклубів, які працюють на базі загальноосвітніх навчальних закладів міста спрямована перш за все на школярів. Основні цілі – це інформування та просвіта молодих людей про Європейський Союз, відносини Україна–ЄС, сприяння встановленню зв'язків з європейськими молодіжними громадськими організаціями, підтримка євроінтеграційних прагнень України [5].

Країною, де зародилися перші європейські клуби, вважають Португалію. Починаючи з 1980-х рр. їх члени подорожували Європою, вивчали нові території та народи.

Ідея створення шкільних євроклубів належить Маргариті Белард, національному координатору програми «Європейський вимір в освіті». З її легкої руки почали вважати, що: «Європейські клуби – це центри діяльності у сфері Європейської освіти».

У 1991 році шкільні європейські клуби зазвучали вже офіційно завдяки професору та декану Політехнічного університету міста Ноттінгема Гордону Белла.

У 1992 році такі клуби починають своє існування в Польщі, де на даний момент їх вже близько двох тисяч [3].

Перші євроклуби в Україні були засновані у 1995 році за прикладом подібних європейських організацій. В державах-членах Європейського Союзу та країнах кандидатах євроклуби відіграють роль одного з основних джерел інформації та пропагують спільні європейські цінності серед школярів та студентів [2].

Перші євроклуби в загальноосвітніх навчальних закладах Чернігова були створені в 2010-2011 років за прикладом КІД (клубів інтернаціональної дружби), які були популярними і працювали у більшості навчальних закладів минулого століття. Євроклуби в загальноосвітніх навчальних закладах (школах, ліцеях, гімназії) організовувалися відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 14.08.2009 р. №1/9-541 [3].

Створення євроклубів в школах Чернігова дає можливість активізувати учнів, співпрацювати не лише в межах свого навчального закладу, міста, області, а й з іншими школами за кордоном. Така діяльність розширює межі спілкування і допомагає розвивати комунікативні навички учасників клубів; професійно розвиватися вчителю-керівнику шкільного євроклубу, удосконалювати нові форми роботи в учнівському колективі, зближувати, об'єднувати спільними напрямками та ідеями роботи усіх учасників євроклубів.

На сьогоднішній день в загальноосвітніх навчальних закладах Чернігова функціонує 21 євроклуб: СЗНЗ № 1 та 2, ЗНЗ № 3, 4, 7, 10, колегіум № 11, СШФМП № 12, ліцеях № 15 та № 16, ЗНЗ № 19, 20, 21, ліцеї № 22, ЗНЗ № 24, 28, 29, 30, 34, 35, 36. Найбільш активними і результативно дієвими є євро клуби:

- «Європейці» (СЗНЗ № 1), керівник – учитель німецької мови Ерліх Алла Олегівна;
- «Молодь за ЄС» (СЗНЗ № 2), керівник – учитель англійської мови Гнатюк Анна Миколаївна;
- «Європейський вектор» (ЗНЗ № 7), керівник – учитель історії Сарамок Дарина Олександрівна;
- «Євроклуб» (колегіум № 11), керівник – учитель німецької мови Коломієць Анна Вячеславівна;
- «AllStars» (ЗНЗ № 19), керівник – учитель англійської мови Високіна Вікторія Сергіївна;
- «Ми – європейці» (ЗНЗ № 20), керівник – учитель англійської мови Соболев Наталія Олександрівна;
- «Єдність» (ліцей № 22), керівник – учитель німецької мови Костишина Олена Миколаївна (один з найперших євроклубів);
- «Ми – європейці» (ЗНЗ № 29), керівник – учитель англійської мови Ліхтар Дар'я Василівна (один з найперших євроклубів).

Євроклуб ЗНЗ № 29 неодноразово отримував призові місця за результативну діяльність і участь у конкурсах євроклубів міста та області. Обласні відзнаки за активну і результативну роботу отримували керівники євроклубів ЗНЗ № 7 та колегіуму № 11.

Мета діяльності шкільних євроклубів:

- сприяння процесам євроінтеграції України;
- розширення знань про країни ЄС;
- сприяння усвідомленню спільних європейських цінностей;
- налагодження співпраці українських школярів з ровесниками з інших європейських країн;
- створення сприятливих умов для реалізації здібностей та талантів учнівської молоді;
- популяризації ідей та знайомство з механізмами функціонування демократії, громадянського суспільства тощо.

Перед євроклубами, які створені в школах Чернігова, ставиться ряд завдань:

- різнобічне вивчення історії, культури та традицій, а також сучасності як країн ЄС, так і України;
- встановлення зв'язків з молоддю інших країн Європи, міст України;
- поширення інформації про євро інтеграційні процеси;
- організація різноманітних заходів з метою поширення інтеграції про ЄС;
- удосконалення навичок самостійного здобування та критичного аналізу інформації;
- залучення партнерів для організації спільних подій, розвиток духу співпраці та взаємодопомоги.

Щорічні дні Європи в Чернігові, що проводяться в останню декаду травня, є показовим доказом виконання усіх завдань, які стоять перед шкільними євроклубами міста.

Робота шкільних євроклубів включає основні форми діяльності:

- регулярні засідання членів євроклубів та обговорення актуальних питань, пов'язаних з відносинами між ЄС та Україною;
- міські та обласні практичні семінари (наради, конференції);
- проведення виставок фотографій, малюнків, конкурсів, випуску стінгазет, які знайомлять з життям дітей та дорослого населення в різних країнах Європи;

- організація занять (тренінгів) і проведення рольових ігор (доволі часто на іноземній мові, особливо в СЗНЗ № 1 та № 2) різної тематики;
- літературні читання, (мистецькі зустрічі) на яких учасники знайомляться із творчою спадщиною відомих європейських авторів (діячів мистецтва);
- інформаційні компанії – зустрічі, лекції, виставки, вікторини тощо;
- роз'яснювальна-просвітницька робота з учнями початкової ланки, їх залучення до співпраці;
- партнерські зв'язки з учасниками євроклубів міста, області, України та країн Європи, обмін досвідом.

Цьогоріч керівники євроклубів міста організували незвичайний захід. 14 травня 2017 року з у приміщенні Центру національно-патріотичного виховання молоді відбувся «День Європи в Чернігові».

Вперше було проведено спільний захід управління освіти Чернігівської міської ради та Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка в контексті програми Erasmus+ модуль Жан Моне, до якого залучено школярів шкіл міста та студентів-істориків.

Захід передбачав:

- презентацію «Історія становлення Європейського Союзу» від студентів 4 курсу Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка;
- півфінал брейн-рингу з історії Європейського Союзу для шкільних команд;
- номери художньої самодіяльності від ЗНЗ м. Чернігова, які представляли культуру кожної країни Європейського Союзу;
- фінал брейн-рингу з історії Європейського Союзу для шкільних команд.

Керівники шкільних євроклубів Чернігова двічі на рік обмінюються досвідом роботи та вирішують поточні проблеми діяльності євроклубів на міських семінарах, куди запрошуються керівники кращих євроклубів області. Крім того, вони відвідують заходи обласного значення, які спрямовані на удосконалення роботи у цьому напрямку. У соцмережах (Facebook) створена сторінка «Євроклуби Чернігова», де всі небайдужі до результативної роботи шкільних євроклубів діляться своїми методичними розробками, здобутками, обмінюються досвідом, вирішують поточні проблеми по діяльності шкільних євроклубів.

Джерела та література:

1. Євроклуби в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.euroclubs.org.ua/p/blog-page_3795.html
2. Євроклуби в Україні: організація роботи та успішний досвід. Методичний посібник / За редакцією Кендзьора П.І. – Львів: ЗУКЦ, 2008. – 56 с.
3. Особливості створення Євроклубу [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://navigator.rv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2019:2013-04-02-13-19-03&catid=125:2013-04-02-13-16-22
4. Паращенко Л. Як організувати шкільний Євроклуб / Л.Паращенко. – Київ, 2004. – 12 с.
5. YES для України. Посібник для організаторів міжнародних молодіжних обмінів – Люблін, 2006. – 89 с.

Вера Казимир, Василий Белогура РОЛЬ ШКОЛЬНЫХ ЕВРОКЛУБОВ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЗНАНИЙ УЧЕНИКОВ О ЕВРОПЕ (НА ПРИМЕРЕ ЧЕРНИГОВА)

В статье рассматривается механизм популяризации знаний о Европе в евроклубах средних учебных заведений города Чернигова. Приводится пример сотрудничества учителей и учащихся, которое охватывает разнообразные сферы: европейскую интеграцию, историю, географию, культуру, искусство, науку.

Ключевые слова: Европа, школьные евроклубы, Чернигов.

**ROLE OF EUROPEAN SCHOOL CLUBS IN THE PROCESS OF FORMING OF PUPILS
KNOWLEDGE ABOUT EUROPE (CHERNIHIV AS EXAMPLE)**

The article deals with the mechanism of promotion of knowledge about Europe in secondary school Euroclubs in Chernihiv. Cooperation between teachers and students covers different areas: European integration, history, geography, culture, art and science.

Keywords: *Europe, school European Clubs, Chernihiv.*

УДК 39: 316.314.72

Тіна Полек

**УЯВНІ КОРДОНИ МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ
(УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТИ)**

У статті розглядається феномен уявного кордону між містом і селом на прикладі українського і європейського контекстів. Модернізаційні процеси, до яких Україна була активно залученою протягом усього ХХ ст., проявилися в урбанізації та індустріалізації та мали своїм наслідком масову міграцію сільського населення до міст. У такий спосіб сільська культура увійшла до міського простору, видозмінюючи існуючі уявні кордони між міським і сільським. Це спричинило явище руралізації, тобто появу елементів сільської моделі поведінки, способу життя, світогляду тощо у просторі міської повсякденної взаємодії.

Ключові слова: *модернізація, урбанізація, руралізація, уявний кордон.*

Протягом кінця ХІХ ст. та усього ХХ ст. наша держава була активно залучена до модернізаційних процесів, які супроводжувалися руйнуванням одних і конструюванням інших уявних кордонів між містом і селом, між міським і сільським способом життя, між різними соціальними та віковими групами. У цій статті мені б хотілося дослідити, як явище руралізації формує і деформує існуючі соціальні кордони та з'ясувати, у чому полягає українська специфіка цього процесу.

Як відомо, модернізація пов'язана з процесами індустріалізації та урбанізації, а значить міграцією селян до міст. Вслід за Я. Верменич під урбанізацією ми розумітимемо «процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства», головними проявами якого є «зростання міських поселень, концентрація населення в них, поширення міського способу життя на сільські поселення» [8, с. 257–258]. Крім того, у трактуванні вченої поняття «урбанізація» передбачає також «якісні зміни в житті суспільства – перетворення його переважно у міське за характером праці, способом життя, розвитком культури» [8, с. 258].

Розуміння урбанізаційних процесів у сучасній Україні неможливе без загального уявлення про те, як вона відбувалася у попередні історичні періоди. Зокрема, важливо усвідомлювати, наскільки стрімкими темпами змінилася система розселення українців у ХХ ст. Для порівняння наприкінці ХІХ ст. у Великобританії міське населення становило 72%, у Німеччині – 47%, у Франції – 37,4%, в Австро-Угорщині – 32% [12, с. 218]. Тоді як за переписом 1897 р. у містах проживало лише 15% мешканців підросійської України. Тут доречно навести статистичні дані щодо складу населення українських міст. За основу аналізу було взято результати переписів українського міського та сільського населення за 1897–2001 рр. Зауважу, що переписи 1897–1939 рр. включають лише колишню підросійську Україну, однак з огляду на аналогічні процеси в Західній Україні, можемо все одно вважати їх репрезентативними. Отже, на 1897 р. міське населення становило 15%, а сільське – 85%, на 1926 р. співвідношення практично не змінилося, проте вже у 1939 р., після завершення індустріалізації (тут також слід врахувати втрати сільського населення внаслідок голодомору), кількість міського населення виросла практично вдвічі і становила 34%, а кількість сільського населення, відповідно, зменшилася до 66% [13, с. 44–45]. Далі можемо спостерігати щорічне збільшення кількості містян аж до зрівняння з кількістю селян у 1950-х рр. Після цього кількість мешканців міст продовжила зростати і, за даними всеукраїнського перепису населення 2001 р., становила 67% [10]. Тобто лише наприкінці ХХ ст. Україні вдалося наздогнати за показниками урбанізації Британію ХІХ ст.

Фактично масова урбанізація розпочалася в Україні аж після 1954 р. на хвилі повоєнної відбудови, коли, з одного боку, створювалися численні нові підприємства, котрі вимагали робочої сили, а з іншого – почали реалізовувалися перші успішні моделі масової забудови [18, с. 15]. Чимало

явищ, які зародитися у часи соціалізму продовжують впливати на специфіку української урбанізації сьогодні. З-поміж них слід назвати тісне переплетення сільської і міської культур. Так, соціологи 1960-х рр. А. Ахієзер, Л. Коган та О. Яніцький відверто говорили про урбанізацію як двосдиний механізм, причину і наслідок процесів соціальної взаємодії, в результаті якої відбувається проникнення міського способу життя у села, а сільської моделі повсякденної взаємодії – у місто [7, с. 44–52]. До того ж, на думку А. Ахієзера, головна особливість радянської урбанізації полягає у тому, що її формували не лише товарно-грошові відносини, а й примусове перекачування державою ресурсів із села, яке супроводжувалося появою в містах елементів натурального господарства. Наслідком таких процесів дослідник вважав появу псевдоурбанізації, тобто формування міст із яскраво вираженими елементами сільської культури [6, с. 16]. Натомість А. Хлопін вказував на тривалість процесу засвоєння мігрантом із села елементів міської культури і запровадив поняття особистості на межі культур, яка існує одночасно в двох середовищах – сільському і міському [19, с. 213–291].

Темпи збільшення міського та зменшення сільського населення однозначно свідчать про те, що протягом ХХ ст. більшість українських селян переїхала до міст, а отже, була вимушена швидко акультуруватись у новому середовищі. У певний момент кількість приїжджих мусила перевищити кількість корінних містян, а тому нові мігранти потрапляли вже у видозмінений варіант міської культури, де більшість приймаючої спільноти становили такі самі колишні селяни (за Т. Соломоною) [17, с. 382]. Цей процес ми умовно можемо назвати руралізацією, тобто появою елементів сільської моделі поведінки, способу життя, світогляду тощо у міському просторі повсякденних взаємодій. Втім українські міста не є унікальними в цьому плані. Така ситуація є достатньо типовою для країн, що розвиваються – Єгипту, Іраку, Ірану, Індії, Мексики, Бразилії тощо.

Наприклад, ще у 1980-х рр. британський антрополог і соціолог К. Мітчел здійснив опитування сільських мігрантів у Центральній Африці під час якого просив сказати, ким вони себе вважають – «виключно містянами», «більше містянами», «частково містянами і частково селянами», «більше селянами» або «виключно селянами». Результати виявилися приголомшливими і показали, що 56% опитаних вважали себе «частково містянами і частково селянами». Водночас лише 9,6% з них стверджували, що вважають себе «виключно містянами», 11,1% сказали, що вони «більше містяни», 15% сказали, що вони «більше селяни» і 8% вважали себе «виключно селянами». Висновок напрашується сам собою – така ідентичність мігрантів впливає на міське середовище і «руралізує» його [3, с. 106–134]. Примітно, що під час свого дослідження сільських мігрантів в Україні я отримала схожі результати. Отримані емпіричні матеріали дозволили виділити чотири характерні для молодих мігрантів типи ідентичності – сільська, міська, подвійна та ситуативна. Зокрема, результати опитування засвідчили існування значних труднощів при визначенні мігрантами власної ідентичності. Крім мігрантів, які вважають себе селянами та містянами, було виявлено значну частину опитаних із ознаками подвійної ідентичності, тобто одночасного самоусвідомлення себе і містянином, і селянином. Крім того, за допомогою глибинних інтерв'ю з'ясувалося, що для вихідців із села характерна також ситуативна ідентичність, коли мігрант обирає той тип самоусвідомлення, котрий здатен забезпечити найбільш високий соціальний статус у конкретній ситуації [14, с. 70–75].

Перш ніж зосередитися на проявах руралізації важливо чітко означити, які риси вважати притаманними вихідцям з села та в чому полягають особливості їхньої соціальної поведінки. Основоположник вивчення сільської культури як окремого антропологічного явища американський антрополог Р. Редкліф вважав селянами тих, кого «об'єднує принаймні одне: їхня сільськогосподарська діяльність – це засіб для життя і спосіб життя, а не підприємництво з метою отримання прибутку. Ті, хто господарює на землі з метою інвестиції коштів і бізнесу і для кого земля є капіталом і товаром, – це не селяни, а фермери» (тут і далі переклад з російської Т. Полек) [15, с. 71].

Далі пропонуємо звернутися до класика сільської соціології Т. Шаніна, безперечно одного найкращих фахівців у цій галузі, який продовжив і розвинув цю думку: «Спершу ми можемо означити селян як дрібних сільськогосподарських виробників, які, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї родини, працюють (прямо чи опосередковано) заради задоволення власних споживацьких потреб і виконання зобов'язань перед тими, хто має політичну та економічну владу. Наступний аналітичний крок призводить до створення більш розгорнутого загального типу, що відображає чотири взаємопов'язаних виміри: родинне господарство, господарювання на землі, сільську культуру і низький статус у системах соціального устрою» [20, с. 11]. За Т. Шаніним, сімейне господарство функціонує як основна одиниця селянської власності, виробництва, споживання, біологічного відтворення, самовизначення, престижу, соціалізації і благополуччя. За таких умов особистість підпорядковується формалізованій сімейно-рольовій поведінці і патріархальній владі [20, с. 11–12]. Крім того, специфіка замкненої сільської спільноти створює

специфічний контекст, у якому проходить життя селян. Зокрема, культура селянства передбачає такі типові тенденції, як переважання традиційних і конформістських установок (тобто оцінка дії в категоріях минулого досвіду і поглядів сусідської групи), специфічні норми успадкування майна, норми взаємодопомоги тощо [20, с. 12–13]. Дуже важливе спостереження Т. Шаніна стосується стосунків селянської спільноти з владними структурами. Соціолог вдало зауважив, що селян здебільшого тримають на солідній відстані від соціальних джерел влади. Зрештою їхнє політичне підпорядкування переплітається з підпорядкуванням культурним, а також економічною експлуатацією шляхом податків, ренти, відсотків і невідгидних для селян умов торгівлі [20, с. 13]. Не випадково ще, Р. Редфілд наголошував, що селянин завжди усвідомлює себе нижчим у порівнянні з представниками міської культури, але попри це йому притаманно вважати власний спосіб життя і себе морально вищими від міського [4, с. 65].

Тож можемо говорити про існування значної різниці (хоч вона не завжди чітко проявляється) між сільським і міським способом життя. Чимало робіт радянських дослідників 1960-х рр. були присвячені саме цій проблемі, адже вважалося, що удосконалення побутового комфорту в умовах соціалізму має забезпечити громадянам країни можливість саморозвитку. Питаннями міського способу життя займався Л. Коган. Головною ознакою міського жителя він вважав мобільність, адже в умовах міста з його інтенсивним та насиченим життям вкрай важливим постає вміння все робити швидко: пристосовуватися до нових умов, приймати рішення, пересуватись у просторі. Важливою ознакою міського середовища є також динамічність, яка забезпечує можливість досягти будь-якого соціального статусу, обрати будь-яку соціальну роль або ж змінити цю роль на іншу за умови такої потреби [11, с. 34–39]. На противагу міському, сільський спосіб життя характеризується розміреністю, статичністю, сезонним характером робіт, більш важкими, порівняно з містом, умовами праці, відсутністю чіткої межі між роботою, побутом і дозвіллям, трудомісткістю праці у домашньому та підсобному господарстві, стабільністю складу мешканців, типовими тісними родинними та сусідськими зв'язками [5].

За Л. Віртом, головною особливістю міста є гетерогенність, зумовлена великою кількістю населення [9, с. 95], тому міський спосіб життя передбачає формування відповідних установок і навичок, які сприяють адаптації людини до цієї різномірності. Історично склалося так, що головними стратегіями пристосування до гетерогенності є прагматизм і плюралізм (за Б. Рублом), що мають наслідком толерантність та індивідуалізм [16, с. 54]. Конфлікт мігранта з міським середовищем якраз і полягає у тому, що селянин потрапляє з умовно гомогенного суспільства у гетерогенне, а його очікування дивідендів від зміни місця проживання може зіткнутися з неготовністю до плюралізму та індивідуалізму.

Крім того, як йшлося вище, селянин дуже тісно пов'язаний з родиною. І навіть у міських умовах цей зв'язок не руйнується. Чому? Відповідь знаходимо у спостереженнях з Іраку 1990-х рр., які напрочуд актуальні і для українського суспільства: «Пояснимо зв'язок людей з їхніми родинними групами (...). За певних обставин, таких як голод або бідність, ця стратегія стає єдиним способом виживання. Створюється система солідарності: люди допомагають один одному, обмінюються продуктами харчування і приладами, захищають один одного. Цей зв'язок починається з близьких родичів і розширюється до нуклеарної сім'ї, розширеної сім'ї, роду, клану та врешті всього племені. У такий спосіб система може задовольнити основні соціальні потреби, наприклад, шляхом надання допомоги бідним верствам населення, сприяння подарунками в натуральному і грошовому вигляді тим, хто, без сторонньої участі, не в змозі дозволити собі вийти заміж. Натомість в умовах процвітаючої соціальної економіки система може модифікуватися і поступово відмовитися від цієї стратегії» (тут і далі переклад з англ. Т. Полек) [2, с. 373]. Актуальність родинних зв'язків задля взаємної підтримки в складних економічних умовах є поширеною практикою в усіх неможливих країнах.

Так, російський вчений І. Штейнберг провів дослідження економічного життя за допомогою бюджетів сільських родин і помітив вельми цікаву закономірність. В умовах зубожіння і вкрай несприятливого економічного клімату неможливі російські селяни за місяця мали більше видатків, ніж прибутку. Як це стало можливим? Аналізуючи повсякденні стратегії поведінки, вчений дійшов до висновку, що саме соціальні мережі, в даному випадку родинні зв'язки стають запорукою виживання сільських родин, адже система взаємодопомоги, кумівства тощо створює той ресурс, який компенсує брак фінансових можливостей [21]. Відтак звична система, спрямована на подолання бідності в умовах замкненої статичної спільноти, виходить за межі цієї спільноти і стає соціальним явищем, притаманним суспільству на всіх рівнях взаємодії.

Отже, можемо зробити висновок, що урбанізація і руралізація не є двома окремими поняттями, адже вони завжди пов'язані, і «руралізація міст супроводжується урбанізацією сільської місцевості» [1, с. 23]. У такий спосіб уявний кордон між містом і селом з кожним роком зазнає все

більшої деформації, адже процес культурної дифузії, особливості глобального світу та інформаційного суспільства вносять свої корективи у нашу соціальну дійсність.

Джерела та література:

1. Abu-Lunghod J. Migrant Adjustment to City Life: the Egyptian Case [Електронний ресурс] / J. Abu-Lunghod // *American Journal of Sociology*. – Vol. 67. – No. 1 (Jul., 1961). – pp. 22–32. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/2772954> – Дата звернення: 12.08.16.
2. Fajir Jodah Alwan Alneamy. The «ruralization» of the city : with special reference to Baghdad: a Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in the University of Hull [Електронний ресурс] / Fajir Jodah Alwan Alneamy. – Baghdad: II-A, M. A University of Baghdad, 1993. – 410 p. – Режим доступу: <http://ckan.data.alpha.jisc.ac.uk/dataset/oai-hull-ac-uk-hull-5662>. – Дата звернення: 10.09.16.
3. Mitchell J. Clyde. *Cities. Society and Social Perception; A Central African Perspective*. – N.Y: Oxford University Press, 1987. – Pp. 106–134.
4. Redfield R. Peasant society and culture. An anthropological approach to civilization : monograph [Electronic resource] / R. Redfield. [Електронний ресурс] – Chicago : The University of Chicago Press. – 1956. – 163 p. – Mode of access : https://archive.org/stream/peasantsocietyan030677mbp/peasantsocietyan030677mbp_djvu.txt – Дата звернення: 12.04.15.
5. Алмазова Т. В. Міське та сільське середовище: порівняльна характеристика соціокультурних систем [Електронний ресурс] / Т. В. Алмазова. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2011/Pedagogica/6_85695.doc.htm – Дата звернення: 05.08.2012.
6. Ахиезер А. С. Воплощение свободы или средоточие зла? Методология анализа города как фокуса урбанизационного процесса / А. С. Ахиезер // *Земство. Архив провинциальной истории России : ежеквартальный гуманитарный журнал*. – Пенза : Пензен. правда, 1994. – № 2. – С. 16–28.
7. Ахиезер А. С. Урбанизация, общество и научно-техническая революция / А. С. Ахиезер, Л. Б. Коган, О. Н. Яницкий // *Вопросы философии*. – 1969. – № 2. – С. 44–52.
8. Верменич Я. Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження у системі локальної історії / Я. Верменич // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* – 2007. – Вип. 16 (1). – С. 253–268.
9. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Л. Вирт // *Избранные работы по социологии : сборник переводов ; пер. с англ. Николаев В. Г.* – М. : ИНИОН, 2005. – С. 93–118.
10. Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс] // Державний комітет статистики України : веб-сайт. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/> – Дата звернення: 15.03.2016.
11. Коган Л. Быть горожанином : монография / Л. Б. Коган. – М. : Мысль, 1990. – 205 с.
12. Миллер А. И. Украинский вопрос в Российской империи : монография / А. И. Миллер. – К. : Laurus, 2013. – 416 с.
13. Население СССР (численность, состав и движение населения). 1973. / *Статистический сборник ЦСУ СССР*. – М. : Статистика, 1975. – 208 с.
14. Полек Т. Особливості ідентичності сільських мігрантів у пострадянській Україні / Т. Полек // *Народна творчість та етнологія*. – 2015. – № 1. – С. 70–75.
15. Рэдфилд Р. Крестьянство как социальный тип / Р. Рэдфилд // *Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире*. Пер. с англ. / Сост. Т. Шанин; Под ред. А. В. Гордона. – М., 1992. – С. 70–71.
16. Рубл. Б. Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста / Б. Рубл // *Народна творчість та етнологія*. – 2012. – № 5. – С. 46–59.
17. Соломонова Т. Р. Деякі спостереження за міською культурою Вінниці ХХ – початку ХХІ ст. / Т. Р. Соломонова // *Минуле і сьогодні*. – Вінниця, 2007. – С. 379–385.
18. Україна. Огляд процесів урбанізації [Електронний ресурс] / The World Bank IBRD World Bank Group. – 2015. – 196 с. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/Mistosite/ss-66014065> – Дата звернення: 15.09.2016
19. Хлопин А. Проблема адаптации сельских мигрантов к городской среде / А. Хлопин // *Урбанизация, научно-техническая революция и рабочий класс : некоторые вопросы теории, критика буржуазных концепций / Акад. наук. СРСР, Ин-т. Междунар. Рабочего движения ; [редкол. : О. Н. Яницкий (отв. ред.)]*. – М. : Наука, 1972. – С. 213–231.
20. Шанин Т. Понятие крестьянства / Т. Шанин // *Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире*. Пер. с англ. / Сост. Т. Шанин; Под ред. А. В. Гордона. – М., 1992. – С. 8–19.
21. Штейнберг И. Сельская «прибедненность», бедность и нищета в социальных сетях межсемейных обменов [Електронний ресурс] / И. Штейнберг // *Неволя*. – 2005. – № 21. – Режим доступу: <http://www.index.org.ru/journal/21/shberg21.html>. – Дата звернення: 10.15.2015.

Тина Полек

**ВООБРАЖАЕМЫЕ ГРАНИЦЫ МЕЖДУ ГОРОДОМ И ДЕРЕВНЕЙ (УКРАИНСКИЙ И
ЕВРЕПЕЙСКИЙ КОНТЕКСТЫ)**

В статье рассматривается феномен воображаемой границы между городом и деревней на примере украинского и европейского контекстов. Процессы модернизации, охватившие Украину на протяжении всего XX вв., проявились в урбанизации и индустриализации и привели к массовой миграции сельского населения в города. Таким образом, сельская культура вошла в городское пространство, изменяя существующие воображаемые границы между сельским и городским. В результате возникло явление рурализации, то есть появление элементов сельской модели поведения, образа жизни, мировоззрения и.д. в пространстве городских повседневных взаимодействий.

Ключевые слова: модернизация, урбанизация, рурализация, воображаемая граница.

Tina Polek

**IMAGINARY BORDERS BETWEEN CITY AND VILLAGE (UKRAINIAN AND
EUROPEAN CONEXT)**

The article deals with the phenomenon of the imaginary border between the village and the city based on the example of Ukraine and Europe. Modernization processes that gripped Ukraine throughout the twentieth century manifested themselves in urbanization and industrialization and led to mass migration of rural population to the cities. Thus, rural culture was included in the urban space, changing the existing imaginary border between rural and urban. As a result, there occurred the phenomenon of ruralization that means the integration of elements of the rural patterns of behavior, lifestyle, outlook, etc into the space of urban everyday interactions.

Keywords: modernization, urbanization, ruralization, an imaginary border.

УДК 327:061.1ЄС(5)

Тетяна Соломенна, Олеся Супрун

**УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПЛАТФОРМА ФОРУМУ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА: СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ**

В статті представлений огляд становлення Української платформи ФГС в якості елементу громадянської участі в форматі Східного партнерства. Розглядаються напрями роботи, структура та механізми функціонування, основні завдання та роль УНП в імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, Східне партнерство, Форум громадянського суспільства, національні платформи.

Активне громадянське суспільство є чи не найважливішою умовою демократії в сучасному світі. В країнах Євросоюзу розвинуте громадянське суспільство виступає рушійною силою багатьох нагальних ініціатив, є активним учасником в ухваленні рішень та серйозним контролером реалізації всіх дій влади. Саме тому у східному напрямку Європейської політики сусідства (ЄПС), яка виникла ще 2004 року, однією з головних вимог ЄС було створення інституції, котра представлятиме інтереси громадянського суспільства країн-учасниць Східного партнерства (СхП). Актуально дослідити становлення Форуму громадянського суспільства в рамках політики СхП та значення його діяльності в імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і посиленні демократизації українського суспільства.

Європейська політика сусідства стала відповіддю на історичне розширення ЄС 2004 року, що створило нові умови для об'єднання. «Мета ЄПС полягає у тому, щоб разом із сусідніми країнами використовувати переваги розширення, з точки зору підвищення стабільності, безпеки та добробуту. Європейська політика сусідства була розроблена для того, щоб запобігти утворенню нових розмежувальних ліній між розширеним ЄС та його сусідами і надання їм можливості брати участь у різних заходах ЄС шляхом розширення співробітництва у сфері політики, безпеки, економіки та культури» [4]. Європейська політика сусідства має два виміри співпраці за територіальною ознакою — Східне партнерство та Союз Середземномор'я.

Східне партнерство створене для шести країн, що стали сусідами ЄС після 2004 року: Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови та України. З метою зближення цих країн з ЄС та підтримки їх зусиль щодо реформування різних галузей, зміцнення та демократизації, а також надання їм допомоги в процесах європейської інтеграції, економічної модернізації і домінування верховенства права. Східне партнерство актуалізує свою діяльність на чотирьох тематичних платформах: *демократія, належне врядування та стабільність* (democracy, good governance and stability); *економічна інтеграція та зближення з політиками ЄС* (economic integration and convergence with EU policies); *навколишнє середовище, зміна клімату та енергетична безпека* (environment, climate change and energy security); *контакти між людьми* (contacts between people).

Механізми Східного партнерства діють на двох рівнях: перший – *двосторонній*; що націлений безпосередньо на співпрацю країни учасниці Сх П з представниками Євросоюзу. До результатів роботи цього рівня можна віднести підписання Угод про Асоціацію з ЄС, діяльність щодо лібералізації візового режиму, співпраця в сфері підтримки стабільності та безпеки, екологічні програми тощо. Другий – *багатосторонній*; на цьому рівні відбувається обмін досвідом між країнами-учасницями та представниками країн ЄС за пріоритетними напрямками співпраці, визначеними тематичними платформами. Цей формат складний для реалізації, дозволяє здійснювати пошук вирішення схожих проблем в різних країнах.

Наймасштабнішим органом багатосторонньої взаємодії виступають саміти Східного партнерства – зустрічі на найвищому рівні, що проходять кожні два роки. Глави держав та урядів всіх учасників цього формату, обговорюють нагальні питання, висловлюють занепокоєння та ухвалюють рішення стратегічного значення для подальшої взаємодії.

Так, перший засадничий саміт Східного Партнерства відбувся в Празі в травні 2009 року, на якому цей формат сусідства ЄС набрав офіційних ознак. Країни ЄС та члени Сх П визначилися з основними напрямками діяльності, обрали пріоритетні теми для співпраці й домовилися про обов'язкове залучення громадянського суспільства всіх країн-учасниць Сх П, яке інституційно оформилось в Форум громадянського суспільства (ФГС). Форум складається з представництва всіх країн – Національних платформ партнерів Сх П та членів ЄС [13]. Така структура мала б забезпечити дієвий та ефективний діалог громадських організацій та владних структур для поліпшення реалізації євроінтеграційного поступу шести пострадянських республік. В рамках ФГС Сх П на національному рівні створені Національні платформи ФГС Сх П (НП ФГС Сх П).

Впродовж 2010–2011 років відбувалося оформлення національних платформ в усіх країнах Сх П. Зокрема, Вірменська НП сформувалася в березні 2010 року, Білоруська – в липні 2010 року [1; 2]. Українська платформа постала в січні 2011 року [11]. Всі шість платформ створені задля забезпечення активної участі та підсилення ролі громадянського суспільства в країнах Сх П. Національні платформи функціонують за напрямками роботи Східного партнерства і мають свою структуру управління.

Українська НП ФГС Сх П функціонує за такою структурою: органи управління та організації громадянського суспільства, що входять до Реєстру УНП ФГС Сх П [9]. Органи управління: Національна конференція, Керівний комітет – Національний координатор та координатори Робочих груп. Національна конференція складається з представників організацій громадянського суспільства, що входять до Реєстру УНП (по одному представнику від кожної). До складу Керівного комітету входить Координатор УНП, координатори Робочих груп, а також ті учасники УНП, які є координаторами Робочих груп ФГС СхП (на час їхньої каденції).

Національний координатор представляє УНП у Керівному комітеті ФГС Сх П та бере участь у його роботі, обирається строком на один рік, на даний момент Національним координатором УНП ФГС СхП є Геннадій Максак [14]. Координатори Робочих груп обираються зі складу номінованих учасників певної групи строком на один рік під час щорічного засідання цієї Робочої групи.

Українська платформа ФГС Сх П забезпечує можливість участі організацій громадянського суспільства у формуванні та реалізації євроінтеграційного поступу нашої держави. Одним з основних завдань Національної платформи є моніторинг та контроль дій влади на шляху реформування, відстоювання точки зору громадськості, налагодження більш активного діалогу з владою. Дослідження та аналітична оцінка ситуації та різних проблем у всіх п'яти напрямках роботи, що здійснюються робочими групами. Ставлення та оцінки УНП оформлюється та надсилається до керівництва України, Європейського Союзу та організацій громадянського суспільства країн Східного партнерства у формі Позиційних документів та Заяв.

Позиційним документом УНП називається аналітичне резюме, підготоване експертами Платформи та прийняте її учасниками щодо певної події чи рішення, важливої з точки зору реалізації політики Східного партнерства, а також впровадження та виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Прикладом позиційного документу можна назвати «Позиційний документ щодо

законопроектів про вищу освіту», в якому РГ4 «Контакти між людьми» УНП ФГС Сх П висловлює позицію та рекомендацію щодо розробки закону про вищу освіту на основі законопроекту №1187-2, аргументуючи ключові моменти, що сприятимуть ефективному реформуванню вищої освіти в Україні [6].

В Заявах Українська платформа висловлює консолідовану позицію її учасників, з метою привернути увагу керівництва України, Євросоюзу та широкої громадськості до конкретних проблем та можливих шляхів їх вирішення, або підтримки певних дій чи політик [7]. На прикладі «Заяви Національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного Партнерства щодо реформи державного управління в Україні» можна продемонструвати оцінку українських громадських організацій цього питання. Зокрема, в ній йдеться про те, що «існуюча система органів державного управління є неефективною, вимагає від народних депутатів негайного ухвалення проекту Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [3].

Українська платформа ФГС Сх П об'єднує більше 200 організацій громадянського суспільства, котрі окрім здійснення власних програмних цілей, активно співпрацюють в п'яти робочих групах, реалізуючи політику Сх П. Найбільшу кількість організацій громадянського суспільства об'єднує робоча група 1 (РГ1) близько 70 організацій, котрі співпрацюють у напрямку здійснення демократії, захисту прав людини, актуалізують гендерну політику та права жінок, зокрема, «Інформаційно-консультативний жіночий центр», «ГО Центр «Жіночі перспективи», «Жіночий консорціум України» та ін. Роботу з приводу моніторингу та аналітичних висновків здійснюють Академія стратегічних досліджень, Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), Українська асоціація оцінювання, Український незалежний центр політичних досліджень та ін. [5].

Активна позиція УНП ФГС Сх П мала вплив на підписання Угоди про Асоціацію в 2014 році та бере активну участь в її втіленні, зокрема через створення на своїй основі – Платформи громадянського суспільства (ПГС), яка є складовою механізму імплементації УА разом з Радою Асоціації, Комітетом Асоціації, що передбачено текстом УА [10]. Платформа громадянського суспільства є елементом двосторонніх органів, які забезпечують виконання домовленостей. Так, Українська сторона Платформи громадянського суспільства (*УС ПГС*), була сформована на основі УНП ФГС Сх П, тобто багато організацій громадянського суспільства України взяли на себе зобов'язання моніторингу ситуації щодо проведення реформ, виконання взятих владою обіцянок, реалізації Порядку денного асоціації (план втілення статей документу в життя), аналітичного дослідження та надання рекомендацій для досягнення євроінтеграційних цілей України [12].

Зараз УНП ФГС СхП та Українська сторона ПГС активно співпрацюють, в одному з наймасштабніших проєктів – «Громадська Синергія» (липень 2016 – липень 2019). Проєкт створений для посилення ролі громадськості в реалізації євроінтеграційних реформ. Ним передбачено допомогу ЄС та Міжнародного фонду Відродження фінансування, отримання позитивних практик, досвіду координації громадянського суспільства з органами влади, посилення активності та відповідальності всіх членів українського суспільства та влади за взятий курс на співпрацю з ЄС [7].

Однією з останніх подій проєкту «Громадська Синергія» став конкурс «Громадська синергія: посилення участі громадськості в євроінтеграційних реформах». У рамках конкурсу було розглянуто 62 проєктні пропозиції. Розгляд проєктів здійснювався Експертною радою Європейської програмної ініціативи, яка вирішила підтримати 15 пропозицій [8].

Активність громадянського суспільства України має стати двигуном проведення необхідних реформ в державі. Це чи не найбільший гарант прискорення імплементації взятих Україною зобов'язань, бо відповідальні, освічені громадяни, гідна виконуючи свою роботу мають вимагати ефективної діяльності від політиків. Євросоюз прагне щоб суспільства країн-учасниць Східного партнерства усвідомили свою значущість, що саме громадяни мають бути рушійною силою змін, ставши найефективнішим внутрішнім контролером дій влади на шляху євроінтеграційних перетворень своїх країн.

Джерела та література:

1. Білоруська Національна Платформа Форуму Громадянського суспільства Східного Партнерства. Офіційний сайт [Електронний ресурс] – Режим доступу: – <http://eng.npbelarus.info>
2. Вірменська Національна Платформа Форуму Громадянського суспільства Східного Партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eaparmenianews.wordpress.com>
3. Заява Національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного Партнерства щодо реформи державного управління в Україні [Електронний ресурс] // Українська Національна Платформа – Режим доступу: <http://eap-csf.org.ua/wp-content/uploads/2016/09/Statement-of-National-Platform-on-PAR-2016.pdf>

4. Комюніке комісії Європейська політика сусідства Стратегія [Електронний ресурс] // Комісія Європейських Співтовариств – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/document/236097915/StartegyEPS.pdf>
5. Організації-учасниці Національної платформи [Електронний ресурс] / / Українська національна платформа Форуму громадянського суспільства Східного партнерства. – Режим доступу : <http://eap-csf.org.ua/organizatsiyi-uchasnitzi-natsionalnoyi-platformi/>
6. Позиційний документ щодо законопроектів про вищу освіту [Електронний ресурс] // Українська Національна Платформа – режим доступу: <http://eap-csf.org.ua/pozitsiyinyi-dokument-shhodo-zakonoproektiv-pro-vishhu-osvitu/>
7. Проект «Громадська Синергія» [Електронний ресурс] // Міжнародний фонд Відродження. – Режим доступу: – <http://www.irf.ua/programs/eu/civicsynergy/>
8. Результати конкурсу «Громадська синергія: посилення участі громадськості в євроінтеграційних реформах» [Електронний ресурс] // Міжнародний фонд Відродження – Режим доступу: http://www.irf.ua/allevnts/news/results_civic_syneregy_2017/
9. Статут Української національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного партнерства [Електронний ресурс] // Українська Національна Платформа – Режим доступу: <http://eap-csf.org.ua/natsionalna-platforma/statut-unp-fgs-shp/>
10. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами з іншої [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf)
11. Українська національна платформа Форуму громадянського суспільства Східного партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eap-csf.org.ua>
12. Українська сторона Платформи громадянського суспільства / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu-ua-csp.org.ua/#>
13. Форум громадянського суспільства Східного партнерства / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eap-csf.eu>
14. Члени Керівного комітету Української національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного партнерства [Електронний ресурс] // Українська національна платформа – Режим доступу: <http://eap-csf.org.ua/natsionalna-platforma/sklad-kerivnogo-komitetu/>

Татьяна Соломенная, Олеся Супрун

**УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПЛАТФОРМА ФОРУМА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
ВОСТОЧНОГО ПАРТНЕРСТВА: СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

В статье представлен обзор становления Украинской платформы как элемента общественного участия в формате Восточного партнерства. Рассмотрены направления работы, структура и механизмы функционирования, основные задачи и роль УНП в имплементации Соглашения об ассоциации между Украиной и ЕС.

Ключевые слова: Украина, Европейский Союз, Восточное партнерство, Форум гражданского общества, национальные платформы

Tetiana Solomenna, Olesia Suprun

**UKRAINIAN NATIONAL PLATFORM OF THE EASTERN PARTNERSHIP CIVIL
SOCIETY FORUM: CREATION AND OPERATION**

The article presents an overview of the formation of the Ukrainian platform as an element of public participation in the format of the Eastern Partnership. The directions of work, the structure and mechanisms of functioning, the main tasks and the role of the UNP in the implementation of the Agreement, both associations between Ukraine and the EU are considered.

Keywords: Ukraine, European Union, Eastern Partnership, Civil Society Forum, national platforms

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

УДК 392.12+393.92](=161.2):069.532

Олена Боряк

РЕКОНСТРУКЦІЯ ОБРАЗУ ВТРАЧЕНОГО ПОЛІСЬКОГО СЕЛА: ІНФОРМАЦІЙНО-ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ РЕСУРС

У статті розглядається проект створення музейної експозиції «Образ втраченого внаслідок Чорнобильської катастрофи поліського села» шляхом формування документальної бази, збору предметів музейного значення, з також залучення новітніх комп'ютерних технологій, мультимедійних програм, Інтернет-ресурсів, інших допоміжних технічних засобів. Це полегшить сприйняття відвідувачами музейної інформації, дасть можливість створити потужний інформаційний ресурс, і в кінцевому підсумку – донести до кожного вагомість і непоправність втрати культурної спадщини враженого катастрофою Поліського історико-культурного регіону.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, Музей-архів народної культури Українського Полісся, реконструкція культурної спадщини

Необхідність запровадження експозиційно-інформаційного проекту «Образ втраченого внаслідок Чорнобильської катастрофи поліського села» зумовлена сучасними тенденціями в діяльності музейних закладів, що визначаються потребами суспільства. Саме музей є скарбницею історичної та культурної спадщини, а музейні експонати – носіями безцінної інформації про історію та культуру. Стан сучасного соціуму як в Україні, так і в світі, все частіше дозволяє говорити про нашу епоху як про поворотний момент в історії. У зв'язку з цим виникає необхідність пошуку нових орієнтирів, напрямків розвитку соціогуманітарної сфери. Одним із шляхів вирішення цього завдання може бути створення музеїв нового типу, які є науковими, інформаційними та духовними центрами, музеїв, що пропонують принципово нове бачення, нове осмислення тієї чи іншої проблеми.

Культурна спадщина, поряд із мовою, територією, економічним життям і спільністю історичної долі, є найпотужнішою складовою формування української ідентичності. Вона є неодмінним чинником національної консолідації. У цьому контексті особливу роль покликаний відіграти музей. Він виконує одну із основних своїх функцій – за допомогою музейних предметів, різного роду писемних документів, а також матеріалів фото-, відео- фіксації правдиво відображати певні процеси і явища. Способи їх презентації диктуються профілем музею та, відповідно, предметним наповненням музейних збірок. Музей як соціальний продукт є результатом цілеспрямованої, систематичної, творчої пошуково-дослідницької, збиральницької, фондової, експозиційної роботи [9; 8; 1; 5].

Цим критерієм повною мірою відповідає діяльність Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК) Державного агентства з управління зоною відчуження із майбутнім Музеєм-архівом народної культури Українського Полісся. Йдеться про створення установи, яка покликана стати науковим і духовним центром. Музей запропонує нове осмислення найбільшої техногенної катастрофи ХХ ст. У переламний час, який переживає Україна, у суспільній свідомості відчуття катастрофи не має стати буденним, всеохоплюючим і безнадійним.

Уточнимо: зона відчуження – це понад 4 тис кв. км, 178 населених пунктів Українського Полісся, – територія, яка назавжди перестала існувати як цілісний етнокультурно-мовний ареал. За майже 22 роки діяльності ДНЦЗКСТК зібрано понад 47 тис. матеріальних етнографічних пам'яток та археологічних артефактів, 21 тис. архівних документів на паперовій основі. В музейно-архівних фондах ДНЦЗКСТК зосереджено понад 150 тис. наукових фотодокументів, 6500 годин аудіо- і відеозаписів.

Цілком логічно постає питання всебічного відображення етнокультурного комплексу Полісся, у тому числі шляхом відкритого доступу до врятованої співробітниками ДНЦЗКСТК унікальної спадщини. Це масштабне завдання, на виконання якого (при наявності коштів) піде не одне десятиліття. Тому пропонується просуватися до його реалізації шляхом по-етапного втілення пілотних проектів, які би стали платформою для апробування нових підходів у створенні сучасної музейної експозиції. Таким є проект «Образ втраченого внаслідок Чорнобильської катастрофи поліського села». Для його успішної реалізації планується створення відповідного програмно-апаратного комплексу та методики його використання [4; 2; 5; 3; 10; 12]. Своєрідність проекту

полягає в тому, що створення музейної експозиції пропонується здійснити на основі реконструкції культурно-історичного буття типового села Чорнобильського Полісся. Який саме населений пункт буде обрано для представлення в експозиції, ще має бути визначено. Основна ідея полягає також у тому, щоби у штучному музейному просторі за допомогою мультимедійних технологій відтворити простір поліського села до його ураження катастрофою. Цей простір слугуватиме майданчиком візуального дотику із різними об'єктами, в тому числі, з поля етнографії (предмети матеріальної, але також і духовної спадщини), археології, мистецтва, історії тощо. Відвідувач зможе взаємодіяти з контентом, «гортаючи», завдяки застосуванню мультимедійного комплексу, сторінки, наприклад, архівних документів, фотоальбомів. Цей візуальний ряд може бути доповнений відеоматеріалом, звуковим фоном (фольклорні записи).

Зауважимо, що світова музейна практика має значний досвід у презентації своїх колекцій. Наведемо лише декілька прикладів.

Віртуальний музей Хемпсона, США (*Virtual Hampson Museum*). На 2-х га експонуються розкопки місця, де на березі р. Міссісіппі у XV – середині XVI ст. розташовувалося поселення Нодена (*Nodena Village*). Музей названо ім'ям американського археолога, який першим розпочав тут розкопки у 1920-х рр. Автори проекту запропонували застосувати новітні методи комп'ютерної 3D візуалізації з метою надати краще уявлення про те, як виглядала ця місцевість 500 років тому. У результаті було презентовано цілісний образ села, реконструйованого за окремими, почасти ледь помітними, деталями. Автори ідеї визнають, що він виглядає дещо ідеально, але при тому наголошують, що віртуальне зображення селища, яке відтепер демонструється на музейному сайті, у разі збільшило популярність музейного закладу [16].

Відомий Пенн Музей (*Penn Museum*) – Музей археології університету Пенсильванії (Філадельфія, США) запропонував проект реконструкції високогірного міста до-інкського періоду Тіванаку (*Tiwanaku*) в Болівії, що входить до переліку світової культурної спадщини (2005–2008). Воно відоме також під назвою «Американський Стоунхедж» (*American Stonehenge*). За участю дослідників університету, зокрема з кафедри комп'ютерних та інформаційних технологій, спільно із кафедрою антропології, було розпочато грандіозні роботи (вартістю \$ 1,5 млн.) із відтворення надзвичайного ландшафту поселення шляхом 3D фіксації 2,4 га його поверхні, включно із розташованими тут археологічними об'єктами [15]. Унікальність цього проекту полягає в тому, що завдяки новим технологіям виникла можливість зафіксувати пам'ятку без трудомісткої праці археологів, а надалі без додаткових коштовних затрат презентувати історичну пам'ятку шанувальникам археологічної старовини.

Музей мистецтв, Клівленд (США) відомий своєю так званою «Колекційною Стіною» (*Collection Wall*). Це найбільший у Сполучених Штатах інтерактивний (сенсорний) екран, розміром 12 м на 1,5 м, що налічує більше 23 мільйонів пікселів. У окремих віконцях розташовано зображення всіх творів мистецтва, які складають колекцію музею, а вона налічує до 4500 творів. Стіна дає можливість у реальному часі переглянути картини, які зберігаються у музейному сховищі. Передбачене одночасне відкриття 20 окремих інтерфейсів. Кожні 10 хвилин система управління Стіни оновлює її вміст. Користувачі, за бажанням, можуть зберігати зображення картин на мобільних пристроях – iPad / iPhone. Співробітники музею відслідковують вибір відвідувачів із тим, щоби зрозуміти, які саме твори мистецтва вони обирають, і додатково запропонувати їм тематичний маршрут музейними залами [12].

Мельбурнський музей (Австралія) славиться постійно діючою виставкою «Любов і скорбота», присвяченої 100-річчю з початку Першої світової війни. Принципова ідея творців виставки – відтворення подій війни шляхом оповідання персональних (або сімейних) історій її свідків. Оповіді тримаються хронології подій, проте розкладені за певною тематикою: «Дух часу», «Досвід війни», «Рани», «Війна і дім», «Життя після війни». Відчуття особистої причетності кожного відвідувача до подій минулого досягається завдяки спеціальному відбору предметів для експонування, їх розташуванню у музейному просторі – так, нібито їх щойно використали, або випадково загубили, а також музичному супроводу, який лунає в залі [14].

Заради майбутніх проривів українського музейництва варто звернути увагу на спільний проект Британського музею та радіо BBC «Світова історія у 100 об'єктах» (2010). Тут головним чинником впливу на індивідуума (у даному випадку – радіослухача) виступав текст. Завдяки йому увага зосереджувалася на самому предметі. Саме через нього відкривалося вікно у минуле. Аудіо текст дозволяв зануритися значно глибше, ніж би це було при звичному спогляданні предмета, адже оповідати історії саме без цих предметів було б неможливим. Проте родзинка проекту полягала у тому, що на веб-сайті Британського музею одночасно розміщувалися якісні фотографії предметів, про які йшлося в черговій радіопередачі. Їх зображення (разом із етикеткою-довідкою) могло вільно скачуватися для подальшого використання. Відомо, що за рік таких скачувань було зроблено близько

18 млн, тобто чверть населення Британії як мінімум один раз слухала ці передачі. Істотне збільшення показника відвідування музею свідчить про те, що слухачі активно йшли до цього закладу, щоби побачити той чи інший предмет «вживу» [13].

Щодо втілення проекту «Образ втраченого внаслідок Чорнобильської катастрофи поліського села», то з метою виявлення інформації про культурно-історичну спадщину вибраного для музейної презентації села, надбань його мешканців у сфері матеріальної та духовної культури, етнологам необхідно розгорнути виявлення та відбір відповідних архівних і польових матеріалів, провести додаткові експедиційні виїзди до переселенців із метою фіксації нового польового матеріалу, уточнення та доповнення вже існуючих даних, отриманих у попередні роки; розшифрувати записані інтерв'ю; за необхідністю, провести реставрацію архівних матеріалів, оцифрувати (сканувати) вибрані матеріали; опрацювати наявну етнографічну, історичну, краєзнавчу тощо наукову та науково-популярну літературу. Особливу увагу буде приділено пошуку інформації, що міститься у наявних аудіо-, відео- записках, а також фотоматеріалах. При опрацюванні документальної бази передусім виявлятимемо свідчення щодо історії села – загалом, і різного роду подій, зокрема. Так само – життєвим історіям окремих його мешканців, родин і громади в цілому.

Обов'язковим етапом підготовки музейної експозиції буде опрацювання та відбір у сховищах ДНЦЗКСТК типових (а при наявності – унікальних) предметів традиційного побуту й господарської діяльності поліського села, обраного для музейної презентації. До них відносяться: зразки народного одягу, текстилю, керамічні, дерев'яні, металеві і плетені з різних матеріалів вироби, домашнє начиння, знаряддя землеробства, бортництва, рибальства, ткацтва і інших традиційних ремесел, твори декоративно-ужиткового мистецтва тощо, які є характерними для народної культури відповідного села.

Одночасно ставиться завдання створення моделі потужного інформаційно-експозиційного комплексу із сучасним рівнем оцифровки та паспортизації колекції музею, формування музейної бази даних; розробки концепції мультимедійної програми, що забезпечить якісну візуальну, інтерактивну репрезентацію образу втраченого поліського села. Після апробації та відповідного корегування планується представити експозицію як інтегрований ресурс бази даних (оцифровані фото-, аудіо-, відео- матеріали, документальна спадщина) у вільному доступі в мережі Інтернет, зокрема на сайті ДНЦЗКСТК.

Реалізація подібного пілотного проекту дасть можливість не тільки поширити унікальні гуманітарні знання, але й донести до кожного вагомість і непоправність втрати культурної спадщини враженого катастрофою Поліського історико-культурного регіону. Це стане вагомим кроком до інтеграції музейництва України до європейського культурного простору.

Джерела та література:

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія. / Пер. з нім. В. Хозинський, Ф. Вайдахер. – Львів: Літопис, 2005. – 629 с.
2. Василик Н. М., Ляхов Ю. Ю. Інноваційні Мультимедійні технології в роботі музею // X Международная научно-практическая Интернет-конференция «Социально-экономические реформы в контексте интеграционного выбора Украины» (21–22 ноября 2013 года). – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2013-sotsialno-ekonomicheskie-reformi/3_vasilik.htm
3. Каптерев А. И. Мультимедиа как социокультурный феномен [on-line]. – Режим доступу: <http://www.dvc.tvworld.ru/Other/Kapterev/List of publications.files/Mmediabook/Content.htm>
4. Ключко Ю.М. Проблеми розвитку інтерактивних музейних технологій // XI культурологічні читання пам'яті В. Подкопаєва : зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 31 травня – 1 червня 2013 р. – К. : НАКККіМ, 2013. – С. 166–169.
5. Музей будущего: информационный менеджмент / Сост. А. В. Лебедев; научн. ред. А.В. Лебедев, Е. Л. Иванова, Е. А. Лебедева. – М.: АНОК «Музей будущего», 2001. – 217 с.
6. Музеи будущего: информационные технологии и культурное наследие. // Авт. сценария и науч. ред. А. В. Лебедев. На сервере АД ИТ [on-line]. 2000–2001. – Режим доступу: <http://www.adit.museum.ru/future>
7. Музеи и новые технологии / Под. ред. Н. А. Никишина. [2-е издание]. – М., 1999.
8. Руденко С. Б. Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей / Руденко С. – К.: НАКККіМ, 2012. – 119 с.
9. Северин В. Д. Дизайн сучасної музейної експозиції в контексті розвитку інноваційних технологій. – Дис. ... канд. мистецтвознавства. Спец.: 17.00.07. – Х., 2015.
10. Узунова В. Г. Проект «Виртуальная Кунсткамера: Задачи конструирования мультимедийного продукта в контексте анализа потребностей и восприятия посетителя музея» [Электронный ресурс] / Узунова В. Г., Богомазова Т. Г. // III ежегодная конференция АД ИТ. Тезиси

докладов. – Ярославль, 1999. – С. 64–69. – Режим доступу: http://www.adit.ru/adit99/material/pd504_r.htm

11. Bogomazova T. G. Applying High Technology to a Museum Web Site (The Amber Room Project) [Електронний ресурс] / Bogomazova Tatyana G., Bronnikov Vladimir A. (2001) – Режим доступу: <http://www.museumsandtheweb.com/mw2001/papers/bogomazova/bogomazova.html#ixzz4OHZyASDQ>

12. The Cleveland Museum of Art. Collection Wall. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.clevelandart.org/gallery-one/collection-wall>

13. A History of the World. The 100 British Museum Objects. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/ahistoryoftheworld/about/british-museum-objects/>

14. Melbourne Museum. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://museumvictoria.com.au/melbournemuseum/>

15. Penn Museum Begins Ground-breaking Project to Create Underground Image of Pre-Inca City. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://news.upenn.edu/news/penn-museum-begins-ground-breaking-project-create-underground-image-pre-inca-city>

16. The Virtual Hampson Museum. 3D Visualization of the Upper Nodena site. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://hampson.cast.uark.edu/nodena_3D.htm.

Елена Боряк

РЕКОНСТРУКЦИЯ ОБРАЗА УТРАЧЕННОГО ПОЛЕССКОГО СЕЛА: ИНФОРМАЦИОННО-ЭКСПОЗИЦИОННЫЙ РЕСУРС

В статье рассматривается проект создания музейной экспозиции «Образ утраченного вследствие Чернобыльской катастрофы полесского села» путем формирования документальной базы, сбора предметов музейного значения, а также привлечения новейших компьютерных технологий, мультимедийных программ, Интернет-ресурсов, других вспомогательных технических средств. Это облегчит восприятие посетителями музейной информации, даст возможность создать мощный информационный ресурс, и в конечном итоге – донести до каждого значимость и непоправимость потери культурного наследия потрясенного катастрофой Полесского историко-культурного региона.

Ключевые слова: Чернобыльская катастрофа, Музей-архив народной культуры Украинского Полесья, реконструкция культурного наследия

Olena Boriak

RECONSTRUCTION OF LOST POLISSIA VILLAGE IMAGE: INFORMATIONAL- EXPOSITIONAL RESOURCE

The article analyzes project of creation of museum exposition “Image of Lost Polissia village in the result of Chornobyl catastrophe” by means of documentary base foramtion, collection of items of museum meaning, as well as integration of new computer technologies, multimedia programs, Internet-resources and other subsidiary technical instruments. This will make it easier for visitors to understand museum information; will allow creation of powerful information resuorce, and finaly – to inform everyone heaviness and irreparableness of Polissia historical-cultural region cultural heritage loss because of affection by the catastrophe.

Keywords: Chornobyl’ catastrophe, Museum-archive of folk culture of Ukrainian Polissia, reconstruction of cultural heritage

УДК 398.3(477):[070.499.7+004.738.5]

Олександр Васянович

РОЛЬ СУЧАСНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ЗБЕРЕЖЕННІ ТРАДИЦІЙНИХ МЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ УКРАЇНЦІВ

У статті аналізується культурна спадщина українців за народними метеорологічними знаннями, вміщеними у засобах масової інформації, досліджуються окремі аспекти регіональних особливостей примет погоди, простежуються їхні загальноукраїнські риси.

Ключові слова: народна метеорологія, примети погоди, культурна спадщина, засоби масової інформації.

Невід'ємним елементом системи народних знань є народна метеорологія, яка являє собою сукупність прикмет, пов'язаних із прогнозуванням погоди. У минулому успішне проведення сільськогосподарських робіт українців залежало від природних та кліматичних умов. Усвідомлення цього вимагало уважно приглядатися до навколишнього середовища, виявляти причинно-наслідкові зв'язки між зміною певних атмосферних явищ, поведінкою тварин, станом рослин та наступною зміною погоди. Нині жителі України менше залежать від примх погоди, проте продовжують слідкувати за погодними змінами, частіше покладаючись не на власний досвід, а на інші джерела, зокрема друковані та електронні засоби масової інформації. Досить часто у ЗМІ поряд із професійним прогнозом пропонуються і народні методи передбачення погоди. Тому, на нашу думку, потрібно більш уважно ставитись до вивчення традиційної народної культури, зокрема, традиційного народного досвіду в області життєзабезпечувальної діяльності, виявити особливості цього етнографічного матеріалу.

Разом з тим традиційні народні метеопрогнози не задовольняють сучасних вимог українців до визначення погоди, які прогнозували погоду у загальних рисах (наявність опадів, вітру, морозу, гарної погоди тощо) тому більшість з них дедалі більше довіряє прогнозам Гідрометцентру, який звертає увагу на точні характеристики погоди та атмосферних явищ (температуру погоди, атмосферний тиск, швидкість вітру, вологість повітря тощо).

У нинішніх умовах збором, обробкою та поширенням різноманітних відомостей займається розгалужена мережа засобів масової інформації, які об'єднують телерадіопрограми, газети, журнали тощо. Їхній вплив на суспільство є надзвичайно великим, він охоплює різні сторони громадського та особистого життя людей. Нині в українському медіапросторі активно починає використовуватися Інтернет, який, будучи універсальним середовищем для спілкування, розваг і навчання, має дуже багато соціальних та культурних граней. Інтернет утворює глобальний інформаційний простір, слугує фізичною основою доступу до веб-сайтів і багатьох систем передачі даних. Найбільш масовий і сильний вплив на суспільство мають аудіовізуальні засоби масової інформації, насамперед телебачення. Проте опрацювання останнього значно ускладнено тим, що, на відміну від преси, досить часто немає можливостей переглянути попередні програми у повному обсязі для їх ґрунтового аналізу.

З метою визначення ролі сучасних засобів масової інформації у збереженні традиційних метеорологічних знань українців автором було опрацьовано всеукраїнські та регіональні газети, Інтернет сайти, програми телепередач. Аналізуючи сучасні електронні та друковані ЗМІ вдалося помітити, що прикмети погоди займають там значне місце. До найбільш уживаних варто віднести спеціалізовані рубрики газет та Інтернет-сайти, які містять прикмети-рекомендації, щомісячні та щоденні колонки, які пропонують перевірити народні прикмети; телевізійні та радіо програми професійного прогнозування погоди; народознавчі сайти з традиційним пластом народних знань; сайти окремих населених пунктів; обговорення на форумах цікавих на думку дописувачів проблем тощо. Проте, зафіксовані матеріали, досить часто не відображають регіональних особливостей, виглядають надто нереально, відірвано від природних умов тощо. Саме на аналізі зазначених матеріалів ми зосередимо основну увагу, щоб визначити їхню роль у збереженні культурної спадщини українців.

Обласні газети активно пропонують метеорологічні послуги своїм читачам. Вони інколи повніше, а інколи у більш загальних рисах подають перелік народних, здебільшого календарних, прикмет. Окремі газети мають постійні рубрики, де вміщені короткочасні та довгострокові метеорологічні прикмети: у газеті «Галичина» (Івано-Франківськ) – «*Народні спостереження*», «*Прикмети місяця*»; у «Донеччині» (Донецьк) – «*Наші календар*»; у «Житомирщині» (Житомир) – «*Народні прикмети*», «*День за днем*»; у «Новинах Закарпаття» (Ужгород) – «*Прикметі вір, але й перевір*», «*Погода*»; у «Слобідському краї» (Харків) – «*З народний звичаїв і спостережень*». Показовою в цьому плані є газета Чернігівської області «Деснянська правда», яка містить щомісячні метеопрогнози. Назвами статей тут стали народні приказки, які несуть метеорологічне навантаження: «*У березні кожух і без гудзиків теплий*», «*Прийшов Миколай – коней випасай*», «*Прийшов Спас – бери рукавиці про запас*», «*Яка погода на Покрову, такою буде й зима*».

Спеціальні Інтернет-ресурси дають певні практичні поради рибалкам, садівникам, городникам. Зокрема вони використовують можливість листуватися у форумі і пропонують окремі раціональні, головним чином фенологічні, прикмети, перевірені багатьма поколіннями наших предків [31]. Інколи сайти використовують практичні сільськогосподарські поради та метеорологічні передбачення наступного гарного врожаю [30]. Розробники сайтів рекомендують окрім запропонованих метеорологічних прогнозів використовувати місцеві прикмети. При складанні свого прогнозу погоди слід враховувати групу ознак, що свідчать про зміну погоди (атмосферний тиск, температура і вологість повітря, напрям і сила вітру, поведінка тварин, стан рослин) [2].

Останнім часом великої популярності набувають передбачення погоди народного метеоролога з багаторічним стажем Володимира Лиса [21]. Він, ретельно записуючи погоду від 26 грудня до 6 січня, домагається більш-менш точного її прогнозування на наступний рік. Ця метода пов'язує кожен день з цілим місяцем: 26 грудня – січень, 27 грудня – лютий, 28 грудня – березень і т.д. Кожні найменші зміни погоди тягнуть за собою зміни протягом місяця: сонячна погода віщує гарну погоду, сніг – опади, мороз – спеку, відлига – похолодання тощо [41]. Така практика передбачення погоди відома жителям Полісся. *Од Спиридона – дванадцять днів до Роздв. Треба записувати кожен день, кожну годину. І тоді визначають погоду. Якщо іней на деревах, то буде дощ. Цих дванадцять днів – це дванадцять місяців* (с. Сторожів, Корецький р-н, Рівненська обл.). *З 26 грудня до Рождества кожен день рано тре встать. Знать як температура і записати. Значить 26 число оприділяє погоду місяця сичня, 27 число – лютий, 28 пошло і так усі дванадцять місяців, а на 7 сичня, на Рождество, оприділяли грудень. Яка до обіда погода, яка після обіда, хмарно, чи дощ, сніг чи що. ... Єслі тцательно день прослідить і це все записати, то фактично сходиться* (с. Заньки Радомишльський р-н, Житомирська обл.). І хоча сам автор методики відмічає, що його передбачення збуваються лише на Волині, передрукування статей популярне і в інших регіонах України. Так у газеті «Донеччина» навіть не подано коментар про можливу неточність прогнозу для Східної України [16].

Трапляється віднайти у газетних публікаціях регіональні назви календарних свят, за якими прогнозували погоду українці, як то *Здвиг* (Воздвиження Чесного Хреста Господнього) на Закарпатті [37], *Йордан* (Хрещення Гсподне) на Івано-Франківщині [50]. У газеті «Галичина» було надруковано уривок з роману П. Шекерика-Доніківа «Дідо Іванчік», де гуцульською говіркою розповідається про прогнозування погоди на Теплому Олексу [44]. Інколи журналісти підходять до публікацій відповідально, зважаючи на кліматичні особливості регіонів. Зокрема, у газеті «Чорноморські новини» подано прикмету і уточнення до неї: *На Іллю до обіду літо, а після обіду – осінь. Втім, як відомо, в нашому чорноморському степу наближення осені по-справжньому може відчуватися під кінець серпня, в третій його декаді* [51].

У газетних статтях різних областей України віднаходимо «народні» назви деяких християнських свят для позначення характеру погоди: 30 січня – *Антон Перезимник*, 6 березня – *Тимофій-весновій*, 14 березня – *Явдох-Плющиха*, 28 травня – *Пахом Бокогрій*, 10 липня – *Самсон-сіногній*, 14 вересня – *Семен-літопродавець*, 24 вересня – *Федір Замочи Хвост*, 30 листопада – *Григорій Зимовказівник*, 25 грудня – *Спиридон Сонцеворот* тощо. За якими матеріалами це написано, сказати важко. Так само незрозуміле звернення у прогнозуванні до маловідомих свят, які не мають прогностичного значення у житті українців: Оксани (6 лютого) [33], Трохима (14 лютого) [38], Герасима (17 березня) [29]. Доводиться зустрічати статті, де журналісти пропонують пізнавати погоду практично за всіма днями календаря [45].

Свято Стрітінням у пресі часто називають *Зимобор* або *Громниці*. Остання назва безпосередньо стосується Волинського Полісся [46]. *На Громницю маєш зими половицю* [53]. Існує думка, що у минулому «Громниця» була поганським божеством весняних гроз, яке вшановувалося нашими предками з початком боротьби тепла з холодом і перемоги першого над останнім [15]. Але нині ця назва за допомогою друкованих ЗМІ закріплюється за святом і в інших регіонах. Зокрема, на Дніпропетровщині: *Громниця – скидай рукавиці, близько весна* [32] чи на Вінниччині: *Коли на Громницю півень нап'ється водиці, то на Юрія кінь напасеться травиці* [12] або на Житомирщині: *Як на Громницю нап'ється півень у калюжі, то жди це стужі* [43].

Аналізуючи довгострокові метеорологічні прикмети українців, можна помітити у народному календарі певні вузлові точки погоди, які мають певний взаємозв'язок з характерними сезонними явищами та подіями господарського життя. Це прикмети, які констатують, що в окремі дні чи короткочасні періоди року зазвичай буває певна погода. Головним чином це приказки, які носять метеорологічні ознаки. *Тріци, не тріци, а вже минули Водохреці* (19 січня) [9]. *На Петра Вериги* (29 січня) *тріцять на річках криги* [4]. *На день Оксани* (6 лютого) *потрібні ще сани* [5]. *Прийшов Влас* (24 лютого) – *з печі злязь* [34]. *На Плющиху* (14 березня) *погоже – все літо пригоже* [25]. *Прийшов Хома* (3 квітня) – *зими нема* [10]. *Прийшов Федул* (18 квітня) – *теплом подув* [11]. *На першого Миколи* (22 травня) *не буває холодно ніколи, а на другого Миколи* (19 грудня) *не буває тепла ніколи* [24]. *Прийшов Пахом* (28 травня) – *запаху теплом* [49]. *До Іллі* (2 серпня) *мужик купається, а після Іллі з річкою прощається* [13]. *Прийшов Спас* (19 серпня) – *бери рукавиці про запас* [19]. *Прийшла перша Пречиста* (28 серпня) – *одягла природа намисто, прийшла друга Пречиста* (21 вересня) – *взяла комара нечиста, прийшла третя Пречиста* (4 грудня) – *на дереві чисто* [17]. *По Покрові* (14 жовтня) – *то і по теплові* [20]. *Прийшов Покров* – *не нагрієш хату без дров* [47]. *Як чоловік не крітися, а на Яроша* (17 жовтня) *в кожуха вдягнися* [6]. *Після Якова* (22 жовтня) – *тепла*

ніякого [20]. *На Катерину (7 грудня) ховайся під перину [7]. На Андрія (13 грудня) треба кожуха добродія [52]. Прийде Варюха (17 грудня) – бережи ніс і вуха [42]* та інші.

В Україні нині триває процес творення нових, раніше невідомих народові прикмет. Зокрема, від 2004 р. в метеорологічному календарі з'явився День бабака, який припадає на 2 лютого. Ініціаторами проведення свята стали харківські журналісти та екологи, які запропонували відзначати його за аналогією із американським днем. На території біостанції Харківського національного університету ім. Каразіна у сел. Гайдари Зміївського р-ну Харківської обл. тепер щороку прогнозують погоду наступної весни. Суть прикмети полягає у тому, що коли бабак, якого розбудили і дістали з його будиночка, не побачить власну тінь, то це віщує ранню і теплу весну. Якщо ж на вулиці сонячно і бабак побачить тінь, то весна буде пізньою і холодною [40]. У народі ж існує інша прикмета, пов'язана з цією тваринкою: *Просвистів байбак – ховай у затінок сіряк!* [1], що загалом має суттєві відмінності від новітньої прикмети.

Гадаємо, що у статтях на метеорологічну тематику, де подаються різнопланові думки, також можна почерпнути корисну інформацію з народних метеорологічних знань. Зокрема, поставивши під сумнів достовірність народних прогнозів, журналісти отримують цілком протилежні думки народу. 76-річна вінничанка Людмила Грушко повідомила: *«Хай кажуть, що хочуть, але Покрова не бреше. Щороку навмисно помічаю, і щороку прогнози справджуються. От яка погода буде цього дня, таку і зиму варто очікувати»* [3]. Проте науковці стоять на своєму. Синоптик українського Гідрометцентру Н. Голеня, зокрема, відмічає: *«Коли 15-го лютого зима зустрічається з весною, і яка цього дня погода, якщо з стріхи капає, значить скоро буде весна, і зима швидко залишить. Звичайно вони не здійснюються зараз, не кожного року. Буває, може таке бути, що трапиться. Це як будь-яка статистика, певною мірою вони колись справджувались, і можна сказати, що вони і тепер справджуються. Але це здійснюється не кожного року. А особливо зараз, коли клімат змінюється, ми маємо глобальне потепління, то ці прикмети майже не діють вже»* [21]. Методист Вінницької обласної станції юних натуралістів Олена Демчик відмічає: *«Народні прикмети тепер рідко здійснюються. Ми разом зі школярами проводимо дослідження за народними прикметами протягом усього року. І ми помітили, що зараз переважно ці прикмети не збуваються. Колись їм можна було вірити, а зараз, на жаль, ні. Справа у нестабільних кліматичних умовах на Вінниччині та в Україні останніми роками»* [3]. Отже, сучасне метеорологічне прогнозування, яке побудоване на інструментальних спостереженнях, позитивно оцінює лише деякі народні метеорологічні прикмети.

Найбільш послідовно народний досвід прикладного характеру можна розглянути на прикладі вивчення агрометеорологічної практики українців. Кожен народ має значну кількість прикмет для визначення урожайності сільськогосподарського року, адже в умовах традиційного суспільства доля врожаю значною мірою залежить від природно-кліматичних умов. Особливо тут виділяються спостереження за снігом, який, покриваючи землю, охороняє посіви від вимерзання, поповнює ґрунти поживними речовинами, збагачує їх необхідною вологою. *Грудень – без снігу, літо – без хліба* [28]. *Якщо січень сніговий – буде хліб рясний* [14]. *Як ляже глибока зима, то готуй глибокі закрома* [48].

Весняної пори народ очікує достатньої кількості помірних дощів, теплих, сонячних днів, які мають сприятливий вплив на урожай. Будучи одним з найбільш яскравих погодних явищ, дощ надзвичайно активно впливає на різноманітні сторони життя селянина, адже від гарних опадів одразу після засівання, у період проростання та зростання зернових, аж до часу їх цвітіння і дозрівання залежить дуже багато. За уявленням землеробів квітень та травень особливо важливі для майбутнього урожаю. *Теплий квітень, мокрий май – буде добрий урожай* [36]. *Сухий і теплий май – скупий буде урожай* [26]. *Травень холодний – рік хлібородний* [27]. *Коли в маю два дощики не випаде, то й золотий плуг не виоре* [18].

Отже, сучасні засоби масової інформації, презентуючи народний досвід передбачення погоди широкому загалу, повинні глибоко аналізувати його зміст. Головний недолік запропонованого етнографічного матеріалу полягає у тому, що ЗМІ не завжди використовують місцеві регіональні матеріали, тому існує велика ймовірність неспівпадіння народних прикмет з сучасними прогнозами і, відповідно, втрати довіри до цього матеріалу читачами. Досвід українців у прогнозах погоди, коли при формуванні прикмет зверталася увага на особливості навколишнього середовища, цілком можливо активно залучати до матеріалів засобів масової інформації. Оскільки землеробство тривалий час було основною формою життєдіяльності українців, то у народній практиці зберіглося чимало метеорологічних прикмет, спрямованих на прогнозування майбутнього урожаю, які не втратили свого значення і нині. Журналісти повинні виважено підходити до пропонованої інформації з метою уникнення її уніфікації в межах України, натомість максимально спиратися на місцеві матеріали (прикмети, приказки), що дасть можливість зберегти усе розмаїття української народної культури.

Джерела та література:

1. Весна – початок Нового року [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.romny.info/cikavo/207-berezenprykmety
2. Вплив погоди на рибалку [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rubka.in/statti-pro-ribalku/vpliv-pogodi-na-ribalku.html>
3. Вчені кажуть, що народні прикмети сьогодні неактуальні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vsim.ua/Podii/vcheni-kazhut-scho-narodni-prikmeti-sogodni-neaktualni-134507.html>
4. День за днем // Житомирщина. – № 10. – 29 січня 2009. – С. 12.
5. День за днем // Житомирщина. – № 13. – 5 лютого 2009. – С. 12.
6. День за днем // Житомирщина. – № 115. – 15 жовтня 2005. – С. 8.
7. День за днем // Житомирщина. – № 137. – 6 грудня 2005. – С. 8.
8. Забобон [Електронний ресурс] // Режим доступу <http://zabobonczuk.narod.ru/prof.html>
9. Завтра – Водохрещі // Новини Закарпаття. – № 9. – 18 січня 2005. – С. 3.
10. Квітень землю будить // Черкаський край. – № 24. – 2 квітня 2009. – С. 8.
11. Квітень прохолодний – рік недородний // Вісті Придніпров'я. – № 25. – 31 березня 2005. – С. 16.
12. Кісь М. Стрітєння Господне // Хочу все зн@ти. – № 6. – 12 лютого 2005. – С. 8.
13. Клуб з народознавства «Берегиня» [Електронний ресурс] – Режим доступу www.lib.ukrsd.com.ua/index.php?name=Pages&op=page&pid=115&pagenum=12
14. Коли січень сніговий... // Чорноморські новини. – № 1–2. – 10 січня 2009. – С. 8.
15. Л. А. Праздник Сретения Господня в Малороссии // Киевские епархиальные ведомости. – 1900. – № 3. – С. 105.
16. Лис В. Вікно відчинив, а навстріч – листя зелене... // Донеччина. – № 6. – 25 січня 2008. – С. 4.
17. Миколаєнко В. Вересень весіллями багатий // Деснянська правда. – № 98. – 2 вересня 2008. – С. 8.
18. Миколаєнко В. Квітучий май – то справді рай // Деснянська правда. – № 48. – 30 квітня 2009. – С. 20.
19. Миколаєнко В. Яка погода на Покрову, такою буде й зима // Деснянська правда. – № 111. – 2 жовтня 2008. – С. 19.
20. На Новий рік ітиме дощ. Народний синоптик Володимир Лис прогнозує мокрий листопад і теплий грудень // Газета по-українськи. [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://gazeta.ua/index.php?id=137128&eid=241>
21. Народні прикмети – найточніший прогноз? [Електронний ресурс] – Режим доступу http://intellect-ua.info/publ/doslidzhennja_projektu/narodni_prikmeti_najtochnishij_prognoz/1-1-0-5
22. Народні прикмети [Електронний ресурс] // Режим доступу <http://forum.lvivport.com/archive/index.php/t-34424.html>
23. Народні прикмети [Електронний ресурс] // Режим доступу <http://forum.lvivport.com/archive/index.php/t-34424.html>
24. Народні прикмети та звичаї // Житомирщина. – № 53. – 18 травня 2006. – С. 6.
25. Народні прикмети // Житомирщина. – № 28. – 13 березня 2008. – С. 11.
26. Народні прикмети // Житомирщина. – № 46. – 27 квітня 2006. – С. 6.
27. Народні прикмети // Житомирщина. – № 48. – 1 травня 2008. – С. 11.
28. Народні прикмети // Житомирщина. – № 136. – 4 грудня 2008. – С. 11.
29. Народні спостереження // Галичина. – № 34–35. – 6 березня 2008. – С. 18.
30. Народные приметы на урожай [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://your-magic.ru/narodnye-primety-na-urozhaj>
31. Народные приметы января [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.vashsad.ua/plants/interesting_plants/show/7225/?h=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%8B
32. Натальчук А. До Прохора баба охала // Вісті Придніпров'я. – № 8. – 31 січня 2006. – С. 15.
33. Натальчук А. Яка Оксана (6 лютого), така й весна // Вісті Придніпров'я. – № 9. – 5 лютого 2008. – С. 12.
34. Наумчик О. Треба злазити з печі // Волинь. – № 21. – 24 лютого 2005. – С. 7.
35. Олександрівські народні прикмети)) [Електронний ресурс] // Режим доступу <http://olexandrivka.info/forum/37-592-1>
36. Петрук В. Надворі – квітень // Вінниччина. – № 38. – 3 квітня 2009. – С. 4.
37. Погода. // Новини Закарпаття. – № 109–110. – 27 вересня 2008. – С. 12
38. Прикмети місяця // Галичина. – № 18–19. – 7 лютого. – С. 19.

39. Прикметі вір, але й перевірі! [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://pedagogika.at.ua/forum/29-238-1>
40. Прогноз от сурка. Сегодня в Харьковской области гадали на весну [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.objectiv.tv/020213/80314.html>
41. Прогнозує Володимир Лис [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://zirichi.pl.ua/prognozu-volodimir-lis.html>
42. Сапон В. Місяць молоді зими // Деснянська правда. – № 139. – 1 грудня 2005. – С. 12.
43. Стрітення // Житомирщина. – № 21. – 24 лютого 2005. – С. 8.
44. Тепло на Теплому Олексю // Галичина. – № 47. – 29 березня 2008. – С. 8.
45. Тищенко М. О цій порі докільля вже весною марить // Деснянська правда. – № 12. – 1 лютого 2005. – С. 4.
46. Толстая С. М. Стретенская и четверговая свечи // Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. – М., 1986. – С. 27–30.
47. Традиції, звичаї та прикмети. Українські та гуцульські традиції, прикмети, поради, звичаї та обряди [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.kosivart.com/index.cfm/fuseaction/customs_traditions.main
48. У грудні сонце – на літо, а зима – на мороз [Електронний ресурс] – Режим доступу www.uaua.info/content/articles/910.html
49. У травні випадуть три дощі – врожай на три роки // Вісті Придніпров'я. – № 34. – 5 травня 2005. – С. 16.
50. Фіголь Б. Водичка-йорданичка... // Галичина. – № 8. – 19 січня 2008. – С. 4.
51. Худолєєв В. Серпневі примхи // Чорноморські новини. – № 86–87. – 2 серпня 2008. – С. 8.
52. Штинько В. Перший учень Ісуса Христа // Волинь. – № 141. – 13 грудня 2005. – С. 3.
53. Штинько В. Чи нап'ється півень стрітенської водиці // Волинь. – № 16. – 15 лютого 2005. – С. 3.
54. Якименко М. Таємна кухня погоди // Голос України [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.golos.com.ua/article/1230644340.html>

Александр Васянович

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В СОХРАНЕНИИ ТРАДИЦИОННЫХ МЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ УКРАИНЦЕВ

В статье анализируется культурное наследие украинцев по народным метеорологическим знаниям, размещенным в средствах массовой информации, исследуются отдельные региональные особенности примет погоды, прослеживаются их общеукраинские черты.

Ключевые слова: народная метеорология, приметы погоды, культурное наследие, средства массовой информации

Oleksandr Vasianovych

THE ROLE OF MODERN MEDIA IN PRESERVING OF TRADITIONAL METEOROLOGICAL KNOWLEDGE OF THE UKRAINIANS

The article analyzes the cultural heritage for the Ukrainian national meteorological knowledge published in the media. It analyzes some aspects of regional characteristics of weather signs and traces nationwide lines thereof.

Keywords: folk meteorology, weather signs, cultural heritage, media

УДК 94(=161.2)

Олег Воронко

ЗМІНИ ЕТНОМОВНИХ ПРІОРИТЕТІВ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (ЗА ПІДСУМКАМИ ПЕРЕПИСІВ 1989 і 2001 РОКІВ)

У статті досліджуються етномовні процеси, які відбулися в Україні протягом першого десятиліття незалежного державного розвитку. Зазначено, що серед найбільш важливих моментів, здатних сприяти формуванню етнічної нації слід назвати почуття національної ідентичності

населення. Вказано на особливе значення зростання національної самосвідомості представників української нації.

До предметного аналізу залучено підсумкові дані останнього Всесоюзного 1989 року та першого Всеукраїнського 2001 року переписів населення. Виявлено основні тенденції у змінах етномовних пріоритетів як титульного етносу, так і інших етносів України.

Ключові слова: етномовні процеси, національна ідентичність, українська нація, переписи населення, етномовні пріоритети.

Одним з найважливіших напрямів етнонаціонального розвитку України, спрямованого на зміцнення національної державності є формування національної ідентичності у її громадян. Водночас з процесами глобалізації та міжетнічної інтеграції у сучасному світі відбувається відродження національного життя, з'являються націоналістичні настрої. Відповідно інтенсифікуються процеси етнічної та національної ідентичності, які помітно впливають на глобалізаційні тенденції.

Донедавна етнонаціональні зміни в країні хоча й відбувалися за наявності необхідних для виокремлення української національної ідентичності умов, але існували великі контингенти населення, які не відчували етнічну, мовну, культурну, конфесійну, політичну спільність з українським соціумом [1]. Внаслідок суспільно-політичних подій останніх років ситуація зазнала змін. Зараз в Україні відбувається процес формування політичної нації. Відповідно актуалізуються питання, пов'язані з національною ідентичністю населення країни. Важливу роль у такому контексті відіграють етномовні процеси, вивчення яких є актуальним завданням вітчизняної історичної науки.

Метою статті є аналіз якісних змін, що відбулися в етномовному середовищі України у 1990-ті роки та виявлення їх значення для формування національної ідентичності українців.

Об'єктом дослідження є поліетнічне населення України. Предметом вивчення стали етномовні процеси в українському суспільстві у контексті становлення національної ідентичності населення.

Географічно дослідження охоплює територію незалежної України у сучасних державних кордонах. Хронологічні межі статті визначені граничними датами проведення останнього Всесоюзного перепису населення 1989 року та першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року, статистичні підсумки яких є основним джерелом предметного аналізу.

Етнічній історії України у вітчизняній історіографії в цілому приділено чимало уваги. Зокрема, важливу роль у формуванні вчення про етноси відіграють фундаментальні дослідження з теорії етносу [2]. Такі видання являють собою теоретичну основу різних за тематикою етнічних досліджень.

Однак в першу чергу істориками вивчалися етапи становлення і розвитку окремих етносів України. Дослідження здійснювалися як в загальноукраїнському, так і регіональному контексті. Основна інформація таких видань стосується історії заселення території республіки різними етносами, особливостей їх географічного розміщення, етнокультурного та етнологічного розвитку [3]. Серед найбільш змістовних праць слід виокремити монографії видатного етнологу В.І. Наулка [4].

Безпосередньо етномовні процеси у згаданих дослідженнях вивчалися передусім у зв'язку з необхідністю характеристики сутності національної політики держави, виявлення наслідків етнічних міграцій та поширення міжнаціональних шлюбів. Основний зміст предметних висновків полягав у визначенні впливу на свідомість представників різних національних груп запозичення ними мови і культури «титульних» етносів. Зокрема, зазначалося, що такі процеси деформують національну самосвідомість і саме тому змінюють кількісне співвідношення представників етносів. При цьому висловлювалася думка, що вказана тенденція стосується не тільки представників так званих «національних меншин», а й великих корінних етнічних груп.

За радянських часів у вітчизняній історіографії панувала думка про інтеграційну сутність мовних «запозичень» [5]. Починаючи з 1990-х років дослідники все частіше робили наголос на негативному впливі мовної асиміляції [6]. Слід зауважити, що як за радянських часів, так і зараз зважений аналітичний підхід до вивчення проблеми мовної асиміляції в окремих випадках поступається місцем політичним емоціям. Відповідно нагальним є дослідницьке завдання неупередженого ставлення до вивчення етнічної проблематики.

Фактично поза увагою науковців-істориків залишалося дослідження взаємовпливу змін етномовних пріоритетів та процесу формування національної ідентичності населення України. Теоретичні основи тлумачення понять «етнічна ідентичність» та «етнічна свідомість», «національна ідентичність» та «національна свідомість» і споріднених визначень, які запропоновані фахівцями суміжних суспільних дисциплін, необхідно доповнити історичними працями, в яких було б запропоновано всебічний аналіз чинників формування української нації. Чільне місце в ряду таких

досліджень повинно бути відведено аналітиці з питань змін етномовного середовища в сучасній Україні.

Наукові пошуки з етнонаціональних питань вимагають широкого залучення статистичних відомостей переписів населення. Програми цих комплексних обстежень складу населення країни передбачають виявлення важливої інформації щодо всіх основних структурних характеристик суспільства: демографічної, етнічної і соціальної. Підсумкові відомості загальних переписів населення здатні забезпечити історичні дослідження порівняними у часі даними, які внаслідок тривалості їх опрацювання здебільшого залишаються осторонь уваги науковців.

Окрему увагу в програмах переписів відведено визначенню рідної мови респондентів (треба було назвати рідну мову, якщо рідною була не українська, то треба було вказати, чи володіли вони українською мовою та іншими мовами). Програми переписів у цьому випадку надають можливість одержати відповіді на питання про динаміку етномовних процесів та особливості їх розвитку в регіонах України.

Відомості про національну приналежність і громадянство, зафіксовані переписами населення, безпосередньо пов'язувалися з даними про рідну мову, хоч це питання прямо не залежало від визначення народності опитуваного. Рідною вважалася та мова, яку самі опитувані вважали рідною, а рідна мова дітей, які ще не вміли говорити, та інших малолітніх дітей визначалася батьками. Порівнюючи показники чисельності осіб будь-якої народності з кількістю її представників, які вважали рідною мову своєї народності, можна одержати відомості як про асиміляційні процеси, так і про рівень національної самосвідомості різних груп населення. Дані про рідну мову громадян, які населяють країну, не тільки дозволяють вивчити ступінь поширення окремих мов, але водночас є необхідним джерелом для аналітики щодо практичного вирішення питань розвитку та удосконалення системи освіти, видавничої справи, діяльності у сфері радіомовлення та телебачення.

Згідно даних опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології [7], з 1523 респондентів право кожної людини самостійно визначати свою національну приналежність вважають обов'язковим 58,4%; важливим – 14,8 %, ще 18,45 % – не були в змозі визначитись і лише 8,4 % вважали це право неважливим. Отже, абсолютна більшість громадян дотримується обов'язковості права на національне самовизначення. Це засвідчує схильність українського соціуму до конституційно-правового підходу щодо питання культурної ідентичності і необхідність надання респондентам права самовизначення етнічної приналежності. Цим же обстеженням було виявлено, що мовний фактор є хоча й не єдиним, але головним щодо визначення суті нації. З 1722 респондентів мову, як першочергову ознаку нації назвали 51,1%; спільну історію – 45,6 %; культуру – 41,1 %; територію – 33,3 %; державний суверенітет – 18,4 %; релігію – 15,9 %; економіку – 13,3 %; спільні риси характеру її представників – 10,1 % і лише 2,09 % – інше.

Викладена статистика також засвідчує важливість ґрунтового вивчення етномовних процесів у суспільстві.

Україна 1989–2001 років залишалася багатонаціональною. Перелік народностей за переписом 2001 року включав 132 назви [8]. Слід враховувати, що тривале проживання представників різних народностей на одній території неодмінно супроводжується асиміляцією. Цей процес включає набуття особами однієї національної групи мови і культури іншої (чому сприяє укладання міжнаціональних шлюбів). Як наслідок відбуваються зміни в етнічній і національній самоідентифікації представників етносів.

В ході перепису 2001 року було виявлено, що понад 85 % жителів країни рідною мовою назвали мову своєї національності [9]. Така тенденція була властива всім регіонам України і в першу чергу стосувалася корінної національності – українців. Питома вага етнічних українців, які вважали рідною українську мову була абсолютно переважаючою в більшості регіонів країни, а її показник коливався від 71,6 % в Одеській до 99,9 % у Тернопільській області. На Чернігівщині він дорівнював 93 %. Винятковою була ситуація лише в Луганській і Донецькій областях, а також в Автономній Республіці Крим та Севастопольській міськраді, де частка українців з мовою своєї національності становила відповідно 50,4 % та 41,2 %; 40,4 % та 29,6 %.

Більш детальний аналіз дозволяє стверджувати, що визнання статусу рідної за мовою своєї національності у представників інших національних груп напряму залежало від характеру їх розселення (компактного або розсіяного) та місця проживання (міська чи сільська місцевість). До 2001 року мову своєї національності в якості рідної мови найбільше зберегли росіяни (95,9 %), угорці (95,4 %), кримські татари (92,0 %), румуни (91,7 %), гагаузи (71,5 %), молдовани (70 %), болгари (64,1 %), тобто ті національності, представники яких живуть серед етнічних українців великими самостійними групами. Однак і ці етноси (крім румун) зазнали незначного зменшення вказаного показника у порівнянні з 1989 року.

Для осіб, які належать до порівняно чисельних етносів, що проживають на території країни менш компактно – невеликими групами або окремими сім'ями – здебільшого характерним є визнання мови інших національностей у якості рідної мови. Так, найменша частка осіб, які за результатами перепису 2001 року рідною назвали мову своєї національності, виявилася серед євреїв (3,1 %), греків (6,4 %), німців (12,2 %), поляків (12,9 %), білорусів (19,8 %), татар (35,1 %), грузинів (36,7 %).

До збереження етномовних традицій більш тяжіло сільське населення. Зокрема, у 2001 року 80 % міських жителів рідною вважали мову своєї національності, а в селах цей показник зростав до 96 %. Тому закономірною була тенденція до запозичення іншої мови в якості основної мови спілкування в етносів, представники яких здебільшого були міськими жителями. Згідно підсумків перепису 2001 року частка міських жителів перевищувала середній по країні показник (67,2 %), у євреїв (98,5 %), грузинів (87,2 %), азербайджанців (81,6 %), татар (80,4 %), вірмен (79,5 %), білорусів (77,8 %), німців (73,9 %), циган (70,3 %), поляків (69,1 %). Важливим є той факт, що представники цих національностей в якості рідної назвали російську мову, окрім поляків, серед яких більшість (71 %) вважали рідною українську мову. Отже, вплив радянської політики щодо надання російській мові статусу мови міжреспубліканського спілкування і досі залишається відчутним.

З точки зору етнічної консолідації позитивним слід визнати наступний момент: серед українців питома вага осіб, які рідною мовою вважають мову своєї національності, зберігалася високою як у міських поселеннях (78,1 %), так і в сільській місцевості (97,3 %).

Роки незалежності відзначилися ще однією визначальною особливістю: крім мови своєї національності все більшого поширення в якості рідної набуває українська мова. Загалом, як показав перепис 2001 року, українську мову вважають рідною 67,5 % (32,6 мільйона) жителів країни, що на 2,8 % більше, ніж у 1989 році. Навіть серед росіян, для 95,9 % яких є рідною російська мова, питома вага осіб, які назвали рідною українську мову зросла за 1990-ті роки з 1,6 % до 3,9 %.

Загалом за період з 1989 по 2001 роки відбулося збільшення відносної кількості осіб, які визнали українську мову рідною, при одночасному зменшенні тих, хто назвав рідною російську мову. Така тенденція була зафіксована навіть у тих регіонах, що традиційно відрізнялися значною часткою російськомовного населення: у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях. Винятком залишалися Донецька і Луганська області та Автономна Республіка Крим.

Цікаво порівняти зазначену динаміку з ситуацією щодо російської мови. Підрахунки доводять, що у 2001 році російську мову назвали рідною 29,6 % (14,3 млн.) населення, що на 3,2 % менше, ніж у 1989 році. Крім росіян, значний відсоток осіб, що визнали російську мову рідною виявився серед греків (88,5 %), євреїв (83,0 %), німців (64,7 %), білорусів (62,5 %), татар (58,7 %), грузинів (54,3 %), вірмен (43,1 %), азербайджанців (37,8 %).

Частка інших національних мов (крім української та російської), які були вказані у якості рідної, становила 2,9 % при питомій вазі представників інших національностей (крім українців та росіян) 4,9 %. Суттєва диспропорція у даному випадку засвідчує наявність мовної асиміляції.

Етнічні українці також не були позбавлені асиміляційного мовного впливу. Особливо це стосувалося Східного та Південного регіонів України. Передусім йдеться про Донецьку, Луганську області та Автономну Республіку Крим, де мовна асиміляція українців у 1990-ті роки навіть посилилася. Переконаливими є наступні підрахунки: з 1979 по 1989 роки кількість українців, що визнавали рідною російську мову, у Донецькій області зросла на 2,8 %, а за період з 1989 по 2001 роки – аж на 18,4 %; у Луганській області – відповідно на 5,3 % та 15,7 %; в Криму – на 0,1 % і 12,1 %. Подібна ситуація спостерігалася також в Запорізькій (2,5 % і 7,9 %) та Харківській (1 % і 5,3 %) областях, де аналогічний процес супроводжувався зростанням загальної кількості населення з рідною українською мовою. В решті областей відбувалося поступове повернення українців до мови своєї національності.

Підсумки переписів надають можливість порівняти відомості про поширення української мови в якості рідної з даними про рівень вільного володіння нею представниками різних етносів. Таке співставлення дасть можливість сформулювати уявлення про перспективи подальшого зростання побутової популярності української мови та остаточного закріплення за нею статусу основної мови спілкування.

На момент проведення перепису 2001 року загальна кількість усіх громадян України, які вільно володіли українською мовою, становила 42,4 млн. осіб (87,8 % від усього населення країни). У порівнянні з 1989 роком цей показник зріс на 9,8 %. Абсолютна і відносна кількість таких осіб збільшилася в усіх, без винятку, регіонах, включаючи і Автономну Республіку Крим.

Найвищими показниками частки україномовного населення характеризувалися всі західні (99-89 %), північні (99-95 %) та центральні (99-92 %) області (до останньої групи відноситься і Чернігівщина), а також Херсонська (93,2 %) та Миколаївська (91,1 %) області. У східних, а також у Запорізькій та Одеській областях українською мовою вільно володіло понад 3/4 всього населення. До того ж в останній групі областей темпи зростання україномовного населення за період 1989-2001 років становили від 15,6 % на Донеччині, до 21,1 % на Одещині, що значно перевищило відповідний показник по Україні в цілому, який дорівнював 10 %. В Автономній Республіці Крим більше третини населення вказали, що вільно володіють українською мовою (38,6 % у порівнянні з 25,3 % у 1989 році), що засвідчує вищі за середні по країні темпи збільшення питомої ваги україномовного населення. Серед жителів столиці вільно володіло українською мовою 93,7 %.

Показовим є факт щодо українських росіян, 54,8 % із числа яких вказали українську мову як другу мову, якою вони вільно володіють. Загалом з урахуванням тих росіян, які назвали її рідною, зазначена частка становила 58,8 %.

За даними перепису 2001 року частка осіб, які вільно володіли українською мовою, була вищою серед сільського населення (92,7 %), ніж серед міського (85,4 %). Це зумовлено більш різноманітним національним складом мешканців міст (сумарна кількість представників національних меншин у складі міського населення становила 26,7 %, що є вдвічі вищим показником, ніж у селах) і традиційним сприйняттям російської мови, як мови міжнаціонального спілкування.

Як вже вказувалося, водночас з українською мовою в країні широко поширена російська мова. У 2001 році нею вільно володіло майже 2/3 всіх жителів, але їх питома вага у порівнянні з переписом 1989 року зменшилася на 12,7 %. Протягом 1990-х років більше, ніж удвічі скоротилася питома вага осіб, які вільно володіли російською мовою у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях (зменшення показника відбулося з 53-63 % до 19-29 %). Менш інтенсивним, але все ж помітним, стало зменшення частки російськомовного населення у Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій і Волинській областях. У кожній з цих областей на кінець 2001 року осіб, які вільно володіли російською мовою, стало менше половини від загальної чисельності населення (для порівняння у 1989 році – 64–66 %). На Рівненщині їх частка становила 35%, тоді як попередній перепис давав показник у 63,6%.

Регіонами з найвищим рівнем вільного володіння російською мовою залишалися Севастопольська міськрада (98,2 % всього населення). Автономна Республіка Крим (95,6 %), Донецька (93,4 %), Луганська (91,1 %), Запорізька (85,9 %), Харківська (83,1 %), Одеська (80,5 %), Миколаївська (73,6 %) та Херсонська (73,2 %) області. У Києві вільно спілкувалися російською мовою 3/4 (74,7 %) мешканців.

Ментальні пріоритети щодо визнання офіційного статусу російської мови (надання їй прав другої державної мови) різняться за регіональною ознакою. Показовими є підсумки моніторингового опитування, яке було здійснене у травні 2005 року Інститутом соціології НАН України [10]. Зокрема, було виявлено, що лише в областях Західного регіону прихильників усунення російської мови з офіційного спілкування нараховувалося більше, ніж тих, хто погодився надати їй права місцевого або державного значення (відповідно 50 % та 43 %). Натомість населення Східного та Південного регіонів було здебільшого переконане в необхідності надання російській мові преференцій в якості другої державної мови (відповідно 62 % та 56 %), тоді як альтернативні пропозиції зустріли підтримку у меншості опитаних (34 % та 41 %).

Доповнюють загальну картину дані психосемантичного дослідження мовних переваг студентів, яке було проведене у травні 2006 року Інститутом соціальної та політичної психології АПН України. В ньому взяли участь 1800 студентів 1–4 курсів навчання університетів Вінниці, Запоріжжя, Києва, Луганську, Луцьку, Львову, Одеси, Сімферополя та Чернігова. В результаті було виявлено, що найбільш мовнотолерантними є студенти вчз Центрального регіону (47,5 %). На Сході цей показник становив 39,7 %, на Заході – 12,8 %. Принагідно слід підкреслити, що саме в містах Центрального регіону (в тому числі і Чернігові) основним мотиваційним фактором уникнення активного вживання української мови було «незнання української мови та її неprestижність», тоді як на Заході, а також на Сході і Півдні, вибір пріоритету за українською чи російською мовами диктувався «психоідеологічною впертістю».

Таким чином, тією чи іншою мірою процес змішування мов мав відношення до кожної етнічної групи, що проживала на території України. Взаємовплив різних етносів був більшим серед багатонаціонального міського населення. Мовно-етнічні процеси характеризувалися стійкою тенденцією до визнання різними етносами мови своєї національності в якості рідної. У повній мірі це стосується й українців. Спостерігалось поширення української мови як рідної серед представників національних меншин, а також все більш широке її використання як мови міжнаціонального спілкування, що сприяло зміцненню її статусу як державної мови.

У першу чергу на регіональному рівні були зафіксовані прояви фактичної двомовності населення. При цьому відмічено зменшення цього явища на заході країни водночас з подальшим його розвитком на Сході і Півдні. Від того, наскільки швидко дискусія щодо мовних преференцій перейде з руслу примусової ідеології в русло більш цивілізованого піклування про зростання престижності української мови, на пряму залежить більш швидке і заслужене її визнання як рідної все більшою кількістю громадян України. Сучасні суспільно-політичні події стимулюють представників різних національностей до вивчення і спілкування українською мовою. Все вказане сприяє якісним змінам у сфері формування національної ідентичності населення держави та створенню політичної нації в Україні.

Джерела та література:

1. Ляпіна Л.А. Етнічна і національна ідентичності: характеристика теоретико-методологічних підходів / Л.А. Ляпіна // Політичні науки: Збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 20. – С. 78–81.
2. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.; Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Л. : Наука, 1990. – 278 с.; Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії / відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К. : Генеза, 1993. – 800 с.; Мала енциклопедія етностудіології / ред. кол. : Ю. І. Римаренко та ін. – К. : Генеза, 1996. – 942 с. та ін.
3. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991-96 рр. на зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 / Міжнародна Організація з міграції, представництво МОМ в Україні. – К., 1998. – 95 с.; Зінченко Ю. Кримські татари : історичний нарис / Ю. Зінченко. – К. : Головна спец. пед. колегія літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 205 с.; Козлов В.И. Национальности СРСР: этнодемографический обзор / В. И. Козлов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 1982. – 303 с.; Копчак С. І. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття / Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. – Львів : Світ, 1996. – 203 с.; Міграційні процеси в сучасному світі : світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): енциклопедія / за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.; Штилюк В. А. Межреспубликанские миграции и сближение наций в СССР / В.А. Штилюк. – Львов : Издательство при Львовском университете, 1975. – 176 с. та ін.
4. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1965. – 130 с.; Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1975. – 276 с.
5. Білодід І. Н. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві / І. Н. Білодід. – К. : Політвидав України, 1969. – 197 с.; Пономарьов А.П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации / А. П. Пономарьов. – К. : Наукова думка, 1983. – 171 с.; Сусоколов А. А. Межнациональные браки в СРСР / А. А. Сусоколов. – М. : Мысль, 1987. – 142 с.
6. Барделяну В. Національно-російська двомовність – смертний вирок народам СРСР / В. Барделяну // Сучасність. – 1990. – № 5. – С. 81-86; Кравцов Б. Прогресування русифікації в Українській РСР на основі радянських бібліографічних і статистичних даних / Б. Кравцов // Сучасність. – 1972. – № 10. – С. 67–92; Нагорна Л. П. Мовна політика і національна самосвідомість: уроки минулого і сьогодення / Нагорна Л. П., Вірменич Я. В. // Національна культура в сучасній Україні / гол. ред. колегії І. Ф. Курас. – К. : Асоціація „Україно”, 1995. – С. 261–279; Етномовні процеси в українському просторі: 1989-2001 рр.: монографія / В. М. Скляр ; Київський нац. ун-т. – Х. : Ексклюзив, 2009. – 544 с.
7. Кисельов С., Сальникова А. Національна ідентичність українців: дилема культурного і соціально-політичного / Кисельов С., Сальникова А. // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2 – С.31–40.
8. Див. перелік національностей (з урахуванням етносів) та мов: Словники національностей та мов для кодування відповідей на 6 та 7 питання переписних листів (про етнічне походження та мовні ознаки) Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України ; ред. О. Г. Осауленко. – К. : Держкомстат України, 2001. – 39 с.
9. Наступні показники розраховані автором за: Національний склад населення України та його мовні ознаки (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / Держ. ком. статистики України ; ред. О. Г. Осауленко. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – 245 с.; Національний склад населення України. – Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1991. – 219 с.; Національний склад населення України. - Частина 2 (по Кримській АРСР та областях за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Міністерство статистики України, 1992. – 509 с.; Розподіл населення найбільш

чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / Держ. ком. статистики України ; ред. О. Г. Осауленко. – К. : Державний комітет статистики України, 2004. – 373 с.

10. Наступні показники наведені за: Жадан І. В., Зорько В. С. Мовна ситуація в Україні: соціологічний вимір / Жадан І. В., Зорько В. С. // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 88–92.

Олег Воронко

ИЗМЕНЕНИЯ ЭТНОЯЗЫКОВЫХ ПРИОРИТЕТОВ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ (ПО ИТОГАМ ПЕРЕПИСИ 1989 И 2001 ГОДОВ)

В статье исследуются этноязыковые процессы, которые произошли в Украине на протяжении первого десятилетия независимого государственного развития. Отмечено, что среди наиболее важных моментов, способных содействовать формированию этнической нации, следует назвать чувство национальной идентичности населения. Указано на особое значение роста национального самосознания представителей украинской нации.

К предметному анализу привлечены итоговые данные последнего Всесоюзного 1989 и первого Всеукраинского 2001 переписей населения. Выявлены основные тенденции в изменениях этноязыковых приоритетов как титульного этноса, так и других этносов Украины.

Ключевые слова: этноязыковые процессы, национальная идентичность, украинская нация, переписи населения, этноязыковые приоритеты.

Oleh Voronko

ETHNOLINGUAL PRIORITIES CHANGES IN THE CONTEXT OF NATIONAL IDENTITY IN FORMING THE POPULATION OF UKRAINE (BASED ON THE CENSUS OF 1989 and 2001)

The article studies the ethno-linguistic processes that took place in Ukraine during the first decade of independent state development. It is noted that among the most important moments that can contribute to the formation of an ethnic nation, one should name the sense of the national identity of the population. It is pointed out the special significance of the growth of national self-consciousness of representatives of the Ukrainian nation.

The final analysis of the latest All-Union 1989 and the first All-Ukrainian 2001 Censuses of the population is involved in the subject analysis. The main trends in the changes of ethno-lingual priorities of both the title ethnos and other ethnic groups of Ukraine are revealed.

Keywords: ethno-linguistic processes, national identity, Ukrainian nation, Census, ethno-linguistic priorities.

УДК 94:001.9:133.4(476.2)"19/20"

Уладзімір Ганчар

ПЕРАДАЧА ЗНАХАРСКИХ ВЕДАЎ У БЕЛАРУСКИМ ПАЛЕССІ Ў XX – ПАЧАТКУ XXI СТ.

У артыкуле разглядаецца практыка перадачы ведаў у знахарстве Беларускага Палесся ў XX – пачатку XXI ст. Прасочваюцца змены спосабаў перадачы знахарскіх ведаў на працягу разглядаемага перыяду і фактары, якія аказалі ўплыў на гэты працэс.

Ключавыя словы: Беларускае Палессе, традыцыйная культура, знахарства, знахарскія веды.

У пачатку XXI ст. знахарства на тэрыторыі Беларускага Палесся застаецца адным з нешматлікіх кампанентаў традыцыйнай культуры, які працягвае функцыянаваць і запатрабаваны з боку часткі насельніцтва. Важную ролю ў забеспячэнні ўстойлівасці традыцыі адыгрываюць механізмы перадачы знахарскіх ведаў. Між тым, дадзенаму аспекту знахарства не надавалася належнай увагі з боку даследчыкаў.

Мэта работы – прасачыць эвалюцыю спосабаў перадачы знахарскіх ведаў на тэрыторыі Беларускага Палесся ў XX – пачатку XXI ст. Артыкул грунтуецца на апублікаваных матэрыялах палявых этнаграфічных даследаванняў канца XIX – пачатку XXI, а таксама ўласных палявых этнаграфічных даследаванняў аўтара, якія праводзіліся на тэрыторыі даследуемага рэгіёна ў 2004–2014 гг.

Традыцыйна ў знахарстве Беларускага Палесся існавала два асноўных тыпа носьбітаў знахарскіх ведаў: «шатуны» і «знахары», якія адрозніваліся паміж сабой крыніцамі паходжання магічнай сілы і функцыямі. Гэтыя адрозненні вызначалі і іншыя асаблівасці іх практыкі, у тым ліку і перадачу – атрымманне знахарскіх ведаў.

Звычайна знахары практыкавалі да таго часу, пакуль мелі дастаткова фізічных сіл, каб выконваць свае функцыі. Напрыклад, інфармант М. Федароўскага: «*Знахар сваіх сакрэтоў нікому ні скажэ, толькі уміраючы каму перэдаць, бо каб ён сказаў ўперод, то ад яго нікому ні памагало б і ні шкодзіло б, а уміраючы мусіць здаць каму дзеле таго, што ему велькі ценжар быў бы на том свеці*» [2, с. 101].

З другога боку, паколькі насельніцтва лічыла знахарства неабходным, існавалі нормы, якія былі накіраваны на забеспячэнне перадачы знахарскіх ведаў наступным пакаленням. Напрыклад, бытавалі павер'і, што калі знахары не перададуць свае веды, то будуць цяжка паміраць, а пасля смерці хадзіць да жывых. Асабліва гэта тычылася «знахароў». Інфармантка з вёскі Качышчы Ельскага раёна адзначае: «*Который знахаром буў – от, дня два не мог помереть. Они стараюцца другому передать, як робіть, тогда умре легчэ*» [6, с. 315, 306–310, 313–316]. У выпадку адсутнасці спадкаемцы «знахар» мог перадаць свае веды неадусаўлёнаму аб'екту. Так, К. Машыньскі запісаў наступныя звесткі ў вёсцы Дарашэвічы Петрыкаўскага раёна: «*Калі ведзьма памірае і доўга не можа сканаць, а нікому не хоча ці не жадае перадаць свае веды, тады на сцяну пераказуе ўсё, што ведае*» [3, с. 168]. Для аблягчэння перадсмяротных пакут такім людзям рабілі дзірку ў столі [6, с. 306–310].

Існавала некалькі спосабаў перадачы знахарскіх ведаў. Найбольш распаўсюджаным у першай трэці XX ст. быў вербальны спосаб: той, хто перадаваў, пераказваў спадкаемцу знахарскія веды. Многія знахары перадавалі свае веды перад смерцю. Напрыклад, Кузьміч Фядоры Мартынаўне (1923 г.н., в. Баландзічы Іванаўскага раёна) маці пераказала знахарскія веды, калі памірала: «*Дак маці вам перад смерцю пераказала? – Ну да, ну ўжэ лэжала. Трынаццаць нэдзель вона лэжала. А я коло ее сідзела. А вона кажэ: «Ну дзеточка, я ўжэ тебе скажу»* [1, арк. 98]. Для лепшага запамінання перадаваемай інфармацыі неабходна было ўзяць за руку ці дакрануцца да таго, хто перадае. Садчанка Ганна Еўстраф'еўна (1926 г.н., в. Губічы Буда-Кашалёўскага раёна. Да 1984 г. пражывала ў г. Хойнікі Хойніцкага раёна) адзначае: «*А то будзеш паміраць, перакажаш, табе зразу запамінаецца. Яна (маці інфарманткі. – У.Г.) мне пераказвала разоў тры ці чатыры пераказвала. Я нічога не помню. А патам, як памірала, я ўзялася за яе, за рубашку...*» [1, арк. 14].

Часта знахар перадаваў свае здольнасці, калі адчуваў, што слабее і не можа выконваць свае функцыі. Пры гэтым працэс перадачы знахарскіх ведаў мог быць паступовым. Са слоў Васкалей Ерыны Аляксандраўны (1941 г.н., в. Чорнава Пінскага раёна), «знахар» вучыў яе год: «*Посадыў («знахар». – У.Г.) вот возле окна, а сам тут сядэ. Кажды дзень він одну молитву перэказував. Не перэпісував він ні цо. Він мне роскажа, я ўсё знала, запамінала ніцо. Во такі він чоловік буў. І год цэлы я вучылася*» [1, арк. 111]. Некаторыя людзі атрымлівалі знахарскія веды ад розных знахароў, напрыклад, калі звярталіся да іх з пэўнымі праблемамі. Так, Станько Ева Нікіфараўна (1929 г.н., в. Чэмернае Лельчыцкага раёна) навучылася «шатаць», калі хадзіла да знахароў лячыцца ад розных хвароб: «*Ото хадзіла, я хворэла вельмі. Хадзіла по людзях, да была ў міне памяць тоды вельмі, а зараз ўжэ я ўсё, я не. От мне поговораць, я ўжэ ўсё пераняла, от лях, спужаецца с пугу. Эта мне говорылі. Той говора, то я ўжэ й пераняла*» [1, арк. 16].

Чалавек, які атрымліваў знахарскія веды, мог адмовіцца вучыць пэўную іх частку. Напрыклад, К. Машыньскі адзначае аб знахарцы Супрэвай Агаце з вёскі Дарашэвічы Петрыкаўскага раёна: «*Знахарка адмаўлялася вучыць замову для паскарэння родаў, бо роды адбываюцца вельмі хутка і могуць выклікаць смерць. Іншыя замовы часам праяўляюць трагічныя наступствы для самога замаўляючага. Напрыклад, тая ж самая Агата баялася навучыцца замаўляць ад ваўкоў, бо кажуць здараецца, што людзей, якія ўжываюць тыя тэксты, ваўкі альбо з'ядаюць жывымі, альбо таксама пасля смерці выграбаюць іх трупы з магіл*» [3, с. 145]. Некалькі раней, у другой палавіне XIX ст., гэтае павер'е апісаў Ю. Крачкоўскі [4, с. 192–193].

Вербальны спосаб перадачы знахарскіх ведаў, а таксама вышэйадзначаныя крытэрыі гэтага працэсу былі характэрныя як для «шатуноў», так і для «знахароў». Што тычыцца апошніх, то існавала яшчэ некалькі спосабаў атрымання знахарскіх ведаў, даступных любому жадаючаму. Так, каб стаць «знахаром», паводле народных ведаў неабходна было ў дванаццаць гадзін ночы пайсці на расходнія дарогі і там паклікаць чарцей. Пры гэтым «кандыдат» у «знахары» павінен быў адмовіцца ад Бога, што дасягалася знявагай хрысціянскіх сімвалаў, напрыклад, стрэлам у абразы ці іншыя сімвалы хрысціянскага культу. Інфармантка з вёскі Тонеж Лельчыцкага раёна апісала гэта так: «*Ёні [людзі, якія жадаюць навучыцца знахарству] гукалі “хлопцеў” [г.зн. чарцей], ёні пошлі к хрэсту да на абразы становілісь ногамі, да “хлопцеў” гукалі ночью, ў дванацать часоў*» [6, с. 265]. Акрамя таго, існаваў варыянт атрымання знахарскіх ведаў з дапамогай так званай «чорнай кніжкі» (адсюль і адна з

шырокараспаўсюджаных назваў «знахароў» – «чарнакніжнікі»). Згодна з павер’ямі, шэраг «знахароў» мелі такую кніжку і з яе дапамогай устанаўлівалі кантакт з нячыстай сілай, а таксама кіраваліся ёй у сваёй дзейнасці. Такую кніжку часцей за ўсё атрымлівалі ад памерлых «знахароў». Каб стаць «знахаром», «чорную кніжку» неабходна было дачытаць да канца. Пасля гэтага трэба было вытрымаць выпрабаванне, якое нібыта ладзіла нячыстая сіла, якая ў дадатак прасіла ахвяру. Гэта магла быць як хатняя жывёла, так і пэўны чалавек, напрыклад, член сям’і «знахара». Інфармантка з вёскі Рэчыца Столінскага раёна прыгадвае: «*Ежэлі чорну магію не ісполніть, то ёго* (знахара). – У.Г.) *задаўлять. Ежэлі не ісполніть эту ю кніжку – чорнамагію, нэ довучыть, то ёго задаўлять. Вун всё ровно нэ будэ. А зразу як вывучыцца, то ёго застаўляють распісацца своёй родной кровью. Шчо, мол, оддаў шчо, жэртву якую ім, душу своё, ілі дїтя, ілі*» [9, с. 50].

Інфарманты расказваюць і пра іншыя спосабы, з дапамогай якіх можна было стаць «знахаром», напрыклад, адшукаўшы папараць-кветку. Так, Уласенка Наталля Рыгораўна (1944 г.н., в. Чамярысы Брагінскага раёна) на пытанне «Хто такія знахары?» адказала так: «*А ета ж тожа такія былі, шо ета, асобенна шо еслі яны хадзілі вот папараць-кветку, калісь яны ета былі такія смелыя, адважныя, у лес хадзілі, як папараць-кветка цвіце, дак, ну ета нада сільна смеласць, дак еслі ўжэ цвятюк найдзеи, дак сюды ў ладонь прарэзаць нада, да яго туды ўжэ, дак ўсё на свеці будзеи знаць, і ета называецца ведзьмакі, ета нехарошыя*» [1, арк. 121].

У крыніцах прыводзіцца шэраг спосабаў атрымання знахарскіх ведаў праз здабыццё пэўных прадметаў, што надзялялі магічнай сілай. Напрыклад, чалавек, які разганяў кіем двух змей ці забіваў кіем змяю, атрымліваў здольнасць «адварочваць» градавыя хмары. Інфармантка з вёскі Аніскавічы Кобрынскага раёна ўспамінае, што «*ніколы мій дід казаў, шо як ідэ хмара, трэба ўзяты кій, якым ніколы забылы змею, і махнуты ім, – то хмара одойдэ*» [6, с. 473]. Знахарскія здольнасці можна было атрымаць, вырасціўшы змея з яйка, знесенага сямігадовым пёўнем (в. Ручаёўка Лоеўскага раёна) [5, с. 187].

Бытавалі павер’і, што знахаром можна было стаць і ад нараджэння, асабліва гэта тычылася «ведзьмы». Так, лічылі, што незаконнанароджанае дзіця ў трэцім пакаленні можа стаць «ведзьмай» [1, с. 489]. Аднак уяўленні аб такіх уласцівасцях знахароў не з’яўляліся пераважаючымі на тэрыторыі Беларускага Палесся.

У 1930–1980-я гг. значныя змены адбыліся і ў спосабах перадачы знахарскіх ведаў. Са знікненнем «знахароў» перасталі прымяняцца і характэрныя для іх спосабы атрымання знахарскіх здольнасцей праз усталяванне кантакту з нячыстай сілай. Хаця інфарманты і ведаюць аб існаванні падобных спосабаў у мінулым, аднак у экспедыцыях дысертант не сустракаў знахароў, якія б атрымалі свае здольнасці такім чынам. Найбольш узорным у канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. працягвае заставацца вербальны спосаб перадачы знахарскіх ведаў. Міранчук Аляксандра Дзмітрыеўна (1928 г.н., в. Жмурнае Лельчыцкага раёна) адзначае: «*Помогае само як от говорыць, расказвае і перэймеш. То то помогае. А як пішэш, запісваеш, то мало помогае*» [1, арк. 25]. Часцей за ўсё, па словах інфармантаў, прапанова пераняць знахарскія веды сыходзіла ад знахароў. Напрыклад, Колб Серафіме Аляксандраўне (1932 г.н., в. Тупчыцы Пінскага раёна. Нарадзілася ў в. Любель-Поль Пінскага раёна) прапанавалі навучыцца знахарству бацькі: «*Оны сказаль, кажэ: «Дочанька, няхай нашы малітвы ля тэбе будуць»*» [1, арк. 114]. У адзінкавых выпадках інфарманты самі звярталіся да знахароў з просьбай навучыць іх «шаптаць». Часцей за ўсё знахар паслядоўна пераказваў спадкаемцу неабходную інфармацыю, а той завучваў яе. Міранчук Аляксандра Дзмітрыеўна (1928 г.н., в. Жмурнае Лельчыцкага раёна), якая навучылася «шаптаць» ад маці, так апісала працэс навучання: «*Вучыла, а-а, перакажэ раз, а потом попытае ці не перэняла, я раскажу. Я поняла, мама кажэ: «Ну от, так і трэба»*» [1, арк. 25]. У некаторых выпадках будучыя знахары вучыліся паступова, назіраючы за практыкай сваіх родных, якія займаліся знахарствам. Цярлецкая Валянціна Антонаўна (1930 г.н., в. Дубое Пінскага раёна) навучылася знахарству ў сваёй свякрухі: «*Прыйду, люды іе ў ее, вона мольца, ў голас вона мольца, от етое сама молітву, раз, другі раз, я так, можна сказаты, своїм умом я навучылас, нэ пысала, ны вона мнэ. Вона так мольласа: «Вучытэсь, вучытэсь як хочаце, вучытэсь. Ну еслі хто понімае, так навучыцца»*» [1, арк. 109]. Драцэвіч Марыя Фамінічна (1928 г.н., в. Баландзічы Іванаўскага раёна) навучылася знахарству ад сваёй бабулі наступным чынам: «*Алэ кажэ, як глядыш, ужэ хатных, вона чужых вона не, алэ хатных, вона ж так мольца, кажэ, да перэймайтэ, да вы тэ будэтэ»*» [1, арк. 100].

У другой палавіне ХХ ст. шырокае распаўсюджанне атрымаў пісьмовы спосаб перадачы знахарскіх ведаў. Той, хто атрымлівае знахарскія веды, пад дыктоўку знахара перапісвае неабходную інфармацыю. Кудзін Ядвіга Іванаўна (1925 г.н., г.п. Лельчыцы Лельчыцкага раёна. Нарадзілася ў в. Заходы Лельчыцкага раёна) так апісала гэты працэс: «*Даў мне цетрадзь, ручку даў мне, і я перапісала чэтыры, аснаўное: порчу, людзям одговарываць, патом дзецкае, дзетак лячу сільно я*» [1, арк. 22]. У некаторых выпадках самі знахары перапісвалі знахарскія веды ў сшыткі і потым

перадалі іх спадкаемцам. Уласенка Наталля Рыгораўна (1944 г.н., в. Чамярысы Брагінскага раёна) навучылася «шаптаць» наступным чынам: «*Эта мне другая баба перадала. <...> Яна мне паспісвала эта ўсё на свеце, і сказала, шоб я понавучвалася етыэ малітвы*» [1, арк. 121]. Дарошчанка Лідзіі Сцяпанайне (1935 г.н., в. Зарэчча Брагінскага раёна. Нарадзілася ў в. Паляны Брагінскага раёна) «шаптуха» сама перапісала і аддала сшытак з замовамі: «*Міне паспісвалі, і мне далі спісак. А я навывучвала, да аддала яго другім людзям*» [1, арк. 123].

У канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. пісьмовы спосаб перадачы знахарскіх ведаў шырока выкарыстоўваецца на тэрыторыі Беларускага Палесся. Пры гэтым большасць апытаных «шаптух» працягваюць лічыць вербальны спосаб навучання знахарству найбольш правільным. Краўчанка Тамара Ніканораўна (1937 г.н., в. Чамярысы Брагінскага раёна) адзначае, што вучыцца «шаптаць» «*нада большэнство із языка, із слоў чловека больш памагае*» [1, арк. 119]. Аднак забарона на перапісванне знахарскіх ведаў выконваецца не заўсёды і тымі «шаптухамі», якія аб ёй ведаюць. Некаторыя інфарманткі, навучыўшыся «шаптаць» згодна з традыцыйным спосабам, у сталым узросце перапісвалі некаторыя замовы для сябе. Напрыклад, Кананец Раіса Паўлаўна (1927 г.н., в. Стрэльна Іванаўскага раёна. Нарадзілася ў в. Радоўня Іванаўскага раёна) навучылася знахарству ад маці вербальным спосабам, аднак у сталым узросце перапісвала некаторыя замовы ад іншых «шаптух» [1, арк. 87]. У канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. многія знахаркі, аддаючы перавагу вербальнаму спосабу, ўсё ж парушаюць яго і перадаюць свае веды пісьмова. Гэта тлумачыцца іх дрэннай памяццю ў сталым узросце, а таксама жаданнем перадаць знахарскія веды дзецям, якія не жадаюць вучыцца знахарству, хаця б такім спосабам.

Частка інфармантаў, напрыклад Краўчэня Галіна Ігнацьеўна (1939 г.н., в. Чырвонабярэжжа Лельчыцкага раёна. Нарадзілася ў в. Храпунь Столінскага раёна), перанялі знахарскія веды ад аднаго знахара: «*А я вучылася шаптацца од своёй бабы, од своёй бабы*» [1, арк. 64]. У той жа час многія «шаптухі» атрымалі веды ад розных знахароў. Таксама, падчас палявых этнаграфічных даследаванняў было апытана некалькі інфармантак, якія атрымалі знахарскія веды ў сне. Амянчук Аляксандра Паўлаўна (1935 г.н., в. Моладава Іванаўскага раёна. Нарадзілася ў в. Гаравата Іванаўскага раёна), па яе словах, навучылася знахарству ад сваёй памерлай бабкі, якая прыйшла да яе ў сне і навучыла «шаптаць» [1, арк. 105, 106]. Канопліч Т.І. (1915 г.н., в. Махнавічы Мазырскага раёна) навучылася ў сне замове на супыненне крыві ад памерлай маці: «*Моя матъ уже мертвая научила меня заговаривать. Приснілася, научила заговарываць*» [7, с. 186].

Калі ў першай трэці ХХ ст. людзі, якія вучыліся знахарству, не жадалі «пераймаць» пэўную частку знахарскіх здольнасцей пераважна з-за небяспекі валодання некаторымі аспектамі знахарскіх ведаў, то ў другой палавіне ХХ – пачатку ХХІ ст. пры адмаўленні вучыцца асобным бакам знахарскай дзейнасці інфарманты кіраваліся іншымі матывамі. Па прычыне негатывізацыі ў другой палавіне ХХ ст. адносін насельніцтва да «знахароў», іх патэнцыйныя спадкаемцы часта не хацелі пераймаць знахарскія веды. Так, шэраг інфармантаў адзначыў, што яны вучыліся ў «знахароў», аднак перанялі веды, накіраваныя толькі на дапамогу людзям. Напрыклад, Валасенка Ева Рыгораўна (1928 г.н., в. Новыя Юркавічы Брагінскага раёна. Нарадзілася ў в. Стары Макрэц Брагінскага раёна) навучылася «шаптаць» ад бабулі-«знахаркі»: «*Баба старая тая, ужэ ёй было сто п'яць гадоў. Яна ўсе ўмела, ўсе, ўсе, ўсе. І лячыць, і плахое, і ўсякае. – Знахаркай была? – Ну. Дак я, яна як умірала, яна міне перапісала, вот навучылася. – А яна вам ўсё перадала, і добрае і дрэннае? – Не, дрэннага я не тое, а я толькі добрае*» [1, арк. 125].

Шэраг апытаных дысертантам «шаптух» мелі магчымасць пераняць пэўныя функцыі «знахароў», аднак адмовіліся з-за нежадання, па іх словах, звяртацца да нячыстай сілы. Так, Заяц Лукер'я Філіпаўна (1936 г.н., в. Буда-Сафіеўка Лельчыцкага раёна) адмовілася вучыцца ў свякрухі варажбе, бо, па яе словах, трэба было выклікаць душы няхрышчаных дзяцей: «*Ана гаворыць: «Ляж на лаві такой пустой і этыя слава скажы і табе прыляцяць дзеткі няхрышчанья, няхрышчанья глаўно і скажуць на славах: жывы ілі не» (муж інфарманткі. – У.Г.). Я гавору: «Вы мне тыя слава ўжэ не кажыце, я іх не хочу»*» [1, арк. 57]. Белаус Антаніна Сямёнаўна (1940 г.н., в. Чорнава Пінскага раёна. Нарадзілася ў в. Курадава Пінскага раёна) таксама не захацела вучыцца варажбе: «*Я будушчэ нэ хочу, нэ хочу й мутыты, нэ хочу й казаты*» [1, арк. 113]. Некаторыя інфарманткі адмовіліся вучыць нават шырока распаўсюджаныя ў ранейшыя перыяды «прысушкі», бо яны таксама асацыююцца ў іх з дзейнасцю «знахароў». Напрыклад, Цярлецкая Валянціна Антонаўна (1930 г.н., в. Дубое Пінскага раёна) выказалася аб «прысушках» так: «*Ну гэтого тожэ, это ўжэ тожэ трэба знаты, трэба знаты, но гэтого я ўжэ нэ знаю, нэ скажу, нэ скажу, і нэ буду это мутыты, бо гэто нельзя. Я так думаю. Еслі заробуйся з парою, то ўсё, на ўсё сужэно, на ўсё Богом сужэно, ілі то жэніца, ілі замуж пойці. О. На ўсё Богом сужэно. Каждому сужэно, каждому своя судзьба. І кажны свое ичасце на свойму жызненному пуці ўстрэчае. Я так понімаю з Богом. А я ніто шо я там яка колдуння, то гэтого я нэ знаю*» [1, арк. 109].

Другія інфарманты адмовіліся пераймаць пэўныя кірункі знахарскай практыкі па іншых прычынах. Напрыклад, Фіцнер Вольга Іосіфаўна (1929 г.н., в. Грэбені Лельчыцкага раёна. Нарадзілася ў в. Жмурнае Лельчыцкага раёна) адмовілася вучыцца «*шаттаць*» ад змяіных укусаў, бо не пажадала выконваць забарону забіваць змей тым, хто ўмее лячыць ад іх укусаў: «*Я нэ вучылася. Я не навучылася, я перэпісала до половіны, да кажу на цётку: «А чого як гаворат, то нэ б'юць»?* – Гадзюк нельга біць? – *Да. Еслі ўжэ гаворыш то нэ б'юць. Я кажу: «А чого то не б'юць»? А оны кажуць: «Ну, гавораць на худобу ці на цябе будуць нападаць, будуць кусаць». Я кажу: «Не-е, я не выдзержу змеі, я ўсе-раўно уб'ю»* [1, арк. 28]. У некаторых выпадках інфарманты пераймалі знахарскія веды не ў поўнай меры, паколькі страцілі замовы, перапісаныя для іх знахарамі, не паспеўшы іх вывучыць. Большасць інфармантаў адзначаюць што, атрымаўшы знахарскія веды, чалавек не адразу можа займацца знахарскай дзейнасцю. Для жанчын працягвае існаваць забарона займацца знахарскай дзейнасцю да менапаўзы. Як адзначае Заяц Лукер'я Філіпаўна (1936 г.н., в. Буда-Сафіеўка Лельчыцкага раёна), «*еслі вы жэлаеце, я перэкажу, таму што можна перэказваць. Хлопцы – это не дзеўкі. Дзеўкі, ак бабой стане толька можа гаварыць, а мужчыны гавораць*» [1, арк. 58]. Як бачна, на мужчын гэтая забарона не распаўсюджваецца, а ў канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. яна тычыцца толькі лячэння хвароб. Іншымі знахарскімі функцыямі, напрыклад варажбой, можна займацца і раней. Кудзін Ядвіга Іванаўна (1925 г.н., г.п. Лельчыцы Лельчыцкага раёна. Нарадзілася ў в. Заходы Лельчыцкага раёна) лічыць, што «*вобшчэ, гадаць можа у любое ўрэмя, а шаттаць луччэ ўсіго, када бабкой ужэ станеш, када бабкой станеш*» [1, арк. 22]. У апошнія дзесяцігоддзі гэтае правіла трансфармавалася. Некаторыя інфарманты адзначаюць, што пачынаць займацца знахарскай дзейнасцю можна ўжо праз некалькі гадоў пасля таго, як былі атрыманы знахарскія веды. Часцей за ўсё называюцца лічбы сем, пяць, тры гады. Касцючэнка Ніна Іванаўна (1944 г.н., в. Губічы Буда-Кашалёўскага раёна. Да 1986 г. пражывала ў в. Кулажын Брагінскага раёна) адзначае: «*Еслі я, дапусцім, цябе ета перадала, сем гадоў нельга лячыць, штоб ты знаў. Сем гадоў няльзя лячыць. А патам можаш пробаваць, еслі ў цябе палучаецца, то можаш лячыць*» [1, арк. 7]. Многія «*шаттахі*», напрыклад, Юшкевіч Марыя Андрэеўна (1927 г.н., в. Сярэднія Печы Лельчыцкага раёна), адмаўляюць наяўнасць абмежаванняў у заняцці знахарскай дзейнасцю і адзначаюць, што пачынаць практыкаваць можна фактычна адразу пасля атрымання знахарскіх ведаў: «*Зразу, зразу могу пачынаць лячыць, зразу (як атрымаю знахарскія веды. – У.Г.)*» [1, арк. 36].

Такім чынам, можна назіраць паступовую эвалюцыю спосабаў перадачы знахарскіх ведаў на працягу ХХ ст. Вербальны спосаб працягвае выкарыстоўвацца і лічыцца ўзорным. У другой палавіне ХХ ст. шырока распаўсюджваецца таксама пісьмовы спосаб перадачы знахарскіх ведаў. Пры гэтым зніклі спосабы атрымання знахарскіх ведаў, характэрныя для «*знахароў*».

Крыніцы і літаратура:

1. Архіў аддзела Народазнаўства «Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы» (філіял дзяржаўнай навуковай установы «Цэнтр даследавання беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі»). – Фонд 6. – Воп. 14. – Спр. 152.
2. Federowski, M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1894: w 3 t. / M. Federowski. – Kraków : Wyd-wo Komisii antropologicznej akademii umiejętności, 1897–1903. – Т. 1: Wiara, wierzenia: przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima i Sokółki. – 1897. – 510 s.
3. Moszyński, K. Polesie wschodnie: Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu Mozyrskiego oraz z powiatu Rzeczyckiego / K. Moszyński. – Warszawa : Wyd-wo Kasy im. Mianowskiego, 1928. – 304 s.
4. Крачковский Ю. Очерки быта западнорусского крестьянина / Ю. Крачковский // Виленский сборник. – Вильна : Издал В. Кулин, 1869. – С. 160–209.
5. Левкиевская Е.Е. Славянские представления о способах коммуникации между тем и этим светом / Е.Е. Левкиевская // Концепт движения в языке и культуре : Сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения, Отд. этнолингвистики и фольклора, Отд. типологии и сравнит. языкознания ; редкол.: Т.А. Агапкина (отв. ред.) [и др.]. – М. : Индрик, 1996. – С. 185–212.
6. Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века : в 4 т. / сост.: Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – М. : Языки славянских культур, 2010. – (Studia philologica) – Т.1 : Люди со сверхъестественными свойствами / сост.: Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – 2010. – 648 с.
7. Полесские заговоры: в записях 1970–1990-х гг.: сб. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – М. : Индрик, 2003. – 751 с. – (Традиционная духовная культура славян. Публикация текстов).

8. Пяткевіч Ч. Рэчыцкае Палессе / Часлаў Пяткевіч ; уклад., прадм. У. Васілевіча; пер. з пол.. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 2004. – 670 с. – (Беларускі кнігазбор: БК, Серыя 1, Мастоцкая літаратура. Серыя 2, Гісторыка-літаратурныя помнікі).

9. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. / ідэя і агул. рэдагаванне Т.Б. Варфаламеева. – Мінск : Выш. шк., 2001. – Т. 4 : Брэсцкае Палессе : у 2 кн., Кн. 2 / А.М. Боганева [і інш.]; фота: А.М. Боганева [і інш.]. – 2009. – 863 с.

Владимир Гончар

ПЕРЕДАЧА ЗНАХАРСКИХ ЗНАНИЙ В БЕЛОРУССКОМ ПОЛЕСЬЕ В XX – НАЧАЛЕ XXI В.

В статье рассматривается практика передачи знаний в знахарстве Белорусского Полесья в XX – начале XXI в. Прослеживаются изменения способов передачи знахарских знаний на протяжении XX в. и факторы, которые оказали влияние на этот процесс.

Ключевые слова: Белорусское Полесье, традиционная культура, знахарство, знахарские знания

Володимир Гончар

ПЕРЕДАЧА ЗНАХАРСЬКИХ ЗНАНЬ В БІЛОРУСЬКОМУ ПОЛІССІ У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

В статті розглядається практика передачі знань в знахарстві Білоруського Полісся у XX – на початку XXI ст. Просліджуються зміни способів передачі знахарських знань протягом XX ст. та фактори, що мали вплив на цей процес.

Ключові слова: Білоруське Полісся, традиційна культура, знахарство, знахарські знання.

Volodymyr Honchar

TRANSMISSION OF KNOWLEDGE IN BELARUSIAN POLESIE WITCHERY IN THE XXth – THE BEGINNING OF THE XXIst CENTURIES

In the article is considered the transmission of knowledge in Belarusian Polesie witchery in the XXth – the beginning of the XXIst century. The changes of modes of witchery knowledge transmission and factors, which caused it are researched.

Keywords: Belarusian Polesie, traditional culture, witchery, magical knowledge

УДК 394.262(477.42/81/82)“20”

Надія Ковальчук

КАЛЕНДАРНІ ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розглядається проблема збереження традиційних календарних обрядів в умовах сучасних інтеграційних процесів. Аналізуються видовищні та театралізовані форми популяризації народних обрядів на етнофестивалях, їх вплив на редукацію і трансформацію традиційної обрядовості.

Ключові слова: календарний обряд, трансформація, видовище, театралізація.

Сучасна політика європейських країн спрямована на привернення уваги суспільства до культурних надбань народів у всьому їх національному різноманітті. Інтеграційні процеси передбачають об'єднання культурного різноманіття народів задля стабільного розвитку європейського суспільства.

Збереження нематеріальної культурної спадщини різних країн світу ще у 2003 році ініціювала спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй – ЮНЕСКО. За Конвенцією ЮНЕСКО охорона традиційної спадщини передбачає вживання заходів для забезпечення її життєдіяльності – дослідження, збереження, захист та популяризацію, передачу і поширення шляхом формальної і неформальної освіти, відродження її різних аспектів [1].

З часу приєднання України до числа держав-учасниць даної Конвенції (2008 р.) в країні зростає увага до наукової фіксації, дослідження та популяризації зразків традиційної культури.

Зовнішньополітичний курс України на євроінтеграцію актуалізує проблему збереження автентичних явищ національної культури.

Важливою складовою традиційної культури є календарні обряди, які відображають не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності та світоглядні уявлення народу і становлять у своїй сукупності певну систему, впорядкованість, організацію виробничого, обрядового і культурного життя традиційного суспільства. Їх фіксація та відродження ускладнюються як трансформаціями, які відбулися за радянської доби, так і новітніми глобалізаційними процесами.

До проблем трансформації обрядової культури зверталися у своїх працях представники різних гуманітарних наук: етнологи, фольклористи, лінгвісти, історики. Зокрема, у працях С. Грици «Трансмісія фольклорної традиції» [2], О. Курочкіна «Новорічні свята українців: Традиції і сучасність» [3] та «Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята» [4] розглядаються інноваційні процеси в традиційній культурі, спричинені перебудовою селянського побуту, релігійним фактором та втратою спадкоємної трансмісії культурних традицій в процесі безособового культурного обміну через засоби масової комунікації. Чинники, що впливають на єдність форми і змісту обрядових дій, аналізував етнограф С. Арутюнов у монографії «Культуры, традиции, их развитие и взаимодействие» [5]. Теоретичним дослідженням зазначеної проблеми присвячені роботи К. Чистова «Традиции и вариативность» [6], П. Багатирьова «Активно-коллективные, пассивно-коллективные, продуктивные и непродуктивные факты» [7] та «Традиция и импровизация в народном творчестве» [8] та ін.

Проте, складність і суперечливість процесів успадкування традиційних явищ та їх переосмислення в сучасних умовах, пошук нових форм відтворення народних обрядів потребує всебічного аналізу та обговорення для пошуку оптимальних рішень щодо шляхів реалізації інтеграційної політики держави у сфері культури.

Означимо, що календарний обряд розглядається нами як сукупність ustalених звичаєв дій, яким притаманне символічне значення, і які виконуються у визначеному порядку. Обряди складаються з елементів – самої дії, вербальних формул, атрибутів та ін. [9]. Характерною ознакою релігійних обрядів є віра в надприродну силу і в те, що їх виконання чи невиконання спричинить той чи інший бажаний чи небажаний результат [10]. Календарними загальноприйнято називати такі звичаї і обряди, «виконання яких приурочене до визначених моментів громадянського (або церковного), а в основі – астрономічного року» [11].

На Українському Поліссі до наших днів збереглися деякі архаїчні календарні обряди, які мають важливе значення у структурі традиційного обрядового циклу, зокрема: «Водіння Куста», «Проводи зими» у Дубровицькому та Зарічненському р-нах Рівненської обл., «Проводи русалок» та «Водіння Стріли» у середовищі переселенців із зони Чорнобильської катастрофи, які проживають у Макарівському, Баришівському, Бородянському р-нах Київської обл., «Дожинки» у Любешівському р-ні Волинської обл., «Калита» в Овруцькому р-ні Житомирської обл., «Купайло» у Березнівському р-ні Рівненської обл. та Ємільчинському, Олевському р-нах Житомирської обл. та ін. Інформацію про згадані обряди ще можна детально відтворити за спогадами старожилів, а деякі з них ще й до наших днів здійснюються з традиційною приуроченістю у селянському побуті.

Проте, ці одиничні явища приречені на зникнення разом з відходом із життя їх активних носіїв – людей старшого віку. Календарна обрядовість, як система народних знань та вірувань про світобудову, природні цикли та їх взаємозв'язок із повсякденним життям, тісно пов'язана з соціально-економічним устроєм держави та з пануючими світоглядними уявленнями. Будь-які зміни в цих базових ланках впливають на трансформацію обрядів чи на їх повне зникнення. Культурно-історичне середовище, в якому побутували традиційні календарні обряди, кардинально перебудовується: стрімкий розвиток технічного прогресу, загальнонаціональна освіченість, інформатизація суспільства – це безповоротні процеси сучасної цивілізації. Повернути народні обряди в сільський побут, дати їм нове життя в повсякденні наших сучасників є справою неможливою. Наприклад, процеси які нині відбуваються у соціально-економічній сфері не сприяють відродженню обрядів, пов'язаних із сезонними господарськими роботами, що зазнали редукції ще у попередню історичну добу. Навпаки – прискорюють їх згасання. Кліматичні зміни, швидкий розвиток технічних засобів, застосовуваних у господарстві, посилення урбанізації в умовах орієнтації на ринкову економіку – в корені руйнують сам принцип традиційної сезонності, який є базовою складовою структури річного календарного циклу: змінилися види сільськогосподарських культур та терміни їх посіву, зазнали змін форми та терміни випасу худоби, широке використання техніки та хімічних засобів у сільському господарстві виключає низку магічних дій, які у минулі століття застосовувалися для впливу на якість врожаю. Дії оберегової та репродуктивної магії відтворюються лише людьми старшого (іноді – середнього) віку. Знання про природні явища та стихії все активніше впливають на зникнення оберегових дій, пов'язаних із засухою, морозами, блискавкою тощо.

Спостерігається і посилення ролі церкви у формуванні суспільної свідомості. Внаслідок поживлення церковного життя, відбудови православних храмів, т. зв. нового етапу «християнізації» суспільства відбувається узгодження традиційних обрядових явищ та їх структурних елементів з церковними приписами. Усвідомлення населенням православних постулатів сприяє утвердженню християнського змісту в традиційних обрядах, які внаслідок цього процесу редукуються.

Регенерація вторинних форм календарних обрядів, підтримувана державною політикою відродження української національної культури та збереження нематеріальної культурної спадщини, все активніше реалізується через мистецько-видовищні форми сучасної культури. Найчастіше відтворення народних обрядів або їх елементів здійснюється творчими (аматорськими чи професійними) колективами на концертах, етнічних фестивалях: «Різдвяні піснеспіви» (м. Луцьк, м. Рівне), «Коляда» (м. Рівне), «Різдво у Луцьку», (м. Луцьк), «Купальські роси» (с. Немиринці Ружинського р-ну Житомирської обл.), «Купальська ніч» (м. Сарни Рівненської обл.), «Водіння Куста» (с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл.) та ін. Головною метою таких фестивалів є знайомство зі специфікою регіональних народних традицій, популяризація зразків культурно-історичної спадщини. Відповідні форуми покликані сприяти культурно-національному та державотворчому відродженню, а в іншому аспекті – вони є однією з найпопулярніших форм культурно-дозвілєвої діяльності. Окрім соціокультурної функції фестивалі виконують й низку інших важливих функцій: інформаційно-комунікативну (обміну і передавання інформації, завдяки яким стають можливими збагачення досвіду, нагромадження знань тощо), рекреаційну (зняття виробничої перевтоми, психологічної перенапруги, відтворення фізичних, інтелектуальних, емоційних сил людини тощо), когнітивну (пізнавальну), освітню, етновиховну, репрезентативну, художньо-естетичну та ін. Для представлення широкому загалу найкращих культурно-мистецьких здобутків та традицій використовуються найрізноманітніші прийоми художньо-естетичного впливу на їх учасників та глядачів. У програмах фестивалів, окрім виступів художніх колективів, які представляють відбірні зразки традиційного пісенного фольклору та відтворюють тематичні обряди чи (найчастіше) їх фрагменти – конкурси перебиранців, народне караоке, етно-дискотека, марш-паради учасників, гала-концерти, найрізноманітніші майстер-класи, світлоінсталяції, вогняні шоу, піднімання на повітряній кулі, частування святковими стравами тощо. Обрядові елементи чергуються з розважальними діями або співіснують паралельно з ними.

Задля прикладу розглянемо один із популярних на Поліссі фестивалів – обласний фестиваль народного мистецтва «Водіння Куста», який періодично проходить у селі Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл., де до наших днів безперервно побутував архаїчний троїцький обрядовий комплекс, до якого відноситься і язичницький обряд «Водіння Куста».

Традиційно в п'ятницю ввечері та суботу вранці відзначали поминальні «діді». У надвечір'я свята Трійці свіжою зеленню прикрашати оселю, господарчі споруди, подвір'я. На світанку в день свята на могили рідних приносили «кличання» (аір, квіти, гілки клена тощо) та голосили над могилами, у такий спосіб сповіщаючи померлим родичам про найважливіші події, що сталися в селі за рік. Як правило, на могилки йшли лише жінки.

Наступне обрядове дійство розпочиналося біля лісу, де гурти дітей, дівчат, молодичь, жінок рядили у гілля дерев, аір та вінки з листя і квітів обраного Куста та співали приурочених пісень. Кустом, як правило, одягали маленьку чи незаміжню дівчину, яка мала право носити вінок. Далі «кустяни» співаючи йшли до села, де здійснювали святкові обходи дворів з обрядовими «кустовими піснями» та привітаннями. Куста і «кустян» пригощали та обдаровували хлібом, пирогами, сирими яйцями тощо. Вранці ходити від хати до хати починали діти, потім – юнки, а під вечір – дорослі жінки. По завершенню ритуальних обходів дворів з Куста знімали фітокостюм і вінки та пускали їх на воду чи розкидали по полях.

А тепер розглянемо форму обряду, яка пропонується учасникам та глядачам у рамках фестивалю «Водіння Куста». Опівдні учасники та гості збираються в центрі села на асфальтованому шкільному подвір'ї. В урочистій частині відкриття фестивалю до присутніх з вітальними словами звертаються голова райдержадміністрації, сільський голова, директор обласного центру народної творчості. Перед глядачами відбувається обрядове рядження Куста, яке супроводжується декламуванням аматорських патріотичних та ліричних віршів школярами упереміж з виконанням ритуальних пісень учасниками дійства. Звідси колона рухається центральною вулицею села, почергово заходячи до 2-3 хат, де «кустяни» віншують господарів, а ті, в свою чергу, частують учасників обряду та гостей. Після чого процесія рушає до встановленої великої сцени, де разом із кустьянськими ватагами збираються фольклорні гурти із Березнівського, Володимирецького, Дубровицького, Зарічненського, Рокитнівського та Сарненського р-нів Рівненської обл. І вже в обідню пору розпочинається концерт художніх колективів, які представляють різножанрову

програму. Концерт закінчується врученням учасникам дійства атестаційних листів про підтвердження звання народного колективу.

Відзначимо, що більшість мешканців села Сварицевичі до наших днів підтримують традицію відзначати поминальні «діди» та «говорити з померлими» на могилах, прикрашати оселю та подвір'я свіжою зеленню. І вранці на Трійцю від хати до хати перебігають декілька невеличких дитячих гуртів із Кустом, який вирізняється з-поміж учасників гурту скромним віночком з листя і квітів та декількома листками аїру на спідничці. Але ці складові обрядового троїцького комплексу залишаються поза фестивалним дійством. А старші жінки й показали б та розповіли зацікавленим про деталі реліктового обряду – та не на часі, адже вони учасники концерту, а на фестивалі все має відбуватися за визначеною програмою.

Не маємо можливості побачити й автентичний купальський обряд на фестивалі «Купальські роси» у селі Немиринці Ружинського р-ну Житомирської обл. Натомість нашій увазі пропонується театралізоване дійство, в основі якого лежить еkleктичний варіант купальського обряду, який включає елементи з різних поліських регіонів. А головну увагу перебирають на себе світлові ефекти та найрізноманітніші розваги, організовані за модерними технологіями. І подібних прикладів можна навести багато.

Календарні обряди (а частіше їх фрагменти!) демонструються на фестивалях зазвичай у популярних еkleктичних варіантах, описаних засобами масової інформації. Або ж джерелом для відтворення архаїчного дійства слугує інформація зібрана ентузіастами-аматорами від носіїв різних вікових категорій чи навіть різних місцевостей. Для відтворення відбираються лише найяскравіші обрядові фрагменти та часто нехтуються такі важливі структурні складники як локативи, предмет-атрибути, категорія учасників, послідовність та відповідність вербальних формул, темпоральні ознаки, художні символи, мотивація обрядових дій, внаслідок чого порушується їх взаєморозміщення та взаємозв'язок. Такі імпровізаційні втручання в структуру обряду створюють небезпеку знищення його внутрішньої єдності.

Необхідно враховувати і той факт, що сценічні форми будь-якого дійства підпорядковуються законам сценічного простору: відбір показових художньо естетичних фрагментів, відповідних художньо-образних засобів вираження, вибудовування взаємостосунків персонажів, мізансцен та темпоритму, створення атмосфери тощо. У випадку якісної режисури театралізоване дійство стає явищем мистецтва, у протилежному випадку – низькопробним видовищем т. зв. «масової культури». Але справжня культурна цінність обрядових явищ, їх естетичний потенціал полягає насамперед в автентичності цих явищ. У сучасних популярних формах відтворення традиційних обрядів з'являється небезпека нівелювання самої їх сутності та призначення, закладається підґрунтя для їх подальшої редукції та трансформації.

У сучасному світі трансформація традиційної обрядовості неминуча, оскільки під впливом низки факторів докорінно змінюється основа традиційних світоглядних уявлень. Однак, при відтворенні народних календарних обрядів можливі різні ступені їх трансформації. У випадку, коли зберігається автентичність головних структурних складових, обряд виконує історико-естетичну функцію і становить національну культурну цінність, як елемент нематеріальної культурної спадщини. Але презентація такої форми традиційного обряду за своєю природою не зможе стати масовим розважальним дійством. Коли ж руйнується автентична цілісність структури обряду – створюється популістський продукт, яким легко можна маніпулювати в програмах масових дозвіллевих заходів.

Підсумовуючи сказане зазначимо, що у зв'язку з соціально-економічними перетвореннями, світоглядні уявлення наших сучасників вже не стануть підґрунтям для відродження календарних обрядів у природному для них середовищі, повернути календарним обрядам їх магічно-релігійну функцію неможливо. Перед сучасниками стоїть завдання збереження автентичності зразків національної культурної спадщини, які залишатимуться найпотужнішими репрезентантами календарно-святкової культури, стануть джерелом як для подальших наукових досліджень, так і для створення нових мистецьких форм.

Популяризація календарних обрядів повинна здійснюватися через їх відтворення в максимально наближеному до культурно-історичного середовищі, спиратися на кваліфіковану режисуру, яка б ґрунтувалася на наукових засадах вивчення й осмислення традиційної народної культури, на максимально повне використання автентичного матеріалу та збереження історичної цілісності обряду. В автентичній передачі традиційних явищ національної культури полягає їх найвища естетична цінність.

Джерела та література:

1. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини, від 17 жовтня 2003 р., http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_d69
2. Грица С. Й. Трансмісія фольклорної традиції. – К.; Тернопіль: Астон, 2002. – 236 с.
3. Курочкін О. В. Новорічні свята українців: Традиції і сучасність. – К.: Наук. думка, 1978. – 190 с.
4. Курочкін О. В. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 248 с.
5. Арутюнов С. Культуры, традиции, их развитие и взаимодействие. Люистон: Эдвин Меллен Пресс, 2002.
6. Чистов К. В. Традиции и вариативность // Советская Этнография – 1983. – № 2. – С. 14–22.
7. Багатырєв П. Г. Активно-коллективные, пассивно-коллективные, продуктивные и непродуктивные этнографические факты // Багатырєв П. Г. Вопросы теории народного искусства: Собр. сочинений. – М.: Искусство, 1971. – С. 384–386.
8. Багатырєв П. Г. Традиция и импровизация в народном творчестве // Багатырєв П. Г. Вопросы теории народного искусства: Собр. сочинений – М.: Искусство, 1971. – С. 393–399.
9. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. – М., 1973. – С. 71; Угринович Д. М. Обряды за и против. – М., 1975. – С. 21–23.
10. Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX вв. – М.-Л., 1957. – С. 15.
11. Токарев С. А. Об обычаях и обрядах // Атеистические чтения. – 1988. – № 17. – С. 38.

Надежда Ковальчук

КАЛЕНДАРНЫЕ ОБРЯДЫ ПОЛЕСЬЯ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

В статье рассматривается проблема сохранения традиционных календарных обрядов в условиях современных интеграционных процессов. Анализируются зрелищные и театрализованные формы популяризации народных обрядов на этнофестивалях, их влияние на редукцию и трансформацию традиционной обрядности.

Ключевые слова: календарный обряд, трансформация, зрелище, театрализация.

Nadia Kovalchuk

CALENDAR RITUALS OF UKRAINIAN POLISSIA IN CONTEMPORARY INTEGRATION PROCESSES

This article examines the problem of saving traditional calendar rituals in contemporary integration processes. The article analyses spectacular and theatrical forms of popularizing of folk rituals held during ethnic festivals, their influence on the reduction and transformation of traditional rites.

Keywords: ritual calendar, transformation, performance, theatricality.

УДК 392.14:265.1(477.41/42/81/82)“19”

Олена Кондратюк

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ШЛЯХОМ ІНТЕГРАЦІЇ НАРОДНИХ ЗВИЧАЇВ У ТАЇНСТВО ХРЕЩЕННЯ: ВИБІР ХРЕЩЕНИХ БАТЬКІВ

У статті розглядається проблема збереження традиційних звичаїв через їх злиття з православним обрядом хрещення. Використовуючи багатий польовий матеріал з Правобережного Полісся, аналізуються критерії вибору хрещених батьків відповідно до церковних норм та народного звичаю.

Ключові слова: хрещення, хрещені батьки, звичай, обряд, Правобережне Полісся.

Обряд хрещення – один з найважливіших у житті людини. Обираючи майбутніх хрещених батьків, поліщуки керувалися не лише церковними нормами, а й народними звичаями, що функціонували задовго до прийняття християнства. Географія дослідження обмежена територією Правобережного Полісся. Хронологічні рамки роботи – перша половина XX ст. – обумовлені наявними у автора польовими записами з Правобережного Полісся.

Для написання статті були використані різноманітні джерела. Утім, головна джерельна база – це польові матеріали, зібрані автором в експедиціях 2007 – 2016 рр. на Правобережному Поліссі. Всі вони зберігаються в Архівних фондах Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. По тексту, у круглих дужках, буде зазначено село, район та область, де було зроблено відповідний запис. Складаю подяку за надані матеріали Наталці Лещенко – науковому співробітнику відділу етнології згаданого вище Центру.

Як влучно зазначила Т.А. Листова, впродовж усієї історії християнства на Русі існувала постійна взаємодія канонічного права, церковної практики та народних звичаїв [3, с. 38]. Формування українського православ'я відбувалося шляхом асиміляції язичницьких та християнських норм, сприяючи таким чином проникненню окремих народних звичаїв у християнські таїнства. В останні десятиліття Українська православна церква Київського патріархату декларує курс на всіляке сприяння збереженню народних звичаїв та традицій [7]. Отець Павло з села Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл. переконаний, що тільки поєднуючи віру та традиції, людина може досягти гармонії: «Наші традиції, вони не ідуть в розріз з християнськими. Вони їх якоюсь мірою доповнюють. Християнство – це релігія, яка веде людину до спасіння душі, розмови з Богом, але генетичний код, внутрішня пам'ять людини полягає у народному світогляді. А якщо те і те поєднується, то це вже сила. А забувати культуру свою це – знищення для людини». Багато що у збереженні народних звичаїв, пов'язаних із обрядом хрещення, залежало від місцевих священників.

Зважаючи на те, що церковний інститут духовної спорідненості був близький за своєю суттю з дохристиянським звичаєм кумівства, поступово відбулося злиття цих двох інституцій. Пов'язані з кумівством народні звичаї, що не були відхилені церквою за сприяння священників, сприймалися в подальшому місцевим населенням як приписи церкви. Тому порушення народних обрядів та звичаїв, що були пов'язані з обрядом хрещення почали трактувати як гріх.

Проаналізуємо взаємозв'язок церковного та народного компонентів під час обрання хрещених батьків: їх вік, родинну близькість з похресником, соціальний статус, фізіологічний стан та ін.

Православна церква завжди виказувала досить лояльне ставлення до вибору хрещених батьків дитині. Зауважуючи, що ними можуть стати будь які особи православної віри. Відмовляли у такому праві лише іновірцям, психічно хворим та малолітнім. На відміну від канонів православної церкви, народна традиція була більш вибаглива щодо вибору других батьків для своїх нащадків. Якщо за церковним догматом хрещені батьки відповідали лише за духовне виховання похресників, то народний звичай закріплював за ними значно ширше коло обов'язків: участь у вихованні та навчанні, засвоєнні гендерних ролей; посильну матеріальну допомогу похреснику від народження до весілля. При виборі кумів важливим був і майновий стан майбутніх хрещених. «У куми, бувало, що заможних людей брали. Бачать, що люди такіє, що можуть допомогти» (с. Стеблі Поліського р-ну Київської обл.).

Поширеним віруванням серед поліщуків було те, що у дитини має бути двоє хрещених: батько і мати, відповідно інституту сім'ї. Тому, незважаючи на те, що для проведення обряду хрещення потрібна лише одна особа, тієї ж статі, що й охрещений, православна церква не заперечувала проти цього народного доповнення таїнства хрещення [5, с. 21].

Звичай поліщуків Правобережного Полісся брати одну пару кумів спричинив зміну записів у метричних книгах та свідоцтвах про хрещення, у яких почали вказувати обох хрещених батьків. З другої половини ХХ ст. спостерігалися тенденції до збільшення кількості пар кумів. «Своїх брали, з його і її боку. Колись одну пару, а тепер котрі по три беруть. У нас поняття не було – одна пара і всьо!» (с. Черевач Чорнобильського р-ну Київської обл.). За твердженням інформантів, такі новаторства були не притаманні їхній традиції. Вони відбулися під впливом культурних взаємопроникнень з інших регіонів України, де колективне кумівство мало глибоке коріння, що підтверджує у своїй праці Наталія Гаврилук [1, с. 121–122]. Для більшості місцевих жителів цей звичай і сьогодні залишився чужим. Як іронічно зазначила одна з жінок старшого віку: «Больше кумов, більше ворогов» (с. Осика Народицького р-ну Житомирської обл.).

Згідно народним уявленням поліщуків кожен із батьків мав рівні права, обираючи хрещених своїм дітям. Поміж інших представників громади (сусідів, друзів, товаришів) перевагу віддавали близьким родичам: «побольш з рода берут» (с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл.); «брат брата бере, а сестра – сестру» (с. Князівка Березнівського р-ну Рівненської обл.).

Церковні норми ніяк не регулювали правила заміни кумів за дітьми в одній сім'ї. У більшості районів Правобережного Полісся без особливої потреби кумів не міняли. «Треба, щоб одна мати похрестила, бо казали, що по циганськи міняє кумів. То ти ганьбу даш тій, а вже другу береш» (с. Лахвичі Любешівського р-ну Волинської обл.). У Костопільському р-ні Рівненської обл. та на півночі Овруцького і Народицького р-нів Житомирської обл. на кожні діти брали інші куми: «свежие куми» (с. Малі Кліщі Народицького р-ну Житомирської обл.); «разні брали куми за дітьми» (с. Великий Мидськ Костопільського р-ну Рівненської обл.).

При виборі кумів важливе значення мав їх вік. Перевагу віддавали молодим кумам. «Як хто з кумов старий став, то «свежие» куми на друге дитя могли взяти, з родичів» (с. Яринівка Березнівського р-ну Рівненської обл.). Нерідко односельці кепкували з тих, хто брав старих кумів: «моя мати завжди сміялася з сестри, що та такого старого кума взяла, сивого» (с. Лишнівка Маневицького р-ну Волинської обл.). Одним з головних аргументів на користь молодших кумів було те, що за народною традицією вони, в разі потреби, мали б заступити похресникам батьків.

Не менш важливим був і соціальний статус. Як правило, кумів змінювали і у випадку, коли ті переходили до іншої соціально-вікової групи. «...куму поміняли, бо вона отдала дочку, то вже – баба. А бабу в куми неможна брать» (с. Князівка Березнівського р-ну Рівненської обл.). Також, у куми не просили овдовілих, розлучених чи бездітних, оскільки їх доля могла негативно вплинути на майбутнє похресника.

Церковні догмати та народні звичаї по різному бачили можливість вагітної жінки стати хрещеною матір'ю. Священики у різний спосіб, зокрема і власним прикладом, переконували парафіян, що вагітність не є перепорою для кумівства. «Батюшка сам брав беремну куму» (с. Матейки Березнівського р-ну Рівненської обл.). «Тут в селі в нас було, що одна дівчина хрестила там в сестри двоюрідньої, а вона беремна була і боялася сказати. І вона йде до батюшки-благочинного. А благочинний сказав: що таке беремна жінка, вона хороша, чиста жінка. І вона хрестила. І все так як треба» (с. Бучин Любешівського р-ну Волинської обл.). Протилежне бачення продукувалося народним звичаєм. «Вагітну не брали, бо одному з дітей погано буде» (с. Залужжя Дубровицького р-ну Рівненської обл.); «бо їй вже тре дві одьожі... одна для себе друга для беремності» (с. Сварицевичі Дубровицького р-ну Рівненської обл.). Серед іншого зазначали, що, як вагітна жінка охрестить дитину, то: «може або єю [дитині – *О. К.*] пошкодить, або тому, що на руках несе» (с. Більчаки Березнівського р-ну Рівненської обл.); «дитя білим [блідим – *О. К.*] буде» (с. Тельчі Маневицького р-ну Волинської обл.).

Відомо кілька способів «знешкодження» негативного впливу вагітної. Найбільш поширеною була заміна на її родичку чи дружину кума: «Вже, на хрест ставати вагітній жінці не можна. Як я була беремна, то дівчину хрестила моя сестра» (с. Іваномишель Камінь-Каширського р-ну Рівненської обл.), або «береш мого чоловіка і того кума жонку» (с. Друхів Березнівського р-ну Рівненської обл.). Окрім того, особливого захисного значення надавали фартуху, вважаючи, що він здатен знівелювати можливий негативний вплив. «Кажуть, як беремна, то треба пов'язати фартуха другого і можна вже тоді хрестить. Шоб не шкодило як держиш дитюка» (с. Градиськ Маневицького р-ну Волинської обл.). Цю пораду місцеві жителі часто чули від своїх священиків. «Як беремна – то друге брали. А то ще попи казали, що як беремна, то треба причіплювати хвартуха» (с. Хоцунь Любешівського р-ну Волинської обл.).

Особливого значення вибір кумів набував у разі, коли в сім'ї «не годувалися» діти. Церква не пропонувала активних методів протидії цьому лиху, пропагуючи покірність, молитву та паломництво до святих місць. Натомість, народна традиція оперувала цілою низкою заходів, що мали зарадити.

За народними уявленнями дитина, на початку свого життя, особливо вразлива, і всі, хто мав з нею контакт, були здатні впливати на її подальшу долю. «Чи нещасна вродилася, / Чи зла доля судилася, / Чи такі куми брали – / Щастя-долі не вгадали» [6, с. 30]. Вважалося, що куми могли стати запорукою як довгого та щасливого життя своїх похресників, так і швидкої смерті. «Оно в моєї жінки родяться діти. Ви христете з ким то, бах, померла дитина. Народилась друга – оп'ять же ж ви христете і друга померла. Ну так поговорили [батьки – *О. К.*], давайте поміняєм [кумів – *О. К.*], а може від цього, може вони якіс грішніе» (с. Деревок Любешівського р-ну Волинської обл.). Заміна кумів, з такою мотивацією, була притаманна не лише Поліссю, а й іншим регіонам України [1, с. 118–120]. Найбільш поширеним варіантом було брати у куми чужих людей, яких зустріли в день хрестин. «Не бери з хати, а бери кого стрінеш» (с. Карасин Маневицького р-ну Волинської обл.). Таких кумів іменовували: «зустрічні», «встречоні», «встрічні», «стрічоні», «знайдені» чи «куми з дороги».

На Правобережному Поліссі зафіксовано кілька різновидів у виконанні цього звичаю. Найчастіше, за наступною дитиною, змінювали і кума, і куму. «Як до хреста маєте іти, то до схід сонця, чоловік іде в одну сторону, і кого зустріне, чи старого, чи малого чи того, що родився – бере за кума. А я [мати – *О. К.*] іду в іншу сторону... І будеш іти поки не зустрінеш» (с. Зарічка Лугинського р-ну Житомирської обл.). Зважаючи на поширеність цього звичаю, особливих пояснень людина, яка зустрічалась, не потребувала. Їй казали: «Хочу, я, шоб ти перехрестив моє дитя» (с. Звіздаль Народицького р-ну Житомирської обл.). Відмови у такій ситуації були справою рідкісною.

У Маневицькому районі Волинської області вдалося зафіксувати різні форми вияву цього звичаю, що відрізняються певними структурними елементами. У першому випадку, на «стрічну» замінювали лише людину тієї статі, що і померлі діти. «В моєї матери було штири хлопчики вродились і не годувались, а дивчати я була і менша була – ми годувалиса. То вже матери стали

раяти. Ти йди по дорозі, як маєш до хреста дитину нести, і кого стрінеш із чоловіків, його і бери. А куму не [не міняй – *О. К.*], бо хлопці ж вмирали» (с. Троянівка Маневицького р-ну Волинської обл.). У іншому, «стрічних» кумів шукали ще до народження дитини. «Як не годуються. Казали, як ходить беремена, не сьогодні, завтра вродить. А ми кросна ткали, от такий там ціпок опадає от кросен. Вже дотикаю, ціпок падає на землю, то тре вибігти, якщо діти не годуються, на двір, і кого побачиш, чи молодого, чи старого, і вже того за кума взяти. Вже тоді діти годуються» (с. Лишнівка Маневицького р-ну Волинської обл.).

Знайшовши «щасливих» кумів поліщуки прислухалися до перестороги, що не рекомендувала змінювати кумів, які принесли в сім'ю щастя – перервали ланцюжок дитячої смертності. «Якщо так буває, що діти не годуються... так люди ідуть дорогою і стрічають кумів... Якщо ти його взяла і в тебе ще родяться діти, то всьо, ти не повинна його міняти. Ти повинна оп'ять його брати [за кума – *О. К.*]» (с. Бучин Любешівського р-ну Волинської обл.); «Мой батько був такий плохий, ніхто його за куми не брав. А була в батька сестра та вродилася дитинка [і взяла вона його за кума – *О. К.*]... Да й та дитинка живе. А вродилася друга – вмерла, взяли другі куми, вродилася третя, взяли другі куми – вмерла, вродилася четверта. Та бабка, шо пупи зав'язувала, каже, бери ті самі куми! Ну вже знов мого батька і ту самую куму. І стала та дівчина жити» (с. Годомичі Маневицького р-ну Волинської обл.).

Особливого значення у такій ситуації надавали і віку хрещених батьків. Щодо цього питання у церковник канонах до тепер немає чіткого визначення, лише сказано, що ними не можуть бути малолітні, посилаючись на указ Священного Синоду [7, арк. 1]. Основною аргументацією було те, що хрещені батьки мали опікуватися духовним вихованням своїх похресників. Їх вважали посередниками між дитиною й світом «святих». Тому до таїнства хрещення рекомендували допускати осіб, що мають певний життєвий досвід. На допомогу священнослужителям видавали різноманітні видання з тлумаченнями норм та прикладами з життя. «Малолітні ще не здатні стати наставниками та не сильні в розумінні віри та сили таїнства. Для цього вони повинні мати церковне повноліття, тобто досягти хрещений – 15, а хрещена – 13 років» [5, с. 23]. «До 15 років не можна брать у куми, так батюшка каже. А ранше брали, багато брали» (с. Залужжя Дубровицького р-н Рівненської обл.). Таким чином, народна традиція часто нехтувала цією церковною нормою, особливо у випадках, коли у сім'ї помирили малолітні діти. «Мати [до церкви похресницю на руках – *О. К.*] не несла, а кум ніс. Їй восім год було. Це так не несе поміняли» (с. Князівка Березнівського р-ну Рівненської обл.).

Практика брати за кумів малолітніх дітей була поширеною на європейській території Російській імперії, про що свідчать дописи парафіяльних священників до різноманітних православних видань. У них йшлося про те, що траплялися випадки коли кума на руках несла новонародженого, а мати несе кума, з огляду на його малолітство [2, с. 566]. Взяти за кумів малолітніх дітей було одним з найбільш поширених способів обдурити смерть з огляду на віру у безгрішність дитячої душі.

Дещо рідше, але також досить часто у куми просили рідних між собою брата та сестру, бажано малолітніх. «Ну як не «годувалися» діти, то тоже брали сестру й брата за куму» (с. Річиця Ратнівського р-ну Волинської обл.). Цей народний звичай ніяк не суперечив церковним канонам, на відміну від попереднього, тому усіяко підтримувався священниками. «Я знаю, що я хрестила у двоюродней своєї сестри. І вмерла дівчина. То пошов той кум до батюшки і сказав, шо як. Ну, батюшка молища да каже: Возьми брата з сестрою. От я хрестила. Мене можеш не кидати, а того кума покинь, альбо куму кинь, аби брат і сестра охрестили [рідні між собою – *О. К.*]» (с. Кухче Зарічненського р-ну Рівненської обл.).

Поліщуки завжди досить відповідально ставилися до вибору хрещених батьків своїм дітям. Щиро вірячи, що куми здатні впливати на долю похресника, вони намагалися обрати тих, які б змогли захистити їх нащадків від лиха. У випадку, якщо у сім'ї «не годувалися» діти, поліщуки часто нехтували церковними правилами та зверталися до народних звичаїв, яким послуговувалися їх прадіди задовго до встановлення християнства. Церква виявила значну гнучкість у вирішенні спірних питань, що дозволило органічно вписати християнські норми та таїнства у відповідні народні звичаї.

Джерела та література:

1. Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н.К. Гаврилюк. – К.: Наукова думка, 1981. – 385 с.
2. Кумовство у крестьян // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 16. – С. 563–569.
3. Листова Т.А. Кумовья и кумовство в русской деревне / Т.А. Листова // Советская Этнография – 1991. – № 2. – С. 37–49.
5. Парвов А. Практическое изложение церковно-гражданских постановлений в руководство священнику на случай совершения важных треб церковных / А. Парвов. – СПб., 1870. – 194 с.

6. Підцерковна Я. Інститут кумівства на Західному Поліссі (за матеріалами сіл Костопільського та Гоцанського районів Рівненської області) / Я. Підцерковна // Етнографічна спадщина Рівненського Полісся. Рівне, 2003. – Вип. 3. – С. 28–32.

7. Предстоятель Української Православної Церкви [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.uocpk.net/primate1.html>

8. Указы и манифесты императорские, указы и определения Сената, Синода, Киевских митрополитов и консистории, направленных из Киевской Консистории. (1734–1812 г.). / Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського. – Ф. 232. – Спр. 70. – 50 арк.

Елена Кондратюк

СОХРАНЕНИЕ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ПУТЕМ ИНТЕГРАЦИИ НАРОДНЫХ ОБЫЧАЕВ В ТАИНСТВО КРЕЩЕНИЯ: ВЫБОР КРЕСТНЫХ РОДИТЕЛЕЙ

В статье рассматривается проблема сохранения традиционных обычаев через их слияние с православным обрядом крещения. Используя богатый полевой материал с Правобережного Полесья, анализируются критерии выбора крестных родителей согласно церковным нормам и народным обычаям.

Ключевые слова: крещение, крестные отцы, обычай, обряд, Правобережное Полесье.

Olena Kondratiuk

PRESERVATION OF TRADITIONAL CULTURE THROUGH THE INTEGRATION OF FOLK CUSTOMS INTO THE SACRAMENT OF BAPTISM: THE CHOICE OF GODPARENTS

The article considers the problem of preserving traditional customs through their merging with the Orthodox rite of baptism. Using the rich field material from the Right-Bank Polissia, the criteria for selecting the godparents according to church norms and folk customs are analyzed.

Keywords: baptism, godfathers, custom, ritual, Right-bank Polissia.

УДК 94:2-185.3(477.81/.82)

Юлія Крикун

МОТИВИ ГРІХА В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТА НАРОДНО-ПОБУТОВІЙ ТРАДИЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ВОЛИНСЬКОМУ ТА РІВНЕНСЬКОМУ ПОЛІССІ)

У статті на основі наукової літератури та польових матеріалів зроблено спробу простежити відмінності щодо розуміння гріха в християнській та народно-побутовій традиції. Розглянуто характерні народні мотивації різновидів гріха та особливості відповідальності за їх вчинення.

Ключові слова: гріх, традиційні уявлення, християнська концепція гріха, народна культура, мораль, Волинське та Рівненське Полісся.

Традиційні народні уявлення про гріхи та відповідальність за них склалися в процесі розвитку суспільних відносин, усвідомлення християнських догм, розуміння таких протилежних понять, як *добро і зло*. З погляду співвідношення церковних та народних звичаїв, цікавими видаються дослідження щодо феномену гріха та гріховних вчинків у традиційних народних уявленнях, які відрізняються від християнської концепції гріха, що передбачає «міру» важливості гріха (оскільки виділяється смертний гріх, сім смертних гріхів, міра покарання залежно від тяжкості вчиненого). Натомість, за словами одного із священнослужителів: «*В народі гріхом сприймається усякий злий вчинок, поступок, дія людини, котра не порівнюється зі здоровим глуздом...*» (с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Крім того, якщо у християнському тлумаченні гріх – це «*будь-яке, як вільне, так і свідоме, так і не вільне і не свідоме відступлення ділом, словом і навіть помислом від заповідей Божих і порушення закону Божого*» [19, с. 430], то самі семантичні межі поняття «гріх» є значно ширші: «*Грехом называется нарушение всякого закона, нормы, правила, будь-то закон Божий, закон природы или установленные людьми нормы поведения*» [15, с. 10–11].

Відзначимо також, що християнське поняття «гріховності» у своїй основі вбачає вчинки, які ведуть до загибелі душі: «*Центральна ідея всього християнства – це ідея гріховності людини та інший її бік – ідея спасіння...*» [13, с. 488–489]. Таким чином, основу християнської концепції становлять смертні гріхи, які ведуть до загибелі: гординя, жадібність, заздрість, гнів, блуд, обжерливість, лінь, основне їх тлумачення закладене в десяти Божих заповідях [1, с. 82]. На відміну

від християнської концепції в народній традиції розуміння гріха набагато ширше, воно передбачає не згадувану вище «міру» тяжкості вчиненого гріха (поняття смертного гріха, призначення покарання відповідно до тяжкості заповідного), а морально-етичну відповідальність. Г. Федотов, який вивчав народну віру на основі російської духовної прози, виділив три основні групи гріхів, які відображають народні норми: гріхи проти роду; гріхи проти Бога (церкви); гріхи проти людей [18, с. 84–86]. Саме ці головні типи гріхів, за концепцією Г. Федотова, характерні для різних фольклорних жанрів і вірувань.

Інші дослідники вважають, що головними критеріями гріха є вчинки або дії, що порушують «норму» (тобто існуючі неписані заборони): *«Гріх – все, що суперечить нормі і тягне за собою карну реакцію природи (або вищої сили)»* [16, с. 312]. За спостереженнями польського дослідника Полісся Ч. Пяткевича, *«Гріх в розумінні поліщука – питання не просте; він зберігає в пам'яті великий перелік гріхів, але сам їх структурує: велики или цяжки грех, (просто) грех, грешно; при цьому дуже багато дій він вважає гріховними, але в той же час вводить цілий набір гріхів, не визнаних церквою. До великих гріхів він відносить вбивство з метою пограбування, заради помсти, зневага до хреста, порушення клятви, підпал і крадіжка бджіл... В той же час вбивство конокрада, крадія бджіл, підпалювальника вважається не лише не гріхом, а навіть не грішно – цим терміном визначають не суттєві вчинки»* [16, с. 271–273]. Тобто тут наявні суперечності щодо взаємозв'язків християнського і народного розуміння гріха. Проте відзначимо й інший бік контамінації християнських і народних норм, коли дохристиянська культура трансформувалася у зв'язку з прийняттям християнства, але й християнство зазнавало впливу народних традицій: *«В славянської народної культурі діють ще дві нормативні системи, існуючі більш жорсткою формою – це християнська мораль (и вообщі весь корпус релігійних регламентацій життя) и обычное право, регулююче головним образом отношения собственности и охраняюче право человека на жизнь и собственно караюче за преступления против собственности и убийства, нанесение телесного ущерба и т.п.»* [16, с. 311–312]. На Поліссі загальнопоширеним є вислів – *«Тебе Бог покарає»*, як застереження щодо вчинення шкоди (провини). Також є свідчення, що гордія у народному розумінні – теж великий гріх: *«Нехай в гнєве не заходить сонце ваше. Найбільший гріх за гнів, за гордість»* (с. Годомичі Маневицького р-ну Волинської обл.; ап. Павла Еф. 4, 26.). Ці приклади свідчать про певну залежність народних слів, прикмет від християнських.

На основі аналізу літературних джерел та етнографічних матеріалів можна дати попередню класифікацію гріхів за мотивом (причиною) заповідання шкоди. З цього погляду окреслюються гріхи наступного характеру: 1) морального (образа, наклеп, заздрість, помста тощо), 2) релігійно-етичного (заборона на роботу у свята, недотримання посту, зневага християнських святинь, атрибутів), 3) сексуального (перелюб, блуд), 4) специфічно-магічного (чаклунство, приворот), 5) привласнення чужого (крадіжка), 6) позбавлення життя (вбивство, дітовбивство, самогубство). Є народне поняття про *«гріх не по своїй волі»* (с. Годомичі Маневицького р-ну Волинської обл.). Але згідно з християнською етикою він не знімає з людини відповідальності за вчинене, хоча в народній уяві не є гріхом: *«Хто чого не знає, тому Бог прощає»* (с. Біловіж Рокитнівського р-ну Рівненської обл.).

Цей класифікаційний поділ в певному сенсі є умовним, оскільки позиції 2, 3, 4, 5, 6, як і позиція 1 в широкому розумінні стосуються морального чинника. Іншими словами, християнське поняття «гріх» – те саме, що аморальність з погляду секулярної суспільної думки. Однак, подана класифікація важлива для систематизованого розгляду різновидів гріхів.

На початку ХХ ст. відзначимо великий вплив моральних устроїв, різних забобонів у суспільстві, особливо на селі. Становлення українського народного права завжди відбувалося у взаємодії з моральними принципами і настановами. А сам процес виникнення і розвитку звичаєвого права відображає відмітні особливості розвитку моралі. Р. Лашенко зауважив, що характерним елементом звичаєво-правового світогляду українців є усвідомлення, що *«Мораль і право, закони Божі й людські зливалися... майже в одну цілість, в одну єдину норму»* [10]. Тобто в основі гріховних вчинків є, насамперед, моральність людини, її поведінка і ставлення до інших та відповідальність перед Богом. Порушення цих звичаїв – каралося за установленними звичаєвими нормами. Найпростішою формою порушення «моральної етики» була образа. Як зазначає дослідник звичаєво-правової культури А. Чечот: *«Найсильніші обіди бувають поміж сусідами. Як чоловік б'є жінку, а жінка його підніме крик, на котрий хто-небудь з вулиці прибіжить оборонять чоловіка або жінку, то обоє сусіди знову помиряться й вмісті начнуть бити третього, прибігшого з вулиці обороняти»* [6, с. 1].

Наступний найбільш розповсюджений мотив гріха, пов'язаний з календарними регламентаціями, тобто із заборонами на роботу у свята, особливо під час відзначення свят – Різдва, Великодня, Благовіщення тощо. Суворість цих заборон значною мірою обумовлювалася наслідком, який міг статися через порушення відповідних заборон. За народними уявленнями внаслідок

заборонених дій могла народитися дитина-каліка. Про це свідчать наступні слова: «У нас в селі був хлопчик, у якого на руці був один великий палець і чотири кульки, бо чоловік вагітної рубав дрова на зимові свята» (Записано Н. Гаврилук у с. Бихів Любешівського р-ну Волинської обл.). Є також дані, згідно з якими, «Каліки народжуються від того, що чоловік і дружина згрішили у велике Свято <...>; якщо вагітна жінка маже перед Святом хату, то вона замаже дитині очі і він народиться сліпим; якщо чоловік рубає дрова у свято, то дитина буде калікою» [20, с. 683]. Як пише С. Толстая: «В Полесьє нам сообщили, что если ребенок зачат на деды, т.е. в поминальные дни, то «глухая получаеца дытына» [16, с. 314]. Можна також навести загальнопоширену легенду, пов'язану з прядінням у свята, наприклад, на свято Сорок Святих: «...Баба прядла на це свято і її в комен кинуло щось сорок веретен, щоб вона напярла до ранку... то не можна було присти, а баба прила <...>. Воно вроді би гріх такий, шо то гріх такий, ну» (Записано Н. Телегей у с. Велика Глуша Любешівського р-ну Волинської обл.). Також цікавою є інформація щодо дотримання посту: «...Цікаво, що порушення посту у їжі не дуже-то народ і вважає гріхом, посилаючись на таку формулу – не те шо в уста гріх, а що з вуст виходить» (священик із с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл.). Тобто є відхід від християнської концепції до народного розуміння про гріх морального характеру.

На обстеженій поліській території зафіксовано інформацію, яка стосується народних уявлень про гріхи і відбиває вплив християнського погляду щодо «міри» гріха. Зокрема, більше за все осуджувалося самогубство, з яким пов'язували певні погані наслідки для роду, громади. Дане явище у громаді завжди вважалося великим гріхом, за який, зі свідчень людей, самогубець «на страшному суді мав бути присуджений до вічного вогню» (с. Яринівка Березнівського р-ну Рівненської обл.). Якщо встигали врятувати самогубця від смерті, то він повинен був ходити в церкву і відмолювати свій гріх: «Колись, як був на світі Бог, самогубство считалось великим гріхом. Як хто хотів повістися, а люди зняли його з петлі, то він повинен був всяку службу ходити в церкву і одмолювати свій гріх. Люди дивилися на нього, як на душевнобольного, боялись говорити з ним й одвертались. Старші люди говорять, що тоді, як був на світі Бог, були й відьми, котрі буд-то викопували з могили тіло самогубця, брали з нього жир, і употребляли для якихось чарів. То це тільки говорять, а чи було справді – не можна сказати. Тепер Бога нема на світі, нема й гріха, можна красти, грабити, убивати. Жаловаться тепер кому й за що?...» [6, арк. 1]. Остання частина даного повідомлення цікава тим, що в наш час під впливом життєвих негараздів відбувається нівеляція поняття гріховних дій та їх морального осуду.

З давніх часів гріхом та злочином вважали крадіжку бджіл і пасіки: «Було, видирали пчьоли. Пчьоли пропадають і меду немає. То ще й попадають пчьоли, щоб мед забрати. Кажуть, повідірало пчьоли скрузь. Ще й довж [Жень, лазиво – Ю. К.] заховать, бо до довжа робили люди. Як хто видере пчьоли, то й довж ховає. Бо чоловік до довжі зробить, і той, шо пчьоли видер може вмерти. Ті люде знають шо робить, шо медом займаються. То ж гріх» (с. Біловіж, Рокитнівський р-н, Рівненська обл.). У давнину за таку крадіжку карали також публічно, але на сьогодні не виявлено інформаторів, які б пам'ятали такі особливості. Інформація про бджолярів-знахарів засвідчує колишнє поширення вірувань щодо надзвичайних можливостей пасічників, які на відстані могли впливати на бджолодерів. Траплялися й такі знахарі, які, в разі проблем із бджолами, допомагали суворо розправлятися із бджолодерами: «Якщо хтось видер бджіл, то зверталися за допомогою до знахаря, і несли якесь «данне». Той щось шептав, і людина «виходила із строю» (Записано А. Дмитренко в сс. Велика Глумча, Червона Воля, Лука Ємільчинський р-н, Житомирська обл.). Карали бджолодерів й без магічного впливу. Записано розповідь про те, як бджолодера спіймали біля вулика і поставили ультиматум: «Або ти одрубеш собі пальці, або ми тебе вбиваєм. Так усе життя і прожив без пальців» (Записано А. Дмитренко в с. Червона Воля Ємільчинського р-ну Житомирської обл.).

Основним критерієм давніх народних уявлень про гріхи було розуміння того, що є добром і злом. Носіями зла завжди вважалися чаклуни. Як слушно відзначають дослідники: «Чаклун – антипод знахаря, який, за народними віруваннями, виступав як втілення зла, особа, діяльність якої ґрунтувалася на зв'язку з нечистою силою, «запродаванні душі чорту», і спрямовувалася на заподіяння зла, наслання недуг, лих, тяжких фізичних і психічних хвороб» [5, с. 61]. У народі чаклунів, відьом і знахарів, які «робили на погане» наділяли надприродними властивостями, а їх вчинки оцінювали як гріховні. Зокрема, А. Кримський дослідив випадок сільського самосуду над знахарем, якого запідозрили у неправильному діагнозі. Його покарали певним громадським осудом і ганьбленням: «Громада постановила – нехай знахур залізе в шинку під стіл та й гавкатиме по-собачому на кожного, хто увійде до шинка, то втіленням зла є насамперед моральна шкода, заподіяна особі поведінкою іншої особи або осіб, яку можна характеризувати як неетичну – таку,

що суперечить системі поглядів, уявлень, що регулюють поведінку людей у суспільстві» [7] – у такий спосіб боролися із нечесністю.

Однією з цікавих і показових сторінок з історії карного звичаєвого права, особливо щодо відображення суті моральної шкоди, є переслідування і покарання відьом, ставлення до них старої української громади, церкви і держави. На думку вчених, покарання відьом і переслідування їх в Україні не мало такого поширення, як у Західній Європі Середньовіччя. Ця різниця полягає насамперед у тому, що на Заході головною підставою до звинувачення відьми були підозри у стосунках з нечистою силою, у відступі її від релігії, тоді як в Україні всі процеси над відьмами будувалися на скаргах про шкоду, яку заподіяла відьма людині, її здоров'ю, добробуту, і, таким чином, мали прагматичний, власне, моральний сенс.

Передусім під моральне покарання заподіяної шкоди підпадали відьми, ворожки – ті, «хто робив «на погане» (тобто, хто вдавався до спеціальних магічних дій). Наступні народні свідчення розкривають можливі форми заподіяної шкоди, їх запобігання, а також характер людського осуду: «У нас он в церкві голкі дві хтось уткнув на престол, де Матір Божя. Ну то батюшка і матушка не викідали. А хтось взяв викінув, да спалили. А матушка тоді умерла <...>». «То коли зловиш відьму за роботою, треба так ударить її по щоці чи по носу, щоб кров пустила, тоді не нашкодить» (с. Мукошин Любешівського р-ну Волинської обл.); «Такого закону не було, а так – морально впливали. Люде знали, хто цим колдовством займається і показували пальцем: «Вот вона відьма! Відьмами називали їх!» (с. Деревок Любешівського р-ну Волинської обл.). Щоб захисти себе від впливу використовували давні обереги – часник, шпильку, церковний хрестик, молитву тощо.

Безперечно гріховними вважалися свавільні дії, спрямовані на віру, духовенства, культових предметів та атрибутів. Місцева громада також підлягала церковній юрисдикції (злочини проти віри, зневага до церкви, всіляка аморальна поведінка) або навпаки – церковні особи підпадали розсуду громади. Дослідниця Н. Толчачова трактує таким чином взаємозв'язок канонічних і народних норм: «Народна правосвідомість з давніх-давен тісно стикається з релігійною, поняття гріховне і злочинне багато в чому збігаються, релігійні норми служать джерелом правових норм...» [14, с. 77]. Церковними особами вважаються священники, монахи і всі особи, пов'язані з церквою: родина священника та церковна прислуга. Як лише «церковні люди», так і все населення підлягало церковній юрисдикції. Це були окремі карні справи (злочини проти віри, зневага до церкви, злочини проти подружжя і різна аморальна поведінка) [11, с. 13–14.]. У народі вказували на владне значення «церковного судочинства»: «Розказують же люде – поти мали тоді велику владу!» (с. Люб'язь Любешівського р-ну Волинської обл.). Після церковної служби священник сам міг робити розсуд: «Було таке, що і священник розсуджав, оцінював кожному його поведінку, пояснював їм» (с. Гірки Любешівського р-ну Волинської обл.). Взагалі, священники досить лояльно ставилися до народних традицій, іноді самі піддавалися під цей вплив: «Може бути таке, що прийшла та ворожка до церкви за якимось обреченням. Так же мабуть кожна людина: чи він праведник чи грішник, шукає якогось притулку, щоб йому легше стало. Так і вона вчепилась за священника, за облачення чи може вони шось знають?!» (с. Мукошин Любешівського р-ну Волинської обл.). Тож священники часто ставали свідками особливостей народно-побутової релігійності, як синтезу християнських і дохристиянських понять і знань. Записано цікаве свідчення, що й саме духовенство з метою застерегти від злочинів або шкоди вдавалося до таких тлумачень: «Даже цигане бояться Ніколая. Циган каже: «А от подожди, Ніколай тебе накаже!» (с. Гірки Любешівського р-ну Волинської обл.).

Слід відзначити, якщо за звичаєвим правом покарання вирішує громада (часто це авторитети, старійшини), а за християнським законом карає Бог, то в народній релігії функцією покарання наділяють, як ми спостерігаємо з прикладів, неперсоніфіковану вищу силу або природу. При цьому об'єктом кари є не грішник, як у звичаєвому праві, а вся громада, навіть ширше – увесь світ. Звичайно, покарання може стосуватися і самого злочинця, але і в цьому випадку відмінність між покаранням за звичаєвим правом і за, так званим, «міфологічним законом» дуже велика: під міфологічним покаранням завжди розуміли втручання потойбічних постатей. У всіх слов'ян відоме уявлення (віра) в те, що за тяжкий гріх Бог може покарати людину перетворенням в певну неживу сутність, наприклад, на Поліссі був відомий фольклорний сюжет про «перетворення в камінь» або «скам'яніння». Про це пише також С. Толстая: «...В Полесьє нам рассказывали, что один мужик пренебрег запретом на работу в праздник, пошел пахать волами в праздник Чудо и в месте с волами окаменел» [16, с. 315]. Широко розповсюдженою є легенда про «кумову долину», у якій йдеться про форму кари за порушення заборони мати інтимні стосунки хрещеним батькам дитини: «Ехав кум і кума з другого села. Просив кум у куми. Ой, куме, нам гріх буде. Стали робить [статевий акт – О. К.]. І там долина зробилася, провалилися в землю. Вона там і зара є, кумина долина на території спічного заводу в Березно» (Записано О. Кондратюк в с. Яринівка Березнівського р-ну Рівненської

обл.). Ця легенда цікава тим, що пояснює саме походження розуміння поняття «гріха», до того ж, покарання в даному випадку передусє усвідомленню гріха. У поліському фольклорі популярним є мотив про інцест брата і сестри, як про грішну справу:

*«Ходім сестро, ярами – розсїймося цвітами.
Ой ти будеш синій цвіт, а я буду жовтий цвіт,
Будуть люди квіти рвать – будуть з нас гріхи знімати»* (с. Глинне Рокитнівського

р-ну Рівненської обл.).

Таким чином, з погляду морального чинника важливе місце у структурі гріхів займали: блуд, перелюб, народження позашлюбної дитини, питання цнотливості тощо. Цікаво, що В. Даль визначав саме поняття гріх як перелюб – *«Грех – это распутство. Он (она) еще и греха не знает... примыть грех «совершить прелюбодеяние»* [3, с. 994].

Відзначимо, що в традиційному українському суспільстві гріховність як така головним чином спрямовувалася на жінку, а не на чоловіка. Адже для традиційного поліського села кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. надзвичайно важливе значення відіграло питання моральності дівчат і жінок. У народному розумінні гріхом вважалося порушення загальноприйнятих суспільних моральних норм, відповідно основою покарань була міра осуду, характер, а також суворість якої залежала від соціального статусу жінки.

Непривабливим було становище покритки – жінки, яка народила дитину поза шлюбом. Стосовно ХІХ ст. О. Малиновський писав: *«Громада морально осуджувала їх [жінок] у випадку народження позашлюбних дітей, незважаючи на те, що вони часто були жертвами обставин»* [8]. На Поліссі за радянських часів вже не було такого суворого засудження дівчини та зневаги до її сім'ї, хоч пересуди з боку односельців, особливо старшого віку, були. Таких дівчат продовжували називати «покритками», «накритками», «гулящою» тощо, а народжене дитя – «байстрюком» (осудливий вчинок): *«Казали: «Ось, має байстрюка, в пелені принесла <...>»* (с. Глине Рокитнівського р-ну Рівненської обл.).

Також осудливим було ставлення громади до жінок, які робили аборти, бо втручання у вагітність традиційно вважалося гріхом. За архівним матеріалом та польовими даними, основною мотивацією заборони абортів є поняття «гріха», оскільки погляд на аборти, як і на вживання контрацептивних засобів, сформувалося на наших теренах під впливом християнства ще з часів Київської Русі [4, с. 145]. Церква усіляко засуджувала (і засуджує) відповідні дії. Так, за 9-м правилом, прийнятому на VI Вселенському соборі, *«жен, дающих врачества, производящих ношения плода во чреве, и приемлющих отравы плод умерщвляющих»* [9, с. 111], називали вбивцями й накладали на них сувору покуту. Крім того, у 2-му правилі святого Василя Великого сказано про те, що жінка, *«умышлено погубившая зачатый во утробе плод, есть убийца и отлучается от церковного общения на 10 лет»* [12, с. 1031]. Отже, з одного боку, догматичне православне вчення сформувало у народній свідомості ставлення до абортів як до смертного гріха дітовбивства, з іншого – сама народна мораль визнавала цю дію аморальною й такою, що порушує закони Всесвіту: *«Люди на те сходятся, подбираются і любляться, аби мати діти»* (с. Годомичі Маневичького р-ну Волинської обл.).

У народній етиці не займає особливого місця християнська ідея спокути як методу подолання перепон та сповіді гріхів. Загалом, головною відмінністю традиційної народної концепції гріха, на відміну від християнської, є особливе трактування наслідків гріха, тобто формули «гріх – покарання», що базується, як зазначає С. Толстая на *«мифологическом восприятии мира и человека и на вере в существенную сокровенную между ними связь: всякое действие, поступок человека получает некий отклик мира, природы, космоса, а поступок или действие нарушающее норму (т.е. существующие негласные запреты), нарушает также и равновесие мира и грозит отрицательными последствиями для мира и человека»* [15, с. 29]. Тобто, якщо у звичайному праві каральним органом є громада, в християнстві – Бог, то в народній релігії каральні функції виконує неперсоніфікована вища сила або природа. Звичайно, покаранням може бути як сам злочинець (шкідник) або, у міфологічних уявленнях, відповідальність несе соціум, тому що порушення певних норм могло призвести до різних катаклізмів, стихійних лих (наприклад, засухи, граду, чуми тощо). Отже, на відміну від християнської концепції, в «народній етиці» практично кожний гріховний вчинок може тягнути за собою тяжкі наслідки для людини, роду або громади.

Таким чином, уявлення про гріх розглянуто в межах християнської віри та життєвих норм. Поняття про гріх втілювалося в життєві закони (побутові й природні) внаслідок порушення певних норм, правил, приписів. У народному розумінні гріха, гріховності відбулася контамінація народних уявлень і християнської віри, яка найбільше проявлялася у дотриманні моральних норм, серед яких вірність подружжя, народжування дітей тільки у шлюбі, зневага до відьом («ворожок»), дотримання встановлених громадою правил, заборона на вчинення самогубства. Окремого

розгляду вимагає низка інших мотивів гріха: крадіжка, перелюб, дітовбивство, вбивство, заздрість, наклеп, помста тощо.

Джерела та література:

1. Біблія. Книги священного писання Старого і Нового Завітів. – К., 2000. – 1135 с.
2. Виноградова Л. Н. Формулы угроз и проклинаний в славянских заговорах / Л. Н. Виноградова // Заговорный текст. Генезис и структура. / РАН; Институт славяноведения / Т. Н. Свешникова (отв. ред.). – М., 2005. – С. 425–440.
3. Даль В. Пословицы русского народа / В. Даль. – М., 1957. – 991 с.
4. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / І. Ігнатенко. – К., 2013. – 219 с.
5. Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах) / І. Ігнатенко. – К., 2015. – 335 с.; Її ж. Традиційні уявлення українців про Божу кару за гріх „витравлювання плоду”. – С. 37-38.
6. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 10, спр. 1402,1 арк. 1.
7. ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 22401, арк. 8–9.
8. ІР НБУВ. Ф. 10, спр. 1224, арк. 1–11.
9. Книга Правил святых апостол, святых Соборов Вселенских и поместных и святых отцов. М., 2004. – 111 с.
10. Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій / Р. Лашенко // Збірник правничої Комісії. – Львів, 1925. – 87 с.
11. Падох Я. Нарис історії судового українського карного права / Я. Падох. – Прага, 1951. – 112 с.
12. Сотницы. Начала познания вещей божественных и человеческих. – М., 2002. – 1206 с.
13. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. – Москва, 1996. – С. 488–489.
14. Толкачова Н. Звичаєве право / Н. Толкачева. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 575 с.
15. Толстая С. Грех в славянской мифологии / С. Толстая // Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции. Сборник статей. – Вып. 5. – М., 2000. – С. 9–44.
16. Толстая С. Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике / С. Толстая. – М., 2010. – 368 с.
17. Толстой Н. И. Анафема / Н. И. Толстой // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого. – Т. 1. – М., 1995. – С. 106–107.
18. Федотов Г. Стихи духовные. Русская народная вера по духовным стихам / Г. Федотов. – М., 1991. – 192 с.
19. Христианство. Энциклопедический словарь. – Москва, 1993. – Т. 1.
20. Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. Чубинский // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1869. – Т. 2. – С. 679–715.

Юлия Крикун

МОТИВЫ ГРЕХА В ХРИСТИАНСКОЙ И НАРОДНО-БЫТОВОЙ ТРАДИЦИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ВОЛЫНСКОМ И РОВЕНСКОМ ПОЛЕСЬЕ)

В статье на основе научной литературы и полевых материалов сделана попытка проследить различия понятия греха в христианской и народно-бытовой традиции. Рассмотрены характерные народные мотивации разновидностей греха и особенности ответственности за их совершение.

Ключевые слова: грех, традиционные представления, христианская концепция греха, народная культура, мораль, Волынское и Ровенское Полесье.

MOTIVES FOR SIN IN CHRISTIAN AND FOLK'S TRADITION (BASED ON FIELD MATERIALS OF VOLYNAND RIVNE POLISSIA)

The author attempts to trace the differences of concept of sin between the Christian and folk traditions based on scientific literature and ethnographic materials. The article describes the characteristics of motivation folk varieties of sin and particularly of responsibility for the violation of moral norms.

Keywords: *sin, traditional beliefs, the Christian concept of sin, popular culture, morality, Volinske and Rivnenske Polissia.*

УДК 271.2-726.2:[069.425:271.2-773(477.51)(045)]

Катерина Литвин

**ДО ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ:
ДОСВІД ЄПИСКОПА АНТОНІЯ (СОКОЛОВА)**

У статті автор висвітлює постать єпископа Антонія, показує його внесок у заснування Чернігівського єпархіального давньосховища, визначає передумови, що сприяли започаткуванню традиції збору та збереження культових предметів Чернігівського краю у єпархіальному музеї церковної старовини.

Ключові слова: *єпископ Антоній (Соколов), Чернігівська єпархія, єпархіальне давньосховище, церковні старожитності.*

У період національного становлення нашої держави спостерігається небувале зростання інтересу українців до питань вітчизняної історії, витоків національної культури, вивчення досягнень минулого. Говоримо й про звернення українців до Церкви, її історії та культури, проблем збереження культових речей. Пояснити останню тенденцію зовсім нескладно, адже є розуміння того, що здавна у лоні церкви зароджувалися та розвивалися духовна музика, архітектура, церковний живопис.

З плином часу серед церковників сформувалося розуміння необхідності зберігати шедеври іконопису, розпису, речі церковного начиння (богослужбовий одяг та посуд), до виготовлення яких мали відношення, перш за все, народні майстри, і відтак кожна річ уже була унікальна.

За таких умов сучасні дослідники все частіше проявляють поглиблений інтерес до вивчення умов зберігання церковних старожитностей, детально вивчають передумови організації церковних музеїв, вивчають їх колекції тощо.

Слід зауважити, що за останні роки історики та краєзнавці ввели до наукового обігу імена дієвих архієпископів та єпископів. Проте майже непоміченою залишається постать єпископа Чернігівського і Ніжинського Антонія (Соколова), талановитого церковника, поціновувача церковних старожитностей, ініціативою якого у Чернігові було відкрито музей церковної старовини. Принагідно відзначимо, що наступного року виповнюється 110 років з моменту його відкриття.

Нині короткі відомості про єпископа Антонія, його життя і діяльність розміщені на веб-сайті Чернігівської єпархії [10]. Дещо повніше подано біографічні відомості про владика на сторінках електронної енциклопедії [1]. Дану інформацію доповнюють некрологи, надруковані свого часу на шпальтах єпархіального часопису «Черниговские епархиальные известия», зокрема – істориком-краєзнавцем В. Дроздовим [4], протоієреєм А. Четиркіним [18], А. Шестериковим [19], Ф. Васютинським [2], А. Тупатиліовим [13].

Єпископ Антоній (у миру Яків Григорович Соколов) народився 9 жовтня 1850 р. у родині священика Рязанської губернії. Початкову та середню освіту отримав у Рязанській духовній семінарії, де навчався з 1864 по 1870 рр. У 1875 р. Яків вступив до Московської духовної академії, яку закінчив у 1879 р. отримавши ступінь кандидата богослов'я. З вересня 1879 р. призначений викладачем Київської духовної семінарії, а згодом возведений у сан архімандрита. Тоді ж його було висвячено на єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської єпархії. Починаючи з січня 1891 р. єпископ Антоній (Соколов) – єпископ Староруський, вікарій Новгородської єпархії, а з 3 вересня 1893 р. – єпископ Чернігівський та Ніжинський. Помер 20 квітня 1911 р. Його тіло було поховано на території Троїцького собору в Чернігові [1].

Владика Антоній (Соколов) був не тільки зразковим правлячим архієреєм, а й досить відомим не лише серед місцевих дослідників церковної історії, а й у просвітницьких наукових колах, підтримував зв'язки з багатьма центральними духовно-історичними часописами, з 1879 р. співпрацював з Київським семінарським журналом «Посібник для сільських пастирів» [17]. Після

призначення на чернігівську кафедру єпископ розпочав облаштування закладу для збереження місцевої церковної старовини. Воля владики Антонія займатися цією справою була обумовлена покликом часу, адже його перебування на чернігівській архієрейській кафедрі співпало з періодом створення при храмах так званих давньосховищ – місць для зберігання церковних предметів, які вийшли з церковного вжитку.

Ідея створення своєрідного музею була висунута ще попередником єпископа Антонія – відомим ученим-істориком і богословом святителем Філаретом (Гумілевським) (у миру Дмитро Григорович Конобеєвський) (1802–1866), який з 1859 по 1866 рр. керував Чернігівською єпархією. У серпні 1866 р., під час поширення Чернігівщиною епідемії холери, архіпастир вирішив здійснити об'їзд єпархією з метою підтримки вірян. У дорозі владики сам заразився хворобою. Він помер 9 серпня в місті Конотоп. Тіло архієпископа поховали на території Троїцького собору в Чернігові. Відтак, передчасна смерть владики Філарета завадила створенню музею церковної старовини за його керування єпархією.

Тоді історик П. Добровольський серед записів владики Філарета знайшов рукописний проект організації історичного товариства в Чернігові, головним завданням якого владики-науковець бачив не тільки опис і вивчення пам'яток старовини, але й їхнє збереження: «... как мало ценятся и как быстро гибнут памятники старины, – наконец значение самих памятников, как вещественных доказательств» [5, с. 511]. Сподівався владики на заснування хоча б на п'ять губерній по одному товариству, які б «поставили своей задачей приводить в известность местные исторические памятники и, по мере сил, заботиться об их обнародовании, то нет сомнения, что в четверть столетия запас наших исторических знаний удесятился бы в сравнении с настоящим ... руководясь этой Черниговской губернии» [5, с. 513].

Задуми владики Філарета (Гумілевського) почали реалізовуватися із заснуванням Чернігівської архівної комісії (1896) [8], одним із провідних завдань якої стало вивчення та збереження церковної старовини. Відомо, що активними членами комісії стали церковні історики-краєзнавці: П. Добровольський, М. Доброгаєв, а також клірики єпархії, котрі займалися вивченням рідного краю. Так, вже першу експозицію місцевої архівної комісії прикрашали: різьблений дерев'яний кіот XV ст., палиця XVIII ст., чотири дукачі й автограф святителя Феодосія (Углицького), його ж срібна ложка, 103 мідні хрести, ікони XII–XVII ст. [15].

Важливим поштовхом у реалізації задумів архієпископа Філарета владикою Антонієм стали започатковані 1869 р. археологічні з'їзди, які проходили що три роки у містах, багатих на пам'ятки старовини. Ці наукові форуми проводилися за ініціативою Московського археологічного товариства й особисто засновника, відомого вченого графа Олексія Уварова (1824–1884), який разом із місцевими науковими й освітньо-культурними установами провів загалом 15 Всеросійських археологічних з'їздів. Шість з них відбулися в містах України: у Києві (1874, 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908) [7].

Відомо, що за дорученням XI Археологічного з'їзду (Київ, 1899), голова Імператорського Московського археологічного товариства, організатор археологічних експедицій і Всеросійських археологічних з'їздів, почесний член даних форумів, почесний член Чернігівської археологічної комісії Параскева Уварова (дружина О. Уварова) відвідала Чернігівщину з метою вжити заходів для збереження та реставрації храму, побудованого графом О. Розумовським. Під час ознайомлення з пам'яткою графиня була глибоко вражена недбалим ставленням до старовини причту: одна з подарованих О. Розумовським золота священицька риза була продана, доля двох інших невідома, два підсвічники XVIII ст. були винесені в сарай, іконостас цього періоду збиралися замінити новим, який замовили у Києві, а нотна рукописна книга використовувалася священиком як записник [5, с. 510]. Свої претензії П. Уварова висловила єпископу Чернігівському і Ніжинському Антонію (Соколову). Це власне й стало рушійною силою до практичних кроків владики на ниві створення спеціалізованого сховища для предметів церковної старовини.

19 червня 1900 р. владики Антоній видав циркуляр: «... в предотвращение на будущее время случаев уничтожения и утраты старинных церковных вещей учредить в Черниговской епархии «Епархиальное Древнехранилище», по примеру того, как такие Древнехранилища учреждены в других епархиях, с тем, чтобы в этом Древнехранилище были собираемы и хранимы старинные церковные вещи ... в виду сего привести в известность, в каких именно церквях епархии и какие именно имеются старинные вещи» [5, с. 511].

Окрім цього, владики зобов'язав духовну консисторію розіслати цей циркуляр по парафіянах Чернігівської єпархії, аби до 22 липня 1900 р. отримати відомості з понад 90 церков і монастирів із переліком й описом наявних культових речей, цінних як пам'ятки історії та мистецтва, які вимагають спеціального збереження [5, с. 512]. Єпископ Антоній пропонував також звернути увагу на речі, які за давністю були виключені з описів храмів, а саме: ікони старовинного письма, мідні хрести, срібний

та дерев'яний богослужбовий посуд, старовинні священницькі ризи, хоругви, плащаниці ручної роботи, антими́нси, рештки старовинних іконостасів з різними фігурами, лампади, друковані та рукописні книги XVIII ст., а також картини, портрети, дерев'яні меблі, царські й архієрейські грамоти, акти, документи тощо [3].

20 листопада 1901 р. в ході організації давньосховища єпископ Антоній перевидав циркуляр щодо надання даних про наявні старовинні речі в храмах і монастирях Чернігівської єпархії. А вже з моменту видачі владикою першого циркуляру до консисторії з парафій надіслали відомості лише з 18 храмів. Строк надання даних був продовжений владикою до 1 січня 1902 р.

Наступний крок єпископа Антонія на шляху створення місцевого давньосховища підштовхнуло рішення ради XIII Археологічного з'їзду (Харків, 1905) провести наступний черговий науковий форум у Чернігові у 1908 р. [9, с. 4]. Коло дослідників на чолі з єпископом Антонієм запланувало відкриття Чернігівського церковного музею до початку роботи наукового форуму. Так, 10 квітня 1906 р. преосвященний видав розпорядження про облаштування місцевого давньосховища на території Чернігівської духовної семінарії. На початку травня 1906 р. рішення правлячого архієрея та семінарської адміністрації відповідальним за створення Чернігівського єпархіального музею старовини було призначено викладача словесності й історії літератури Володимира Дроздова, який розробив Статут новоствореного закладу. До речі, невдовзі – 14 жовтня 1906 р. – запропонований В. Дроздовим Статут Чернігівського єпархіального давньосховища було затверджено на єпархіальному з'їзду духовенства за підтримкою єпископа Антонія та чернігівського губернатора М. Родіонова [14]. Цю дату прийнято вважати днем відкриття церковного музею.

Окрім того, в ході підготовки до XIV археологічного з'їзду, на початку квітня 1906 р. був створений Чернігівський комітет попереднього комітету з організації з'їзду [16]. До його складу ввійшли історики: В. Дроздов, П. Дорошенко, П. Добровольський, В. Нерода, художник І. Рашевський. Очолив комітет М. Карвольсько-Гриневський. Головним завданням був збір матеріалів у Чернігівській губернії та облаштування виставки до запланованого археологічного з'їзду. Оскільки єпископ Антоній уже мав перелік наявних експонатів по парафіянам, він передав їх для ознайомлення членами комітету. Розуміючи, що ці відомості неповні, влади́ка запропонував Чернігівській духовній консисторії скласти кошторис витрат, необхідних для організації та проведення пошукових експедицій місцевою єпархією для збору церковних експонатів. Загальна сума витрат, нарахована консисторією на дві експедиції, становила 200 крб., єпископ із єпархіальних коштів надав 120 крб. [16, с. 238]. Упродовж даних експедицій дослідники подолали 1093 версти, обстежили сім монастирів, 150 церков, унаслідок чого зібрали 500 предметів [5, с. 516].

12 вересня 1907 р. зібрані в ході експедицій речі були представлені на огляд членам чергового засідання Комітету. З цією колекцією ознайомився й історик М. Петров, відомий своєю участю у формуванні колекції християнських культових пам'яток Київського церковно-археологічного товариства (1872). Своє захоплення дослідник висловив на засіданні Чернігівської архівної комісії: «Я бывал во многих церковных музеях и нахожу, что начинающийся черниговский, судя по тем вещам, которые я видел, сразу становится в ряду хороших ... я искренне рад, что у вас в Чернигове хорошо начинается доброе дело образования церковно-археологического музея» [5, с. 518].

1 серпня 1908 р. під головуванням графині П. Уварової в Чернігові розпочав свою роботу XIV Археологічний з'їзд. Під час його урочистого відкриття, як перед початком доброї справи, єпископ Антоній відслужив молебень. Після закінчення молебня до учасників з'їзду звернулися чернігівський міський голова А. Верзилов і губернатор М. Родіонов. У промовах вони висловили подяку науковій громаді та духовенству, які брали активну участь у зібранні експонатів для археологічної виставки та новоствореного єпархіального давньосховища [6, с. 21–22].

Принагідно відзначимо, що нове пожвавлення у справі збору церковних старожитностей у Чернігові (але вже без участі єпископа Антонія), сталося напередодні приїзду до місцевого губернського центру російського імператора Миколи II (1911). Тоді у ризниці Троїцько-Іллінського монастиря була змонтована виставка, що налічувала понад чотири тисячі експонатів. У 1912 р. Чернігівське давньосховище одержало нове приміщення – кімнату на III поверсі Єпархіального будинку. Під час Першої світової війни у приміщенні церковного музею облаштували шпиталь для поранених, а у 1921 р. колекція музею стала основою шойно організованого музею культів, який, у свою чергу, в 1925 р. увійшов до Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського.

Відтак, прослідкувавши дії влади́ки Антонія (Соколова) на чернігівській єпископській кафедрі, можна стверджувати, що поруч із ревним служінням Всевишньому, влади́ка проявив себе як поціновувач старовини, як людина, яка дбає про збереження культури, яка думає про майбутні покоління. Свідчення тому – облаштування місцевого музею церковних старожитностей. Він зумів згуртувати навколо себе істориків, краєзнавців, дослідників місцевих старожитностей, долучити до роботи кліриків єпархії, тим самим забезпечив максимальне наповнення колекції єпархіального

музею унікальними церковними речами. Постать архіпастиря заслуговує на повагу, визнання й потребує подальшого дослідження.

Джерела та література:

1. Антоній (Соколов) єпископ Чернігівський та Ніжинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.histori-ryasan.ru/node/4490>
2. Васютинский Ф. Речь, сказанная при погребении епископа Антония / Ф. Васютинский // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 12 (Часть неоф.) – С. 381–385.
3. Добровольский П. Об учреждении в Черниговской епархии епархиального древнехранилища / П. Добровольский // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 14 (Часть неоф.) – С. 396–402.
4. Дроздов В. Прибытие Преосвященнейшего Антония, епископа Черниговского и Нежинского / В. Дроздов // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 20 (Часть неоф.) – С. 739–742.
5. Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древнехранилища / В. Дроздов // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 14 (Часть неоф.) – С. 510–518.
6. Известия XIV Археологического съезда в городе Чернигове. 1–15 августа 1908 года. – Чернигов: Типография губернского земства, 1908. – 163 с.
7. Ковпаненко Н. Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України / Н. Г. Ковпаненко // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 100–110.
8. Курас Г. Церковная история в научном наследии Черниговской губернской архивной комиссии (1896–1919гг.) / Г. Курас // 1000 лет Черниговской епархии. – Чернигов, 1992. – С. 103–106.
9. Отчет председателя предварительного комитета // Труды Черниговского предварительного комитета – М., 1911. – Т. 3. – С. 4.
10. Офіційний сайт Чернігівської єпархії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.orthodox.com.ua/index.php?go=Pages&in=print&id=42>. – Заголовок з екрану.
11. Перекрестов Р. Об участии жителей посада Клиницы Суражского уезда в XIV археологическом съезде 1908 года / Р. Перекрестов // Скарбниця української культури. – 2008. – Вип. 2. – С. 131–135.
12. Тарасенко О. Ф. Перші філаретівські читання / О. Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 138–139.
13. Тупатиллов А. Речь при отпевании почившего Архипастыря, епископа Антония / А. Тупатиллов // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 13 (Часть неоф.) – С. 420–421.
14. Устав Черниговского епархиального древнехранилища. – Чернигов, 1907. – 12 с.
15. Формування колекцій музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0161-2.html>. – Заголовок з екрану.
16. Церковно-археологическая комиссия при Черниговском епархиальном древнехранении // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 7 (Часть оф.) – С. 238–243.
17. Чернявский В. Преосвященнейший Антоний, епископ Черниговский и Нежинский / В. Чернявский, В. Дроздов // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 9 (Часть неоф.) – С. 268–272.
18. Четыркин А. Слово при погребении Антония, епископа Черниговского и Нежинского / А. Четыркин // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 12 (Часть неоф.) – С. 378–381.
19. Шестириков А. Речь при погребении Антония, епископа Черниговского и Нежинского / А. Шестириков // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 12 (Часть неоф.) – С. 378–381.

Екатерина Литвин

К ВОПРОСУ О СОХРАНЕНИИ ЦЕРКОВНОГО НАСЛЕДИЯ ЧЕРНИГОВСКОЙ ЕПАРХИИ: ОПЫТ ЕПИСКОПА АНТОНИЯ (СОКОЛОВА)

В статье автор освещает епископа Антония как личность, прослеживает его жизненный путь, анализирует действия владыки по сохранению церковных древностей, определяет условия, которые способствовали началу сбора и сохранения культовых предметов в епархиальном музее, оценивает его вклад в организацию Черниговского епархиального древнехранилища.

Ключевые слова: епископ Антоний (Соколов), Черниговская епархия, Черниговское древнехранилище, церковные древности.

**ACCORDING TO THE ISSUE OF SAVING CHURCH'S HERITAGE IN CHERNIGIV
EPARCHY: THE EXPERIENCE OF BISHOP ANTHONY (SOKOLOV)**

The article highlights the figure of Bishop Anthony, gives biographical information about the Bishop, defining key milestones in the life of Anthony, which led him firstly to the church and then further affected the way of life of youth. The author also emphasizes the scientific interests of the future bishops. Also he is described in details as the head of the diocese, the servant of church and people, the deep connoisseur of church culture and conscious man who seeks to preserve the attractions of both material and spiritual heritage of the region.

Keywords: Bishop Anthony (Sokolov), Chernigov diocese, diocesan antiquarium, church antiquities.

УДК 392.5(477.52/.62)

Світлана Маховська

**ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ)**

У статті здійснено спробу проаналізувати сучасний стан збереження весільної обрядовості українців, зокрема на території Слобожанщини, в умовах глобалізації та євроінтеграції. Водночас визначено інновації у весіллі, пов'язані зі зміною ціннісних орієнтацій населення різних регіонів України під час антитерористичної операції (далі – АТО) на Сході країни.

Ключові слова: весільний обряд, євроінтеграція, глобалізація, інновація, трансформація, атрибут.

Будь-які чи то соціально-економічні, чи то політичні зміни в суспільстві неминуче ведуть до змін у культурному ландшафті етносу. У тій чи іншій мірі трансформаціям піддаються різні галузі духовної та матеріальної культури. І чим ці зміни чисельніші, тим динамічніше науковці повинні реагувати на них, щоб не загубити у вирі глобалізаційних реформ чогось важливого, що вже завтра історія вважатиме недослідженим минулим.

Особливої актуальності ця теза набула в останні кілька років, коли Україна вийшла на шлях євроінтеграції, яка по суті була однією із ключових вимог Революції гідності і в системі зовнішньополітичних пріоритетів країни посідає особливе місце. Адже коли мова йде про євроінтеграційні процеси, українська спільнота зосереджується виключно на діючій у провідних країнах світу моделі соціально-економічного розвитку як на єдиній бажаній для всіх українців. Культурна ж складова залишається поза увагою, на її зміни майже не звертають увагу. Помилковість такого підходу усвідомлюється з часом, коли серед причин того чи того історичного явища з'являються тези про низький рівень національної свідомості, про відсутність тяглості традицій, про особливості функціонування мови в окремих регіонах України тощо, про які варто говорити значно раніше – ще на етапі зародження цих тенденцій. Їх тривале замовчування, зумовлене політикою попередніх урядів, очевидно, виправдати можна, а от відсутність реакції наукової спільноти, наприклад, на стан збереження культурної спадщини мешканців Слобідської України, частина якої впродовж кількох останніх років перебуває в зоні антитерористичної операції, наші нащадки навряд чи зможуть нам пробачити.

Ситуація, що склалася сьогодні в Україні, зокрема на Південному Сході, лише для декого була прогнозованою, у більшості ж і досі залишається багато питань, на які складно знайти однозначні відповіді. Подібні питання виникають і в середовищі представників етнологічної науки, адже численні експедиційні дослідження цих територій, зокрема Донецької, Луганської, Харківської областей, упродовж останніх років практично не демонстрували результатів, які б викликали гостре занепокоєння. Власне тому зараз так важко чути в адресу тих, хто ще вчора був нашими інформантами, слова «терористи», «сепаратисти», «зрадники» тощо. Шукаючи пояснення сучасним подіям, варто розуміти, що думки про війну народжуються в умах людей, тому треба укорінювати в їх головах ідею миру та єдності.

Однак, у свідомості багатьох Слобожанщина, до складу якої у межах сучасного адміністративно-територіального поділу України входять Харківська область, південно-східні райони Сумщини, північні райони Донеччини та Луганщини, асоціюється з російськомовною культурою, а отже складається враження про наявність незначного відсотка українців у межах цього регіону. Хоча

статистичні дані переписів 1989 та 2001 рр. доводять, що українці переважають за чисельністю серед усього населення в усіх 24-х областях, а також у 468-ми із 490 районів, тобто в 95,5 % загальної кількості районів України. Зокрема, станом на 2001 р. серед жителів Донецької області українці склали 56,9 %, росіяни – 38,2 %, відповідно у Луганській – 58 % і 39 %, у Сумській – 88,8 % і 9,4 %, у Харківській – 70,7 % і 25,6 % [5]. Росіяни становили більшість лише на території Станично-Луганського району Луганської області, який разом з іншими є територією Слобідщини.

Наявна статистика констатує, що рівень домінування української складової в місцевій культурі значно вищий за загальноуявний. Довести чи спростувати цю думку можна лише за умови проведення комплексного дослідження регіону, у тому числі його весільної обрядовості. Адже здійснений на попередньому етапі роботи над темою аналіз фольклорно-етнографічних праць з окресленої проблематики [4] дозволяє констатувати, що попри численні дослідження слобожанського весілля, його розглядали загалом принагідно.

Як показують результати авторських польових обстежень, що проводилися впродовж 2010–2013 рр. на досліджуваній території, досить часто слобожани не асоціюють себе із носіями виняткових весільних традицій, сформованих на українському ґрунті. Проте, порівняльний аналіз традиційного і трансформованого варіантів весілля, здійснений на основі зібраних матеріалів, уможливив спростування такого досить хибного уявлення і вияскравив як неповторність слобожанської «свадьби», так і всієї культури слобідської частини України, якій сьогодні як ніколи важливо усвідомлювати себе українською.

Вважаємо за доцільне більш детально розглянути сучасні трансформації обряду весілля, спричинені як євроінтеграційними, так і глобалізаційними реаліями. У весільній обрядовості Слобожанщини періоду, який ми визначаємо як сучасність (80-і рр. ХХ – початок ХХІ ст.), констатуємо наявність трьох хронологічних відрізків.

Перший стосується перехідного стану весільного обряду, який був пов'язаний, як і українське весілля загалом, зі зміною статусу України, унаслідок здобуття незалежності. Адже вплив радянської догматики на функціонування одного із центральних ритуалів у сімейному циклі обрядовості важко заперечити. Показовим є той факт, що так звана радянська весільного простору здійснювалася у двох площинах – вертикальній та горизонтальній. З одного боку, елементи радянської доби проникали в обряд під час впровадження нової політики уряду (наприклад, через діяльність «Комісії по вивченню і впровадженню нових громадянських свят і обрядів УРСР»), а з іншого – їх появу можна вважати цілком закономірним віддзеркаленням радянського повсякдення. Яким чином зміщувалися акценти в 1990-х рр. після розпаду СРСР власне і репрезентує перший етап весільної обрядовості Слобожанщини, який ми виокремлюємо в межах сучасного зрізу її функціонування.

Станом на 90-і рр. ХХ ст. обрядовість старостів дещо скоротилася в часі (один – два дні) порівняно із традиційною, при цьому деякі елементи обряду помінялися місцями. Форма елементів обряду частково зберігалася, проте, унаслідок втрати історичної пам'яті про їхнє репродуктивне призначення, змінився порядок обрядових акцій. Якщо раніше етапи весілля були зумовлені причинно-наслідковими зв'язками, то обряд кінця ХХ – початку ХХІ ст. загалом став сукупністю складових, послідовність яких без будь-яких втрат почали змінювати учасники.

В умовах євроінтеграції, прискореної урбанізації та неминучих впливів глобалізаційних процесів весільний обряд міст та сіл Слобожанщини, продовжив зазнавати подальших трансформацій. Більш активна, ніж у попередні роки, комунікація між містом і селом вплинула на розширення взаємообміну між їхніми мешканцями інформацією про способи організації та проведення весілля. Нових особливих рис паралельно набуває і зміст весілля під впливом сучасних інформаційних технологій (телебачення, Інтернет, преса тощо).

Другий період характеризується інноваційними впливами, що стали концептуальними у становленні весільного обряду впродовж 2000–2013 рр. Трансформація слобожанської «свадьби» в цей період спостерігається на різних рівнях обрядовості: часовому, локативному, предметному, агентивному (агентному), акціональному, що пов'язано з проникненням в обрядову сферу нових форматів проведення весілля. Зокрема, ідеться про запозичення, які наситили весільний простір через засоби масової інформації та послуги розпорядників весіль.

До весільної програми, яку пропонує сучасний «тамада», за розповідями інформантів, останнім часом часто інкорпорується українські традиційні елементи. Проте, аналіз «типового» сценарію констатує, що локальну специфіку місцевого обряду враховують досить рідко. Це спричинено тим, що розпорядник весілля, по-перше, достатньо не володіє (а, зазвичай, і не може або не хоче володіти) знаннями щодо місцевої специфіки традиційного весільного обряду, по-друге, надає перевагу інформаційним джерелам, які мають масовий вияв: «Ну, зараз, я ж кажу, багато повиходило цих книжок «Весілля для тамади», там же багато його появилось, багато його

використовують» [1, арк. 28]. Зазвичай, весільний сценарій «тамади» обмежується переважно конкурсами-змаганнями між представниками двох родів.

Водночас, сучасне весілля на Слобожанщині характеризується широкою типологічною варіативністю. Зокрема, ідеться про модну тенденцію грати «кольорові» весілля («блакитні», «рожеві», «салатові» тощо), «шахтарські» (місце проведення – шахта), «шампанські» (місце проведення – завод шампанських вин). Більш поширеними є церемонії із використанням елементів американської весільної традиції, рідше можна зустріти гавайські та індіанські весілля.

З початком військового конфлікту на Сході України (2014 р.) можна говорити про ймовірність виокремлення *третього етапу* сучасних перетворень слобожанського весільного тла. Наразі констатувати глобальні структурні або змістові зміни складно, оскільки відсутня можливість сформувати повноцінну джерельну базу через бойові дії у двох (Донецька та Луганська) з чотирьох досліджуваних областей, які власне і презентують ці зміни найбільше. На сьогодні єдиним більш-менш доступним джерелом залишаються засоби масової інформації, зокрема соціальні мережі, які хоч і не завжди характеризуються об'єктивністю, але дозволяють здійснити певний аналіз анонсів, фото- та відеоматеріалів як журналістів, так і пересічних українців. Відтак, нами було розпочато складання т. зв. «щоденника весіль» періоду військового конфлікту на Сході України, який щодня поповнюється інформацією про новостворені подружжя серед учасників АТО – представників різних областей України. Припускаємо, що залучення свідчень з територій, які не входять до регіону дослідження, дозволить у подальшому виявити наявність або відсутність спільних рис у весільній обрядовості Слобожанщини та інших історико-етнографічних регіонів України, яка цілком виправдано реагує на стресові для українського суспільства ситуації.

Наведемо кілька уривків зі згадуваного вище «щоденника весіль»:

«07.09.2014 р.

Весілля по формі. У Кіровограді побрались Герой АТО і співробітниця УДСУНС

Бойові дії на Сході України, Іловайський котел, подвійне кульове поранення, полон і звільнення. Усе це пережив майор третього полку спеціального призначення 29-річний Євген Єршов із Кіровограда.

Олена Валюс служить в Управлінні Державної служби України з надзвичайних ситуацій у Кіровоградській області. Працює головним фахівцем відділу персоналу та має звання старшого лейтенанта служби цивільного захисту. З Женею познайомилась завдяки його другу, теж військовому.

За період доки Євген воював пара бачилася всього два рази. В останній приїзд чоловік запропонував Олені побратись. Вони одразу подали заяву та призначили дату. Одружуватися вирішили у формі, замість традиційних вбрань. «Це велика честь бути у формі на своєму весіллі, Женя пережив цю війну, і в іншому одязі ми себе не уявляємо у такий день», – каже Олена» [...] [2].

«08.11.2014 р.

Неймовірне весілля відгуляли бійці АТО: унікальна «військова» сукня та перефарбований БТР замість лімузина

У суботу 8 листопада [2014 року. – С. М.] в 42-му батальйоні територіальної оборони Кіровоградської області відбулося весілля [...]. Киянка Наталя Яблучанська і кіровоградець Антон Лізунов познайомилися під час бойових дій.

«Кілька тижнів весь батальйон готувався до весілля. Плаття нареченої пошили із камуфльованої «плац-палатки», святково прикрасили БРДМ і вирушили на ньому із свого польового табору (де не скажу) за 80 км в Артемівськ. Привітати наше подружжя зібралось дуже багато містян. Абсолютно незнайомі люди несли квіти, повітряні кульки, шампанське, в'язані речі. Бажали Перемоги! А це – повернутися живими і подарувати нашій прекрасній Україні щонайменше трійко діточок. Таких же гарних, як і їхні майбутні батьки!» – ідеться у дописі» [6].

«24.03.2015 р.

У Пісках зіграли «фронтове» весілля колишня журналістка і кіборг Бізон

У Пісках на Донеччині сьогодні відбулося весілля двох бійців батальйону «Карпатська Січ» – колишньої журналістки Лери та кіборга з позивним «Бізон». Молодятам подарували весільний торт. Вони обмінялися обручками в присутності комбата Олега Куцана і в мирний час збираються повторити процедуру в РАЦСі.

Весільну ніч молодята проведуть у Пісках, бо зараз у них бойове чергування [...]. Дай їм Бог здоров'я, щастя, і гірко!

Р. С: БТРа з весільними стрічками і лялькою не було...» [7].

«23.06.2015 р.

Волонтери організували «байкерське» весілля пораненому десантнику і його нареченій

Незвичайне весілля вирушило з-під стін військового шпиталю. Наречений був у військовій формі та з орденом «За мужність» на грудях, а наречена – у вишиваній сукні, – ідеться в сюжеті ТСН [від 23.06.2015 року. – С. М.]. 23-річний боєць 95-ї бригади Олексій Жовба і його наречена Сніжана збиралися побратися без урочистостей. Освідчився десантник дівчині ще рік тому, одружитися їм завадила війна. Молодята хотіли поїхати до РАГСу на таксі та без гостей. Утім, волонтери, які опікають бійців, влаштували їм справжнє свято – із байкерським весільним кортежем, гостями та вечіркою у ресторані. Уже завтра Олексій повернеться на лікування до шпиталю. А на серпень волонтери подарували їм весільну подорож...» [3].

«23.10.2016 р.

Фронтowe весілля: у Бахмуті одружилися молодята з 54-ї бригади

Віка та Андрій разом вже майже 20 років. Бійці 54-ї бригади одружилися в Бахмуті. [...] Церемонія відбулася у Бахмутському РАГСі. Наречені прийшли в камуфляжі. Андрій, як колишній десантник, у блакитному береті. До шлюбу пішов просто з наряду [...].

Підтримати пару приїхали бойові побратими. Вони ж – і свідки на весіллі. Мирослав, військовослужбовець 54-ї механізованої бригади ЗСУ, розповідає: «Це наш бойовий побратим, товариш. Віка – його бойова супутниця життя. Ну пара воєнна така буде. Тільки я не знаю, хто у них глава в родині буде. Віка – вона така, і Єфа, до речі, так, Віка – командир Єфи».

Після взаємного «так», наречених оголошують чоловіком та дружиною. Не забули і про подарунки. Молодій – торт, молодому – гарбуза. Далі без гучних святкувань. Бо у батальйоні «сухий закон». Кажуть, після війни відсвяткують» [8].

Обсяг наукової статті, на жаль, не дозволяє навести всі виявлені згадки про весілля останніх кількох років, що, здебільшого, стосуються учасників АТО. Це аж ніяк не означає, що українці, у тому числі й слобожани, які не мають відношення до передової, не проводять весільних обрядів. Однак, як показують анонси, фото- та відеоматеріали, найвиразніші зміни простежуються саме у весільній обрядовості, пов'язаній з одруженням військовослужбовців. І це зрозуміло, адже на стресові ситуації в суспільстві (такі, як, наприклад, війна) однією із перших реагує культура, у даному разі, – весільна обрядовість.

Отже, впродовж останніх двох років можна констатувати трансформації на кількох рівнях обряду:

1) Весільне вбрання. Сукню молодої (так само, як і костюм молодого) часто замінюють військовою формою, платтям, пошитим із камуфльованої тканини, або вишитим строєм. Подібний одяг обирають для себе і весільні гості. Нерідко вінок із квітів виконує функції фати молодої.

2) Атрибути. Молодята чіпляють на груди жовто-блакитні стрічки, бутоньєрки, нагороди, отримані під час бойових дій, яким у народній традиції відповідали букетики із живих або штучних квітів. В оформленні приміщень для святкування весілля використовують державну символіку та інші атрибути із патріотичним забарвленням. Букет молодої також формується з квітів кольору державного прапора України.

3) Весільний транспорт. Для весіль, що організують безпосередньо в зоні АТО, використовують, здебільшого, машини військового призначення, зокрема, бронетранспортери.

4) Типологія. Фіксуємо поодинокі випадки поєднання типологічно різних видів весілля: військового і байкерського, військового і кольорового, військового і традиційного тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що наведений аналітичний огляд є неповним, оскільки вплив євроінтеграційних та глобалізаційних процесів на збереження традиційної української культури, зокрема весільної обрядовості як мешканців Слобожанщини, так і інших регіонів України, є безперервним явищем сьогодення, яке потребує часу для осмислення. Тому воно і надалі залишатиметься предметом нашого дослідження.

Джерела та література:

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14–5. – Од. зб. 719. – 29 арк.
2. Весілля по формі. У Кіровограді побрались Герой АТО і співробітниця У ДСНС // Novosti. kr. ua. – Режим доступу: <http://www.novosti.kr.ua/news/vesillya-po-formi-u-kirovogradi-pobralis-geroj-ato-i-spivrobitnicya-u-dsns-foto.html>.
3. Волонтери організували «байкерське» весілля пораненому десантнику і його нареченій // ТСН. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ato/volonter-i-organizuvali-baykarske-vesillya-porananomu-desantniku-i-yogo-narecheniy-444339.html>.
4. Маховська С. Весілля Слобожанщини як предмет наукових досліджень: історіографія проблеми / Маховська Світлана // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2011. – № 10. – С. 162–168.

5. Скляр В. Визначальні ознаки етнічного складу населення сучасної України / Володимир Скляр // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Вип. 2. – К. : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – 2012. – С. 479–491.

6. Тимощук Ю. Неймовірне весілля відгуляли бійці АТО: унікальна «військова» сукня та перефарбований БТР замість лімузина // Вікна. – Режим доступу: <http://vikna.if.ua/news/category/ua/2014/11/12/24965/view#ad-image-0>.

7. У Пісках зіграли «фронтове» весілля колишня журналістка і кіборг Бізон // ТСН. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ato/u-piskah-zigrali-frontove-vesillya-kolishnya-zhurnalistka-i-kiborg-bizon-417407.html>.

8. Фронтове весілля: у Бахмуті одружилися молодята з 54-ї бригади // 5 канал. Перший. Український. Інформаційний. – Режим доступу: <http://www.5.ua/suspilstvo/frontove-vesillia-u-bahmuti-odruzhylysia-molodiata-z-54i-bryhady-129164.html>.

Светлана Маховская

ВЛИЯНИЕ ЕВРОИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА СОХРАНЕНИЕ ТРАДИЦИОННОЙ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ СВАДЕБНОЙ ОБРЯДНОСТИ)

В статье предпринята попытка проанализировать современное состояние сохранения свадебной обрядности украинцев, в частности на территории Слобожанщины, в условиях глобализации и евроинтеграции. В то же время определены инновации в свадьбе, связанные с изменением ценностных ориентаций населения различных регионов Украины во время антитеррористической операции на Востоке страны.

Ключевые слова: свадебный обряд, евроинтеграция, глобализация, инновация, трансформация, атрибут.

Svitlana Makhovska

INFLUENCE OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESS AT TRADITIONAL UKRAINIAN CULTURE (ACCORDING TO THE MATERIALS OF WEDDING CEREMONY)

The article attempts to analyze the current state of conservation of the wedding rites of Ukrainians, particularly in the territory of Slobozhanshchyna in the context of globalization and European integration. At the same time defined innovation in the wedding associated with changes in the value orientations of the population of different regions of Ukraine during the antiterrorist operation in the East of the country.

Keywords: wedding ceremony, European integration, globalizations, innovation, transformation, attribute.

УДК 316.3(477)

Інга Субботіна

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ (ЗА ПІДСУМКАМИ ПЕРЕПISУ НАСЕЛЕННЯ 2001 РОКУ)

У статті на основі статистичних даних загального перепису населення 2001 року аналізується специфіка соціальної стратифікації українського суспільства. Вказано на складнощі, що виникають при ідентифікації різних соціальних верств в українському соціумі. Розглянуто особливості формування стратифікаційної системи в Україні 1990-х – початку 2000-х років. Приділено увагу питанню визначення статусних відмінностей між соціальними групами в українському суспільстві перехідного періоду.

Ключові слова: загальний перепис населення, статистичні дані, соціальна стратифікація, український соціум, соціальні групи.

Успішність інтеграції України до європейського економічного простору значною мірою залежить від особливостей формування стратифікаційної системи сучасного українського суспільства. Внаслідок трансформаційних процесів 1990-х років класова структура пострадянських держав зазнала значних змін.

Тип соціальної структури, що складається в Україні, безперечно впливає на соціально-економічні і політичні перспективи незалежної держави. Без ґрунтовних знань щодо стратифікаційних процесів та особливостей їх розвитку в українському соціумі неможливо ефективно здійснювати економічну, соціальну, культурну політику. Враховуючи невизначеність, яка залишається стосовно цього питання і зараз, вкрай необхідним стає поєднання зусиль фахівців усіх суспільних дисциплін стосовно вивчення стратифікаційних змін, що відбулися в Україні за період її незалежного державного існування.

Дослідження, здійснене у запропонованій науковій статті, стосується періоду кінця ХХ – початку ХХІ століть. Територіальні межі охоплюють територію України у сучасних її кордонах. В основу авторського районування були покладені історико-географічні, соціально-економічні та демографічні критерії, а також адміністративно-територіальний поділ республіки на момент проведення першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Врахування вказаних критеріїв дає підстави для виокремлення таких регіонів: Східного (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська області), Північно-Східного (Полтавська, Сумська, Харківська області), Центрального (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області), Західного (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області) та Південного (Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим).

Об'єктом вивчення є населення України. Предметом дослідження є специфіка соціальних стратифікаційних процесів в українському соціумі вказаного періоду.

На сьогодні відсутні фундаментальні історичні праці щодо змін у соціальній структурі незалежної України. Авторами сучасних тематичних досліджень є соціологи, філософи, демографи та економісти, які основну увагу приділяють аналізу соціальних причин та наслідків політичної та економічної кризи в країні, характеристиці українського середнього класу, політичної та економічної еліти, нижчих верств населення [1]. Зокрема, докладно розкриті сутність і зміст кількісних та якісних змін соціальної структури населення в монографії «Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи» [2]. У праці визначено стратегічні напрями та перспективи соціально-демографічного розвитку країни, обґрунтовано пріоритети забезпечення зайнятості населення і розвитку людських ресурсів, а також системи робочих місць з урахуванням інноваційно-технологічних зрушень в економіці. Важливо й те, що тематикою цікавляться як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці [3]. Однак більшості аналітичних праць бракує ґрунтовної джерельної бази, основаної на статистичних підсумках загальних переписів населення і насамперед Всеукраїнського перепису 2001 року.

Відмова від традиційного для радянських часів поділу населення на три соціальні класи при складанні програми першого Всеукраїнського перепису населення була зумовлена як об'єктивними змінами в структурі українського суспільства, так і необхідністю привести переписні дані у відповідність до міжнародних стандартів. При проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 року, замість питання про суспільні групи до програми перепису було включене питання про заняття на основній роботі та становище в занятті.

Найбільш загальною і визнаною схемою класового поділу у сучасній соціології є поділ населення на три страти: вищу, середню та нижчу. До вищого класу відносять осіб, які мають у власності ресурси, або можуть їх контролювати, а основну частку своїх доходів мають від інвестицій. У сучасній Україні важко ідентифікувати представників як вищого, так і середнього класу, до якого у західних країнах належить більшість так званих «білих комірців», тобто осіб, котрі зайняті розумовою працею і мають доходи, що відповідають їх кваліфікації (за міжнародними стандартами це – законодавці, вищі державні службовці, керівники, професіонали, технічні службовці) [4].

За твердженням українських соціологів, групи спеціалістів-інженерів, лікарів, вчителів, наукових співробітників державних інститутів тощо відносяться до найбіднішого класу, так званих «нових бідних». Значну частину представників таких професійних груп в Україні як професіонали, фахівці та технічні службовці, незважаючи на їх приналежність до «білокомірцевих» робітників відносять до нижчого класу. Вважається, що в нашій країні середній клас репрезентують менеджери та спеціалісти підприємств з іноземним капіталом, приватних підприємств, банків, інформаційної індустрії, а також дрібні підприємці торгівлі, сфери послуг і виробництва товарів, фермери, що створили прибуткове господарство тощо.

Нижчий клас в Україні представлений особами, що займаються переважно фізичною працею. До даної групи відносяться робітники сфери обслуговування та торгівлі, кваліфіковані працівники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства, оператори та складальники устаткування і машин, представники найпростіших професій. За оцінками спеціалістів на початку ХХІ століття нижчий клас складав майже 80% населення країни [5]. Така ситуація становить серйозну загрозу для подальшого розвитку суспільства і викликана не лише переважанням осіб,

зайнятих фізичною працею, але й віднесенням до нижчого класу висококваліфікованих робітників бюджетної сфери з низьким рівнем доходів.

Одним з найважливіших критеріїв визначення соціального статусу особистості є її професійна належність. За підсумками першого Всеукраїнського перепису населення найчисельнішою в країні була група робітників, зайнятих переважно фізичною працею (60,7 %) [6]. При цьому найбільшу питому вагу мала група представників найпростіших професій (п'ята частина від загальної кількості зайнятого населення, або третина від загальної кількості «синькокомірцевої» групи). Переважно це селяни (64,8 %), які працювали в особистому підсобному господарстві. Питома вага кваліфікованих працівників сільського господарства була надзвичайно малою і становила 2,6 %. Значний відсоток представників так званого «нижчого нижчого класу» за умов наявності високого освітнього рівня населення свідчить про незбалансованість соціальної структури в Україні. Питома вага робітників, що зайняті переважно розумовою працею, за підсумками перепису 2001 року складала лише 39 % від загальної кількості зайнятих. Навіть якщо їх умовно вважати представниками вищого та середнього класу [7, с. 465], то все одно їх питома вага була значно меншою, ніж це потрібно для нормального функціонування суспільства, стабільності його структур.

Найбільш чисельною групою «білокомірцевих» у 2001 році були «фахівці» (до них віднесені агенти, адміністратори, диспетчери, інструктори, лаборанти, оператори, механіки тощо), частка яких у структурі зайнятого населення країни нараховувала 13,9 %. Трохи меншою питомаю вагою характеризувалися групи «професіоналів» (11,4 %) та «законодавців, вищих держслужбовців, керівників» (10 %). Найменш чисельною професійною групою у категорії білокомірцевих була група «технічних службовців» (3,6 %): секретарки, друкарки тощо.

При аналізі складу зайнятого населення за групами занять слід відмітити суттєві відмінності в цьому розподілі у міських і сільських поселеннях. Насамперед привертає увагу висока концентрація у містах працівників, зайнятих розумовою працею (понад 80 % від усієї кількості «білокомірцевих» та 46,5 % від загальної чисельності зайнятих мешканців міст). У структурі зайнятого населення села найбільш чисельну категорію становили представники найпростіших професій (40,1 % від загальної кількості зайнятих селян), а осіб, зайнятих розумовою працею в селах налічувалось лише 22,6 %. Така тенденція пояснюється відсутністю відповідних робочих місць, переважаючою зайнятістю сільських жителів в особистому підсобному господарстві, невисоким освітнім рівнем, а отже і збереженням низького соціального статусу селян.

Співвідношення «білокомірцевих» працівників жіночої та чоловічої статі також має певні специфічні особливості в залежності від типу поселень. У селах, по-перше, питома вага жінок, зайнятих розумовою працею, була удвічі більшою, ніж чоловіків (у місті – в 1,5 рази), по-друге, у сільській місцевості в групі законодавців, держслужбовців та керівників питома вага жінок та чоловіків становила по 5,6 % від загальної чисельності представників відповідної статі (у містах серед чоловіків відповідний показник був більшим, ніж серед жінок: 14 та 10 %). Майже половина жінок продовжувала займатися некваліфікованою працею, а серед «законодавців, вищих державних службовців, керівників» була високою зайнятість жінок у групі «керівників структурних підрозділів» (у тому числі – завідуючих дитячих садків, відділів кадрів, головних бухгалтерів та ін.).

У регіональному розрізі [8] розподіл зайнятого населення за групами занять істотно залежав від господарської спеціалізації регіонів. Найвищі показники питокої ваги робітників розумової праці, зокрема, «законодавців, вищих держслужбовців, керівників» та «професіоналів», спостерігалися у Центральному (42,6 % від всього зайнятого населення регіону) та Північно-Східному (41,5 %) регіонах. Така ситуація пояснювалася впливом на загальні показники специфіки соціально-економічної діяльності найбільших адміністративних та наукових центрів України – Києва (Центральний регіон) та Харкова (Північно-Східний регіон), в яких зосереджена переважна більшість працівників зазначених груп. Найменшою питомаю вагою «білокомірцевих» відрізнявся Західний регіон (33,8 %), який залишався здебільшого аграрним, економічно нерозвинутим, з високим рівнем безробіття. Тому й частка осіб, що виконували найпростішу роботу (значною мірою в сільському та підсобному господарстві) була найбільшою саме в західних областях України – 32,4 %.

Свої специфічні відзнаки мала й структура зайнятості в областях Південного регіону, в якій показники питокої ваги груп працівників сфери обслуговування та торгівлі, а також кваліфікованих працівників сільського господарства, риборозведення та рибальства були найвищими в Україні (13,3 та 3,4 % відповідно). Це пояснюється особливостями географічного розміщення регіону, яке зумовлює наявність великої кількості санаторно-лікувальних закладів, будинків відпочинку та риболовецьких підприємств.

На Сході країни зосереджувався значний відсоток кваліфікованих працівників з інструментом (17,8 %) та операторів і складальників устаткування та машин (17,9 %), що обумовлено поширенням

у даному регіоні професій, пов'язаних з видобутком корисних копалин та обслуговуванням устаткування, що їх переробляє.

Отже, специфіка стратифікаційної системи в Україні полягала у відсутності чітких рис, що вказували б на приналежність особи до певної соціальної групи. Соціально-демографічна характеристика переконливо свідчила про наявність як гендерних проблем у професійній сфері, так і суттєвих статусних відмінностей сільських та міських жителів. Наявність великих міст, загальна чисельність міських жителів напряму пов'язані зі специфікою зайнятості населення, що визначає соціальну структуру регіонів країни.

Ще одним критерієм стратифікації є статус зайнятості, за яким населення країни поділялось на працюючих за наймом, членів колективних підприємств, роботодавців, самозайнятих та безоплатно працюючих членів сім'ї. Найбільш чисельною як в Україні була група найманих робітників, питома вага якої за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року становила 82,6 % від загальної кількості зайнятого населення країни [9]. Серед міських жителів наймані працівники склали майже 92 % від загальної кількості зайнятого населення, а на селі – лише 64 %. При цьому слід враховувати, що майже 27 % зайнятих економічною діяльністю селян залишилися неklasифікованими за статусом зайнятості. Серед найманих робітників в Україні спостерігалось незначне переважання чоловіків над жінками (51,3 та 48,7 % відповідно), і хоча у сільській місцевості цей розрив був трохи більшим (53,8 та 46,2 %), він обумовлювався лише переважанням чоловіків над жінками в категорії зайнятого населення.

Наступною за чисельністю була група членів колективних підприємств (3,8 %), здебільшого колишніх колгоспників (майже 65 % всіх членів кооперативних підприємств України – сільські жителі). Більшість професій, які поширені серед членів колективних підприємств, відносяться до так званих «чоловічих» занять, тому питома вага чоловіків у даній групі була майже у півтора рази вищою, ніж жінок. Особливо яскраво ця диспропорція була виражена у сільській місцевості, де чоловіки чисельно переважали над жінками майже удвічі (за рахунок чоловіків-трактористів, механізаторів, дровоколів, машиністів тощо). Серед міського населення співвідношення чоловіків та жінок серед членів колективних підприємств становило відповідно 52,2 та 47,8 %.

Привертають увагу й відносно нові для України групи роботодавців та самозайнятих осіб, які управляли своїм власним підприємством (лише 1,1 % від усіх зайнятих) або займалися на самостійній основі професійною чи комерційною діяльністю (2,9 %). У порівнянні з країнами Західної Європи [10, с. 304], частка самозайнятих в Україні була майже удвічі меншою. Певною мірою це пов'язано з тим, що люди, засновуючи свій власний бізнес, зазвичай продовжували працювати на своїх посадах як наймані працівники, тому їх важко коректно класифікувати. Однак вже стала помітною тенденція зростання числа власників малих підприємств та підприємців-фізичних осіб в Україні, що у майбутньому мало б призвести до створення в країні чисельного класу підприємців.

Переважає більшість роботодавців (54,8 %) та самозайнятих (64,8 %) зосереджувалися у сфері оптової та роздрібної торгівлі, торгівлі транспортними засобами та наданні послуг з ремонту. Ця категорія населення, яка репрезентувала середній клас в Україні, представлена передусім чоловіками: серед роботодавців їх 68 % (у сільській місцевості – 70 %), а серед самозайнятих – 59 % (у селах – 65,1 %). Ширшим був і діапазон галузевої діяльності чоловіків. Питома вага молоді віком до 30 років серед досліджуваних категорій населення складала 17–22 % від загальної чисельності представників даних груп.

Найменшою за чисельністю є група «безоплатно працюючих членів сім'ї», частка якої у структурі зайнятого населення країни становила лише 0,1 % і до якої передусім входили родичі власників невеликого бізнесу. Саме ця категорія населення мала у своєму складі найбільшу питому вагу жінок (майже 56 % від загальної кількості зайнятих у даній групі) і молоді (30,9 %), які, як правило, були зайняті у найменш престижних та низькооплачуваних сферах. При цьому, якщо серед безоплатно працюючих членів сім'ї чоловічої статі 35,6 % складала молодь віком до 30 років, то серед жінок найбільшу питому вагу у цій групі мали особи віком від 30 до 49 років. Найбільша частка осіб, що безоплатно працювали на сімейному підприємстві, спостерігалася у сільському господарстві (44,7 % від числа всіх безоплатно працюючих) і в галузі торгівлі та надання послуг (28,3 %). Третина осіб з таким статусом зайнятості були представниками найпростіших професій (32,7 %). Група безоплатно працюючих мала порівняно невисокий рівень освіти (на 1000 осіб лише 138 мали повну вищу освіту).

На регіональному рівні найбільшою відносною чисельністю осіб, працюючих за наймом характеризувався Східний регіон (91,4 % від загальної кількості працюючого населення), найменшою – Західний (71,2 %). Низький показник питомої ваги найманих працівників у західних областях України пояснювався переважанням у регіоні сільських жителів, серед яких близько 40 % залишилися нерозподіленими за відповідними групами.

Майже удвічі більшою, ніж у цілому по Україні, питомою вагою осіб зі статусом «члени колективних підприємств, кооперативів» відрізнявся Південний регіон, в якому вони склали 6,1 %, що пояснювалося особливостями його господарської спеціалізації. У структурі зайнятого населення південних областей України була більшою, ніж в інших регіонах, питома вага роботодавців (1,3%), самозайнятих (4,1 %) та безоплатно працюючих членів сім'ї (0,2 %). Щорічний приплив туристів та відпочиваючих у даний регіон надає чимало можливостей для розвитку підприємницької діяльності. В інших регіонах питома вага роботодавців, самозайнятих та безоплатно працюючих членів сім'ї майже не виходила за межі загальноукраїнських показників.

Загалом поява категорій роботодавців, найманих робітників і самозайнятих стала визначальним проявом сучасного етапу розвитку суспільства. Регіональною особливістю була більша чисельність осіб, працюючих за наймом в індустріальних областях, що пояснюється збереженням у них переважання робітників. Самозайнятість населення притаманна передусім аграрним регіонам України.

Інформація про джерела засобів існування надає можливість деталізувати аналіз соціальної структури населення. Найбільш чисельними групами, сформованими на підставі відповідей на питання перепису 2001 року щодо джерел засобів існування, були групи зайнятого населення – 31,8 % (включаючи як працюючих за наймом, так і самозайнятих, власників підприємств та безоплатно працюючих членів сім'ї тощо), утриманців окремих осіб – 31,1 %, та осіб, які знаходилися на державному забезпеченні, зокрема, пенсіонерів – 27,4 % [11].

В Україні майже немає класу власників, який би основні доходи отримував від володіння майном. За даними дослідження Держкомстату України, «доходи від власності та капіталу ... не досягають і 1 % грошових доходів середнього домогосподарства», а питома вага осіб, які отримують прибуток від власності ще нещодавно складала 0,2% від загальної кількості населення країни [12, с. 7]. Клас власників, який повинен стати важливою складовою середнього класу, ще тільки-но починає формуватися.

Найбільша питома вага осіб, головним джерелом існування яких є пенсія, була серед жінок країни (30,7 % від їх загальної кількості, а серед чоловіків – лише 19,8 %) [13]. Враховуючи диспропорцію співвідношення чоловіків і жінок пенсійного віку, така ситуація була закономірною. Жінки переважали у групі осіб, зайнятих у сімейному виробництві без оплати праці (55 %), серед осіб, які основним джерелом існування вважають державну соціальну допомогу (83 %) та допомогу по безробіттю (58,3 %), а також у групі утриманців окремих осіб (52,7 %). Натомість усі інші, більш прибуткові джерела засобів існування, мали чоловіки, що, як і раніше, робило жінок залежними від своїх «годувальників».

Головною відмінністю між джерелами засобів існування городян і селян є отримання прибутку останніх значною мірою від роботи в особистому підсобному господарстві. Питома вага сільських жителів, які вказали дане джерело прибутку, становила у 2001 році 10,3 % від їх загальної кількості. При цьому 18,4 % селян мали два джерела засобів існування, 65,9 % з яких додатковим джерелом назвали знов-таки роботу в особистому підсобному господарстві. У містах лише 8,1 % жителів мали два або більше джерел прибутку. При цьому робота в особистому підсобному господарстві серед мешканців міст приносила додатковий прибуток лише 23,5 % осіб, іншим додатково допомагала прожити пенсія (25,1 %), соціальне забезпечення (11,2 %), стипендія (7,2 %) та ін. У порівнянні з містом, на селі майже на третину є вищою була питома вага пенсіонерів (31,1 %) (що пояснюється більш інтенсивним старінням населення українського села), тоді як у містах нараховувалося на 4,6 % більше утриманців окремих осіб (32,6 %), в основному – діти та молодь, яка навчалася.

Незважаючи на спроби реформування відносин власності в аграрному секторі, фермерське господарство або інші форми власності так і не набули в Україні значного поширення. За даними перепису 2001 року лише 0,7 % селян отримували основний прибуток від зайнятості на власному підприємстві, на індивідуальній основі чи власного селянського господарства, що було майже удвічі менше, ніж у містах. Відсутність ініціативи стала ще одним фактором низького соціального статусу сучасного українського селянства [14].

Аналіз вікової структури населення, у поєднанні з основним джерелом засобів існування, показав, що молодь віком від 16 до 30 років зазвичай не мала власних джерел засобів існування. Дані перепису свідчать, що 45,8 % молоді у зазначеному віці перебували на утриманні держави або окремих осіб. Крім того, 2,4 % молоді основним джерелом існування назвали допомогу по безробіттю, а 17,9 % - роботу в особистому підсобному господарстві. У категорії від 30 років і старше зростала питома вага осіб, зайнятих на власному виробництві, у власному селянському (фермерському) господарстві, а також осіб, що отримували доходи від власності. Серед

представників даної вікової категорії водночас була найбільшою питома вага осіб, основним джерелом існування яких була допомога по безробіттю.

На особливу увагу заслуговує ситуація, що склалася у Західному регіоні, де при відносно сприятливій демографічній ситуації була найбільшою питома вага осіб, головним джерелом доходів яких була робота в особистому підсобному господарстві – 8,6 % (що майже у 2,5 рази більше, ніж по країні у цілому). В західних областях також зафіксована найвища частка осіб, що назвали допомогу по безробіттю основним джерелом прибутку (2,1 %). Цей регіон має значний демографічний потенціал, однак за несприятливих економічних умов його швидко буде вичерпано. Негативну роль відіграватиме й еміграція – вже зараз багато мешканців прикордонних західних областей працюють за кордоном.

В інших регіонах ситуація відповідала загальноукраїнським тенденціям. Можна тільки вказати на значний відсоток осіб, що отримували свій основний прибуток від пенсії у Східному (26,9 %), Північно-Східному (26,9 %) та Центральному (26,7 %) регіонах, що є цілком закономірною тенденцією, враховуючи демографічну ситуацію у відповідних областях. Стосовно Південного регіону, слід вказати на вдвічі більшу, ніж по Україні в цілому, питому вагу осіб, які отримували доходи від власності (0,4 %), що пояснювалося прибутками за здані в оренду житлові приміщення, земельні ділянки, гаражі, дачі тощо.

Вивчення складу населення за джерелами засобів існування у цілому підтверджує вже виявлені риси демографічного дисбалансу в соціальних процесах. Більшість тих, хто живе на утриманні працюючих членів сім'ї, складають жінки і молодь. Саме кількість і розміри міських населених пунктів впливають на рівень соціально-економічного розвитку регіонів.

Таким чином, аналіз соціальної структури сучасної України у період кінця ХХ – початку ХХІ століть дозволяє припустити, що її формування відбувалося за так званим латиноамериканським зразком, що характеризується різкою соціальною поляризацією населення, зумовленою його майновим розшаруванням, майже повною відсутністю середнього класу, зубожінням переважної більшості громадян. Незначна частка роботодавців, самозайнятих осіб та осіб, що отримували прибуток від власності, численність групи осіб, зайнятих фізичною працею і, зокрема, представників найпростіших професій, свідчить про незбалансованість соціальних процесів, що є значною перешкодою на шляху економічного та політичного розвитку українського суспільства.

Джерела та література:

1. Амбросов В.Я., Булавка О.Г., Вакуленко В.М., Вітвіцький В.В., Єрмакович С.О. Соціальна структура села: Навч. посіб. / Інститут аграрної економіки УААН ; Українська академія держ. управління при Президентові України; Український НДІ продуктивності агропромислового комплексу Міністерства аграрної політики України / П.Т. Саблук (ред.), М.К. Орлатий (ред.). — К., 2002. — 465с.; Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В. Стешенко. — К.: НАН України, Інститут економіки, 2001. — 560 с. та ін.
2. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи. — Черкаси: Брама-Україна, 2006. — 620 с.
3. Волес К., Харпфер К. Деякі риси нового середнього класу в посткомуністичних країнах центральної та східної Європи // Независимый информационно-аналитический ресурс «Диалог.ua.» — 20 ноября 2003 г. — Режим доступа до ресурсу: <http://www.dialogs.org.ua/ru/theme/page2.html>
4. Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства і передумови становлення середнього класу // Нова політика. — 2002. — № 1. — С. 5–11.
5. Грицанюк В. Середній клас: теоретичні аспекти // Етнокультурні проблеми політичного процесу в Україні: Колективна монографія / Ред. кол. Мельник В.П. (голова), Денисенко В.П., Колодій А.Ф., Лисий В.П., Мальський М.З., Пашук А.І., Черниш Н.Й., Поліщук М.В., Романюк А.С., Світа Г.М., Угрин Л.Я. — Львів, 2000 // <http://westukr.itgo.com/Hrycaniuk.html>.
6. Наступні показники розраховано автором за: Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за групами занять. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. — К.: Державний комітет статистики України, 2004. — С. 8–13.
7. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / За ред. І.Ф. Кураса, С.І. Пірождкова. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 558 с.
8. Наступні показники розраховано автором за: Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за групами занять. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. — К.: Державний комітет статистики України, 2004. — С. 14–93.

9. Наступні показники розраховано автором за: Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за статусом занятості. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С.7, 9–35, 106–107, 177.

10. Гіденс Е. Соціологія. Переклад з англійської В.Шовкуна, А.Олійника. – К.: Основи, 1999. – 726 с.

11. Наступні показники розраховано автором за: Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за видами економічної діяльності. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 240–399.

12. Лібанова Е. Вказана праця. – С. 5–11.

13. Наступні показники розраховано автором за: Джерела засобів існування населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 8–11.

14. Прибиткова І. Метаморфози колгоспного селянства // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2004. – С. 44–53.

Инга Субботина

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В КОНЦЕ XX - НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ (ПО ИТОГАМ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 2001 ГОДА)

В статье на основе статистических данных всеобщей переписи населения 2001 года анализируется специфика социальной стратификации украинского общества. Указано на сложности, возникающие при идентификации различных социальных слоев в украинском социуме. Рассмотрены особенности формирования стратификационной системы в Украине 1990-х - начале 2000-х годов. Уделено внимание вопросу определения статусных различий между социальными группами в украинском обществе переходного периода.

Ключевые слова: всеобщая перепись населения, статистические данные, социальная стратификация, украинский социум, социальные группы.

Inha Subbotina

PECULIARITIES OF UKRAINIAN SOCIETY SOCIAL CULTURE AT THE END OF XXTH – IN THE BEGINING OF XXI CENTURY (BASED ON CENSUS OF 2001)

The research analyses the specifics of social stratification of Ukrainian society on the basis of statistics of the Census in 2001. It is indicated on difficulties encountered in the identification of different social groups in Ukrainian society. The features of the formation of the stratification system in Ukraine of 1990 – early 2000's. Attention is paid to the issue of determining the status differences between social groups in Ukrainian society in transition.

Keywords: general census statistics, social stratification, Ukrainian society, social groups.

УДК 902(477.51)

Людмила Ясновська

МІЖНАРОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ЯК ФАКТОР ІНТЕГРАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАУКОВИЙ ТА ОСВІТНІЙ ПРОСТІР

У статті розглядається діяльність міжнародних археологічних експедицій на Чернігівщині протягом другої половини XX – на початку XXI ст. Особливу увагу приділено участі студентів у роботі Шестовицької, Батурицької археологічних експедицій на базі яких діяла міжнародна літня польова школа молодих археологів.

Ключові слова: Міжнародна археологічна експедиція, школа молодих археологів, Чернігів, Новгород-Сіверський, Шестовиця, Батурин.

Археологічна спадщина України є невід’ємною складовою археологічної спадщини Європи і людства в цілому. Територія сучасної Чернігівської області, розташована на межі ландшафтних зон, у доісторичні часи стала ареалом контактів різноманітних культур та етносів. Відтак у регіоні репрезентовані старожитності переважної більшості археологічних культур, відомих у Центрально-

Східній Європі. Чернігівщина має 1723 пам'ятки археології національного значення та 3848 місцевого значення.

Систематичні розкопки археологічних старожитностей Чернігівщини розпочав у 70-х рр. XIX ст. Д.Я. Самоквасов, які плідно були продовжені в 20–30-х рр. XX ст. П.І. Смолічевим, М.О. Макаренком, В.І. Моргилевським та ін. У післявоєнну добу відзначається активізація робіт археологічних експедицій на теренах Чернігово-Сіверщини, особливо спільними дослідженнями академічних Інститутів Москви та Києва та місцевими фахівцями [12, с. 117; 13]. Саме на цей час припадає початок робіт на теренах Чернігівщини міжнародних експедицій.

Так, у зв'язку з розробкою сектором слов'яно-руської археології ІМК АН СРСР теми «Місто та село в Давній Русі» у 1956 р. була створена Радянсько-Болгарської археологічна експедиція. До її складу входили представники Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, Інституту археології АН УРСР, Інституту археології АН Болгарської народної республіки, Інституту історії АН БРСР та Чернігівського історичного музею. У плани експедиції входили дослідження не тільки Чернігова, а й археологічних комплексів в с. Шестовиці та по берегах р. Росі [10, с. 1], які не були проведені.

Члени експедиції звернулися до вивчення залишків архітектурної пам'ятки, відкритої В.К. Гончаровим у 1955 р. під час прокладання будівельниками каналізаційної траншеї в північно-східній частині чернігівського Дитинця. Результати розкопок 1956 р., дали можливість відтворити схем-план храму та деякі його пропорції [1]. Крім досліджень залишків архітектурної споруди Радянсько-Болгарська експедиція провела розкопки та шурфовку на території Передгороддя, поблизу П'ятницької церкви, та звернулася до вивчення культурних шарів Єлецького монастиря [10, с. 2].

Потрібно звернути увагу, що у складі Радянсько-Болгарської експедиції АН СРСР проходили свою навчальну археологічну практику студенти та аспіранти Московського державного університету імені М. Ломоносова – майбутні дослідники історії та культури Давньоруської держави. Серед них Г.Г. Вознесенська, В.П. Даркевич, Л.С. Розанова, Н.В. Риндіна та інші.

Наступна нагода у співпраці з зарубіжними науковцями сталася на початку 80-х рр. XX ст. За ініціативи молодіжних організацій Сербії та України у 1982 р. на базі Новгород-Сіверської археологічної експедиції під керівництвом О.П. Моці, В.П. Коваленка та А.В. Кузи працював українсько-сербський загін. Молоді дослідники прийняли участь у розкопках на території дитинця та посаду Новгорода-Сіверського [6] та ознайомились з археологічними та природними пам'ятками Новгород-Сіверського Полісся.

З перших років незалежності України на території Чернігівщини активізувалися археологічні розкопки. Так, у 1998 р. дослідження Шестовицького археологічного комплексу в урочищі Коровель, що складається з городища з прилеглими до нього посадом і подолом, а також численними курганами групами, були відновлені Міжнародною експедицією Інституту археології НАН України і Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (В.П. Коваленко, О.П. Моця, Ю.М. Ситий) за участі Технічно-природничо-наукового університету Норвегії (А. Стальсберг) [5].

Міжнародна Шестовицька археологічна експедиція стала однією з найбільших у Східній Європі, у складі якої плідно співпрацювали вчені з України: Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Чернігівський державний (з 2010 р. Національний) педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, Київський Національний університет імені Т.Г. Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія» імені Г. Сковороди, Ніжинський державний університет імені М.В. Гоголя; Росії: Інститут археології РАН, Московський державний університет імені М.В. Ломоносова, Брянський державний університет імені Г. Петровського; Білорусі: Гомельський державний університет імені Ф. Скорини; Норвегії: Трондхеймський університет науки і технологій, Інститут археології Норвегії; Канади: Понтифікальний іститут середньовічних студій, Торонтський університет. Здобуті нею артефакти дозволили висвітлювати різні сторони життя поліетнічного населення Шестовиці.

На базі міжнародної Шестовицької археологічної експедиції відбулися міжнародні польові семінари – «Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.» (2003 р.), «Русь на перехресті світів» (2006 р.), «Матеріальна та духовна культура Південної Русі» (2009 р.) «Урбаністичні центри Русі в контексті історії середньовічної Європи» (2012 р.). У роботах семінарів брали участь понад 150 науковців з 9 країн Європи та Америки, а саме – директор Інституту археології НАН України, академік НАН України П.П. Толочко, заступник директора ІА НАН України професор Г.Ю. Івакін, член-кореспондент НАН України, завідуючий відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України професор О.П. Моця, директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка професор О.Б. Коваленко, завідуючий відділом давньоруської археології ІА РАН професор О.В. Чернецов (Москва), экс-президент Понтифікального Інституту середньовічних студій професор

Мартін Дімнік (Торонто), професор Торонтського університету В.І. Мезенцев, професор Сорбонського університету Костянтин Цукерман (Паріж), професор Тронгеймського університету Анна Стальсберг (Норвегія), професор Стокгольмського університету Ф. Андрощук (Швеція), професор Курського університету С.П. Щавелев (Росія), Надзвичайні та Повноважні Посли Швеції в Україні Свен Улоф Оке Петерсен, Йон-Крістер Оландер, Надзвичайні та Повноважні Посли Королівства Норвегії в Україні Йостейн Бернхардсен, Олав Берстад, Надзвичайний та Повноважений Посол Фінляндії в Україні пані Лаура Рейніля та радник посольства Польської Республіки в Україні, заступник директора Польського Інституту в Києві Магдалена Гумбовська, представник «Горбачов-Фонду» В.І. Мироненко. Учасники польових семінарів знайомилися з ходом археологічних досліджень на городищі, посадах, курганних групах та експонатами виставок, підготовлених Чернігівським обласним історичним музеєм імені В.В. Тарновського.

Реалізація прагнення України до євроінтеграції неможлива без підготовки фахівців з вищою освітою, конкурентоспроможних на європейському ринку праці. Наявність у складі експедиції висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів дозволило з липня 2001 р. проводити на базі Шестовицької експедиції Міжнародні літні польові Школи молодих археологів [7, с. 55; 9, с. 236–239]. За весь час в роботі яких взяли участь понад 350 студентів, магістрантів, аспірантів та молодих вчених з близько 30 університетів України (Київ, Чернігів, Ніжин, Львів, Харків, Біла Церква, Херсон, Запоріжжя, Кам'янець-Подільський, Івано-Франківськ, Дніпропетровськ, Житомир, Луцьк, Чернівці, Суми, Кіровоград, Полтава, Донецьк, Ужгород, Одеса, Сімферополь, Рівне, Глухів, Луганськ, Тернопіль, Черкаси), Росії (Москва, Брянськ, Курськ, Вороніж, Тула, Калуга, Санкт-Петербург), Білорусі (Гомель, Мінськ, Гродно), Норвегії (Трондхейм), Канади (Торонто), Польщі (Варшава, Краків, Торунь, Гданськ), Німеччини (Гамбург), Швеції (Стокгольм), Франції (Сорбона), Японії (Токіо), Австрії (Грац), Болгарії (Тирново), Великобританії (Кембридж).

Під час літньої польової Школи, окрім праці на різних розкопках Шестовицького археологічного комплексу, учасники отримували можливість спілкування з такими ж молодими археологами з України, Норвегії, Польщі, Білорусі та інших країн. Треба визнати, що сенсаційне відкриття поховання вікінга в 2006 р. сталося завдяки наполегливій праці учасників Школи молодих археологів.

Результати своїх наукових студій студенти, аспіранти та наукові співробітники Міжнародної літньої польової Школи молодих археологів виголошують під час проведення Міжнародної студентської наукової археологічної конференції «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи» (до 2006 р. «Середньовічні старожитності Русі України», а з 2016 р. «Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи»), яка з квітня 2002 р. щорічно проводиться в Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка, під патронатом Інституту археології НАН України. Тематика робіт конференції, зазвичай, набагато ширша за суто археологічну. Серед доповідей, що проголошуються на трьох її секціях: «Старожитності Центрально-Східної Європи I тисячоліття», «Проблеми розвитку середньовічного суспільства та археологічні старожитності IX–XIII ст. Центрально-Східної Європи», «Старожитності XIV–XVIII ст. Центрально-Східної Європи», можна зустріти теми, присвячені історії та історіографії, генеалогії та краєзнавству, етнографії та етнології, нумізматиці, сфрагістиці, геральдиці, мовознавству, літературі та фольклору, охоронні культурної спадщини, новітнім технологіям в історичній науці, гендерній проблематиці тощо.

Після закінчення запланованих робіт на території Шестовицького археологічного комплексу у 2012 р. міжнародна літня польова Школа молодих археологів змінила своє постійне місце проведення, зустрічаючи нових своїх курсантів у складі Міжнародної Батурицької та Виповзівської археологічних експедицій.

У радянський час будь-яке спеціальне дослідження старожитностей Батурина, як і всіх питань пов'язаних з Гетьманщиною і тим більш зі «зрадником» І. Мазепою, було практично неможливим. За хрущовської відлиги лише обмежено студіювались зодчество та планування Батурина XVII–XVIII ст. [11] Тільки після встановлення незалежності України стало можливо об'єктивно і ґрунтовно вивчати історію й культуру столиці козацької держави та встановити наслідки її погрому, проводити там розкопки і наукові конференції, реставрувати та зберігати її архітектурні й мистецькі пам'ятки.

1994 р. в Батурині було створено Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (з 2008 р. – Національний). Протягом 1995–1997 рр. археологічна експедиція Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка та Інституту археології Національної Академії наук України почала широкомасштабні розкопки у Батурині й зробила перші цікаві відкриття. Але на жаль, через брак коштів ці польові дослідження довелось припинити на три роки [2, с. 4].

З 2001 р. українські та канадські археологи й історики відновили розкопки гетьманської столиці [7, с. 16]. Канадський Інститут Українських Студій (КІУС), безпосередньо його Програма Дослідження Східної України ім. Михайла і Дарії Ковальських, Наукове Товариство імені Шевченка в Америці (НТШ-А; Фонди ім. Антона Савицького та Юрія Кузева) і Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій у м. Торонто в Канаді спонсорують Батуринський археологічний проект [2, с. 4].

З української сторони керівником українсько-канадської археологічної експедиції в Батурині довгий час (до 2012 р.) був завідувач кафедри історії і археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка В.П. Коваленко. На сьогоднішній день керівниками з української сторони є старший науковий співробітник, археолог Ю.М. Ситий та старший викладач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка В.М. Скороход. Співкерівником розкопок і представником спонсорів є В.І. Мезенцев, викладач славістичного відділу Торонтського університету і науковий співробітник КІУС, відповідальний за Батуринський проект.

У розкопках Батурина та його околиць щоліта беруть участь від 40 до 150 студентів і науковців з університетів та інших академічних закладів і музеїв-заповідників міст Чернігова, Києва, Ніжина, Глухова, Батурина, Сум, Харкова, Луганська, Мелітополя, Рівно, Чернівців (Україна), Брянська, Воронежа (Росія), Граца (Австрія) та Монреалю (Канада). Канадські студенти археології й геології з Торонтського університету провадили там лабораторні аналізи зразків батуринської кераміки [2, с. 5]. Їх результати були опубліковані у збірниках «Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи» та «Батуринська старовина». На підставі матеріалів, здобутих протягом 15 років роботи Батуринської Міжнародної археологічної експедиції, відтворено Цитадель Батуринської фортеці кінця XVII – початку XVIII ст., створено сучасний археологічний музей.

У травні 2005 р. у норвежському м. Берген на конференції міністрів країн Європи Україна приєдналась до Болонського процесу, який визначає загальні підходи до організації навчального процесу. Це вимагає від вищих навчальних закладів України суттєво підвищити якість навчального процесу та адаптувати його до навчального процесу вищих навчальних закладів країн Європи. Навчальний процес передбачає участь в археологічних експедиціях, у тому числі й міжнародних. У статті 21 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» визначається, що «Україна заохочує міжнародні обміни інформацією про археологічні дослідження, сприяє міжнародним контактам археологів. Держава створює необхідні правові та економічні умови для здійснення у сфері охорони археологічної спадщини вільних та рівноправних відносин з іноземними науковими установами та організаціями, іноземними та міжнародними науковими товариствами і об'єднаннями, якщо ці відносини не суперечать законодавству України» [4, с. 195]. Тому, можна сподіватися на те, що досвід робіт Міжнародних археологічних експедицій та Міжнародної літньої польової школи молодих археологів на Чернігівщині буде використано для розгортання нових напрямків у міжнародній співпраці українських та західноєвропейських археологів з питань вивчення старожитностей Чернігово-Сіверщини, де за визначенням М.С. Грушевського «поховані секрети Старої України – і зародки Нової» [3, с. 117].

Джерела та література:

1. Беляев А.А. Из истории зодчества древнего Чернигова / А.А. Беляев // Проблемы истории СССР. – М., 1974. – Т. 4. – С. 3–18.
2. Вступ // Батуринська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 3–9.
3. Грушевський М.С. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів і побажань) / М.С. Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 111–117.
4. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів, 2011. – С. 182–196.
5. Коваленко В.П. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровень біля с. Шестовиця у 1998 . / В.П. Коваленко, О.П. Моця, М.М. Овчаров, І.В. Солобай, Ю.М. Ситий // Науковий архів ІА НАН України (далі НА ІА НАН України), ф. експ. 1998/84, 79 с.
6. Коваленко В.П. Исследования Новгород-Северска / В.П. Коваленко А.В. Куза, А.П. Моця // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С. 272–273.
7. Коваленко В.П. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні / В.П. Коваленко // Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин, 2009. – С. 11–94;

8. Коваленко В.П. Археологічні дослідження Батурина 2001–2002 рр. / В.П. Коваленко, І.В. Мезенцев, Ю.М. Ситий // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 16–18.
9. Луценко Р.М. Міжнародна літня польова археологічна школа в Шестовиці / Р.М. Луценко // Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин, 2009. – С. 236–239.
10. Рыбаков Б.А. Отчет Советско-Болгарской экспедиции 1956 г. / Б.А. Рыбаков // НА ІА НАН України, ф. експ. 1956/24, 48 с.
11. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / М.П. Цапенко. – М., 1967. – 236 с.
12. Ясновська Л.В. Основні етапи археологічного вивчення давньоруських старожитностей Чернігівського Подесення / Л.В. Ясновська // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С. 115–117.
13. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40–60-х рр. ХХ ст. / Л.В. Ясновська // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37–48.

Людмила Ясновская

**МЕЖДУНАРОДНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКСПЕДИЦИИ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ
КАК ФАКТОР ИНТЕГРАЦИИ В ЕВРОПЕЙСКОЕ НАУЧНОЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ
ПРОСТРАНСТВО**

В статье рассматривается деятельность международных археологических экспедиций на Черниговщине в течение второй половины XX – начала XXI века. Особое внимание уделено участию студентов в работе Шестовицкой, Батуринской археологических экспедиций, на базе которых действовала международная летняя полевая школа молодых археологов.

Ключевые слова: *Международная археологическая экспедиция, школа молодых археологов, Чернигов, Новгород-Северский, Шестовица, Батурин*

Liudmyla Yasnovska

**INTERNATIONAL ARCHAEOLOGICAL EXPEDITIONS IN CHERNIHIV REGION AS A
FACTOR OF INTEGRATION INTO THE EUROPEAN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL
SPACE**

The article deals with the activities of international archaeological expeditions in Chernihiv region during the second half of the XX–XXI centuries. Particular attention is given to student participation in the Shestovytsia and Baturyn archaeological expeditions, where international summer school of young archeologists operated.

Keywords: *International archaeological expedition, a school of young archeologists, Chernihiv, Novgorod-Siverskyi, Shestovytsia, Baturyn.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ УНІВЕРСИТЕТУ

УДК 37.014.24:378.4(477.51-25)

Наталія Зайцева

ПРО СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені Т.Г.ШЕВЧЕНКА

Закон України «Про вищу освіту» [1] визначає міжнародне співробітництво вишів як один із пріоритетних напрямів діяльності. Відтак сучасний український університет має приділяти міжнародній діяльності та розвитку міжнародного співробітництва уваги не менше, аніж освітній та науковій.

З метою інтенсифікації даного напрямку науковий відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка восени 2015 року було реорганізовано у відділ наукової роботи та міжнародних зв'язків і запроваджено посаду спеціаліста, який займається виключно питаннями розвитку міжнародного співробітництва вишу. За даними рейтингу університетів «Топ-200 Україна» за останні 2 роки ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка покращив свій показник на 11 пунктів.

Проаналізувавши механізми формування показника «оцінка міжнародного визнання», ми дійшли висновку, що необхідно звернути увагу на наступні напрямки міжнародної діяльності університету:

- представленість та рівень цитування у міжнародних наукометричних базах (зокрема, Scopus, Web of Science та Copernicus);
- входження університету до міжнародних асоціацій (зокрема, Великої Хартії університетів, Європейської асоціації університетів, Євразійської асоціації університетів та мережі університетів країн Євразійського регіону);
- залучення до навчання іноземних студентів.

Відтак, вище окреслені напрями роботи були покладені в основу відповідного розділу «Стратегії розвитку ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка на 2016–2021 роки» [3], затвердженої Вченою радою університету в листопаді 2016 року. З метою створення конкретного плану дій в розбудові міжнародного співробітництва було розроблено «Стратегію інтернаціоналізації ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка» в рамках проекту «Міжнародний відділ університету: кращі практики» від Британської ради в Україні, що проходив з жовтня 2016 по лютий 2017 рр. Згідно вказаних документів головними напрямками роботи відділу наукової роботи та міжнародних зв'язків є:

- поглиблення співпраці із зарубіжними вишами, неурядовими організаціями та установами;
- активний брендинг університету, співпраця зі ЗМІ та реклама університету через соціальні мережі;
- включення університету до міжнародних університетських асоціацій;
- інтенсифікація участі кафедр університету в грантових або/та донорських проектах (зокрема, Еразмус+);
- налагодження навчання іноземних студентів тощо.

Університет активно включився у грантову діяльність та успішно імплементує одразу декілька міжнародних проектів.

Наразі ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка другий рік впроваджує навчальний модуль «Концепт Європи: від ідеї до реалізації», що 2015 р. переміг у конкурсі проектів Еразмус+, напрям Жана Моне (565243-ERP-1-2015-1-UA-ERPJMO-MODULE, академічний координатор – доц. Кеда М.К.). Проект реалізується на базі Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського. До складу проектної команди входять 8 викладачів Інституту (Кеда М.К., Ващенко А.В., Гаврилов В.М., Соломенна Т.В., Петровська Ю.М., Коваленко О.О., Казимір В.А., Приходьон О.Ю.). Проект спрямовано на промоцію Європейських студій та заохочення наукових досліджень з питань історії Європейського Союзу. Програма Модулю включає 2 тематичні розділи: вивчення теорії та історії євроінтеграційних процесів, ідеї Європейського Союзу та аналіз трансформаційних змін ЄС на сучасному етапі, роль України у цьому процесі та перспективи співпраці. Залік відбувається у формі освітнього заходу «Модель ЄС», до якого долучаються школярі м. Чернігова.

Ще одним проектом, який імплементується в університеті, є «Створення креативних просторів університету як драйвер інноваційного росту освіти регіону», що реалізується за «Програмою розвитку лідерського потенціалу університетів України» за підтримки Британської ради в Україні. Проект складається з двох компонентів: «командне лідерство» (Тимошенко А.Г. –

проректор з науково-педагогічної та виховної роботи, Кеда М.К. – доцент кафедри всесвітньої історії, заступник директора з наукової роботи та міжнародних зв'язків Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, Зайцева Н.В. – спеціаліст відділу наукової роботи та міжнародних зв'язків, Коновальчук М.В. – доцент кафедри дошкільного та початкового навчання, Матвієнко Л.А. – студентка 4 курсу факультету початкового навчання та «майбутні лідери» (Носовець Н.М. – завідувача кафедрою педагогіки, психології і методики технологічної освіти та Міден Е.Л. – аспірант кафедри історії України). Метою проекту є реформування університетського середовища через розвиток креативного потенціалу викладачів та студентів. Це передбачає створення декількох майданчиків (open spaces) у межах університету.

Розвиток креативного потенціалу є одним із пріоритетних векторів розвитку університету, адже в ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка вже існують подібні осередки студентів та викладачів, що довели свою ефективність та мають підтримку серед іноземних донорів, але потребують системного масштабування на рівні університету. З-поміж них варто назвати: «Академію креативності ЧІКС» на факультеті початкового навчання, проект «СТАЛі» на технологічному факультеті, міський історичний клуб «Геродот» в Навчально-науковому інституті історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського та «Студії сталого екологічного розвитку» на хіміко-біологічному факультеті.

Університет співпрацює із Корпусом миру в Україні. Вже другий рік поспіль волонтер корпусу миру в Чернігові Кайл Колд (Kyle Cold) активно співпрацює з викладачами та студентами Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського. Так, було проведено декілька воркшопів під час реалізації англomовного курсу «The Origin of Modern Europe: Cultural Dimension», а також презентовано авторський курс містера Колда «Studying History Through Hollywood Films» під час засідання міського історичного клубу «Геродот».

За минулий рік значно активізувалася співпраця з Поморською Академією (м. Слупськ, Республіка Польща). Професор хіміко-біологічного факультету Лукаш О.В. читав лекції для студентів польського вишу. Під час подальших переговорів, було досягнуто домовленості про семестровий обмін студентів та стажування викладачів у Поморській Академії. Відтак, п'ятеро студенток хіміко-біологічного факультету отримали можливість безкоштовно провести семестр у Поморській Академії, п'ятеро викладачів хіміко-біологічного факультету проходять стажування з метою обміну досвідом та підвищення кваліфікації у Поморській Академії.

Практика міжнародних стажувань з кожним роком поживляється. Так, за останні роки викладачі Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Скороход В.М. та Пилипенко В.М. пройшли стажування в Інституті археології Варшавського університету. Викладачка філологічного факультету Росстальна О. А. брала участь у роботі одразу декількох міжнародних проектів, зокрема, культурно-освітньому проекті «Early Arts: Educational Theatre Company Graffiti», м. Корк, Республіка Ірландія; культурно-освітньому проекті «Tandem Network Meeting» (міжнародні культурно-освітні обміни фундації MitOst (Німеччина), м. Берлін, Німеччина; культурно-освітньому проекті «The Third Stage» (Initiatives of Change) м. Стокгольм, м. Сігтуна, м. Солентуна, Швеція.

Ще одним дієвим механізмом залучення додаткових коштів та реалізації міжнародних проектів є співпраця з громадськими організаціями. Так, у 2016 році викладачі ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка заснували ГО «Вектор плюс». Одним із основних проектів організації став новий курс «Розробка та впровадження інноваційного освітнього модуля «Ромські студії в ЧНПУ», підтриманий «Міжнародним фондом «Відродження». Головною метою проекту є створення освітнього та наукового осередку з впровадження ромських студій на базі Інституту історії з максимальним залученням науково-викладацького потенціалу та студентські аудиторії. Було розроблено пілотний навчальний курс «Ромські студії» з використанням освітніх інновацій. У рамках проекту було підготовлено навчально-методичний комплекс (інформаційний пакет для організації навчального процесу та навчально-методичний посібник). Проект реалізовували викладачі Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського (Кеда М.К., Петровська Ю.М., Воронко О.Г.) спільно з провідними фахівцями з ромознавчої тематики (Зіневич Н.О, Беліков О.В.).

Організація «ЧІКС – чернігівські ініціативні креативні студенти» (керівник – Коновальчук М.В., доцент кафедри дошкільної та початкової освіти), що складається, переважно, зі студентів та викладачів ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, широко відома як в Чернігові, так і в Україні. Вони є організаторами численних тренінгів, майстер-класів та фестивалів з інновативних технологій навчання та креативних підходів до навчання та виховання дітей. Організація «ЧІКС» співпрацює з численними організаціями в Україні та за кордоном. Вони також налагодили співпрацю із

Британською радою в Україні та Управлінням стратегічного розвитку міста Чернігівської міської ради, які виступили співорганізаторами масштабного освітнього заходу «Натхнення Fest».

За останні роки значно активізувалася участь університету у програмі Європейського Союзу Еразмус+. Варто зазначити, що Еразмус+ – це, фактично, єдина для всіх освітніх закладів Європи, програма, що успішно працює вже майже зо років. Вона об'єднала програми Мундус, Темпус та Жан Моне. Структурно, програма розподіляється на наступні головні компоненти:

- ключовий напрям 1: навчальна мобільність для студентів, аспірантів та співробітників вищих навчальних закладів;
- ключовий напрям 2: проекти співпраці, що включає розвиток потенціалу вищої освіти, альянси знань та стратегічні партнерства;
- ключовий напрям 3: підтримка реформ у галузі освіти та науки;
- програма Жана Моне;
- програма у галузі спорту.

Вперше в історії університету були розроблені і подані проекти з кредитної мобільності (ключовий напрям 1) спільно з Коледжем Мері Іммакулейт (м. Лімерік, Ірландія) та з Університетом Пітесті (м. Агре, Румунія).

У складі консорціуму університетів було подано проектну заявку «Mobi-Learn – розвиток інноваційного навчання та викладання для мережі віртуальної мобільності» за напрямом розбудови потенціалу вищої освіти (ключовий напрям 2). Під час підготовки проектних заявок цього напрямку варто звернути увагу на національні пріоритети в галузі освіти [4], адже вибір партнерів до консорціуму залежить від наявності спільних пріоритетів у країнах-партнерах. Так, існує чотири головні національні пріоритети для України:

- категорія А: оновлення програм та курсів;
- категорія В: покращення якості навчання та викладання;
- категорія С: покращення менеджменту та якості освіти;
- категорія D: розвиток потенціалу вищої освіти у суспільстві.

Університет постійно розширює напрямки міжнародної діяльності. Так, вже підготовлено проектну заявку «Посилення спроможності молоді в соціальних та політичних процесах в Україні» (координатор – Соломенна Т.В.) для Національного фонду розвитку демократії.

На стадії розробки знаходяться проекти, спрямовані на промоцію гендерної рівності (координатор – Юда Л.А.) від Інституту історії та включення інклюзивного компоненту до навчання (координатор – Скок А.Г.) від психолого-педагогічного факультету.

Відділом наукової роботи та міжнародних зв'язків було проаналізовано виконання поставлених завдань за поточний рік та розроблено перспективний план роботи на наступний рік. Пріоритетними напрямками роботи визначено залучення іноземних студентів (в тому числі – посилений брендинг університету на всіх рівнях – місцевому, всеукраїнському та міжнародному) та інтенсифікацію грантової діяльності (розробка та подача як мінімум однієї грантової заявки від кожної кафедри університету).

Підсумовуючи вищесказане, необхідно зазначити, що міжнародне визнання університету є показником його престижності й конкурентоспроможності. Відтак, міжнародні ініціативи мають стати одним з пріоритетних напрямків менеджменту ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

Джерела та література:

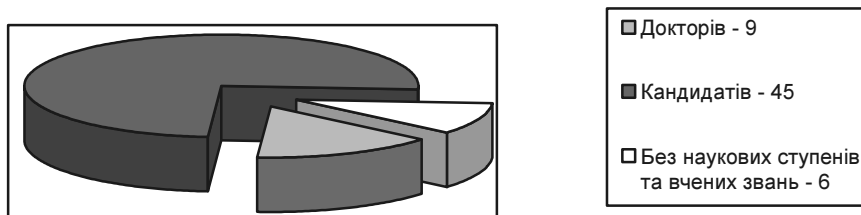
1. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/1556-18>
2. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.meduniv.lviv.ua/files/info/nats_strategia.pdf
3. Стратегія ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://chnpu.edu.ua/university/about/public-info>
4. Національні пріоритети для проектів розвитку потенціалу вищої освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://eacea.ec.europa.eu/erasmus-plus/actions/key-action-2-cooperation-for-innovation-and-exchange-good-practices/capacity-building-projects-in-field-higher-education_en

**РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА
ПРАВознавства ІМЕНІ О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО
за 2015 р.**

Наукова робота викладачів Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського (далі – Інститут) у 2015 р. проводилась у відповідності з кафедральними планами НДР та індивідуальними планами професорсько-викладацького складу.

Станом на вересень 2015 р. в Інституті працюють 60 викладачів (57 – на постійній основі; 3 – сумісників), в т.ч.: докторів – 9, кандидатів – 45. Таким чином, 54 співробітники мають наукові ступені та вчені звання, що становить 90 % від загальної кількості співробітників Інституту.

Рисунок 1. Структура професорсько-викладацького складу (разом з сумісниками).

З-поміж співробітників, які працюють на постійній основі (57 осіб), наукові ступені та вчені звання має 51 особа, що становить 90 %. Відповідний показник по кафедрах наведений в Таблиці 1.

Таблиця 1. Структура професорсько-викладацького складу (що працюють на постійній основі).

показники кафедра	Всього осіб, що працюють на постійній основі (з внутрішніми сумісниками)	Кількість осіб, що мають наукові ступені і вчені звання	Відсоток від загальної кількості осіб, що мають наукові ступені і вчені звання
Історії України	11	10	91%
Всесвітньої історії	17	17	100%
Археології, етнології та красн.-туристичної роботи	11	11	100%
Педагогіки і метод. виклад. історії та сусп. дисциплін	10	8	80%
Правових дисциплін	8	5	63%
Разом по Інституту	57	51	90%

У 2015 році одним викладачем Інституту було захищено докторську дисертацію (Тимошко Г.М., зовнішній сумісник). Водночас триває робота над докторськими дослідженнями доц. Максименко О.В. та доц. Кондратьєва І.В. (які навчаються в докторантурі), а також доц. Черненко О.Є., доц. Ващенко А.В., доц. Веремейчик О.М., доц. Воронка О.Г., доц. Острянка А.М., доц. Тарасенка О.Ф., доц. Рахна О.Я., доц. Гаврилова В.М.

Поточного року звання професора отримали двоє співробітників – Тимошко Г.М., Третяк О.С., вчене звання доцента отримали вісім викладачів Інституту: Петровська Ю.М.,

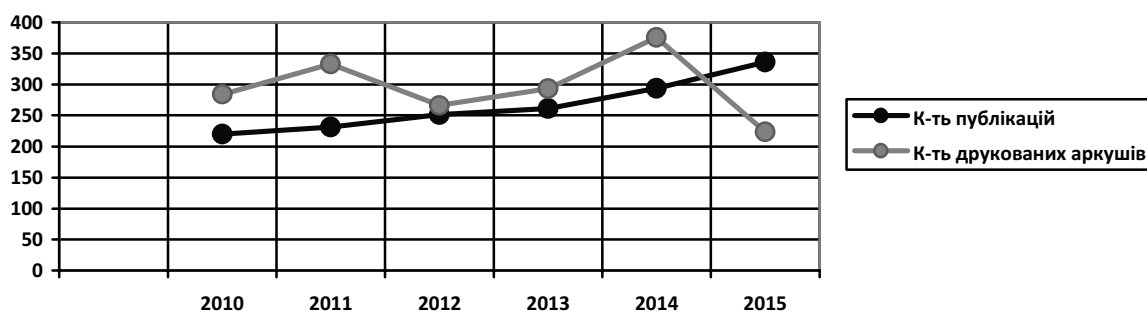
Лазаренко А.М., Доманова Г.С., Павленко Л.А., Еткіна І.І., Щербина С.В., Дорохина Т.Ф., Яснівська Л.В.

Відбувся захист двох кандидатських дисертацій – Сеніної Л.В. (кафедра всесвітньої історії) та Ефремової О.П. (кафедра правових дисциплін).

Триває подальша робота по **підготовці кандидатських дисертацій**, над якими працюють 26 аспірантів денної і заочної форми навчання та здобувачів. Відповідний показник по кафедрам становить: кафедра історії України – 11, кафедра всесвітньої історії – 8, кафедра археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи – 7.

Кількість публікацій продовжує зростати у порівнянні з попередніми роками: 336 проти 294 (2014 р.), 261 (2013 р.), 251 (2012 р.), 231 (2011 р.) і 220 (2010 р.). Водночас у порівнянні з минулим роком скоротився показник кількості друкованих аркушів: цього року він становить 223,27. У попередні роки цей показник становив 375,7 (2014 р.) 293,5 (2013 р.), 266 (2012 р.), 333 (2011 р.) і 284 (2010 р.). (Рисунок 2. Графік. Таблиця 2.)

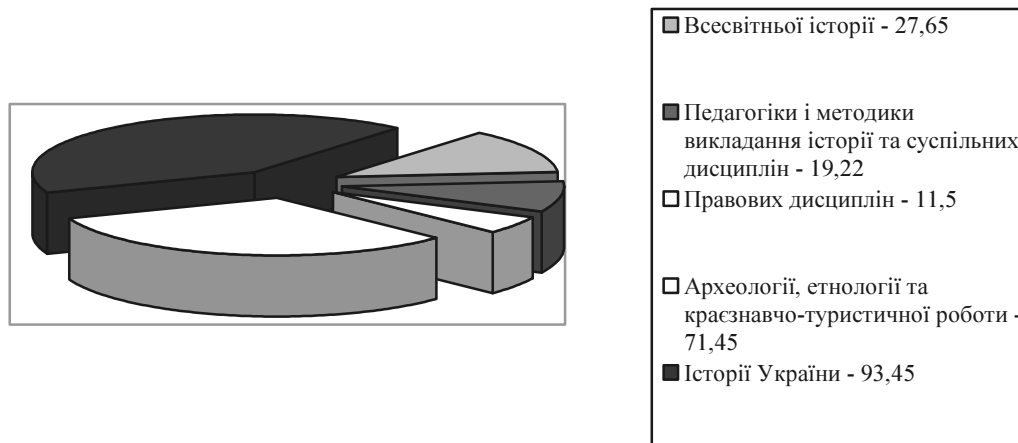
Рисунок 2. Графік. Динаміка кількості публікацій / кількості друкованих аркушів 2010–2015 рр.

Таблиця 2. Показники кількості публікацій/друкованих аркушів по кафедрах (за даними таблиць кафедральних показників про наукову роботу).

показники кафедра	К-ть осіб	Кількість публікацій	Кількість друкованих аркушів
Історії України	11	151	93,45
Всесвітньої історії	17	50	27,65
Археології, етнології та краєзн.-туристичної роботи	11	79	71,45
Педагогіки і метод. виклад. історії та сусп. дисциплін	10	42	19,22
Правових дисциплін	8	14	11,5
Разом по Інституту	57	336	223,27

Рисунок 3. Публікації (по кількості друкованих аркушів).

Найбільша кількість публікацій (151) з різних питань історії, археографії України та історичного краєзнавства) здійснена кафедрою історії України.

Ряд визначних наукових досягнень стали наслідком цієї роботи:

- побачив світ під грифом МОН підручник для студентів вищих навчальних закладів України «Основи краєзнавства», одним з авторів якого є проф. Коваленко О.Б.;
- передано до друку збірник документів і матеріалів «Любеч: сторінки історії» (проф. Коваленко О.Б., доц. Рахно О.Я.);
- вийшов друком перший випуск енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область», присвячений Чернігівському району» (проф. Коваленко О.Б.);
- спільно з ученими Брянської (Росія) та Гомельської (Білорусь) областей видано третій випуск наукового щорічника «Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.»;
- у серії «Історики та краєзнавці Чернігівщини» опубліковано біобібліографічні покажчики «Аркадій Васильович Верзилов» (проф. Коваленко О.Б., доц. Рахно О.Я., пошукувач Скоренок С.В.) та «Юрій Миколайович Ситий» (проф. Коваленко О.Б., доц. Ясновська Л.В.);
- викладачі кафедри проф. Коваленко О.Б. та доц. Рахно О.Я. взяли участь у підготовці чергових томів «Енциклопедії історії України» та «Енциклопедії сучасної України»;
- викладачі кафедри проф. Коваленко О.Б., доц. Рахно О.Я., доц. Ясновська Л.В., доц. Гринь О.В. працювали у складі колективу виконавців міжкафедральної держбюджетної теми «Регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» (державний реєстраційний № 0115U002445).

Традиційно широкою залишається і географія публікацій: Чернігів, Київ, Глухів, Одеса, Херсон, Ужгород, Вінниця, Рівне, Львів, Ніжин (Україна), Будапешт (Угорщина), Москва, Брянск (Росія), Мінськ, Брянськ (Білорусь) Варшава, Лодзь (Польща), Торонто (Канада) тощо.

У звітній період тривало видання часопису «Сіверянський літопис» (заступник головного редактора і член редакційної колегії проф. Коваленко О.Б.) Проф. О.Б. Коваленко є заступником головного редактора історико-культурологічного збірника «Ніжинська старовина», членом редакційної колегії журналів «Сумська старовина» та «Літературний Чернігів», головою редакційної колегії серії біобібліографічних покажчиків «Історики та краєзнавці Чернігівщини», головою редакційної колегії збірника наукових праць «Скарбниця української культури». Також вийшов друком 5-й номер збірника студентських наукових праць «Juvenia Studia» (голова редколегії – доц. Кеда М.К.).

Суттєво змінився такий показник наукової активності як участь у конференціях. Так, зросла кількість виступів викладачів на міжнародних наукових конференціях: 50 доповідей проти 45 (2014 р.), 93 (2013 р.) і 70 (2012 р.). У порівнянні з минулим роком зросла кількість виступів на всеукраїнських конференціях: 54 проти 53 (2014 р.), 44 (2013 р.) і 17 (2012 р.). Зросла кількість виступів на регіональних конференціях: 59 проти 37 (2014 р.), 73 (2013 р.).

У 2015 р. на виконання «Цільової програми археологічних досліджень в Чернігівській області на 2013–2018 рр. в Чернігівській області працювали 6 археологічних експедицій (Виповзівська експедиція (керівник – кандидат історичних наук, старший викладач В.М. Скороход), Батурицька експедиція (керівник – кандидат історичних наук, старший викладач В.М. Скороход та старший науковий співробітник Ю.М. Ситий), Любецька експедиція (керівник – кандидат історичних наук, доцент О. М. Веремейчик), Чернігівська експедиція (керівник – кандидат історичних наук, доцент О.Є. Черненко), Новгород-Сіверська експедиція (керівник – кандидат історичних наук, доцент О.Є. Черненко), Мезинська експедиція (керівники – кандидат історичних наук, доцент О.Є. Черненко та науковий співробітник Луценко Р. М.) на чолі з провідними фахівцями – членами кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи, які виконували низку держбюджетних тем. У центрі уваги дослідників перебували, перш за все, археологічні пам'ятки часів Давньої Русі та доби козацтва. Також працювали Лиственська (доц. Веремейчик О.М.) та Седнівська (чл-кор. Моця О.П. та ст.в.Скороход В.М.).

Відділення та центри. На базі Інституту з 1992 р. функціонує:

- Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова.
- Центр історичної русистики ім. О.Л. Нарочницького.

Викладачі кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи продовжують розробляти науково-дослідну тему «Середньовічні монументальні пам'ятки Північного Лівобережжя в контексті актуальних проблем дослідження, збереження, охорони та популяризації історико-культурної спадщини України» (номер державної реєстрації 0115U03958).

Викладачі кафедри всесвітньої історії продовжували розробляти дві наукові теми: «Проблеми історії Російської імперії: соціальний та особистісний вимір» (державний реєстраційний номер 0ПШ003143) та «Держава, церква і суспільство модерної Європи (XVI–XIX ст.): історія та історіографія» (державний реєстраційний номер 0ПШ003144).

На кафедрі правових дисциплін виконується наукова тема «Правові засади поєднання державного регулювання та ринкового саморегулювання в окремих сферах і галузях економіки: історія і сучасність» (державний реєстраційний номер 0111U003765).

Також викладачі Інституту залучені до виконання міжкафедральних тем:

- у рамках міжнародної програми Erasmus+ співпраці з Європейською комісією виконується навчальний модуль напряму Жана Моне «Концепт Європи: від ідеї до реалізації» (565243-EPP-1-2015-1-UA-EPPJMO-MODULE). Науковий керівник (академічний координатор) – доц. Кеда М.К.

- «Регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті Російської імперії XIX – поч. XX ст.» (номер 1-2015). Науковий керівник – проф. Ячменіхін К.М.

Традиційно кафедри Інституту підтримували тісні зв'язки з провідними науковими установами України. Кафедра історії України підтримує тісний зв'язок з Інститутом історії України НАН України. Молоді викладачі захищають на засіданнях Спеціалізованої вченої ради Інституту кандидатські дисертації, а досвідчені – виступають опонентами. Кафедра налагодила зв'язок з Українським інститутом національної пам'яті. Викладачі Т.П. Демченко та Л.В. Ясновська брали участь у заходах, які проводилися за ініціативи Інституту. Партнерські контакти кафедра встановила з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства. Проф. Коваленко О.Б. є членом Спеціалізованої вченої ради Інституту, на засіданнях якої захищають кандидатські дисертації молоді викладачі Інституту.

Кафедра всесвітньої історії співпрацює з історичними факультетами Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова.

Історичні кафедри Інституту традиційно підтримують зв'язки з зарубіжними установами та вишами: з Європейською комісією, Інститутом археології РАН, Інститутом історії матеріальної культури РАН, товариством «Polska-Wshid у м. Конін (Великопольське воєводство, Польща), Понтифікальним Інститутом Середньовічних Студій; з історичним факультетом Національного дослідницького університету «Белгородський державний університет» (РФ).

Продовжує свою роботу Спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій, до складу якої увійшли провідні науковці Інституту. Голова Ради – перший проректор, проректор з наукової роботи, професор кафедри всесвітньої історії доктор історичних наук Дятлов В.О. Впродовж 2015 р. на її засіданнях було захищено 5 кандидатських дисертацій.

Водночас 5 професорів Інституту є членами спеціалізованих вчених рад по захисту докторських дисертацій, 10 професорів та доцентів Інституту входять до складу спеціалізованих вчених рад по захисту кандидатських дисертацій.

Провідні викладачі Інституту брали участь у процесі атестації наукових кадрів: підготовлено 2 виступи в якості опонентів на захистах докторських дисертацій, 10 виступів в якості опонентів на захистах кандидатських дисертацій. Підготовано 5 офіційних відзивів на автореферати докторських дисертацій та 31 відзив на автореферати кандидатських дисертацій. 16 кандидатських і 1 докторська дисертації отримали рецензії від співробітників Інституту.

Дещо скоротилась кількість дослідницьких груп і гуртків 14 (2015 р.) проти 17 (2014 р.), до складу яких входить понад 150 викладачів та студентів.

Успішно продовжує свою роботу заснований 2010 р. міський історичний клуб «Геродот» (голова Ради клубу – доц. Кеда М.К), на засіданнях якого учні старших класів міста Чернігова та студенти Інституту разом з провідними викладачами Інституту обговорюють дискусійні проблеми всесвітньої та вітчизняної історії. Також активно працювали клуби для старшокласників «Правознавець» та «Горизонт».

2015 р. продовжувала діяльність Рада молодих вчених, забезпечуючи організацію та проведення предметних олімпіад, конкурсу студентських наукових робіт, конференцій молодих науковців.

Викладачами Інституту регулярно проводилась популяризація історичних знань у ЗМІ: здійснювалися виступи по радіо, телебаченню та в місцевій пресі (Коваленко О.Б., Дятлов В.О., Рахно О.Я., Веремейчик О.М., Кеда М.К., Ващенко А.В., Казимір В.А, та ін.). Співробітники Інституту також є активними учасниками інших науково-освітніх заходів, що проводяться в місті, області та в Україні.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білогура Василь	начальник Управління освіти Чернігівської міської ради
Боряк Олена	доктор історичних наук, старший науковий співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Васянович Олександр	кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Воронко Олег	кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Гончар Володимир	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян та спеціальних історичних дисциплін Гомельського державного університету імені Франциска Скорини
Гончаренко Леся	кандидат історичних наук, доцент кафедри права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
Горобець Ігор	кандидат історичних наук, доцент Дипломатичної академії України при МЗС України
Доманова Ганна	кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Дятлов Володимир	доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Зайцева Наталія	спеціаліст відділу наукової роботи та міжнародних зв'язків Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Зінько Ірина	кандидат історичних наук, співробітник Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
Іваній Олена	кандидат історичних наук, доцент кафедри права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
Казимір Віра	кандидат історичних наук, заступник начальника управління – начальник відділу розвитку загальношкільної і позашкільної освіти та виховання Управління освіти Чернігівської міської ради
Кеда Марина	кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, заступник директора з наукової роботи та міжнародних зв'язків Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Коваленко Ольга	кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Ковальчук Надія	кандидат історичних наук, учений секретар Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Колд Кайл	пошукач, Державний університет Метрополітан, волонтер Корпусу Миру США в Україні
Кондратьєв Ігор	кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Кондратюк Олена	кандидат історичних наук, співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Крикун Юлія	кандидат історичних наук, завідувач відділу мистецтвознавства і

	фольклористики Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Литвин Катерина	кандидат історичних наук, методист Чернігівського обласного педагогічного ліцею для обдарованої сільської молоді Чернігівської обласної ради
Маховська Світлана	кандидат історичних наук, заступник директора – завідувач Музею-архіву народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
Павленко Олександр	аспірант Інституту історії України Національної академії наук України
Поляк Тіна	кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства
Потапова Олена	кандидат історичних наук, доцент кафедри права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка
Самойленко Наталія	кандидат історичних наук, доцент кафедри права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка
Соломенна Тетяна	кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка
Субботіна Інга	пошукач, кандидат історичних наук, доцент, практикуючий психолог
Супрун Олеся	студентка I курсу магістратури Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка
Ціватий В'ячеслав	кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник освіти України, Перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС
Чекаленко Людмила	доктор політичних наук, професор Дипломатичної академії МЗС України
Шатохін Іван	кандидат історичних наук, професор кафедри російської історії та документознавства Белгородського державного національного дослідницького університету
Шатохіна Світлана	кандидат історичних наук, старший викладач кафедри російської історії та документознавства Белгородського державного національного дослідницького університету
Юда Лариса	кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчої роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка
Якубов Віктор	кандидат історичних наук, доцент, заступник декана фінансово-економічного факультету Полоцького державного університету
Ясновська Людмила	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка
Ячменіхін Костянтин	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

РОЗШИРЕНІ АНОТАЦІЇ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

EUROPEAN UNION: HISTORY AND MODERNITY

Alla Vashchenko

PROJECTS AND CONCEPTS OF UNIFICATION OF EUROPE IN THE PERIOD BETWEEN TWO WORLD WARS

For the long time relationship between the nations of Western Europe were characterized by conflicts, latent crises, and confrontation. The boundaries changed, alliances between individual countries were fragile, and government lined up its policy on the principles of force. However, along with the permanent confrontation, relations between European nations became more dynamic and diverse. Moreover, against the background of the dialogue with other, non-European cultures, gradually more clearly singled out and filled with new content concept of "Europe". The idea, which drew attention to the distinctiveness and exclusivity Europeans were on the principles of Christian morality, European culture, traditions and values. But European nations continue to conflict with each other and isolated projects to unite Europe around common values for a long time remained utopia and were the product of discussion of political and scientific elites.

The situation changed dramatically in the twentieth century. World War I inflicted huge losses and weakened Europe; its people, and winners and losers, suffered significant shocks, they demoralized ruin and great loss of life; European empire, which for a long time determined the stability Vienna world order, were destroyed; new states that emerged on their territory, were weak and unstable. Instead, after the war United States suffered significant elevation, both with the rapidly developing of the East Japan. Another challenge for Europe was the establishment of Bolshevism on the territory of Russia. Significant threats were right radical movements that questioned the political values such as freedom, democracy and rights. However, these factors were the catalyst for the consolidation of the idea of Europe.

Therefore, in the interwar period is the ideological justification process of integrational projects and take them into public debate, is finding the most effective model of this association, the development of the principles of European cooperation, defining the borders of the European world etc.

Lesya Goncharenko

EUROPEAN INTEGRATION CONCEPT OF JEAN MONNET

The article on the base of activity of European integration ideologue Jean Monnet and his views considers theoretical foundation for future integration processes and their practical importance in creating of future European government associations. It analyzes the post-war international relations and the position of France in them and proves that in this period there were created favorable conditions for the development and dissemination of ideas of European integration.

It reveals the essence of the idea of European unity of Jean Monnet, special attention is paid to understanding the essence of European integration, justifying of its necessity. Article analyzes the integration views of Jean Monnet and fundamental importance in the formulation of the first unified European institutions – the European Coal and Steel Community. It highlights western European integration principles developed by Jean Monnet, which provided it success and entered the history as the "Monnet method". The main component of success, as it was shown in the future history of European unification, was to develop a position that economic integration should precede political unification, and the key to successful integration is the principle supranationality, which involves the states transfer the part of their sovereignty to supranational institutions.

The study analyzes the Declaration of Robert Schumann, which is based on Jean Monnet Project and defines the principles of building the future of Europe. It is claimed that the basic principles of the Schuman Declaration, formulated by Jean Monnet, became initial step towards European integration. In addition, it is described signed agreement establishing the European Coal and Steel Community, its content, structure and importance in the unification process.

The article notes the positive result of the first stage of European unification that preceded the political union, European nations largely owe titanic efforts of a small group of people, including Jean Monnet played a major role.

Therefore, it is concluded that the main aim of the Jean Monnet saw in the development and dissemination of ideas of European integration, so it is possible to achieve guaranteed peace and prosperity

of the European countries and the return of a united Europe in the arena of international relations as a strong player.

Ihor Horobets

SPECIFIC FEATURES OF EU – INDIA RELATIONS

The entry of Great Britain into the European Economic Community in 1973 became a new stage in relations between India and the EEC. Britain not only remained an important trade and economic partner of India in Europe, but also opened new opportunities for India's dialogue with the Western Europe. However, during the Cold War, India remained a vivid leader of the Non-Aligned Movement and was not ready to stay open to the European liberal values. In the early 2000s, India introduced positive discrimination in favor of representatives of the lower castes in public life. Against the backdrop of liberalization of the Indian economy in the 1990s, EU regarded India the outpost of democracy in Asia. At that time, Britain remained the key European partner of India. Relations between India and the EU became most tense after the nuclear tests conducted by India in May 1998. After that, the EU countries imposed sanctions on India. They referred mainly to military-technical cooperation. However, already in the 2000's, leading manufacturers of military equipment from the EU countries participated in a number of arms supply tenders announced by India. Another priority area of India's cooperation with the EU countries is the information sector related to pilot projects of Indian IT companies. In 2002, India was interested in the introduction of the common European currency – Euro. Indian Prime Minister Narendra Modi declared India's foreign policy priorities, which included relations with the neighboring countries across the Indian Ocean as well as with the leading countries located along the shores of the Pacific Ocean. In 2010, key trade and economic partners of India included the United States, China, Japan and Arab countries. However, relations with the EU countries remain crucial for India, especially as regards hi-tech and partly military-technical cooperation. After the British referendum in 2016 on withdrawal from the EU, one should expect reconsideration of cooperation between India and the European Union. However, all foreign policy strategies of the EU regard India among the key strategic partners of the united Europe.

Volodymyr Diatlov

THE CONCEPT OF EUROPE AND “REFORMATION 500”. THE ANNIVERSARY TEST

500th anniversary of the Reformation was marked by the expansion of anniversary sphere and it is widely celebrated not only in countries that established Protestantism, but also on the territory of the countries dominated by other religions. The objective of this article is to trace main markers of scientific and religious discourse of public celebration of the 500th anniversary of the Reformation, and to find out how significant is the integration trend in the confessional area. In search of answers for the questions the author tried to show the consistency of the scientific public and religious discourses.

In previous centuries historiographic discourse the topic of Reformation was studied in the context of establishing of national and universal point of view. Theological discourse was based on mutual accusations of Catholic and Protestant theologians in split of Christianity. Today historiographical and theological approaches assert themselves in harmony with religious and public discourse of 500th anniversary. Catholic Church leaders and the German Evangelical churches actively appeal to the conciliatory tone of scientific research for establishing the idea of tolerance and confessional approach.

All the said above gives bases to assert that "Reformation 500" is a project of reconciliation of Lutheranism and Catholicism. For the first time the separated churches celebrated the October 31 together with no denominational boundaries. The ecumenical approach to commemoration events should serve as a search of the road ahead. The ecumenical approach to the anniversary is a mean of promoting European unification, overcoming old conflicts and contradictions. At the period of the Reformation the attempts of reconciliation and compromise between Luther and the Catholic Church failed. The same fate befell attempts to reconcile the two branches of the Reformation – German and Swiss.

Marina Keda

EUROINTEGRATIONAL COMPETITIONS IN THE XVth CENTURY

Cultural and ethical values of Europe were formed over many centuries, until in political terms they have been crystallized in the form of a powerful formation, known as the European Union. In the history of the ideas of integration, the period between the Middle Ages and early Modern time deserves special attention, as it became, to some way, turning in the development of the idea of European integration.

The XV century Europe presented two diametrically different projects of integration. The author of the first was Pius II (Enea Silvio Piccolomini), who suggested organizing a crusade against Turks. However,

in the middle of XV century. Catholic Church has lost much of its credibility in Europe. The era of the Crusades irrevocably passed and gave way to another one – the era of centralized monarchies. New Pope abandoned his previous support to conclaves shifted to the camp of supporters and defenders of noble absolutism and supremacy of the Pope. Therefore, Pius II failed to unify the continent with his project. Pope's authority was too weak to influence secular monarchs of Europe, but it turned out strong enough to fail the similar secular projects initiated by reformers.

Such happened to another famous project of the epoch – the project of George Podebrad, the king of Bohemia. He suggested a kind of secular confederation of European national states with equal rights within the Union and under supremacy of universal (international) law. The king negotiated with other European monarchs about implementation of the project, but they mostly did not accept the suggestion of protestant king.

Therefore, this competition of secular and catholic authorities evidenced, that this period restarted institutional content of the concept of Europe: Medieval Christian mono-identity in the integrational practices was replaced with multiplicity of diversitive identities.

Olga Kovalenko

THE ANTIQUE ORIGINS OF THE IDEA OF THE UNITED EUROPE

The article is devoted to the origins of the idea of the united Europe. In antique times the idea of the united Europe has not existed yet, but that was when the base of its future formulation has emerged.

Modern European Union is based on the idea of united Europe. Europe is considered to have common past and common culture. The beginnings of this idea can be found in antique times. That is when the understanding of Europe as geographical construct and cultural and political community was slowly starting to form.

In antique times word «Europe» had first of all mythological and geographical meanings. There are several points of view about the etymology of this word. According to popular Greek myths Europe was daughter of phoenician king Agenor. God Zeus fell in love with her, turned into a bull, stole her and brought her to the island of Crete, where they had three sons together. This legend can be found in works of Ovid, Pseudo-Apollodorus, Lucian, Moschus and other antique writers.

More realistic version of this legend told Herodotus. He thought Europe was stolen not by the god, but by people from Crete.

Since VIII–VII centuries BC scientists started to use term Europe in geographical meaning. For example, according to Herodotus, Greeks thought that there were three parts of the world – Europe, Asia and Libya. However, antique scientists have never been certain about the exact frontiers of Europe. Some of them even thought that Greece was not in Europe, but between Europe and Asia.

Some ancient scientists, such as Hippocrates, tried to explain differences between characters and tempers of people, who lived in Europe and Asia.

Greek states – poleis valued their independence, but citizens of different poleis understood, that they belong to one Greek nation. The base of this understanding was given by the common mythology and religion. Greeks united in amphictyonies – leagues of neighbors, who lived near different sacred places. Their aims were to protect these places, take care of the temples and celebrate religious holidays together.

For a long time the idea of the political unity was relevant for the Greeks only in the context of confrontation with the barbarians. During the Greco-Persian Wars Greeks realized began to associate Greece and Europe in general with the territory of freedom, but after the wars their temporary defensive alliance collapsed.

Alexander the Great managed to unite Greek states and, after his victorious military campaigns, created «world empire», that had major impact on the further development of the region. After the collapse of Alexander's state, various kinds of unions began to emerge on the territory of Greece.

Greek ideas of Europe were inherited and developed by roman scientists.

Roman empire was based not on the idea of united Europe, but on the idea of Rome as the centre of the world. During the Roman era the term Europe was used merely in geographical context. People who lived in Europe in antique times did not define themselves as Europeans. The political meaning of Europe was not formed completely yet.

Although Roman state was not associated with the term «Europe», still Ancient Rome undoubtedly contributed to the development of the idea of European integration.

One of the powers that helped to form single European identity was Christianity. Christianity gave Europe common religion and also helped to spread Latin, that was the language of the Church and later become the language of European science.

The cultural heritage of Ancient Greece and Rome had huge impact on the history of Europe, and understanding of this heritage can help to understand modern Europe.

Ihor Kondratiev

POLITICAL CHOICES OF GENTRY OF FORTRESSES OF KYIV PROVINCE IN THE MIDDLE OF THE SEVENTEENTH CENTURY (FOR EXAMPLE OF LIUBECH AND OSTER STAROSTVO GENTRY).

In the middle of the seventeenth century gentry of the border castles of Kyiv province faced a choice - to follow the insurgent Ukrainian people, or remain faithful to the Commonwealth. Following the Cossack layers wasn't unusual for the petty gentry, as before many representatives of it were Cossacks or petty officers. In many cases, the transition to the Cossacks was caused by conflicts with foreign Polish nobility or royal administration.

From the beginning of the uprising, Bohdan Khmelnytskyi tried to attract the border castles gentry to service on his side. Liubech castle interested Hetman the most; it closed the road to the Grand Duchy of Lithuania because of unwillingness to fight on two fronts – against the army of the Grand Duchy of Lithuania and the Crown forces. In turn, the gentry of Liubech starostvo took a wait position. B. Khmelnytskyi and his associates actually managed to split the gentry's layer – when much of the nobility stood on the side of the rebels. For this Hetman repeatedly granted the safety for them.

Turn local gentry of Liubech and Oster starostvo of Kyiv province to Cossacks accounted for in 1648, when escape of Polish gentry and officers started. Were established Cossack hundreds – Oster, who joined the Pereyaslav regiment, and later it was reformed into regiment itself. Former Liubech and Loiev starostvo formed Loiev and later Liubech hundreds.

Not all the nobility supported the rebels, apparently that most of them is currently occupied neutral position. For example, at the beginning of its existence Liubech hundred consisted mostly of middle and small class Liubech gentry. Bigger part of Liubech and Oster nobility became Cossacks in 1649, when the service nobility was taken under the protection of Bohdan Khmelnytskyi.

Liudmyla Pavlenko

PANORAMA OF EUROPEAN LIFE IN PUBLICISTICS OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURIES

This article is devoted to the coverage of European topics in popular in Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century journalistic periodicals. The role of that printed sources in the formation of a readers understanding of European realities in the context of profound modernization changes is analyzed.

All the materials offered on the pages of periodicals journalistic of Russian Empire in the given period can be divided for following categories: essays on the history of European countries; overview of political news (of individual countries and international relations); information industries; descriptions of cities, tourist facilities, including spas and resorts; recent advances in science, technology, education and culture; events of spiritual and religious life; bio graphics; culture of everyday life; gender issues; as well as tips and advertising. Particular attention should be paid to the theme of war and peace, which increasingly began to be discussed in Russian journals in the early twentieth century, demonstrating the militarization of mass consciousness on the eve of the Great War.

Residents of imperial provinces, who were the representatives of the aristocracy, the bourgeoisie, the middle class in those days were well aware of European affairs, politics, economy, recent scientific advances, education and culture features, fashion and art, life and style of European life. They went abroad to rest, to visit relatives, to study, treatment, art, scientific, and commercial matters. We can find testimonies in the archival documents, narrative and epistolary sources. Therefore, all publications on Europe and primarily contain valuable accurate information on the socio-political, socio-economic and spiritual-cultural life of Europe.

Europe for the average resident of the Russian Empire was too distant and inscrutable. It was a part of people's lives, is their world, every day, normal part of the past and the future.

KOSOVO PROBLEM IN THE EU POLICY

Disintegration of Yugoslavia stemmed from aggravation of interethnic conflicts in the Balkans. In the early 1990's, European integration processes intensified in Western Europe, which resulted in the creation of the European Union. This integration project was linked to the liberal values of supranational democracy. The Balkans gradually distanced from these values in parallel to deepening of the conflict between the peoples of the former Yugoslavia. Therefore, it is so difficult for the EU to adapt its development strategy to the Balkan conditions. The Kosovo conflict escalated after the Serbian-Croatian conflict and the war in Bosnia and Herzegovina in 1997. It triggered disintegration of Yugoslavia back in 1989, but then it was "frozen" due to the aggravation of other Balkan problems. However, in 1998–1999, one could observe rapid internationalization of the Kosovo conflict. Weaknesses of the EU common foreign and defence policy led to the fact that the initiative as regards Kosovo was taken by NATO and the United Nations. However, already in the 2000s, most of Kosovo's financial problems fell on the shoulders of the EU. Having made huge efforts in 2002-2003, the EU was able to prevent the spread of the Kosovo conflict to Macedonia. These efforts aimed at the creation of a democratic multi-ethnic Kosovo. Local Albanian nationalists were prepared for such a tactical compromise in order to get European support for the declaration of full independence of Kosovo. In February 2008, it became a fact.

Nevertheless, the European Union could not achieve full recognition of Kosovo's independence by all its member states. Serbian authorities used this fact to legalize their unwillingness to recognize Kosovo's independence, referring to systematic violation of the rights of the Serbian national minority in that territory. Escalation of conflict in the Middle East after 2011 provoked radicalization of some Kosovar Albanians, many of whom fought in Syria alongside the "Islamic state". In 2014–2015, Kosovo became part of the Balkan route for illegal refugees to the EU countries. Kosovo authorities used this situation to support legalization of their Albanian armed forces, contrary to the conditions of most EU member states related to recognition of Kosovo's independence. However, recognition of Kosovo's independence remains one of the main EU requirements during negotiations on the preparation of Serbia's accession to the European Union. Before the end of this process, the Kosovo conflict can not be regarded as finally settled.

Olena Potapova

BULGARIAN EXPERIENCE OF EUROPEAN INTEGRATION (1991–2007)

The article describes the way of integration of Bulgaria into the European Union. During preparing the article there were analyzed and used such official documents as the Treaty establishing the European Community of Coal and Steel 1951, Treaty establishing the European Economic Community 1957, the Single European Act 1986, Treaty on European Union 1992, the Treaty of Nice 2002, the European Association agreement between the EU and Bulgaria 1994 and main report of the World Bank on the acceleration of convergence of Bulgaria and increasing the level of production (July 2007).

There are the stages of the formation of the EU and the expediency of implementing of the Copenhagen criteria for the accession of Eastern European countries, including Bulgaria. It is made an attempt to systematize the problems that the country had overcome, gaining full membership in the EU. Particular attention is paid to the essence of the political processes that unfolded in post-socialist countries, and place of Bulgaria in them. It highlights the actions of the authorities to reform the key sectors of national life of the country. The article analyzes the attitude of ordinary citizens to Bulgaria's participation in integration processes and the implementation of the agreed with the European Commission the action plan. It is considered the psychological state of the population during the transition period and identified the issues that most bothered the population.

It is concluded that Bulgaria in a transitional period gradually returned to the European model of development, transformed into a democratic state with a market economy. Because during the construction of a new system of political relations had to take into account the Bulgarian reality, the process of integration of the country stretched in time. Its achievement can be considered the amendments to the Constitution concerning the judicial system, fight against corruption, the establishment of cross-border cooperation, reforms in other areas of the state. However, the most important is the unification of the political elite of the country to achieve the main goal – accession to the EU as scheduled. It seems that Ukraine lacks this.

THE EUROPEAN REGULATORY FRAMEWORK FOR TRANSBOUNDARY COOPERATION

At the present stage of European integration, a significant part of international cooperation of regions is transboundary cooperation.

The term «transboundary cooperation» was used in the European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities and Authorities (ETS 106), which was opened for signature from 21 to 23 May 1980 in Madrid. It defines transboundary cooperation as «...any concerted action designed to reinforce and foster neighbourly relations between territorial communities or authorities within the jurisdiction of two or more Contracting Parties and the conclusion of any agreement and arrangement necessary for this purpose» (Article 2). Its main purpose is to support and facilitate the arrangement of transboundary agreements between local and regional authorities within their competence.

Framework Convention with protocols makes the overall legal framework of cooperation between local and regional authorities on different sides of borders in Europe.

During 1980–2000 the ideas contained in the framework Convention, has received support and further development of the international organizations and forums.

Hans-Martin Chudi (Switzerland) presented definition of transboundary cooperation at the IX meeting of the Congress of local and regional authorities in Europe (Strasbourg, 4-6 June 2002). He proclaimed the report «Promotion of transboundary cooperation: an important factor of democratic stability in Europe»: transboundary cooperation (cross-border cooperation) is understood as bi-, tri - or multilateral cooperation between local and regional authorities (semi public and private entities can also be included in this context), that is performed in geographically adjacent territories. This also applies to territories separated by sea.

Therefore, we can conclude that the existing European regulatory framework for transboundary cooperation is quite developed. In addition, European States, that have chosen the democratic development benchmarks and are ready to take part in European integration processes, should guide the standards set forth in the above-mentioned sources.

Tetiana Solomenna

EASTERN PARTNERSHIP IN FOREIGN AND SECURITY POLICY OF THE EU

The article appears in the role of the Eastern Partnership foreign and security policy of the EU in case of the EU documents of recent years: review of the European Neighborhood Policy, the Global Strategy for Foreign and Security Policy of the European Union's Eastern Partnership, which are focused on key priorities and results. The change in emphasis and priorities of the Common Security and Defense Policy of the EU related to the situation in Eastern Ukraine, Russian foreign policy of intensification and aggravation of relations in the Middle East and North Africa affecting processes within the EU and require a consolidated and coordinated action to improve the situation.

Awareness of ineffective foreign policy is most clearly evident in the format of the Eastern Partnership of the ENP. The Eastern Partnership Summit in Riga, 2015 revealed a deep split of six partner countries in relation to the policy of Ukraine and on to their integration ambitions. The Commission initiated consultations on substantive changes to the European Neighborhood Policy. All collected recommendations vision expectations of all stakeholders are taken into account in the present November 15, 2015 in F.Moherini «Review of the European Neighbourhood Policy». Security Dimension has become a special priority for the neighbors from the South and the East. The document reaffirms the right partner countries to determine the depth of integration and intensity of cooperation with the EU.

More scaled foreign and security policy of the EU is presented in mid-2016 in «A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy». It is more realistic than the previous EU external strategy in 2003 «A Secure Europe in a Better World» document. The Eastern Partnership is not allocated to specific priority strategy, and is mentioned in the context of the need to resolve conflicts, promote stability and resilience of the neighboring countries. There were indicated opportunities to coordinate efforts to involve neighbors who are able to alter the situation. A special place is given in the Strategy of the Russian Federation, which is called "a key strategic challenge" for the EU. The document provides for the entry into the EU the status of a global player in international affairs and announced further detailed geographical and sectoral strategies.

The embodiment of a detailed action plan for the near future was the document «Eastern Partnership - Focusing on key priorities and deliverables», in which priority II is a paragraph Resilience and civilian security, which defines the cooperation of the EU with the EPC in this area: the fight against cybercrime,

illicit trafficking in weapons, technical assistance to overcome natural disasters, conflict prevention and resolution and management, participation in EU operations under the CSDP.

We can say that given transformations of the foreign and security policy of the EU didn't get measurement, and the format of the Eastern Partnership in a renewed strategic direction remains foreign and security policy of the EU.

Olena Striliuk

EUROPEAN INTEGRATION IN THE IDEOLOGY AND STRATEGY OF THE TURKISH JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY (2002–2015)

Turkish Justice and Development Party (JDP) was established in August 14, 2001. Party won the parliamentary elections of 2002, 2007, 2011 and 2015. After winning in 2002, which was a surprise even to some Turkish circles, in the West it was sounded harsh statements about coming to power in Turkey by conservators and clerics. Paradoxically, that victory of moderately Islamist-JDP led to a significant breakthrough in the relations of Turkey with the European Union.

The history of relations of Ankara and Brussels as a whole has experienced many ups and downs. Periods of diplomatic victories of Turkey sometimes varied by indecision of European Union in the integration of the country to it. Not surprisingly, this topic as one of the most debated by international community, attracted the attention of researchers. Historians, political scientists generally sought to understand what European integration progress will lead Turkey. However, attempts a comprehensive coverage of the JDP attitude to European integration and the concrete steps taken in this direction during the period 2002–2015, was not done.

JDP domination period in politics during the work of Prime Minister R. Erdogan is a special one in the development of the country. The article pointed out that it was actually during the electoral hegemony of the JDP. "Old" Kemalist political system was replaced by military elite devoid of decisive influence. Particular attention is paid to the program of the JDP, which contained a section on foreign policy. It dealt with the importance of the relations of Turkey with the EU. The country was able to begin talks on joining the EU, and the period 2002–2005. In general this period is considered to the "golden period" of reform. It is also important was the analysis of election programs of 2007 and 2011 is given.

The author get the conclusions that over time the JDP foreign policy ideology no longer rely solely on the principles of Ataturk on the need for a peaceful course, the principles of equidistance. Getting the power and rid of competitors, the JDP also increasingly manifested ready to review the provisions under which EU membership was considered the basis for public policy. Today, the idea of a European foreign policy ideology of the party was able to combine the ideas of "bridge between Europe and Asia" pan-Turkism, nationalism, Islam and democracy updated.

Viacheslav Tsivatyi

THE CONCEPT OF EUROPE IN THE DICHOTOMY OF "WAR AND PEACE" ERA OF EARLY MODERN TIME (XVI–XVIII CENTURIES): FOREIGN POLICY AND DIPLOMATIC- INSTITUTIONAL ASPECTS

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern time (XVI–XVIII centuries). Particular attention is given to the concepts "Europe", "war" and "peace" in the context of the institutional development of diplomatic services and models of diplomacy of the main European states. The directions of the theoretical and practical development of diplomacy as well as the formation of public and political opinion of the early Modern time (XVI–XVIII centuries) are defined in the context of the conceptualization of Europe.

The basic directions of political, diplomatic and literary working of the famous contemporary of the Renaissance – Dante Alighieri because his practical experience and literary and poetic heritage had not lost their relevance to this day, and his name and work closely to bind Italy and Ukraine through the centuries and millennia of European history is analyzed at the article.

Politics and diplomacy Renaissance presents a logical continuation of the institutional political and diplomatic ideas of previous eras, including ancient. At the same time, it is completely independent, institutionally framed, original political and diplomatic thing, reflecting a holistic, political systems and heuristic and comprehend approach to the world around it and the individual at the world. In the Renaissance, was institutionalized new ideological paradigm. The Renaissance Culture drew attention of person to the mundane world and its charms, opening eyes on it beauty and creating a need for active cooperation in the knowledge of secrets, as well as creative and adjusting the image perpetuating its political and diplomatic means. The interest to the knowledge of earthly things rejection indisputable authority of the

church, the growth of secular elements in the culture researchers called the characteristic feature of the Renaissance and in the future – modern and postmodern period and present.

The historical background and institutional stages of modernization processes in Europe at the context of the evolution of political and diplomatic systems and regional integration processes of the polycentric world is analyzed. The attention is paid to the peculiarities of state formation, modernization experience, national specifics, models diplomacy and diplomatic tools, achievements, problems and perspectives of institutional political and diplomatic development of leading of the European countries (comparative analysis).

Larysa Yuda

THE BEST PRACTICES OF GENDER EDUCATION IN THE EU COUNTRIES

The article reflects the best practices of gender education and implementation of gender equality in the educational process worked out in recent decades in the EU.

The aim of the research is to analyze the best practices of gender education in the EU and further implementation of the experience in Ukrainian educational space.

Gender education in Germany is based on the strategy of gender equality. Its implementation promotes gender-information space, gender statistics; deepen gender competence of parents and teachers. Germany is one of the few countries where exist gender strategy in education, and there are differences in the strategies of gender education in educational institutions of different levels.

Gender component included to the content of various subjects, including natural science, German language, social studies, physical education, and computer technology. Gender mainstreaming is relevant for higher education institutions in Germany.

Family is in the focus of gender education and training in Sweden. Socially significant qualities of the child, which in the future will affect the socio-role status of men and women in society is formed in the family.

Sweden declares affirmation, that education is one of the prerequisites for civic engagement, desire to changes and improving the situation in the country. It is appropriate to get education not only in a limited period of time but lifelong. In Gothenburg launched another educational initiative, which is the Women's Folk School.

The gender paradigm in the contemporary Poland provides for the introduction of gender component as system-creating in organization of developing of creative environment at all levels of the educational system (preschool, secondary, higher and postgraduate); improving gender culture of the population through universal education and educational psychology; creation of distance education to promote gender ideas in common and multicultural information space; participation in awareness campaigns on prevention and combating of systemic gender-based violence.

Ivan Shatokhin, Svitlana Shatokhina

EUROPE IN MEMOIRS OF THE RUSSIAN OFFICIALS IN THE MID XIXth – EARLY Xth CENTURIES

In everyday life of Russian officials of the XIXth – the beginning of XXth century the special place was occupied by official and personal voyages. Change in career often required moving to another locality, which could be hundreds of thousands of miles from the previous place of service and residence. In addition, some activities involved trips to the capital with reports, to other cities with control purpose, direct supervision or guidance, etc. This aspect of the officials daily routine was constantly reflected in their memoirs and already became a subject of interest of historians.

One of the factors that determined the ease in making a decision about European travel was the possession by the travelers of practically all foreign languages. Most travelers spoke at least one foreign language, some could speak French and German, French and Italian or English.

The main reasons for such trips of Russian nationals at this period were training at a European educational institutions, as a rule, at a university, treatment and related recreation in recommended recreational areas, and entertainment. The large number of Russian citizens in some European cities can be explained by the fact that people could find there their circle of society, their friends, colleagues, relatives, who were well-informed about local conditions of life and could help to adapt at first period.

Crossing the borders of the Fatherland, officials found themselves in a different world, so at the pages of their memoirs one can find impressions about various objects, aspects of life which differed from

Russia's realities: nature, architecture, order and lifestyle, appearance, relations between people and much other information.

The analysis of only a few memoirs of officials of the second half of the XIX – beginning of the XX century from a large number of them shows that by the beginning of the 20th century Europe had become for them an available and desirable place for vacations and treatment, for education of their children, for sightseeing and entertainment. Memoirists have devoted many pages to stories about their travels and staying in European countries. A good knowledge of European life, acquired by them in these voyages, also helped when many of the officials left Russia after 1917 and were able to adapt in Europe, which became for them a new home.

Viktar Yakubov

THE RULING CIRCLES GDL PROJECTS OF UNIONS AT THE END OF XVI – EARLY XVII CENTURY

In the late 16th – early 17th century GDL participated in three union projects with Transylvania, Sweden and Moscow. Principle for GDL was a guarantee of representation of interests and the autonomy of the administrative structure from Polish, the return of priority in Livonia and a peace with Moscow, or the presence of strong existing allies to combat it. As a result, at the first election kings GDL senators and nobles achieved correction of the political situation in the Commonwealth in its own interests.

Personal union with Transylvania in the time of Stefan Batory helped get military support and the current monarch, who won in the Livonian War. Later, however, GDL tycoons little interest in the affairs of Carpathian principalities, thinking about them, when it was necessary to blackmail Polish nobles or expect Tatar raids. At the same time, young tycoons took part in the campaigns against the Turks, Vlachs, and for the sake of knightly experience and political ties.

Despite the fact that in both election of the majority of the GDL Senate puts on the Habsburgs, their pragmatic attitude and a solid rejection of the recognition to the election of, was the reason that only by adopting the Charter of 1588 which confirmed the constable GDL monopoly on power here, Sigismund became RP leader both parts. After the death of Jan III February 19, 1594 Sigismund Vasa and his wife Anna Habsburg was crowned the Swedish crown. Personal union of Sweden and the Commonwealth was real. However, the Swedish Lutheran opposition, rallied around his uncle Charles duke of Sundermanland begun preparations for the rejection of the legitimate king from power. Trying to armed intervention in Sweden was funded by RP money, but the forces of the mercenary army in 1598 ended in defeat for Sigismund. After which Duke Charles took personal possession of Sigismund Vasa - Finland and Estonia, which leaves no chances for a peaceful resolution of dynastic disputes, which has become an interstate war for territory former Livonia 1600 - 1629

Basic costs for operational maintenance of payment and army provision in Livonia (which with the filing moguls and Sigismund Vasa recruited to Grand Duke of Lithuania) suffered heavy hetmans GDL K. Radziwill and J.C. Chodkiewicz and L. Sapiega. The GDL finance system were huge problems with the collection of funds for the payment of the army, so the soldiers created a confederation, which pillaged the territory of GDL and the Crown. In 1607, Duke Carl was officially crowned, but since Sigismund and Vladislav Vasa never abandoned the Swedish crown, formally dynastic union existed until treaty of Oliva 1660.

Military union Boris Godunov and Vasiliy Shuysky with Charles IX was the reason that Sigismund began an official war with Moscow, personally led the RP forces near Smolensk in September 1609. February 4, 1610 Vladislav Vasa was crowned as Muscovite tsar. Create a personal union GDL, the Kingdom of Poland and the Moscow State from the standpoint of the ruling RP elite had to run back to the senior line vase Swedish throne. Although the garrison and GDL army have not been able to keep Moscow in 1612, but was returned to Smolensk and formally Vladislav Vasa remained Muscovite tsar to 1634. For GDL rulers was the union with Moscow and Sweden the most attractive, for which Volovich, Sapieha, Radziwill Chodkiewicz and spend his own resources. Firmly position during to the election of strengthened political structures GDL, return the lost territories in the East and get priority in Livonia.

Kostiantyn Yachmenikhin

**EUROPEAN INNOVATIONS IN THE INFRASTRUCTURE OF MILITARY
SETTLEMENTS OF THE RUSSIAN EMPIRE**

The article analyzes the policy of introducing European innovations in the infrastructure of agricultural production in the districts of military settlements of the Russian army in the first half of the XIXth century. The reasons for the failure of the intensification of the economy of military settlers are clarified. The levels of agricultural development in some Western European countries and Russia are compared.

Official records of the Department of military settlements fixed attempts of Western military settlements heads using innovations in agricultural production. For this purpose, for example, they conducted an active correspondence with the Russian consul state councilor Beheraht in Hamburg, who constantly kept the local press and other sources. 1848 there was an attempt to practice so-called "chemical fertilizers" (growth promoters) in the districts of arable soldiers Novgorod and Mogilev provinces. Due to the complexity of the technology of the drug, the effect was unsuccessful. 1849 Beheraht informed about the possibility of purchasing new agricultural machines, including threshing, which replaced four horses, and others.

It is stated that by the mid-nineteenth century the extensive production possibilities have been exhausted. Therefore, at the state level (as evidenced by numerous publications of the Free Economic Society) begins to grow fetus-changing sow-changing propagation, planting of which, according to the level of literacy was only possible from above. That is why Western innovation in agriculture did not receive mass support and development in the districts of military settlements at all levels.

Russian officials stated that the reason of good harvests in Europe was implementation of advanced farming techniques, the transition to intensive methods of farming. Most military commanders understood the need to move towards multiple-changing method of farming, including deep plowing. However, in the specific historical reality all this could not be performed because required more sophisticated means of production, the correction of peasant mentality and mastering by military settlers at least some elements of modern Western agricultural science.

EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE: STATE AND PROSPECTS

Hanna Domanova

MAGDEBURG LAW OF CHERNIHIV-SIVERSHCHYNA: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

Magdeburg law is one of the most common medieval rights of local communities, which was based on German tradition and is universal. Ukrainian lands that were part of Poland, the Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth and joined German self-governing traditions. The introduction of Magdeburg law in the Left-bank Ukraine began in the late XVI century but the largest city of Chernihiv-Sivershchyna received benefits only in the 20's of XVII century.

The article explores the achievements of pre-revolutionary, Soviet and local historiography in the study of the history of urban self-government of the Magdeburg law that existed on the territory of Chernihiv-Sivershchyna during the XVII–XVIII centuries.

The scientific literature on the history of the Magdeburg law of Chernihiv-Sivershchyna can be divided into two groups. The *first group* includes researches covering the organization of government in Magdeburg law, activities of city government and life in urban communities during the second half of XVII–XVIII centuries in the territory of the Left-bank Ukraine. To the *second group* belong studies that are connected with separate aspects of the history of Magdeburg law of Chernihiv-Sivershchyna and socio-economic development of the magistrates of the cities of the region during the second half of the XVII–XVIII centuries.

Historiographical review shows us that there is a certain amount of experience in the study of history of Magdeburg law of Chernihiv-Sivershchyna. The foundation for the study of the history of Magdeburg law in the Left-bank Ukraine and the local government magistrates at the regional level was laid in the second half of the XIX century.

Irina Zinko

CONFESSIONAL LIFE OF UKRAINE IN THE POSTWAR YEARS

The paper contains the research of the situation of religious denominations in postwar Ukraine, based on wide range of primary and secondary sources. It contains the analyses of the Christian religious organizations of the mentioned period. It characterizes the legislative framework of the regulation of confessional religious activities. It reveals the role and tasks of individual state institutions in the implementation of government policy on the Orthodox, Catholic and Protestant religious organizations. Methods and means of its implementation are defined.

This article reveals the basis of problems of the relationship between party and state authorities and religious organizations of the Soviet era. It characterizes the related problem of religious consciousness and religious behavior.

The system, structure and composition of religious organizations are analyzed. The significance and tasks of some of the state institutions that deal with the realization of the governmental policy on the nationwide and local levels are revealed. The methods and means of its implementation are determined.

The situation of religious communities that received state registration is analyzed. The paper clarifies the reasons of isolation of a large number of communities that had to operate illegally having no registration documents. The forms and methods of believers' protest concerning directions of state antireligious policy are enlightened.

Olena Ivanii

THE ROLE OF LEGAL EDUCATION IN THE FORMATION OF A NEW UKRAINIAN LEGAL CULTURE

The article is devoted to legal education as a component of a new Ukrainian legal culture formation. Legal democratic state, which is called to follow and protect the human rights, is able to strengthen itself only in the society based on collective responsibility, moral principles, high legal culture and civil activity. That is why exactly the state should create conditions to guarantee development of legal education and legal awareness of all sections of the population; access of citizens to legal information, skilled legal help; education of tolerance, respect and responsibility. Legal education should be systematic, begin from early years of a person and last during all his/her life.

It is purposive, organized process of influence on the human consciousness, which is specially created by the legal forms, means and methods with the aim of formation of the high level of legal awareness and legal culture. With the help of legal education, we should form and strengthen population's legal

convictions, motives of legal behavior, moral attitude to the legal norms, and respect to law, justice, human rights and society interests. Legal education should form modern legal thinking; help to create moral and legal values; strengthen skills in using laws; raise the level of legal consciousness and develop active legal position. It should be aimed at providing the process of formation respect to law among young generation, at involving young people to solve tasks of a state in strengthening legitimacy, at securing human and citizen rights, at raising of their activity in election process.

System of legal education should prepare people to be able not only to live in civil society and legal state, but also to create such a society citizens of which will live in social-legal harmony with each other and the state.

Vira Kazymir, Vasyl Bilogura

THE ROLE OF EUROPEAN SCHOOL CLUBS IN THE PROCESS OF FORMING OF PUPILS KNOWLEDGE ABOUT EUROPE (CHERNIHIV AS EXAMPLE)

The article deals with the mechanism of promotion of knowledge about Europe in secondary schools Euroclubs of Chernihiv. Cooperation between teachers and students covers different areas: European integration, history, geography, culture, art and science.

Euroclub is the association of participants with the same interest. Euroclubs members are ready for various competitions, quizzes, roundtable discussions, business games, and interactive communication. Pupils are encouraged to work in the new European dimension. These types of work help to form communicative competence, ability to work with information and work in teams. These kinds of work greatly enrich educational process.

Activities of European clubs that are organized on the basis of general educational institutions aimed primarily at pupils. The main goal – is to inform and educate young people about the EU, EU-Ukraine relations, promotion of relations with European youth NGOs support the European institutions of Ukraine.

Creation of European clubs at Chernihiv schools makes possible to activate the students collaboration not only within their school, city, region, but also with other schools abroad. This activity extends beyond communication and helps to develop communicational skills of club members; professionally develop teachers superintendent of the school Euroclubs, improve new forms of work in the student group, bring together, join together directions and ideas of all participants in European clubs.

First European clubs in Chernihiv secondary schools were established in 2010–2011. Today, 21 secondary school Euroclubs are functioning in Chernihiv.

Tina Polek

IMAGINARY BORDERS BETWEEN CITY AND VILLAGE (UKRAINIAN AND EUROPEAN CONEXT)

The article deals with the phenomenon of the imaginary boundary between urban and rural areas on the example of Ukraine and Europe. Modernization of Ukraine during the twentieth century manifested itself in urbanization and industrialization and led to mass migration of rural population to the cities. The increase of urban and reduction of rural population clearly indicate that during the twentieth century the majority of Ukrainian peasants moved to cities, and, therefore, had to quickly acculturate to the new environment. At last, the number of migrants exceeded the number of indigenous townspeople, so new migrants arrived in a modified version of urban culture, where most of the host community consisted of ex-peasants. This process could be called ruralization – the emergence of rural behavior elements, rural lifestyle and worldview in urban space of everyday interactions. However, Ukrainian cities are not unique in this regard. Such situation is quite typical for developing countries. Rural culture is characterized by special lifestyle and worldview. Peasants are primarily agricultural producers, who, using simple equipment and labor members of their family, (directly or indirectly) provide for their consumer needs and fulfill the obligations to those who have political and economic power. Rural lifestyle involves four dimensions: Family farm management, rural culture and low status in the social system. Thus, the family farm is the basic unit of peasant property, production, consumption, biological reproduction, self-prestige, socialization and well-being. In addition, a peasant is closely associated with the family. In addition, even in urban areas this relationship is not destroyed. Family ties are vital for rural families' survival, because the system of mutual aid and nepotism creates a resource that compensates the lack of financial opportunities. Accordingly, the system, aimed at poverty reduction of a closed community in static conditions, becomes a social phenomenon inherent to society at all levels of interaction. Urbanization and ruralization are not two separate concepts, and ruralization of the cities is accompanied by urbanization of rural areas. Thus, the imaginary boundary

between the city and the village keep destroying because of the cultural diffusion process, especially because the global world and information society bring many changes in our social reality.

Tetiana Solomenna, Olesia Suprun

**UKRAINIAN NATIONAL PLATFORM OF THE EASTERN PARTNERSHIP CIVIL
SOCIETY FORUM: CREATION AND OPERATION**

An active civil society is one of the main essential conditions of democracy in the modern world. In the EU developed civil society acts as the driving force behind many urgent initiatives and is an active participant in decision-making and implementation of all major controllers of the authorities actions. That's why in the east direction of the European Neighborhood Policy, which dates back to 2004, one of the main requirements of the EU was to create institutions which represent the interests of civil society of the Eastern Partnership participating countries. Institutionally it took shape in the Civil Society Forum of the Eastern Partnership. The Forum consists of six national platforms represented by civil society participants in the Eastern Partnership Countries. This structure should ensure efficient and effective dialogue between NGOs and authorities to improve the implementation of European integration of these countries.

Ukrainian platform was formed in January, 2011, it included representatives of almost two hundred associations of the country. Business platform distributed five working groups that correspond to areas of activity singled out in the Eastern Partnership.

The active position of the platform had an impact on the Association Agreement and actively participates in its implementation, particularly through the creation of platforms based on civil society, which is part of the implementation mechanism of AA. The Platform and Ukrainian National Platform of the Eastern Partnership Civil Society Forum actively cooperate in the joint EU and International Renaissance Foundation "Public Synergy" project.

Ukrainian platform provides the possibility of participation of civil society in the formulation and implementation of European integration of our country. One of the main tasks of the National Platform is the monitoring and control of the authorities to reform, upholding the standpoint of the public, setting up a more active dialogue with the authorities.

Liudmyla Chekalenko

SAFETY CONCEPTS: MODERN READINGS

In today's world security concepts and terminology are interpreted on much broader than defense and military component. Now it's almost all areas of international life, in which there are diverse threats. In particular, these are demographical, economical, biological, informational, energy, environmental aspects, cyber terrorism and piracy. Among the current approaches to security stands the concept of cooperative security, human theory and democratic world.

The concept of cooperative security has several varieties. The most common are two of them. One appeals to international institutions and law refers to the "rationalistic" tradition. Another insists on the universality of moral values and civil rights as the fundamental criterion of security and meets "revolutional" tradition. The first pays special attention to the need for a very wide security community, which could take all interested countries, in the second version of the security community, is actually quite limited narrow range of participants.

Followers of another variant of cooperative security insisted on reviewing the activities of the UN, which has become quite ineffective. They base the right of member states to cooperative security system of humanitarian intervention, and in fact – to use force outside the system. They consider NATO as the main tool for achieving security.

The new reading of European safety theories replenished with European transnational networks theory, based on the concept of American political scientists – the concept of trans-governmentalism and defined as independent units interaction of different governments. Given that the EU retains key powers in the field of security and the limited competence of the EU, transnational networks are compensated absence of supranational and cross-border cooperation on security. For the effective functioning networks required a high level of autonomy from their national governments.

PRESERVATION ETHNIC AND CULTURAL HERITAGE IN TERMS OF EUROPEAN INTEGRATION

Olena Boriak

RECONSTRUCTION OF LOST POLISSIA VILLAGE IMAGE: INFORMATIONAL–EXPOSITIONAL RESOURCE

Museum as social product is the result of focused, systematic, creative search and research work, as well as of collection, fund and exhibition work. Activity of the State Research Center for Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters, State Agency of Ukraine on exclusion zone management meets these criteria.

It is about creation of the Museum-archive of folk culture of Ukrainian Polissia called to provide understanding of the biggest technological catastrophe of the XXth century. To implement the project “Image of Polissia village lost because of Chornobyl catastrophe”, ethnologists continue to reveal and select archival field materials that relate specific Polissia village selected for museum presentation. In order to preserve new field material, to clarify and add already existing data, received during previous years, additional expeditions to settlers (former resident of Polissia village) are organized. Revealing and restoration of archival materials are planned. Special attention will be paid to search of information located in both audio-, video- records and photo materials available in the Center. Detection and selection in Center repositories of unique items of traditional everyday life and economic activity that come from the village selected for museum presentation will be mandatory stage of museum exposition preparation. At the same time, the task is set to create a model of powerful informational-expositional complex with contemporary level of digitizing and issuing of passports for museum collection; to elaborate concept of multimedia program that will secure qualitative visual, interactive representation of image of lost Polissia village. After approbation, it is planned to present exposition as integrated resource of database (digitized photo-, audio-, video- materials, documentary heritage) in free access in Internet network, in particular, on the Center webpage.

Oleksandr Vasianovych

THE ROLE OF MODERN MEDIA IN PRESERVING OF TRADITIONAL METEOROLOGICAL KNOWLEDGE OF THE UKRAINIANS

An essential element of people's knowledge is folk meteorology, which is a collection of signs related to weather forecasting. Now residents of Ukraine are less dependent on the vagaries of the weather, but they continue to monitor the weather, often relying not on their own experience but on other sources, including print and electronic media. Quite often in the media alongside professional outlook, there are offered the traditional methods of weather forecasting. In our time, the role of information and knowledge is increasing constantly, information communication products and services gain new importance in people's lives, providing them with new opportunities.

However, the traditional folk meteorological forecasting does not meet the modern requirements of the Ukrainians to determine the forecast that predicted the weather in general (the presence of rain, wind, frost, good weather, etc.). That is why most of them increasingly trust the predictions of science meteorologists who pay attention to the basic characteristics of weather and atmospheric phenomena (weather temperature, atmospheric pressure, wind speed, humidity, etc.).

Regional newspapers and some regional Web sites offer weather services to its readers. They are sometimes better and sometimes more generally present the list of folk, mostly calendar, signs. Recently it gains great popularity the weather prediction of national meteorologist with many years of experience – Vladimir Fox, who using the old methods of prediction, gives his outlook for Lutsk and the Volyn’s nearest regions. The regional names of calendar events, under which the Ukrainians forecast the weather, may be found. In newspaper articles over Ukraine, there may be found the popular names of some Christian holidays, which mark the meteorological nature of the weather. Analyzing the long-term meteorological signs of the Ukrainians in the national calendar it may be noticed the certain focal lines of the weather that have a certain relationship with typical seasonal phenomena and events of economic life. These are the signs, which state that in some days or short periods of the year there is usually a certain weather. These are mainly the sayings that have weather signs. Most consistently, the people experience of applied nature can be considered on the example of studying of the Ukrainian agrometeorological practices. Every nation has a large number of signs to determine the productivity of the agricultural year, as in the traditional society a harvest fate largely depends on climatic conditions. In winter, the monitoring of snow is marked out, in spring – warming and rain.

Thus, the modern media presenting people's experience of weather prediction to the public has to analyze deeply its contents. The main drawback of the proposed ethnographic material is that the media do not always use local regional materials, so there is a high probability of the mismatch between folk signs and modern projections and, consequently, of the loss of confidence in this material by a wide range of readers.

Oleh Voronko

**THE ETHNOLINGUAL PRIORITIES CHANGES IN THE CONTEXT OF NATIONAL
IDENTITY IN FORMING THE POPULATION OF UKRAINE
(BASED ON THE CENSUS OF 1989 and 2001)**

The article examines the changes that occurred in the sphere of ethnolinguistic development of Ukrainian society in the first decade of Ukraine's independence. First noted that among the most important points that can promote the forming of ethnic nation and further successful ethnic state, should be called a sense of national identity of population. It is indicated on a special significance for development of Ukrainian statehood the growth of national consciousness of the Ukrainian nation and the achievement of national identity as a high level of consciousness. We emphasize the important role of spreading desire to communicate in the national language.

It is noted that detailed information as the main source of study the ethnolinguistic processes provide statistical results of the general census. We analysed the substantive summary of the last Union census in 1989 and the first Ukrainian census in 2001. It was researched the basic trends in changes of ethnolinguistic priorities as the titular ethnic group and other large ethnic groups of Ukraine.

As a result, it is noted that during the researched period occurred qualitative changes in the sphere of linguistic identity. Linguistic and ethnic processes characterized by different ethnic language groups as their native language. This applies to Ukrainian. There was a spread of Ukrainian language as the native among minorities and increasingly using it as a language of international communication, strengthening its status as an official language.

Vladimir Honchar

**TRANSMISSION OF KNOWLEDGE IN BELARUSIAN POLESIE WITCHERY IN THE
XXth – THE BEGINNING OF THE XXIst CENTURY**

In the article is considered the transmission of knowledge in Belarusian Polesie witchery in the XXth – the beginning of the XXIst century. The changes of modes of witchery knowledge transmission and factors, which caused it are traced.

Traditionally, at the beginning of XX century there were several ways to transmit traditional witchery knowledge. The most popular was verbal one, which consist in telling by witch doctor to his apprentice his knowledge. That process, often, was gradual and spread to long term. Other modes to obtain witchery knowledge, according with folk beliefs, consisted in dealing with evil forces, usually at night in places, such as crossroads, which considered as ones, where devils live. In some cases, witchery power could be obtained from "black book". In addition, owners of some objects, like mythical fern flower or stick, which had been used to break mating snakes, could obtain special power too.

During XXth century, because of transformation of society, ways of passing witchery knowledge were changing too. To the beginning of XXIst century, some of them has been declined, like dealing with evil forces. The most spread mode to transmit supernatural power keeps verbal one. However, during the second half of XXth century passing of magic knowledge by writing them down on paper was spreading in region.

Nadia Kovalchuk

**CALENDAR RITUALS OF UKRAINIAN POLISSIA IN CONTEMPORARY
INTEGRATION PROCESSES**

Humanitarian policy of European countries in recent decades was aimed at drawing public attention to cultural heritage of European nations. Preservation of cultural heritage, particularly traditional, in all its national diversity is recognized as one of the most important factors of sustainable development of European society.

Ukrainian foreign policy on the European integration actualizes the problem of preserving traditional cultural heritage as the basis of national identity (cultural and national identities).

An important part of traditional national culture is the ritual calendar – a system of people's knowledge and beliefs about the universe, the natural cycles and their relationship with everyday life. Socio-

economic transformation and a radical change of the worldview of our contemporaries make it impossible to revive calendar rites in a natural rural environment.

A renewal of the calendar rites is actively realized through the artistic and spectacular forms during ethnic festivals. Modern popular forms of reproduction and spreading traditional ceremonies often lead to leveling their nature and purpose; there appears a foundation for further reduction and transformation. Calendar folk rituals *during the festivals are usually* interspersed with entertaining performances and coexist along with them. To display the rite only the brightest parts and eclectic variants are usually selected and the connection of the structural components is violated. This improvised structural intervention destroys internal unity of its elements.

Nowadays the transformation process of traditional rituals is inevitable. Such factors as education, the increasing development of industrial production, information spread fundamentally change the basis of human philosophical concepts. *That is why* traditional ceremonies are no longer able to perform magic-religious function, but while maintaining the authenticity of the main structural components they perform historical and aesthetic functions. True national cultural value of ceremonial events lays in preserving its authenticity.

Promoting calendar rituals is aimed at the preservation and inheritance of regional identities and national identity should be based on the in-depth scientific research and analysis of traditional cultural phenomena. *The* destruction of ethnographic specificity leads to integration of *authentic rituals* in so-called "mass culture". To avoid intensifying the processes of reduction and transformation of traditional rites during the reproduction all authentic materials should be used and the historical integrity of the rite should be preserved.

Olena Kondratiuk

PRESERVATION OF TRADITIONAL CULTURE THROUGH THE INTEGRATION OF FOLK CUSTOMS INTO THE SACRAMENT OF BAPTISM: THE CHOICE OF GODPARENTS

The article deals with some customs and beliefs related to the baptism ceremony in the Right-Bank Polissia inhabitants' understanding, as well as their perception or harassment by the Orthodox Church.

Field materials collected at the beginning of the 21st century demonstrate wide functioning of folk customs until the middle of the 20th century. These customs were associated with the choice of godparents: their age, consanguinity with the family of a godchild, social status, physiological condition and others.

The article is based on different sources. However, the main source base is the field information collected by the author within the territory of the Right-Bank Polissia in the expeditions of DNCZKSTK in 2007-2016.

Throughout the history of Christianity in Ukraine, there was a constant interaction of canon law, church practices and folk customs. Considering that Christianity completely failed to supplant pagan customs and beliefs, it thereby facilitated the entry of folk element into the church rite. Therefore, the church baptism rite has naturally undergone changes and additions.

The Orthodox Church expressed its position on the choice of godparents rather succinctly. It should be a person of a strong faith. Moreover, persons who were not of the Orthodox faith, as well as atheists, psychotics and minors were not allowed to become godparents. In contrast to the canons of the church, folk tradition was more fastidious about choosing second parents for their offspring. Within the territory of the Right-Bank Polissia, people usually invited one pair of godparents from the family or friends close in age.

When young children died in a family, specific categories of people were asked to become godparents: strangers, brothers and sisters who were siblings to each other, young children and so on. Sometimes the village priests gave such advice to their parishioners. In this case, they were governed by the traditional customs, but not by the church regulations.

The formation of Ukrainian Orthodoxy, which arose through the assimilation of pagan and Christian canons, facilitated the entry of certain traditional customs into the Christian sacraments, including baptism.

Yulia Krykun

MOTIVES FOR SIN IN CHRISTIAN AND FOLK'S TRADITION (ON THE FIELD MATERIALS OF VOLYN AND RIVNE POLISSIA)

Motive for sin in Polissia inhabits' traditional beliefs evolved as a result of understanding what is *good* and *evil*. In combination Church and folk customs, interest is to study the concept of sin in traditional folk beliefs that are different from the Christian concept of sin.

Based on Christian concepts are deadly sins that which cause the loss of souls: pride, greed, enrgy, treason, gluttony, sloth. They are reflected in the ten commandments of God. In contrast to the Christian

concept in folk tradition broader understanding of sin. Scientists are three main groups of sins that refute national standards: sins against the family; sins against God (the Church); sins against people.

The author analyzes component of traditional folk sin on the basis of the research sources and field materials gathered in territory of Ukraine Polissia. Try to do the first classification of sins, which is based on the motives that cause sin sttaly: moral factor; work as religious days; regulation on religious days; disrespect for Christ; witchcraft; mythological subjects; theft; treason; the childbirth out of wedlock; killing children; suicide; murder and other.

Of course, in traditional Ukrainian community was a great moral influence of devices, different prejudices, and social regulations. That is at the basis of sinful deeds was, above all, moral, behaviour and attitude towards others, and then – responsibility before God. Thus, the concept of sin can be seen within the Christianity or life standards. The concept of sin is embodied in the life laws (everyday and natural) for violating certain norms, customs, and concepts. In the popular sense there was contamination of paganism and Christian beliefs that most found in observance of moral standards. On representations of Polishchuks' violation of moral rules of life of the community led to the commission of sin and punished by the established rural community customary norms.

Kateryna Lytvyn

ACCORDING TO THE ISSUE OF SAVING CHIRCH'S HERITAGE IN CHERNIGIV EPARCHY: THE EXPERIENCE OF BISHOP ANTHONY (SOKOLOV)

The article highlights the figure of Bishop Anthony, gives biographical information about the Bishop, defining key milestones in the life of Anthony, which led him firstly to the church and then further affected the way of life of youth. The author also emphasizes the scientific interests of the future bishops. In addition, he is described in details as the head of the diocese, the servant of church and people, the deep connoisseur of church culture and conscious man who seeks to preserve the attractions of both material and spiritual heritage of the region.

The author traces and identifies key conditions that are actively facilitated involvement of the diocesan Bishop to deals of improvement the church museum. The article noted that the idea of creating a church society or museum institution that would deal with the collection, study and the predecessor of Anthony (Sokolov) at the Chernihiv bishop's department– Vadim Filaret (Gumilevsky) formed preservation of religious things in Chernigov diocese. However, realizing the dream of the bishop was prevented because of the premature death. Thus, in its practical implementation took Bishop Anthony.

To speed up the process of organizing diocesan antiquarium, the work of Chernihiv Archive Commission (1896) influenced on positive, those work contributed by not only professional historians, ethnographers, but also amateurs, including clerics of Chernigov diocese.

In fact, intensified the work of researchers and Bishop Anthony for collecting information and actually most exhibits to the museum of church antiquities, the archaeological Katerynoslav decision of the Congress to hold a forum next three years in Chernigov. Then Bishop Anthony again took the initiative, ordered, and financed the two search expeditions in Chernihiv, which eventually became the base and in terms of content Chernihiv diocesan museum exhibits.

According to the decision of Bishop Anthony, the responsibility for the establishment and operation of Chernihiv diocesan museum of antiquities was entrusted to a person who was close to the church – Vladimir Drozdov. The author emphasized that the last one designed the Charter of newly generated museum institution. October 14th, 1906 is the official date of opening the museum center in Chernihiv diocesan.

Svitlana Makhovska

INFLUENCE OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESS AT TRADITIONAL UKRAINIAN CULTURE (ACCORDING TO THE MATERIALS OF WEDDING CEREMONY)

Any socio-economic or political changes in society will inevitably lead to changes in the cultural landscape of the nation. In one way or another transformation expose various areas of spiritual and material culture. The more changes take place, the more dynamic must be the scientific respond to them in order not to lose something important from our past in the rapid reforms.

This thesis has gained particular relevance for the last few years, when Ukraine stepped on the path of European integration, which in fact was one of the key requirements of Dignity Revolution in the system of foreign policy priorities of the country and still takes a special place. However, in most cases, when it comes to European integration processes Ukrainian community is focused exclusively on the current leading countries and their model of socio-economic development as the only desirable for all Ukrainians. The

cultural component is ignored. The fallacy of this fact is recognized in time, when some historical phenomenon is pointed to be caused by the low level of national consciousness, lack of continuity of traditions, the peculiarities of the language in certain territories of Ukraine, etc. These reasons had to be discussed much earlier at the stage of the origin of these trends. Their continued silence was caused by the policies of previous governments, but the lack of response of the scientific community, for example the state of conservation of the cultural heritage of the inhabitants of Sloboda Ukraine, part of which is in the area of antiterrorist operations, our descendants will rightly be able to classify as a crime.

As the results of author field studies conducted during the 2010–2013 years in the investigated area, often slobozhany not associate themselves with native exceptional wedding traditions formed on Ukrainian soil. We assume that the study of traditional and transformed variants wedding enable refute this rather misconceptions and highlight a unique Slobozhanshchyna wedding and the whole culture of suburban parts of Ukraine, which is now more important than ever to realize themselves Ukrainian.

In Slobozhanshchyna wedding ceremonies period, which we define as the present (80 years of XX Century – Beginning of XXI Century), mentioned the presence of three chronological segments analysis which actually devoted to this post. The first concerns the transition state of the wedding ceremony, which was linked, like Ukrainian wedding in general, with the change of status of Ukraine because of independence. The innovative effects that were in the development of conceptual wedding ceremony for 2000–2013 years characterize the second period. Since the beginning of the military conflict in East Ukraine (2014 year) can talk about the probability of separation of the third stage of modern transformation Slobozhanshchyna wedding background.

Inha Subbotina

PECULIARITIES OF UKRAINIAN SOCIETY SOCIAL CULTURE AT THE END OF XX – IN THE BEGINING OF XXI CENTURY (BASED ON CENSUS OF 2001)

Based on statistical data of Census 2001, author analyzes the specificity of social stratification and professional employment of Ukrainian population. First of all, author provides information on social transformational processes and stratification theory. It follows with analysis of the differences to determine the members of the lower, middle and upper classes, which are inherent to developed capitalist countries and Ukraine directly. It is indicated on difficulties encountered in the identification of Ukrainian society in different social strata. The author considers features of the formation of the stratification system of Ukraine in 1990 – early 2000's. It is defined concept vehicle of the research based on the research topics and methodological principles in the context of the program of All-Ukrainian Census in 2001.

Special attention is paid to the determination of status differences between social groups in Ukrainian society in transition period. By the subject analyzing it was involved statistic data of Census of 2001 on employment status and source of livelihood of surveyed people. All subject matter covered both all- and regional aspects.

This article was concluded that the specificity stratification system in Ukraine study period is the lack of clear features that indicate the identity of the person of a particular social group. Socio-demographic characteristics of the Ukrainian society clearly indicates the presence of gender issues in the professional sphere, status of significant differences between rural and urban residents. The social structure of the population of Ukraine in 1990 – the beginning of the 2000s differed sharp social polarization, stratification derived from its almost complete absence of the middle class impoverishment of the vast majority of citizens. These processes have become a significant obstacle to economic and political development of Ukrainian society.

Liudmyla Yasnovska

INTERNATIONAL ARCHAEOLOGICAL EXPEDITIONS IN CHERNIHIV REGION AS A FACTOR OF INTEGRATION INTO THE EUROPEAN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL SPACE

The archaeological heritage of Ukraine is an integral part of the archaeological heritage of Europe and humanity as a whole. The territory of modern Chernihiv region is located on the border of landscape areas; in prehistoric times was the habitat of contacts of various cultures and ethnic groups. Thus, the region represented the antiquities of the vast majority of archaeological cultures known in Central and Eastern Europe. Chernihiv region has 1723 archeological sites of national importance and 3848 archeological sites of local importance.

D. Samokvasov started systematic archaeological researches of the region in the second half of the nineteenth century. Such researches successfully continue to nowadays. In the second half of the XX–XXI centuries, the collaboration between Ukrainian and foreign archaeologists and scientists became traditional. Currently, the work of international archaeological expeditions in Baturin and Shestovytzia are effective. At their base, the International summer field schools of young archaeologists are held. The results of the scientific studies of students, post-graduate students and researchers are proclaimed during the International student scientific archaeological conference "The medieval and early modern antiquities of Central and Eastern Europe".

The experience of International archaeological expeditions and International summer field school of young archaeologists in Chernihiv will be used to expand new areas of international cooperation between Ukrainian and Western archaeologists for the study of antiquities of Chernihiv and Siver region.

CONTENT

EUROPEAN UNION: HISTORY AND MODERNITY

Alla Vashchenko

PROJECTS AND CONCEPTS OF UNIFICATION OF EUROPE IN THE PERIOD
BETWEEN THE TWO WORLD WARS 6

Lesya Goncharenko

EUROPEAN INTEGRATION CONCEPT OF JEAN MONNET 9

Ihor Horobets

SPECIFIC FEATURES OF EU – INDIA RELATIONS 14

Volodymyr Diatlov

THE CONCEPT OF EUROPE AND “REFORMATION 500”.

THE ANNIVERSARY TEST..... 18

Marina Keda

THE EURO INTEGRATIONAL CONTESTS OF XV CENTURY 23

Kyle P.Cold

TAXATION AND THE GROWTH OF MANKIND..... 29

Olga Kovalenko

THE ANTIQUE ORIGINS OF THE IDEA OF THE UNITED EUROPE 33

Ihor Kondratiev

POLITICAL CHOICES OF GENTRY OF FORTRESSES OF KYIV PROVINCE

IN THE MIDDLE OF THE SEVENTEENTH CENTURY (FOR EXAMPLE OF LIUBECH

AND OSTER STAROSTVO GENTRY)..... 39

Liudmyla Pavlenko

PANORAMA OF EUROPEAN LIFE IN PUBLICISTICS OF THE RUSSIAN EMPIRE

OF THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURIES..... 43

Oleksandr Pavlenko

KOSOVO PROBLEM IN THE EU POLICY 48

Olena Potapova

BULGARIAN EXPERIENCE OF EUROPEAN INTEGRATION (1991–2007)..... 52

Natalia Samoilenko

THE EUROPEAN REGULATORY FRAMEWORK FOR TRANSBOUNDARY COOPERATION 58

Tetiana Solomenna

EASTERN PARTNERSHIP IN FOREIGN AND SECURITY POLICY OF THE EU..... 62

Olena Striliuk

EUROPEAN INTEGRATION IN THE IDEOLOGY AND STRATEGY OF THE TURKISH JUSTICE

AND DEVELOPMENT PARTY (2002-2015) 66

Viacheslav Tsivatyi

THE CONCEPT OF EUROPE IN THE DICHOTOMY OF "WAR AND PEACE" ERA OF EARLY MODERN

TIME (XVI–XVIII CENTURIES): FOREIGN POLICY AND DIPLOMATIC-INSTITUTIONAL ASPECTS72

Liudmyla Chekalenko	
SAFETY CONCEPTS: MODERN READINGS	77
Ivan Shatokhin, Svitlana Shatokhina	
EUROPE IN MEMOIRS OF THE RUSSIAN OFFICIALS IN THE MID XIXTH – EARLY XXTH CENTURIES	82
Larysa Yuda	
THE BEST PRACTICES OF GENDER EDUCATION IN THE EU COUNTRIES	86
Viktar Yakubov	
THE RULING CIRCLES GDL PROJECTS OF UNIONS AT THE END OF XVI – EARLY XVII CENTURY	90
Kostiantyn Yachmenikhin	
EUROPEAN INNOVATION IN MILITARY SETTLEMENTS INFRASTRUCTURE OF RUSSIAN EMPIRE.....	98
EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE: STATE AND PROSPECTS	
Hanna Domanova	
MAGDEBURG LAW OF CHERNIHIV–SIVERSHCHYNA: HISTORIOGRAPHIC ASPECT.....	102
Irina Zinko	
CONFESSIONAL LIFE OF UKRAINE IN THE POSTWAR YEARS	113
Olena Ivanii	
ROLE OF LEGAL EDUCATION IN THE FORMATION OF A NEW UKRAINIAN LEGAL CULTURE	117
Vira Kazymir, Vasyl Bilohura	
ROLE OF EUROPEAN SCHOOL CLUBS IN THE PROCESS OF FORMING OF PUPILS KNOWLEDGE ABOUT EUROPE (CHERNIHIV AS EXAMPLE).....	122
Tina Polek	
IMAGINARY BORDERS BETWEEN CITY AND VILLAGE (UKRAINIAN AND EUROPEAN CONEXT).....	125
Tetiana Solomenna, Olesia Suprun	
UKRAINIAN NATIONAL PLATFORM OF THE EASTERN PARTNERSHIP CIVIL SOCIETY FORUM: CREATION AND OPERATION	129
PRESERVATION ETHNIC AND CULTURAL HERITAGE IN TERMS OF EUROPEAN INTEGRATION	
Olena Boriak	
RECONSTRUCTION OF LOST POLISSIA VILLAGE IMAGE: INFORMATIONAL-EXPOSITIONAL RESOURCE	133
Oleksandr Vasianovych	
THE ROLE OF MODERN MEDIA IN PRESERVING OF TRADITIONAL METEOROLOGICAL KNOWLEDGE OF THE UKRAINIANS	136

Oleh Voronko	
ETHNOLINGUAL PRIORITIES CHANGES IN THE CONTEXT OF NATIONAL IDENTITY IN FORMING THE POPULATION OF UKRAINE (BASED ON THE CENSUS OF 1989 and 2001).....	141
Vladimir Honchar	
TRANSMISSION OF KNOWLEDGE IN BELARUSIAN POLESIE WITCHERY IN THE XXth –THE BEGINNING OF THE XXIst CENTURY	147
Nadia Kovalchuk	
CALENDAR RITUALS OF UKRAINIAN POLISSIA IN CONTEMPORARY INTEGRATION PROCESSES	152
Olena Kondratiuk	
PRESERVATION OF TRADITIONAL CULTURE THROUGH THE INTEGRATION OF FOLK CUSTOMS INTO THE SACRAMENT OF BAPTISM: THE CHOICE OF GODPARENTS	156
Yulia Krykun	
MOTIVES FOR SIN IN CHRISTIAN AND FOLK’S TRADITION (ON THE FIELD MATERIALS OF VOLYN AND RIVNE POLISSIA).....	160
Kateryna Lytvyn	
ACCORDING TO THE ISSUE OF SAVING CHIRCH’S HERITAGE IN CHERNIGIV EPARCHY: THE EXPERIENCE OF BISHOP ANTHONY (SOKOLOV).....	166
Svitlana Makhovska	
INFLUENCE OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESS AT TRADITIONAL UKRAINIAN CULTURE (ACCORDING TO THE MATERIALS OF WEDDING CEREMONY).....	170
Inha Subbotina	
PECULIARITIES OF UKRAINIAN SOCIETY SOCIAL CULTURE AT THE END OF XXTH – IN THE BEGINING OF XXI CENTURY (BASED ON CENSUS OF 2001)	174
Liudmyla Yasnovska	
INTERNATIONAL ARCHAEOLOGICAL EXPEDITIONS IN CHERNIHIV REGION AS A FACTOR OF INTEGRATION INTO THE EUROPEAN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL SPACE.....	180
SCIENTIFIC LIFE OF THE UNIVERSITY	
Nataliia Zaitseva	
THE STATUS AND PERSPECTIVES OF INTERNATIONAL COOPERATION OF CHERNIHIV NATIONAL T.G. SHEVCHENKO PEDAGOGICAL UNIVERSITY	185
Marina Keda	
RESULTS OF SCIENTIFIC AND RESEARCH ACTIVITIES OF OLEKSANDR LAZAREVSKYI SCIENTIFIC AND RESEARCH INSTITUTE OF HISTORY, ETHNOLOGY AND LAW in 2015.....	188
ABOUT AUTHORS.....	192
SUMMARY IN ENGLISH.....	194
CONTENTS.....	213

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Друкується за рішенням Вченої ради
Чернігівського національного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка

Вісник Чернігівського національного педагогічного університету [Текст]. Вип. 145. – № 12
/ Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка; гол. ред. Носко М.О. –
Чернігів : ЧНПУ, 2017. – 216 с. (Серія: Історичні науки).

Технічний редактор	Єрмоленко О.
Коректори	Ващенко А., Коваленко О., Павленко Л., Шара Л., Еткіна І., Стрілюк О., Кеда М., Зайцева Н., Кондратьєв І., Казимір В., Маслюк О., Соломенна Т.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17500-6250 ПР від 16.11.2010 р.*

Підписано до друку 27.06.2017 р. Формат 60x84 1/16. Друк на різнографі.
Обл. друк. арк. 25,11. Ум. друк. арк. 27,0. Наклад 150 прим. Зам. № 0093.

Віддруковано ТОВ "Видавництво "Десна Поліграф"
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел. (0462) 972-664